K. Mihkla Ü. Tedre

EESTI KIRJANDUS

IX kl.

A-33505

K. MIHKLA Ü. TEDRE

EESTI KIRJANDUS

IX KLASSILE

12. trükk

«VALGUS» · TALLINN 1973

8 E
M 50

Kaane kujundanud T. Koha

Kinnitanud Eesti NSV Haridusministeerium

SISUKORD

Sissejuhatus 3
Rahvaluule 8
Rahvaluule lühiliigid 11
Rahvajutud 22
Rahvalaulud 36
Ülevaade rahvaluule kogumisest ja kogudest . 59
Eeposed 65
«Kalevala» 65
«Kalevipoeg» 76
Varasem eestikeelne kirjasõna 94
Eesti rahvusliku kirjanduse algus XIX sajandi esimesel poolel 104
Kristjan Jaak Peterson 112
Friedrich Robert Faehlmann 119
Eesti kirjandus rahvusliku liikumise ajal 129
Eesti rahvusliku kultuuri ja kirjanduse arenemine 1860.—1880. aastail 134
Friedrich Reinhold Kreutzwald 141
Lydia Koidula 168
Eduard Bornhöhe 198
Teisi kirjanikke XIX sajandi 60.—80. aastail . . . 206
Kronoloogiline tabel 218
Kirjandusteooria 222
Tekstinäiteid 240

2
Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
87509

Карл Яанович Михкла и Юло Михкелевич Тедре. **Эстонская литература.** Учебник для IX класса. На эстонском языке. Художник-оформитель Т. Коха. Издательство «Валгус», Таллин.
Toimetaja A. Hallamaa. Kunstiline toimetaja B. Grodinski. Tehniline toimetaja E. Akkermann. Korrektorid H. Kull ja M. Kiirend. Laduda antud 30. III 1973. Trükkida antud 25. VII 1973. Kohila Paberivabriku trükipaber nr. 2, 60×90/16. Trükipoognaid 18,0. Arvestuspoognaid 18,60. Trükiarv 20 500. Kirjastus «Valgus», Tallinn, Pärnu mnt. 10. Trükikoda «Punane Täht», Tallinn, Pikk t. 58. Tellimuse nr. 259.

Hind 32 kop.

6—6—1 © Kirjastus «Valgus», 1973.

ARHIIVKOGU

SISSEJUHATUS

Ilukirjanduse mõiste

Kirjanduse all laiemas tähenduses mõistetakse kõiki trükitud ja kirjutatud teoseid. Selles tähenduses tarvitame sõna *kirjandus,* kui kõneleme poliitilisest, pedagoogilisest, tehnilisest, teaduslikust, perioodilisest jne. kirjandusest. Kirjanduse mõistesse kitsamas tähenduses kuulub ainult **ilukirjandus** ehk **belletristika.** Harilikult tarvitatakse sõna *kirjandus* ilukirjanduse tähenduses.

Ilukirjanduslikud teosed erinevad muust kirjandusest eelkõige oma stiili poolest. Ilukirjanduses kasutatakse kunstilist stiili, mille abil väljendatakse mõtteid ja tundeid kujukalt, piltlikult, kaunisõnaliselt ja elamuslikult. Teaduslikes töödes, õpikutes, ajaleheartiklites, protokollides ja teistes selletaolistes kirjutistes aga tarvitatakse igapäevast keelt, nn. tarbestiili, et mõtteid selgelt, lühidalt, täpselt ja asjalikult edasi anda.

Ilukirjanduses peegeldub reaalne tegelikkus kunstiliste kujundite kaudu, mida kirjanik loob teose loomisprotsessis, kui ta kujundab tegelikkuse ümber oma fantaasia varal. Iga kunstiline kujund on samaaegselt nii objektiivse tegelikkuse peegeldus kui ka kirjaniku sotsiaalsete, kõlbeliste ja esteetiliste vaadete väljendus, mille lähtekohalt sõnameister hindab elunähtusi. Kunstilised kujundid on peamisteks vahenditeks, mille abil ilukirjandus avaldab esteetilist mõju lugejale.

Kunstilisi kujundeid võib käsitleda kord kitsas, kord laias tähenduses. Kitsas tähenduses mõeldakse kujundite all keele stilistilisi väljendusvahendeid, näiteks kõne-, lause- ja kõlakujundeid, mis muudavad ilukirjandusliku teose sõnalise väljenduse piltlikuks ja kunstiliselt kujukaks. Kujundi all laias tähenduses aga mõistetakse inimese ja ühiskonna elu üldistavat ning individualiseerivat peegeldamist ilukirjanduslikes teostes. Tähtsamate kujunditena kasutavad kirjanikud tegelaskujusid, kes kehastavad iseloomuliku tüübina teatava inimesterühma põhilisi karakterijooni ja samal ajal esindavad ka elava inimesena konkreetset tegelast.

Et selgitada ajalehesõnumi ja ilukirjandusliku teose stiililist erinevust ning kunstiliste kujundite olemust, toome katkendi ajalehest, mida E. Vilde kasutas revolutsioonilise novelli «Tooma tohter» loomisel (1908).

Ajalehes «Sõnumed» avaldati 1907. a. veebruaris teade «P e a l e m a h a l a s k m i s t e l u s a l t s ü ü p i n k i l»: *... Anton Lust'iga sündis ime: kui ta omaksed teda teiste mahalastute hulgast ära koristama läksid, siis leidsid nad temal veel elu sees olevat. Onneks oli ainult üks kuul teda rindu trehvanud ja seljast läbi tunginud. Ta lamas küll mõistuseta, aga siiski ei olnud ta veel täielikult surma küüsis. Ta toodi kohe Tallinnasse tohter Greiffenhageni kliinikusse, kus ta peagi toibus ja paranema hakkas.*

Oma õnnest rääkis ta ka säravail silmil tohter Greiffenhagenile, viimane aga teatas sellest kohe ametlikult... politseile...

(«Sõnumed» 1907, nr. 41.)

M a r j a p u u a v a l d a b o m a s a l a d u s e a r s t i l e.

«Kuulge, Marjapuu,» ütles tohter ühel hommikul, «ma tahtsin teilt juba ammugi küsida: kuidas te selle kuuli küljeluude vahele õieti saite?»...

Tohtri suured, m u s t j a d s i l m a d h i n g a s i d v a j u t a v a v a a t e g a Tooma näol. Neile vastu seista, nende alt pääseda oli võimata. Toomal oli tundmus, nagu k i p u k s i d t a l s õ n a d v ä g i s i s u u s t v ä l j a p u g e m a. Veel peatas ta neid kinniste hammaste taga silmapilgu — siis oli ta jõud otsas.

T a p a n i o m a s a l a d u s e u s a l d u s m e h e l e s ü l l e.

(Katkend E. Vilde «Tooma tohtrist».)

Ajaleheteates antakse asjalik informatsioon imekombel surmasuust pääsenud ja isa poolt haiglasse toodud revolutsioonilisest võitlejast Anton Lustist. Novellis rakendab autor kunstilisi kujundeid selleks, et emotsionaalselt ja piltlikult kujutada A. Lusti kurbloolist elusaatust. Kui ajalehesõnumis märgitakse saladuse avaldamist arstile ainult poole lausega, siis novellis kirjeldatakse seda lühemas katkendis, kusjuures kasutatakse kujundirikast väljendusviisi, et seda põnevat sündmust lugejale kujukalt ja meeldejäävalt edasi anda. Novelli peategelast Toomas Marjapuud iseloomustab autor nii tüüpilise revolutsionäärina kui ka elava üksikisikuna, kes oma naiivsuses ei võinud aimatagi, et hoolitsevas arstis peitus klassivaenlane, murdja. E. Vilde, kes seisis 1905. a. järelajal kindlalt võitleva proletariaadi poolel, käsitleb Marjapuu traagikat soojasüdamelise kaasaelamisega, revolutsioonilisele liikumisele vaenuliku dr. Grauenfelsi aga mõistab ta hukka. Marjapuu karjatab novellis ehmunult, kui ta kuuleb arstilt, et viimane on tema üles andnud: *«T e i e, tohtrihärra, t e i e — t e i e...»* Selle meeldesööbiva pildiga lõpeb «Tooma tohter». Ajalehes aga mainitakse lühidalt A. Lusti kohta: *«Ta ravitseti terveks ja kui ta haavad kinni olid kasvanud, siis viidi ta haigemajast vangikotta, kus ta nüüd uut karistust ootab.»*

Ilukirjandus on üks kunstiliikidest. Kunstiliigid erinevad üksteisest nii tegelikkuse peegeldamise kui ka kunstilise kujundi loomise vahendite poolest. Maalikunst tarvitab elu kujundusliku peegeldamise põhilise vahendina värve, muusika — helisid ja ilukirjandus — sõna. Ilukirjandus on sõnades väljendatud kunst, **sõnakunst.** Kunstiliikidest on ilukirjandus kõige levinum, sest sõna abil võib kirjandusteoses inimeste elu kõige täiuslikumalt, mitmekülgsemalt ja arusaadavamalt peegeldada.

Kultuuri arenemise varasemail astmeil on rahva sõnakunstiks **rahvaluule** ehk folkloor (rahvalaul, muinasjutt, muistend, vanasõna, mõistatus jt.), mis luuakse ilma kirja vahenduseta suuliselt. Kirja arenemisega kujuneb kiri sõnakunsti loomise vahendiks ja eriti trükikunst kirjanduse levimise abinõuks.

Ilukirjanduse põhižanrid

Ilukirjanduslikud teosed jagunevad oma sisult ja vormilt kolme põhižanrisse: eepilisteks, lüürilisteks ja dramaatilisteks teosteks.

Eepiline (kreeka sõnast *epos* — jutustus) on seesugune ilukirjanduslik teos, milles autor kas enda nimel või tegelaste kaudu jutustab sündmustest, tegelaste käitumisest ja suhtumisest elunähtustesse ning teistesse tegelastesse jne. Eepiline teos võib olla sõnastatud kas sidumata kõnes (proosas) või seotud kõnes (värsivormis). Tähtsamaid eepiliste teoste liike on: eepos (Fr. R. Kreutzwaldi «Kalevipoeg»), romaan (A. H. Tammsaare «Tõde ja õigus»), novell (Fr. Tuglase «Inimese vari»), jutustus (E. Bornhöhe «Tasuja»), muinasjutt (Fr. R. Kreutzwaldi «Kullaketrajad»), muistend (Fr. R. Faehlmanni «Emajõe sünd») jt.

Lüürilisteks teosteks (kreeka sõnast *lyra* — lüüra, keelpill, mille saatel laule ette kanti) nimetatakse selliseid, milles kajastuvad autori elamused, mõtted ja tunded inimestest ning ümbritsevast elust. Lüürikale on iseloomulik värsivorm. Lüüriliste teoste liikidest väärivad märkimist ood (Kr. J. Petersoni «Laulja»), eleegia (K. E. Söödi «Metsateel»), epigramm (Fr. R. Faehlmanni «Kerge ja raske») jt.

Ilukirjanduslikke teoseid, milles põimuvad lüüriline ja eepiline element, nimetatakse **lüroeepilisteks.** Tuntumaid lüroeepiliste teoste liike on: poeem (J. Smuuli «Järvesuu poiste brigaad»), ballaad (M. Raua «Partisan Tammemets») ja valm (J. Tamme «Punik»).

Dramaatilisteks (kreeka sõnast *drama* — tegevus) nimetatakse teoseid, milles sündmusi esitatakse ja tegelasi iseloomustatakse tegevuse abil, mis toimub vaatajate silmade all. Dramaatilised teosed on kirjutatud dialoogi vormis ja on määratud ettekandmiseks laval. Nad jagunevad kolme pea-

liiki: tragöödiateks (A. Puškini «Boriss Godunov»), komöödiateks (E. Vilde «Pisuhänd») ja draamadeks (A. Kitzbergi «Libahunt»).

Ilukirjandust uurivad kolm kirjandusteaduse eriharu: kirjandusajalugu, kirjandusteooria ja kirjanduskriitika.

Kirjandusajalugu on teadus ilukirjanduse ajaloolisest arengust. Kirjandusajaloos vaadeldakse kirjandust selle pidevas arenemises, alates rahva suulisest loomingust ja lõpetades tänapäeva kirjandusega. Kirjandusajalugu selgitab, kuidas kirjandus on arenenud mõnel üksikul rahval ja kogu maailma rahvastel. Üksikuid kirjanikke ja nende loomingut õpitakse tundma seoses maa ja rahva üldise ajaloolise arenguga.

Kirjandusteoorias käsitletakse ilukirjanduse olemust ja selle iseärasusi, vaadeldakse kirjanduslike teoste liike, selgitatakse sisu ja vormi küsimusi, õpitakse lähemalt tundma kunstilise kujunduse vahendeid kirjanduses, nagu kõne-, lause-, kõlakujundeid jne.

Kirjanduskriitika (kreeka sõnast *kritiké* — hindamise kunst) hindab ja selgitab kaasaja kirjanduslikke teoseid, olles vahendajaks kirjaniku ja lugeja vahel teoste mõistmisel. Kirjanduskriitikas tõstetakse esile vaadeldava teose väärtuslikud jooned, mida ta pakub edasiviivat, omapärast ja uut, ning näidatakse ära selle puudused.

Ilukirjanduse tähtsus

Ilukirjandusel on suur esteetiline, tunnetuslik ja kasvatuslik tähtsus. Iga ideerikas ja kunstiliselt õnnestunud teos tekitab lugejas esteetilise elamuse, innustab teda õilsatele tegudele ja äratab temas põlgust kõige pahelise vastu. Ilukirjanduslike teoste lugemisel ja teatrietenduste vaatamisel arenevad lugeja-vaataja ilumeel ja kunstimaitse.

Ilukirjandus, mida on nimetatud ka eluõpikuks, pakub lugejale rohkesti uusi teadmisi ja avardab tema silmaringi. M. Gorki on märkinud lastekirjanduse kohta, et selle ülesandeks on rikastada kasvava noorsoo teadmisi minevikust, olevikust ja tulevikust. Eesrindlikud kirjanikud on oma väärteostega avaldanud ka kasvatuslikku mõju rahvahulkadele. Näiteks virgutab E. Bornhöhe «Tasuja» rahvast võitlusele igasuguse rõhumise vastu.

Nõukogudemaal on ilukirjandus kujunenud rahva ühisvaraks, mis on kättesaadav kõigile kirjandushuvilistele. Nõukogude inimene hindab ja armastab kunstiküpset ja ideerikast sõnakunstiteost, mis pakub talle esteetilist naudingut, süvendab tema elutundmist ja rikastab teda väärtuslike ideedega. V. I. Lenin rõhutas, et sotsialistliku ühiskonna vaba kirjandus on seotud revolutsioonilise tööliskassiga ja seda kirjandust innustavad sotsialismi ideed.

Küsimusi ja ülesandeid

1. Kirjutage kirjanduse vihikusse ilukirjanduse definitsioon ja ülesanne, märkides selles ära: a) millist kirjandust nimetatakse ilukirjanduseks, b) missugune kunst on ilukirjandus, c) mida tekitab ilukirjandus lugejas.
2. Võrreldes ajalehesõnumi ja novelli «Tooma tohter» stiili, märkige kirjanduse vihikusse, missugused tunnused iseloomustavad: a) igapäevast keelt, nn. tarbestiili, b) ilukirjandusliku teose väljendusviisi.
3. Kirjeldage kunstilist kujundit kitsas ja laias tähenduses, esitades kujundi eriliikide kohta näiteid.
4. Nimetage omapoolseid näiteid eepiliste, lüüriliste ja dramaatiliste teoste kohta.
5. Nimetage üks ilukirjanduslik teos, mis on teid sügavamalt haaranud, ja kirjeldage, missugust esteetilist elamust ja milliseid ideid on ta teis tekitanud.

RAHVALUULE

Rahvaluule mõiste ja olemus

Rahvaluule mõiste

Kui kõneleme luulest, siis kerkivad meie mõttesilma ette raamatud ja nende autorid. Ent oli kunagi aeg, millal trükipress oli leiutamata ega tuntud isegi kirja. Ometi lauldi ka tol vanal hallil ajal laule ja jutustati mitmesuguseid lugusid. Oli olemas luule, ehkki seda ei raiutud raamatusse ega pandud paberile. Need lood ja laulud tekkisid suuliselt, neid hoiti inimeste mälus ja levitati suust suhu ja põlvest põlve. Vanaisad jutustasid muistelugusid puutööd tehes, emad laulsid kedrates ja lehmi lüpstes, vanaemad andsid mõistatusi mõistatada, isad põimisid oma õpetustesse vanasõnu ja kõnekäände. Lapsed kuulasid ja õppisid ning andsid päritud luule edasi oma lastele ja lastelastele.

Niisugust suulist luulet, mis säilis inimeste mälus ja mida anti edasi suuliselt, nimetatakse **rahvaluuleks** e. **folklooriks.**

Rahvaluule ja kirjandus

Mille poolest erineb rahvaluule kirjandusest? Kirjandus ja rahvaluule on mõlemad sõnakunstid. Ometi erinevad nad tunduvalt. «Tasujat» lugedes teame, et selle autor on E. Bornhöhe, «Kuu» on kirjutanud Kr. J. Peterson, «Rändaja» aga Juhan Liiv. Luuletusel ja romaanil on looja, autor teada. Kui aga kuuleme lugusid Suurest Tõllust, rehepapist ja vanapaganast või loeme kiige- ja vaeslapselaule, siis ei tea me nende loojat. Me võime küll teada nende lugude ja laulude esitajat (räägime ju K. Jürjensoni muinasjuttudest, Epp Vasara ja Kadri Sarve lauludest jne.), samuti seda, kes need lood ja laulud rahva suust kirja pani ja trükki toimetas (nii räägime ka Fr. R. Kreutzwaldi ja J. Kunderi muinasjuttudest, M. Veske rahvalauludest jne.). Rahvajuttude ja -laulude autorit me aga ei tea. Rahvaluulel pole kindlat, nimelist autorit. Rahvaluule on anonüümne.

Kirjandusteose loob autor tavaliselt üksi. Kirjandus on individuaalne looming. Teisiti on lugu rahvaluulega. Rahva-

luuleteos on loodud paljude inimeste poolt. See ei tähenda, et paljud isikud oleksid üheaegselt või korraga loonud laulu või jutu. Ei, iga teos on algselt loodud ikkagi ühe isiku poolt. Kuid suust suhu levides too laul või jutt muutus. Iga esitaja — laulik või jutumees — lisas midagi või jättis ära, muutis ja täiendas. Nii muutuski rahvaluuleteos kollektiivseks loominguks: kõik rahvaluuleteose esitajad on tema kujundamisest osa võtnud. Rahvaluule on kollektiivne looming.

Kirjandusteosest teame tema kirjutamisaega ja -kohta või vähemalt ilmumisaega. Rahvalaulu või -jutu puhul saame paremal juhul teada tema viimased esitajad ja esitamisaja; halvemal juhul ainult selle, kes on rahva suust laulu või jutu kirja pannud. Vastava pala tekkimine aga kaob aegade hämarusse. Rahvaluule on meieni jõudnud mitmete ja mitmekümnete põlvkondade vahendusel. Ta on minevikust päritud, seega pärimuslik e. traditsiooniline looming.

Rahvaluule on niisiis anonüümne, kollektiivne ja traditsiooniline luulelooming.

Rahvaluule olemus

Juba nimetatud kolmest põhitunnusest tuleneb ka rahvaluule põhiolemus, milleks on **varieerumine** e. **teisenemine.** Suulisel levimisel põlvest põlve ja ühest külast teise rahvaluule muutub. Seesugust muutumist nimetamegi varieerumiseks. Igat üksikut rahvaluule üleskirjutust nimetame teisendiks e. variandiks.

Igapäevasest elust on võrsunud tähelepanek: *mees sööb kui härg ja veab kui härg.* See on vanasõna, ehkki halvasti vormistatud. Samast vanasõnast on ka vormikindlam teisend: *kes on härg söömas, see on härg vedamas.* Mõni teisend on veelgi lakoonilisem: *härg sööma, härg vedama.*

Võrrelge järgmisi mõistatusi, mis kõik käivad süstiku kohta:

Laud all, laud pääl, libe kala keskel?
Libe all, libe pääl, libe kala keskel?
Sild all, sild pääl, libe kala keskel?
Vesi all, vesi pääl, libe kala keskel?

Ühine on mõistatusevariantide struktuur ja ühine on ka teine pool, esimene pool aga varieerub.

Rahvalaulude varieerumise kohta toome näitena tuntud rahvalaulu «Laula, kuni elad».

Võrrelgem nelja lauluteisendit, et leida, mis on neis ühist ja mis erinevat! Ühine osa lubabki neid pidada ühe laulutüübi teisenditeks. Mõiste *teisend* juba eeldab vähemalt veel ühe samasuguse teksti olemasolu. Sealjuures on tähelepandav, et ühiste e. kokkulangevate osade kõrval on varian-

Laula, laula, suukene,
liigu, linnukeelekene,
mõlgu, marjameelekene,
ilutse, südamekene!
Küll saab siiski vaita olla,
kui saab alla musta mulla,
kena kirstu keske'ella,
valge laudade vahele!

Kodavere

Laske, laske, las mina laulan,
ärge kielge — ma kisendan!
Küll saab kieli kinni seista,
kieli kinni, mieli kinni,
kui saab alla halli mulla,
kena liiva keske'ella,
valge laudade vahele!
Ei sealt lasta laulemaie,
ilmale ilu tegema.

Jõhvi

Ilus on noorelt ilutseda,
latsepõlven nallatada.
Kuri om noorelt kurba olla,
vaiv om noorelt vaiki seista.
Küll saa koolden kurba olla,
liiva all saa leina saista.
Lase ei liiv liigutada,
havvan suuda ammutada,
kääbas kätta küinitada!

Helme

Nüüd lase suu suini joosta,
keel või kõrvuni kõnelda!
Nüüd pole suul sulgejada,
keelel kinniköitejada.
Küll saab vanalt vaita olla,
mullas või muret pidada,
alla liiva seista leina!

Kõpu

tides alati ka midagi erinevat, ühele teisendile ainuomast. Varieerumine on tingitud rahvaluule suulisest levimisest. Rahvalaulu või -juttu ei õpitud ju sõna-sõnalt pähe. Meelde jäeti ainult kõige olulisemad motiivid. Esitamisel laul või jutt otsekui loodi uuesti. Seesugust taasloomist kergendasid rahvaluulele omased poeetilised võtted, mis olid igas põhiliigis üldkehtivad. Kõik rahvalaulud on loodud samade poeetikareeglite alusel, kõigis muinasjuttudes kehtivad ühesugused seaduspärasused. Et laul või jutt luuakse igakordsel esitamisel uuesti, seda näitab kas või seegi, et ühelt laulikult või jutustajalt mitmel erineval korral kirja pandud ühest ja samast teosest saame iga kord erineva variandi. Muutused ei ole alati suured, kuid on siiski olemas.

Varieerumisel tekkivad muutused on kahesugused: tahtlikud või juhuslikud. On esitajaid, kes loo või laulu kujundavad kavatsuslikult ümber, annavad sellele uue ideelise suunitluse, teistsuguse sõnastuse jne. Ent on ka lauljaid-jutustajaid, kes püüavad kuuldut edasi anda täpselt. Püüdlustest hoolimata muudavad nad ikkagi teksti. Need muutused on tingitud unustamisest.

Rahvaluule sisu

Kirjandus jutustab meile oma loomisaja inimestest, nende elust ja tööst. Ent see antakse edasi autori silma läbi. Kirjandusteos tutvustab meile autori maailmavaadet. Rahvaluule annab edasi rahva maailmavaate, hinnangud ja tõekspidamised. Et seda mõista, peame aga teadma, mis ajast need pärinevad. Eesti rahvaluule meieni jõudnud kogud kajastavad peamiselt feodaalset külaühiskonda. Seega vahendavad nad meile feodaalse talurahva maailmatunnetust.

Rahvaluule on sõnakunst. Selle kõrval on ta hindamatu väärtusega ajalooline dokument. Rahvaluule vahendusel võime tutvuda oma esivanemate igapäevase elu ja tööga, nende usundi ja mõttemaailmaga, nende teadmiste ja tundeeluga. Rahvaluule tunnetuslikule väärtusele on palju kordi tähelepanu juhtinud K. Marx, Fr. Engels ja V. I. Lenin. Tuntud on V. I. Lenini seisukoht rahvaluulest kui suure tähtsusega sotsiaal-poliitilisest materjalist, mille põhjal saab kirjutada toreda uurimuse rahva ootustest ja lootustest.

Meie rahvaluule põhiliigitus lähtub rahvaluule žanridest. Neid on viis: **kõnekäänud, vanasõnad, mõistatused, rahvajutud** ja **rahvalaulud.** Kolme esimest nimetatakse kokkuvõtvalt ka lühivormideks e. lühiliikideks. See liigitus lähtub rahvaluulest kui sõnakunstist. Ent terminit *rahvaluule* kasutatakse ka laiemas tähenduses. Kitsalt võetuna tähistab rahvaluule ainult sõnalist kunstiloomingut, laiemas tähenduses aga rahva kogu pärimuslikku vaimset loomingut. Niisiis tuleks siia lisada veel rahvamuusika, rahvamängud ja -tantsud, rahvausund ja kombed. Rahvaluulet uurib rahvaluuleteadus e. folkloristika. Esemelist e. materiaalset rahvaloomingut (rahvariideid, tööriistu, ehitusi, rahva sööke, jooke jne.) kogub, kirjeldab ja uurib etnograafia.

Küsimusi ja ülesandeid

1. Missugused on rahvaluule peamised tunnused?
2. Mille poolest erineb rahvaluule kirjandusest, mis on tal viimasega ühist?
3. Mis on varieerumine?
4. Võrrelge toodud nelja lauluteisendit! Leidke, mis on neis ühist ja mis erinevat. Millist neist peate kõige õnnestunumaks? Miks?
5. Korraldage katse varieerumise kohta. Selleks paluge vanaisal (vanaemal) jutustada endale mõni rahvajutt. Kirjutage see täpselt üles. Mõne päeva (nädala) pärast paluge seda juttu korrata. Märkige ka see täpselt üles (või lindistage magnetofonil). Võrrelge mõlemaid üleskirjutisi!
6. Jälgige oma kaaslasi, kas nad sama sündmust (koolielust või suvest) jutustavad alati samade sõnadega? Kas üht ja sedasama anekdooti jutustatakse ühtmoodi? Millised on erinevused?

RAHVALUULE LÜHILIIGID

Lühiliigid — kõnekäänud, vanasõnad ja mõistatused — on vormilt kõige lihtsamad rahvaluule žanrid. Ühtlasi on nad rahvaluule kõige kasutatavamad, kõige levinumad liigid. Nad on elavad ka kaasajal ja neid tekib pidevalt juurdegi (eriti kõnekäände).

Kõnekäänud

Inimeste peamiseks suhtlemisvahendiks on keel. Kuidas me seda tarvitame, oleneb keele kasutajast ja sellest, mida tahetakse öelda. Teaduse keel taotleb täpsust, igapäevane kõnekeel asjalikkust. Kirjanduse keel peab olema niihästi täpne ja asjalik kui ka piltlik ja kujukas. Väljenduse ilmekuse ja kujukuse annavad keelele mitmesuguste kõne- ja lausekujundite kõrval ka kõnekäänud. Näit. *kadus nagu tina tuhka; ei lausu musta ega valget; tegi uut ja vana; jooksis keel vesti peal; karjub kui ratta peal; pea pulki täis; kits kärneriks; karuteene; läks kops üle maksa; terve kui purikas; lahke ja libe kui sulavõi.*

Näidetest ilmneb kõnekäänu olemus. **Kõnekäänd** on lühike piltlik ütlus, mis iseloomustab mõnd olukorda, nähtust, eset või isikut. Siit järgneb ka kõnekäänu põhitunnus: kõnekäänd ei moodusta mõttelist tervikut, lõpetatud lauset. Kõnekäänd on tabav võrdpilt, mille sisu ilmneb alles kindlas lauses, kontekstis. Sõnapaar *tegu — nägu* ei ütle midagi. Lauses *See ka mõni tüdruk või kedagi, pole tal tegu ega nägu* annab ta aga kujuka iseloomustuse isikust.

Kõnekäänu tähtsusest

Kõnekäänd on kõige algsem sõnakunsti liik. Ta on tihedalt seotud keele enese seaduspärasuste ja arenguga. Kõnekäänud kasvavad välja keele ebaloogilisusest. Näiteks öeldakse *pane saapad jalga,* ehkki tegelikult paneme jalad saabastesse. Sellele järgnevad väljendid nagu *püstihull* (= päris, hoopis hull). Veel samm edasi ja keelelise aloogika asemele satub juba teadlik võrdluspilt *(hambasse puhuma).*

Vaevalt on mõeldav tundetoonitatud kõne, mis väldib kõnekäände. Kõnekäänud teevad kõne elavaks ja piltlikuks, võimaldavad mõtet rõhutada, hinnangut ja suhtumist edasi anda. Nad on otsekui vürtsiks jutu sees. Kõnekäänud on tihedalt seotud oma tekkimisaja olustikuga. Neis kajastuvad inimeste eluviisid, töövahendid ja -võtted, mõttelaad. Teiselt poolt on kõnekäänud otsekui kivistunud vormelid. Neid kasutatakse üha edasi kindlas tähenduses, ehkki enam tihti ei teata ega mõisteta kõnekäänus väljenduvat pilti. Laialt kasutatakse näiteks väljendust *karjus nagu ratta peal.* Mida see õigupoolest tähendab? Kõnekäänd viitab muistsele piinamisriistale rattale, millega inimesi lõhki käristati.

Paljud kõnekäänud pärinevad rahvajuttudest. Muinasjutt rumalast karust on ajendanud väljenduse *karuteene* tekkimist. Muistendist lähtub samuti kõnekäänd *kardab nagu vanapagan välku.*

Kõnekäänu liigid

Kõige lihtsamaks ja vanemaks poeetiliseks võtteks on kordus, mis on väga levinud lausekujund ka teistes rahvaluule põhiliikides. Kordusel põhinev sõnaühend ongi

Kordus

kõige lihtsamaks kõnekäänuks. Näit. *läbi-läbi hea inimene; keerutab ja keerutab..., mis läinud, see läinud.* Lihtsa sõnakorduse kõrval eelistab kõnekäänd keerukamat sõnatüvekordust ja mitmeastmelist kordust. Näit. *laul lauldud ja tants tantsitud; jutt jutuks ja kõne kõneks; tulgu mis tuleb, saagu mis saab.*

Püsiv sõnapaar

Väga sageli kohtame kõnekäände, mis koosnevad nn. püsivast sõnapaarist. Näit. *läks omadega sohuja rappa; tal pole sellest sooja ega külma; laagris said tunda vett ja vilet; suud-silmad häbi täis; löön pihuks-põrmuks.* Seesugused sõnapaarid kujunevad homonüümidest *(soo — raba)*, antonüümidest *(soe — külm)*, ühte mõisteringi kuuluvatest sõnadest *(suud-silmad)* või ka lihtsalt alliteratsiooni ja assonantsi alusel *(pihuks-põrmuks)*. Samu püsivaid sõnapaare kohtame samuti vanasõnades ja mõistatustes. Ka rahvalauludes on ühe värsi põhiosas sageli seesugused püsivad sõnapaarid.

Rahvapärane võrdlus

Kõnekäänu väga levinud alaliigiks on rahvapärane võrdlus, mis on levinud kõnekujund ka teistes rahvaluule liikides. Rahvapärased võrdlused on enamasti naljatlevad või pilkelised. Võrdluse aluseks võib omakorda olla püsiv sõnapaar. Näit. *riius nagu koer ja kass; koos nagu sukk ja saabas; äkiline nagu Rakvere kohus; mees kui merehärg; häda nii suur, et nuta või vene keeles.*

Võrdlus sisaldab sageli alliteratsiooni ja assonantsi, isegi riimi. Peab meeles pidama, et mõnikord kuulub kõnekäändu ainult võrdpilt e. võrdlusalus *(nagu kass ja koer)*, mõnikord aga võrreldav ja võrdlusalus mõlemad *(rikas nagu Riia kikas; tark nagu tarepõrsas)*.

Metafoorne kirjeldus

Kõige populaarsemaks kõnekäändude alaliigiks on metafoorsed kirjeldused e. päris kõnekäänud. Siin on tegemist ümberütleva mõistukõnega, traditsioonilise pildiga, millel on oma kindel sisu. **Metafooriks** e. ülekandeks nimetatakse ühe eseme, nähtuse või olendi omaduste omistamist (ülekandmist) teisele teatava sarnasuse vahendusel. Näit. *harja hakkama, kaikaid kodarasse pilduma, leiba tuusse laskma, hambad varna panema, kõrvu pea alla panema, ühe mütsi all olema, tiibu kärpima, hari läks punaseks, püksid sõeluvad püüli, ei saa sõba silmale, süda saapasääres, kahe silma vahele jääma, vitsad on soolas, haneks võtma, sõelaga vett kandma.*

Nimetama peab veel rahvusvahelisi lendsõnu, mis on tuntuks saanud kirjanduse (ja ajakirjanduse) vahendusel. Need pärinevad enamasti antiikmütoloogiast ja vanast kirjandusest (piiblist). Näit. *Achilleuse kand, Ariadne lõng, Gordioni sõlm, tüliõun, oma käsi puhtaks pesema, tolmu jalgadelt raputama, Juuda suudlus* jne. Nimetada võib veel

retoorilisi hüüatusi (*Nüüd on valge väljas! Mine metsa!* jne.) ja jutujätke (vastuseks õhkamisele *hea oleks, kui...* öeldakse *Hea oleks, kui oleks, veel parem, kui ei olekski!, Ära võta vihaks ega pane pahaks* puhul vastatakse *Vihast saab hea õlle, pahast hea piibu!* jne.).

Küsimusi ja ülesandeid

1. Leidke ja kirjutage välja kõnekäände ühest kirjanduslikust teosest (näit. O. Lutsu «Kevadest»).
2. Otsige (kirjandusest, õpikust, elavast kõnest) kõnekäände, mis iseloomustaksid a) vihastamist ja viha, b) näljast olekut, c) rumalust.
3. Tuletage korduse abil 5 kõnekäändu.
4. Leidke 5 püsivat sõnapaari ja tuletage neist kõnekäänud.
5. Leidke mõned positiivset omadust kirjeldavad kõnekäänud.
6. Püüdke jutuajamistest kirja panna 20 kõnekäändu.
7. Pange kirja kõik kõnekäänud, mida te kuulete ühe päeva jooksul.
8. Koostage näitelauseid metafoorsete kirjeldustena antud kõnekäändude kohta.

Vanasõnad

Mitmesuguste elusündmuste jälgimisest võrsunud tähelepanekud on aluseks vanasõnadele. Vanasõnu kasutatakse kõne piltlikustamiseks kas hinnanguna mõnele samalaadsele sündmusele (isikule, nähtusele), millest on juttu vanasõnas, või jällegi hoiatusena või ennustusena oodatavale sündmusele.

Vanasõnad on napis, ent kujukas sõnastuses esinevad ütlused, tervikliku mõtte ja õpetliku sisuga. Kõnekäändudega võrreldes on vanasõnad juba keerukam sõnakunsti liik. Vanasõnadeski kohtame piltlikkust, kuid nad on sisult ja vormilt lõpetatud, tervikliku mõttega, täislaused. Vanasõnades sisaldub rahva elutarkus, mis on ladestunud aegade jooksul. Jakob Hurt kirjutas omal ajal vanasõnade kohta: «Need on üks lühikene ja tuumakas, trehvaja ja nägus tunnistus rahva vaimuelust, nagu vaimuelu mahl, üks terav iseloomu pilt elavate värvidega, üks seaduseraamat rahvakommetele ja elutarkusele taskusse pandaval suurusel.» M. Gorki märkis: «Vanasõnad ja kõnekäänud vormistavad eeskujulikult kõiki töötava rahva elu- ja sotsiaal-ajaloolisi kogemusi.»

Võrdleme omavahel järgmisi vanasõnu:

Kuidas töö, nõnda palk!
Kes teeb, see saab!
Aeg annab head nõu!
Tegijal juhtub mõndagi, magajal mitte midagi!
Piskust tööst saab rohkem kui suurest seismisest!

Igal linnul ise laul!
Vaga vesi, sügav põhi!
Veerevale kivile ei kasva sammal!
Omad vitsad peksavad kõige valusaminil
Uus luud pühib puhta toa!

Esimese rühma vanasõnadel on ainult üks, otsene tähendus, teise rühma vanasõnadel aga on see otsekui peidetud, s. t. tuleb alles lahti mõtestada. Nad on kaudse, ülekantud tähendusega või allegoorilised. Tõepoolest, tähelepanekus, et *igal linnul on ise laul,* ei ole ju midagi erilist ja ootamatut. Samuti ei huvita ju kedagi seisva vee sügavus. Alles inimeste kohta rakendatult saavutab vanasõna oma üldistusjõu ja täie kõlavuse.

Vanasõnade liigitus

Vanasõnu liigitatakse sisuliselt temaatilistesse rühmadesse. Eesti vanasõnade tähtsamad rühmad on: 1) eetilisi tõekspidamisi kajastavad vanasõnad, 2) sotsiaalseid vahekordi kajastavad vanasõnad, 3) vanasõnad tööst ja töötegijast, 4) vanasõnad loodusest.

Eetilised tõekspidamised vanasõnades

Kõige rohkem on meil arvatavasti vanasõnu, mis sisaldavad rahva eetilisi tõekspidamisi ja annavad otsekui juhtnööre käitumiseks ja ellusuhtumiseks. Taolistest vanasõnadest näeme, mida rahvas taunis ja mida kiitis, mida peeti hinnatavateks omadusteks ja mida põlastati.

Toome näitena rea vanasõnu, mille põhjal võime otsustada, milliseid omadusi hinnatakse ja milliseid taunitakse.

Kõrtest kubu korjatakse.
Ootaja õnge hakkab kala.
Aja viidad, asja leiad.
Ära hõiska enne, kui üle mäe saad.
Hooletus ees, õnnetus taga.
Aegamööda asjad käivad.
Üheksa korda mõõda, üks kord lõika.
Kes teisele auku kaevab, see ise sisse langeb.
Valel on lühikesed jalad.
Meest sõnast, härga sarvest.
Kergelt saadud, kergelt läinud.
Kuidas küla kutsule, nõnda kuts külale.
Terav kirves leiab kivi.
Sea suu sekki mööda.
Kust tuul, sealt meel.
Laastutuli ei kesta kaua.
Äkki haarad, suu põletad.
Enne mune, siis kaaguta.
Kes koera saba kergitab, kui koer ise.
Parem kaks korda küsida, kui üks kord eksida.
Parem pool muna kui tühi koor.
Õiguse vastu ei saa ükski.
Ole ise mees, pea teine mees ka meheks.
Suur tükk ajab suu lõhki.
Mine püüd püüdma, kaotad kanagi.
Kaks kõva kivi ei jahvata head jahu.
Ülekohus ei seisa kotis.

On vanasõnu, kus avaldub talupoeglik ettevaatlikkus, kinnisus, isegi umbusk, omaduste rõhutamine, mis tänapäeval tunduvad juba aegununa. Näit.

Oma suu on kõige lähemal.
Oma silm on kuningas.
Põrsast ei osteta kotis.
Kõik pole kuld, mis hiilgab.

Rääkimine hõbe, vaikimine kuld.
Huntidega peab ühes ulguma.
Jagajale jäävad näpud.
Pill tuleb pika ilu järele.
Mida näed, ära näita, mida kuuled, ära kuuluta!
Ilma ei jõua keegi soojaks kütta.
Kes ees, see mees.

Väga iseloomulik on meie vanasõnadele kodukoha kiitus. Kodumaa-armastus, talupoeglik patriotism ja maalähedus on verminud ilmekaid võrdlusi. Näit. *Kodus igaüks kuulsam, ahju peal ausam. Parem oma õlgine kui võõras villane. Parem kodus kooruke kui võõrsil võileib. Oma pesa — kuldne pesa. Parem oma ema vits kui võõra võileib.*

Sotsiaalseid vahekordi kajastavad vanasõnad

Nagu enamik meie rahvaluulest üldse, nii ka rõhuv osa vanasõnadest on tekkinud feodaalajal ja nad kajastavad feodaalses külas valitsenud tingimusi. Eeskätt peegeldavad vanasõnad küla ja mõisa vastuolusid, vaese sõltuvust rikkast jm. Näit. *Kus mägi — seal mõis, kus küngas — seal kõrts, talud soo ja raba sees. Küla kiidab — mõis laidab, mõis kiidab — küla laidab. Saksal sada kõhtu ja tuhat suud. Rikas härra — vaene vald, vaene härra — rikas vald. Õnn võtjale, vili viijale, köis kaebajale kaela. Mõisavargus ei ole patt. Mõisa köis — las lohiseb. Kes teise tööst tüdib ehk võõra vaevast väsib. Mida rohkem teed, seda rohkem tahetakse. Hunt hunti ei murra. Vaest meest vaevab kõht, rikast raha. Rikas maksab rahaga, vaene seljanahaga. Aega härjal, aega orjal. Jumalal päevi, peremehel leiba. Jumal kõrgel, keiser kaugel. Kel vägi, sel võimus, kel kukkur, sel kohus. Papi kott ja koti sopp ei saa elades täis.*

Vanasõnad tööst ja töötegijast

Väga rohkesti on meil vanasõnu, milles kajastub tööarmastus, peetakse lugu hoolsast töötajast ja suhtutakse irooniaga laiskusse ja lohakusse. Näit. *Tublidus ei tule tööta, osavus ei hooleta. Töö ei teota kedagi, laiskust laidab igamees. Homseks hoia leiba, mitte tööd. Parem on lühike lõpetus kui pikk hakatus. Puud tuntakse viljast, meest tegudest. Töö kiidab tegijat.*

Teisest küljest on ka vanasõnu, mis kõnelevad tööst kui paratamatusest, sageli koormavast paratamatusest. Selline suhtumine on arusaadav klassiühiskonnas, kus tööinimene elas viletsamalt kui rikas, kes mõnules teiste töövilja arvel. Näit. *Häda ajab härja kaevu ja mehe mõisa. Ole südi söögi peale, ära tüki töö peale.*

Paljud vanasõnad manitsevad hoolsusele ja aja säästmisele. Näit. *Varane vares pühib nokka, hiline lehvitab tiibu. Mis täna tehtud, see homme hooletu. Kes hiljaks jääb, see ilma jääb. Enne töö, siis tants.*

Meie vanasõnadele on iseloomulik just talutöö eelistamine teistele kutsetele ja ametitele. Näit. *Enam on kündja*

kübar kui ametmehe hobune. Ametmees magab — töö seisab, põllumees magab — vili kasvab. Põllumees põline rikas, ametmees ajuti rikas, kaupmees korrati rikas.

Üksnes väheste rahvaste vanasõnades peitub seesugune hindav suhtumine töösse, hool ja tööarmastus kui eesti rahva vanasõnades.

Vanasõnad loodusest

Palju sajandeid on meie esivanemad olnud põlluharijad. Põllusaak on aga alati suuresti olenenud ilmadest. Seepärast on üsna loomulik, et meie esivanemad jälgisid hoolega loodust ja ilma. Oma tähelepanekud on vanarahvas sõnastanud vanasõnadena. Vanasõnad loodusest vahendavad seega ilmaennustusi, looduses esinevaid seaduspärasusi ja kogemusi sellest, millal on õige aeg teatavaks tööks. Neis kajastuvad ka rahva usundilised tõekspidamised. Näit. *Uus kuu — uued ilmad.* (Usuti, et kuu loomisega ilmad muutuvad.) *Noor kuu kosutab, vana kuu kaotab.* (Väga levinud uskumus. Seda arvestati külvi juures ja teistelgi töödel.) *Loodetuul on taeva luud. Enne jürit annab külma, pärast jürit sooja ilma.* (Kevadise äikese kohta — jüripäev on 23. IV.) *Talvine sula näitab suvel põuda. Kui pole talvet talve ajal, siis pole suve suve ajal. Kehvast suvest kasvab lahja sügis. Jüripäeval annab lammas kuue, mihklipäeval kasuka.* (Jüripäev on lammaste pügamise aeg, mihklipäev, s. o. 29. IX, tapuaeg.) *Rukis tuhka, tõug mutta.* (Rukis tuleb külvata kuivale maale, suvivili märjale maale.) *Lõoke toob lõunasooja, ööbik toob öösooja, pääsuke toob päevasooja. Kured lähevad — kurjad ilmad, haned lähevad — hallad käivad, luiged lähevad — lumi tuleb.*

Vanasõnade kunstilisest vormist

Vanasõnade ilmekus saavutatakse kindla ülesehituse, rütmi, kõlakujundite ja rikkaliku kujundlikkusega. Vanasõnades kasutatakse mitmesuguseid kõne- ja lausekujundeid.

Väga sageli koosneb vanasõna kahest võrdsest poolest ja moodustab seega sümmeetrilise lause. Näit. *Kuidas töö, nõnda palk. Kes ees, see mees.* Mõlema lausepoole sõnastus, lauseehitus ja rütm on enamasti tasakaalustatud. Lausepooli seob sageli riim. Alliteratsiooni ja assonantsi rohke kasutamine on enesestmõistetav. Peab aga silmas pidama, et algriimi kasutatakse tavaliselt lausepoole sees (näit. *Kuri võtab kulbist, paha sõna pajast.*).

Vanasõnades esineb sageli p a r a l l e l i s m i *(Vemmal vaese õigus, kepp kehva kohtumõistja.)*. Rohkesti kasutatakse vanasõnades a n t i t e e s i *(Kerge lubada, raske täita. Palju kisa, vähe villa.)* ja k o n t r a s t i *(Kassipojal naljaasi, hiirepojal silmavesi. Rumal räägib, mis ta teab; tark teab, mis ta räägib.)*. Antitees ja kontrast on ligidased võtted. A n t i t e e s i k s nimetatakse teineteist eitavate välistavate mõistete kõrvutamist, k o n t r a s t on teravalt erinevate mõistete

kõrvutamine. Rohkesti esineb vanasõnades personifitseerimist e. isikustamist (*Häda õpetab paluma.*). Personifikatsioon on metafoori alaliik. Väga sageli kasutatakse ka võrdlust (*Ennem võtab lühike marja maast kui pikk tähe taevast.*).

Pole sugugi ebatavaline, et vanasõnas on mitu kujundit. Näiteks vanasõna *Suuga teeb suure linna, käega ei kärbsepesagi* rajaneb antiteesil. Vanasõna esimene pool põhineb hüperboolil (s. o. suurendav liialdus), teine pool litootesel (s. o. vähendav liialdus). Mõlemas pooles kasutatakse alliteratsiooni ja assonantsi.

Sageli põhineb ka vanasõna püsival sõnapaaril nagu kõnekäändki. Näiteks sõnapaar *tühi* ja *tüli* on andnud kõnekäänu *tühjast tüli* ja vanasõna *Tühi toob tüli majasse. Elama-surema* on andnud vanasõnad *Kes koer elades, see koer surres* ja *Aega elada, aega surra* ning kõnekäänud *ei ela ega sure; elu ja surma peale* jne.

Eesti vanasõnadest annab ülevaate E. Normanni koostatud «Valimik eesti vanasõnu» (Tallinn 1955).

Küsimusi ja ülesandeid

1. Jälgige eespool toodud eetilisi tõekspidamisi kajastavaid vanasõnu. Milliseid omadusi neis hinnatakse, milliseid taunitakse?
2. Iseloomustage mõisa ja küla vahekorda vanasõnade põhjal. Kuidas suhtus talurahvas mõisnikku, kirikusse, mõisatöösse ja mõisavargusse?
3. Milliseid vanasõnades toonitatud omadusi peate tähtsaks? Missuguseid vanasõnades ilmnevaid puudusi täheldate enda või oma sõprade iseloomus ja käitumises?
4. Koostage kirjand mõnest vanasõnast lähtudes (näit. *Oma silm on kuningas. Puud tuntakse viljast, meest tegudest. Ära hõiska enne õhtut!*).
5. Iseloomustage oma sõpru (klassikaaslasi) vanasõnade (ja kõnekäändude) abil.
6. Iseloomustage vanasõna vormilisi tunnuseid.
7. Selgitage vanasõna erinevus kõnekäänust.
8. Leidke 5 püsivat sõnapaari ning neile toetuvaid kõnekäände ja vanasõnu.
9. Leidke 5 vanasõna, mis taunivad kiirustamist ja ülepeakaela sekeldamist.
10. Leidke mõned vanasõnad «Kalevipojast».

Mõistatused

Mõistatus on omapärane ülesanne või teravmeelne küsimus. Mõistatuses on antud eseme või olendi, tegevuse või nähtuse kaudne iseloomustus. Ta on õigupoolest sõnaline peitepilt: poeetilises kirjelduses antud tunnused pole mitte peamised või olulised. Sageli esitatakse just ebaolulisi ja juhuslikke tunnuseid või omadusi.

Mõistatuste loomine ja lahendamine nõuab teritatud tähelepanuvõimet, luulemeelt ja teravmeelsust. Mõistatuste teke ulatub tagasi kaugesse minevikku. Ennemuiste oli mõistatamisoskus väga hinnatud. Mõistatamine oli arendavaks ajaviiteks tubaste tööde puhul, videvikku pidades, ka perekondlikel tähtpäevadel (pulmas, varrudel), jaanitule ääres. Ka kosilasele esitati vanasti mõistatusi. Samuti on mõistatamises isegi võisteldud. Vanemad andsid noortele mõistatuste vormis edasi oma teadmisi, õpetasid tähele panema esemeid ja nähtusi ning saadud tähelepanekuid kunstilisse vormi valama.

Mõistatuste temaatika

Eesti mõistatused kajastavad seda talupoeglikku miljööd, milles nad on tekkinud. Mõistatuste aineks on eeskätt inimene ise, teda ümbritsevad esemed ja loomad. Ent küllalt paljud mõistatused hõlmavad ka tegevust, mitmesuguseid tootmisalasid, isegi abstraktseid mõisteid (ka mõistatamist ennast).

Inimese ja selle ihuliikmete kohta tuntakse näiteks järgnevaid mõistatusi:

Hommikul nelja, päeval kahe, õhtul kolme jalaga? (Inimene.)[1]

Ümber ilma ulatavad, ümber pea ei ulata? (Silmad.)
Teine mees teispool mäge, kokku ei saa? (Silmad.)
Punane koer haugub läbi luuse aia? (Keel ja hambad.)
Kanda jaksad, lugeda ei jaksa? (Juuksed.)
Tihe mets, silguvarrast ei saa? (Juuksed.)
Üks kera, seitse auku sees? (Pea.)
Laut valgeid lambaid täis, punane kukk keskel? (Suu.)

Väga palju on mõistatusi tööriistadest. Mõnest esemest (ader, äke, vokk jne.) on kümneid erinevaid mõistatusi.

Üks Sass, sada jalga? ehk *Sada jalga all, läheb seliti koju?* (Äke.)

Karu kõnnib kallast mööda, raudsed saapad jalas? (Äke. Ka hobune.)

Puust mees, raudsed sukad? ehk *Miis mäe otsan, kullatse kengä jalan?* (Ader.)

Neli neitsit lähevad nuttes üle nurme? (Puutelgedega vanker.)

Kolmejalgne kurat, raudhambad suus? (Vokk.)

Teist närib, ise karjub? (Saag.)

Mõistatusi on ka tööde ja talituste kohta:

Tuhat-tuhat, sada-sada ühe korraga lööb maha? (Heinaniitmine.)

---

[1] See mõistatus esineb juba Muinas-Kreekas (sfinksi mõistatus Oidipusele).

Kuue heidab seljast, aga kasukat ei heida? (Lamba pügamine.)
Sadasid läheb külla paluma; õnnelikud, kes ei tule, õnnetud, kes tulevad? (Võrguga kalapüük.)
Neli täkku tallis, viies jookseb ümber talli? (Varrastega sukakudumine.)

Loomadest ja lindudest eelistab mõistatus koduloomi.

Neli teevad aset, kaks näitavad tuld, üks heidab magama? (Koer.)
Siidikera, niidikera, kõlkakott ja toobripuu? (Kass.)
Sööda kui venda, seo kui varast? (Hobune.)
Mees läheb lakka, lihaliud pea peal? (Kukk.)

Loomariigi kõrval on mõistatustes esindatud ka taimeriik, nii kultuur- kui ka metsikud taimed.

Pesa maas, munad taevas? (Õunapuu.)
Üks saks, sada mantlit? ehk *Lipp lipi peal, lapp lapi peal, ilma nõela pistmata?* (Kapsas.)
Keerleb ja veerleb, kui otsa saab, siis muneb? (Humal.)
Alt roheline, pealt sinine? (Lina.)
Nahk müüakse, pea süüakse, liha ei kõlba kuhugi? (Kanep.)
Hõbekepp, kuldnupp? (Rukis.)
Punane pullike, jõhvist lõake? (Jõhvikas.)

Mõistatuste alaliigid

Mõistatusi liigitame lähtudes nende ülesehitusest. Enamasti esinevad mõistatused allegoorilise kirjeldusena. See ongi mõistatuste esimene ja peamine alaliik (nn. pärismõistatused). Ka eespool toodud mõistatused on kõik allegoorilised kirjeldused. Mõistatuste teise alaliigi moodustavad nn. keerdküsimused. Keerdküsimused pole enam kirjeldused. Need on otsesed küsimused, mis põhinevad sõna mitmetähenduslikkusel või sõnastuse tahtlikul ebatäpsusel, valesti mõistmisel. Näit.

Missuguseid pükse ei õmble rätsep? (Argpükse.)
Kellel on seitse jalga? (Süllal; 1 süld = 7 jalga.)
Missugust naela ei saa haamriga lüüa? (Põhjanaela.)
Missugune tera ei idane? (Noatera.)
Kellele antakse tuppa tulles kõige enne kätt? (Ukse käepidemele.)
Kas on vees enam kalu või kive? (Kalu, kivid on põhjas.)
Kes see on: minu isa ja ema laps, pole mu vend ega õde? (Mina ise.)
Kes see on: rohtu sööb, aga loom ei ole? (Püss.)
Kes tahaks olla ühe silmaga? (Pime.)

Kas on enam silmi või kõrvu? (Silmi, ka nõeltel on silmad, kirvel on silm jne.)

Mõistatuste kolmandaks alaliigiks on mõistatuslaulud. Need on regivärsi vormis laulud, milles mõistatusele järgneb ka vastus. Mõistatuslaulude aineks on peamiselt metsloomad, -linnud ja loodusnähtused. Neljanda alaliigina nimetame mõistatusmuinasjutte, kus on tähtis koht mõistatamisel. Neid vaatleme muinasjuttude all.

Mõistatuste kunstilisest küljest

Siin kõneleme pärismõistatustest, s. o. allegoorilistest kirjeldustest (keerdküsimustel pole kindlat poeetilist vormi, mõistatuslaulud alluvad aga regivärsi poeetikale ja mõistatusmuinasjutud muinasjutu poeetikale).

Mõistatused põhinevad enamasti metafooril. Metafoori abil kirjeldatakse mõnda eset, nähtust või olendit. Näit. *Valged kanad punasel õrrel?* (Hambad.) Metafoori kasutatakse mõistatustes kõige rohkem. Populaarne võte on ka võrdlus. Näit. *Mustem kui süsi, valgem kui lumi, madalam kui regi, kõrgem kui kirik?* (Harakas.) Väga levinud kunstiliseks võtteks mõistatustes on kontrast, näit. *Üles läheb — maha ei tule?* (Suits.), ja kontrastile ligidane antitees, näit. *Täis on teda mets ja maa, siiski peotäit ei saa?* (Udu.) Sageli on mõistatustes ka paradokse (s. o. ootamatute, näiliselt sobimatute mõistete ühendamist). Näit. *Ise hääletu tumm, aga räägib palju?* (Raamat.) *Ühele kitsas, kahele paras, kolmele liiga lai?* (Salajutt.) Mõistatustes kohtame ka isikustamist, näit. *Mees ehitab kirveta silda?* (Pakane jäätab jõge.), poeetilist liialdust, näit. *Hobune hirnub Hiiumaal, hääl kuulda meie maal?* (Müristamine.) Nagu kõigis rahvaluule lühiliikides, nii ka mõistatustes on peamiseks kõlakujundiks alliteratsioon või assonants, näit. *Jaluta jookseb, käteta kisub, kõrita karjub, valuta vingub?* (Tuul.) *Must mees tõreleb tõrre sees?* (Kirikuõpetaja.) Muidugi võib üks mõistatus sisaldada mitut kujundit. Kasutatud poeetilised kujundid aitavad köita tähelepanu ja aktiviseerivad lahendamist.

Mõistatused, milles avalduvad meie esivanemate tähelepanu ja arukus, olid teatud poeetiliseks kooliks. Nendes ilmneb sõnaosavus, ümberütlemise kunst, metafoorne kõne. Samaaegselt on mõistatused kultuuriajalooliseks dokumendiks. Neist saame pildi talurahva tööriistadest ja koduse elu esemeist, töövõtteist ja elujärjest. Mõistatustest selgub ka meie esivanemate mõttelaad, suhtumine loodusse.

Küsimusi ja ülesandeid

1. Iseloomustage mõistatust.
2. Analüüsige kümne juhuslikult valitud mõistatuse poeetilist ülesehitust.
3. Otsige tekstis esitatud mõistatustest selliseid, mille aluseks on metafoor, antitees või kontrast.
4. Püüdke konstrueerida kolm keerdküsimust.

RAHVAJUTUD

Rahvajuttudeks nimetame kõiki pärimuslikke jutustusi, mis on levinud või levivad praegugi rahvasuus. Rahvaluule lühiliikidega võrreldes on rahvajutud juba keerukama ülesehitusega ja arenenum kunstiliik. Rahvajutte on meie rahvaluulekogudesse talletatud umbes 95 000 teisendit. See suur arv tõendab, et eestlaste seas on olnud häid jutuvestjaid. Üheks selliseks oli Kaarel Jürjenson, Alatskivi teomehe poeg, kes jäi 28-aastaselt pimedaks. Temalt on kirja pandud üle 250 rahvajutu. Väljapaistev jutumees on olnud ka luuletaja J. Tamme isa Aado Tamm. Paljud tema jutud on aluseks Jakob Tamme ballaadidele. Üldse on head jutustajad olnud peamiselt mehed. Muiste on olnud meie esivanematel omamoodi tööjaotus: rahvalaule laulsid ja levitasid peamiselt naised, rahvajutte esitasid enamasti mehed.

Kus jutustati

Laulda võidi ka üksinda. Jutte vesteti aga ikka siis, kui hulgakesi koos oldi. Selleks oli võimalusi mitmesugustel töödel ja ka puhkehetkil. Palju on jutte vestetud karjas olles, õitsitulel, kõrtsides — vooriliste ja muude teekäijate peatuskohtades, sepapajas või veskil järge oodates. Kodus pajatati enamasti talveõhtuti, kui pere koos istus, samuti pühade ajal ning noorte kooskäimistel. Ohtrasti on jutustatud videvikku pidades (puhkepaus enne tule süütamist). Nii kirjutab Fr. R. Kreutzwald: «Videviku pidamisel, või kui eit ja tütarlapsed õhtul vokkide taga istusid, oli kõige mugavam jutuvestmise aeg, ja oh mis kiiresti kadusid seal pikemad talveõhtud meil käest, nii et igakord ehmatust tegi, kui eit meid magama pidi sundima.»

Rahvajuttude liigid

Rahvajutud jagatakse nelja suurde rühma: **muinasjutud, muistendid, naljandid** ja **pajatused.**

Muinasjutud

Muinasjutt e. ennemuistne jutt on rahvajutu peamine, n.-ö. klassikaline liik. **Muinasjutt** on teadlik väljamõeldis, mis pajatab otsekui sündinud tegu-

dest ja juhtumustest, kasutades kindlaid poeetilisi võtteid.

Muinasjutt on kõige rahvusvahelisem rahvaluule liik. Paljude rahvaste juures kohtame samu süžeid, samu kangelasi, samu lõpplahendusi. Fr. R. Kreutzwald iseloomustas: «Ennemuistsed jutud on koduta loomade sarnased, kelle sündimise paik mõnikord teadmata on, kes siiski igal maal ja kõigi rahvasugude keskel elavad, ja ehk küll esiotsa kui võõrad sinna tulnud, aegamööda sealse rahva kombeid ja viise mööda endid kujundavad, nagu oleksid nad praeguses paigas sündinud ja maast-madalast üles kasvanud.» Muinasjutu süžeed on välja kujunenud aastasadade või isegi aastatuhandete jooksul. Pika aja vältel on nad levinud maalt maale ja rahvalt rahvale, ületades kergesti keelepiire. Miks? See johtub muinasjuttude sisust ja peamisest ülesandest.

Muinasjutu funktsioon

Mis on muinasjuttude ülesanne e. funktsioon? Selleks on kaasaelamisrõõmu võimaldamine jutustatud sündmusega, milles väljenduvad nii jutustaja kui ka kuulaja soovunelmad, ootused ja lootused. Eks ole meile küllalt hästi teada väljendused *nagu muinasjutus, muinasjutumaailm* jne. Muinasjutt ei hooli reaalse elu seadustest ja loogikast. Muinasjutul on omad seadused ja oma loogika. Esimeseks ja raudseks seaduseks on muinasjutus õnnelik lõpp. Muinasjutu kangelane leiab oma õnne kõigi raskuste kiuste. Saavutatud õnn on muidugi muinasjututi väga erinev. See võib olla rikkus, võim, armastatud mõrsja, või kõik kolm, aga ka lihtsalt õnnelik pääsemine võimsate vastaste käest või vaenlaste hukutamine. Teiseks on muinasjutt didaktilis-moraliseeriv. Muinasjutukangelane saavutab küll õnne, sageli päris juhuslikult või võimsate abistajate kaudu. Kuid muinasjutukangelane peab olema õnne vääriline. Ta on julge ja tark, abivalmis ja helde, tugev ja hakkaja. Muinasjutukangelane on alati positiivse iseloomuga, tema vastased aga negatiivsete omadustega. Kolmandaks on meie muinasjutu kangelane üldiselt kõige madalama sotsiaalse kihi esindaja: vaeslaps, karjapoiss, saunamehe poeg, noorem vend jne. Muinasjutus võidavad nad oma vaenlased, olgu selleks siis tige võõrasema, kuri perenaine, mõisnik, kuningas või allilma peremees ise. Nii muutusid vähemalt muinasjutus rahva unistused tegelikkuseks ja kuulaja — kes oli ju samuti peremehe või mõisniku poolt rõhutud — võis jutumõnust kaasakistuna tunnikese omagi õnne uskuda. Seesugune muinasjutu soovunelmalikkus kergendas tema levimist.

Kuna muinasjutt vahendab kunstilist väljamõeldist, soovunelmalikku fantaasiat, on ta küllalt keeruka ülesehitusega.

Muinasjutu kunstilised iseärasused

Muinasjutul on temale ainuomased kindlad kompositsioonireeglid ja ehitusvõtted.

Muinasjuttude tegelased on püsiva iseloomuga. Sündmustiku arenedes tegelane ei muutu. Hea jääb heaks, halb halvaks, hea võidab alati kurja. Õnnelik lõpp on muinasjuttudes vältimatu.

Muinasjutt ei ole seotud kindla aja ega kohaga. Sageli algab muinasjutt mõne traditsioonilise vormeliga, mis viitab kaugusse või minevikku. Näit. *Oli kord...* või *Elas kunagi kord...* või *Vanal hallil ajal elas...* või *Kaugel-kaugel, seitsme maa ja seitsme mere taga...* jne. Sageli lõpeb muinasjutt naljatleva vormeliga *... ja kui nad surnud ei ole, siis elavad nad tänapäeval õnnelikult edasi.*

Väga sageli kasutab muinasjutt vastandamist. Vastandatakse eriti tegelasi. Nii on vastamisi seatud rumal hunt ja kaval rebane; ilus ja lahke vaenelaps ning õel ja inetu peretütar; nupukas talupoiss ja rumalavõitu mõisnik (või kirikhärra) jne. Muinasjutu tegevus on koondatud peategelase ümber. Teised tegelased ilmuvad ja kaovad jälle vastavalt sündmustiku käigule. Korraga on tegevuses ainult üks (peategelane või selle vastasmängija).

Põhivõtteks on muinasjutus kordamine. Muinasjututegelasi tabavad korduvad õnnetused, neile esitatud ülesanded korduvad jne. Kordus on tavaliselt seotud ka astendamise e. gradatsiooniga. Nii võidab kangelane enne kolmepäise, siis üheksa- ja lõpuks kaheteistkümnepäise lohe, alles siis vabastab röövitud neiu. Klaasmäele, millel magab nõiaunes kuningatütar, ratsutab noorem vend kolm korda: vaskhobusel, hõbehobusel ja kuldhobusel. Alles viimasel korral jõuab ta mäetippu.

Kolmarvsus esineb muinasjuttudes üldse ohtrasti, mitte ainult seoses kordustega. Sageli esinevad tegelastena kolm venda või kolm õde. Kangelasel on kolm abimeest («Kergejalgne kuningatütar») või kolm imeeset («Härjapõlvlaste riid»).

Muinasjuttude liigitus

Muinasjutud jagunevad kolmeks alaliigiks: 1) **loomamuinasjutud**, 2) **imemuinasjutud** (nimetatud ka pärismuinasjutudeks) ja 3) **olustikulised** e. **novellilaadsed muinasjutud.**

Läbilõike meie muinasjuttude repertuaarist annab mahukas antoloogia «Eesti muinasjutud» (Tallinn 1967). Imemuinasjutte tutvustavad veel Fr. R. Kreutzwaldi «Eesti rahva ennemuistsed jutud» (Tallinn 1967), J. Kunderi «Imelik peegel» ja «Tark mees taskus» (Tallinn 1961). Loomamuinasjutte esitavad E. Särgava «Ennemuistsed jutud Reinuvader Rebasest», A. Jakobsoni «Ööbik ja vaskuss» (1954), E. Normanni ning S. Läti «Üle õue õunapuu» (Tallinn 1955) ja «Marjakobar» (Tallinn 1959).

Loomamuinasjutud

Loomamuinasjuttude tegelasteks on loomad ja linnud, harvemini putukad. Mõnikord ilmub loomamuinasjuttudesse ühe tegelasena ka inimene (vastaseks metsloomadele). Meie loomamuinasjuttude tähtsamateks tegelasteks on nii hunt, rebane ja karu kui ka koer ja kass. Lindudest esinevad tegelastena peamiselt vares, harakas, kukk ja kana, putukatest mesilane ja sääsk.

On endastmõistetav, et loomad on muinasjuttudes isikustatud. Loomadele on omistatud inimtundeid ja inimestevahelisi suhteid. Nad kõnelevad ja teevad mitmesuguseid töid.

Populaarsemaid loomamuinasjutte «Sabaga kalapüük» on tüüpiline rebasejutt. Rebane esineb meie loomalugudes kavala, isegi kurikavala loomana. Suhtumine rebasesse on kahesugune. Hundi ja karu (s. o. tugevamate) vastu asetatuna on rebane kaval ja nupukas, kes oskab hädast välja pääseda. Seevastu nõrgemate loomade ja lindude vastastegelasena jääb rebane ikka kaotajaks. Näiteks naljandipärases jutus «Vares ja rebane»:

Kord oli rebane varese kinni püüdnud. Varest suus hoides läinud rebane metsa poole. Vares hakanud rebaselt küsima: «Kustpoolt tuul on?» Rebane öelnud läbi hammaste: «Idist, idist!» Vares vaielnud vastu: «Ei tuul ole idast, tuul on põhjast!» Rebane kinnitanud: «Põhjast jah!» Aga kui ta «põhjast» öelnud, siis läinud tal suu lahti, vares kukkunud maha ja pannud lendu.

Meie loomamuinasjuttude teiseks tähtsamaks tegelaseks on hunt. Hunt esineb juttudes rumal-ahnena. Ta on valmis igat vastutulijat maha murdma, kuid jääb alla nõrgemale, ent targemale (näit. loos «Hunt hobuse sabas»). Hundi tekitatud kahjudest annab iseloomuliku pildi muinasjutt «Hundi pihtimus».

Rebane ja hunt ongi õigupoolest kõige teravamalt iseloomustatud meie loomamuinasjuttudes. Teiste loomtegelaste iseloomustus pole nii püsiv, vaid erineb jututüübiti.

Loomamuinasjuttudes kohtame sageli muistendimotiive (seletusi, miks mõni loom on nii- ja mitte teistsugune jne.). Samuti on loomamuinasjutud mõnikord naljandipärased — lühikesed ja puänteeritud või humoristlikud. Loomajuttude ülesehitus on tihtipeale lihtsakoeline.

Imemuinasjutud

Oma nime on imemuinasjutud saanud sellest, et neis on tähtsal kohal mõni imepärane sündmus, tegelane või ese. Imemuinasjutud pajatavad mitmesugustest moondumistest, vägevatest nõidadest, tarkadest abilistest, võluvahenditest ja imeesemetest. Viimastest on meie muinasjuttudes tähtsal kohal jõudu andev ja jõudu võttev jook, samuti

eluvesi, mis äratab ellu mitte ainult surmatud, vaid isegi tükkideks raiutud tegelased. Muinasjuttudes esinevatest imeesemetest võiks nimetada soove täitvat sõrmust, noorendavat peeglit, nähtamatuks tegevat kaapkübarat, isejahvatavat käsikivi jne. Sageli esinevad imeesemed muinasjuttudes kolmekaupa (näit. muinasjutus «Soldat kosib kuningatütre» seitsmepenikoormasaapad, nähtamatuks tegev kübar ja kepp, milles kolm vägimeest). Imeesemetes kajastuvad mõneti muistse tööinimese soovid ja unistused looduse allutamiseks. «Iga muistse fantaasialennu all on kerge leida selle põhjustajat ja selleks põhjustajaks on alati inimese püüe oma töövaeva kergendada,» kirjutas M. Gorki. Nii on muinasjuttudes esemeid, mis võimaldavad inimesel lennata; imepärased jalanõud, mille abil on võimalik imekiiresti ületada suuri vahemaid. Raske käsikivi ajendas unistama isejahvatavast käsikivist või imeveskist. Lossid ja kindlused, mida muiste ehitati aastakümneid, said muinasjutus valmis ühe ööga.

Meie imemuinasjuttude peamised positiivsed tegelased on vaenelaps, kolmas ehk noorem vend ja tugeva jõuga poiss, nn. tugev poiss (Matsi poeg Mats või Sauna-Äntsu poeg jne.). Positiivse kangelase vastastegelasteks on enamasti fantastilised olendid: vanakuri ise, igat laadi nõiad, paharetid või isegi surm. Mõnigi kord on need vastasmängijad ka ühe peamise vastastegelase (kuninga, mõisniku, kuningatütre jne.) abiliseks. Neil on omakorda mitmesuguseid abilisi ja võluvahendeid. Positiivse kangelase leeri kuulub samuti igasuguseid nõuandjaid ja abimehi. Sageli on need loomad ja linnud, isegi putukad. Tihti esinevad abilised halli vanamehe, kerjaja, eidekese või mõne muu seesuguse väliselt tähelepandamatu tegelase näol. Nõuandjad abistavad kangelast mitte ainult targa nõuandega, vaid ka igat laadi imeesemetega. Oluline on, et positiivne kangelane n.-ö. teenib ära nõuande oma viisakuse, lahkuse ja tublidusega. Ka negatiivsel tegelasel on võimalik abimeest saada, kuid ta tõukab selle eemale oma ülbuse, laiskuse ja ebaviisakusega.

Legendid

Legendilaadsed muinasjutud moodustavad imemuinasjuttude alarühma. **Legendilaadseteks** nimetatakse selliseid muinasjutte, kus üheks tegelaseks on mõni kristlikust mütoloogiast pärinev kuju (näit. jumal, Peetrus, Jeesus jne.). Legendilaadsetes muinasjuttudes esinevat kuradit ei saa samastada imejuttude vanapagana või altilma peremehega. Viimasel on pigem õela mõisniku jooni ja tema altilm meenutab feodaalset mõisat või jõukat talu. Muidugi on selgi vanapaganal imeesemeid ja üleloomulikke võimeid. Legendilaadsete muinasjuttude kurat on aga ilmne põrgu peremees, jumala vastandtegelane, kes karistab õelaid ja

«patuseid» ning ahvatleb inimesi «patusse» — vastavalt kristliku mütoloogia kujutelmadele. Legendilaadsetes muinasjuttudes kohtame kiriklikku ellusuhtumist. Ent sellele on antud talupoeglik-rahvalik tõlgendus. Nii näeb rahvas põrgus peamiselt mõisnikke ja mõisasundijaid (vt. muinasjutud «Mõisnik põrgus hobuseks» ja «Teomees põrgu katlaküttjaks»), suhtub üleolevalt jumalasse (vt. muinasjutt «Surm lähkris») jne.

Olustikulised muinasjutud

Olustikulisteks e. novellilaadseteks nimetatakse selliseid muinasjutte, kus imepärane või fantastiline aines puudub (või esineb täiesti ebaolulisel määral). Novellilaadsete muinasjuttude tegevus areneb reaalses, igapäevases miljöös. Muidugi esineb ka siin muinasjutulist, s. o. võimatut (talupoiss saab kuninga väimeheks, talutüdruk mõisaprouaks jne.), kuid see võimatu pole imepärane, üleloomulik. Novellilaadsete muinasjuttude peamiseks tegelaseks on kas nupukas ja leidlik talupoiss või arukas talutüdruk. Tegelase vastasmängijaks on enamasti mõisnik või kuningas. Vastandatud on neis ikka rikas ja vaene, maamees ja kohtunik, talumees ja mõisnik, köster ja pastor, karjapoiss ja kuningas. Siin ei esine imeesemeid ja üleloomulikke ülesandeid. Olustikuliste muinasjuttude aineks on mõne keeruka ülesande lahendamine oskuse, kavaluse ja teravmeelsusega. Tihtipeale esineb siin võistlusi valetamises, jõukatsumisi mõistatuste lahendamises ja väljamõtlemises. Üks olustikuliste muinasjuttude alaliik ongi mõistatusmuinasjutud, mille sündmustiku aluseks on mõistatus. Näit.

Kuskil elanud vanasti tark mees. Härra saanud mehe tarkusest teada. Kohe mehe juurde tarkust läbi katsuma. Ei tarka kodus. Kodus ainult kaheksa-aastane poeg.

Härra küsima: «Kas isa kodus?»

Poiss vastu: «Isa läks head paremale peale tooma.»

«Kus ema?»

«Ema läks metsa jahi peale. Mis kätte saab, tapab maha, aga mis kätte ei saa, toob koju tagasi!»

«Kus õde?»

«Õde pöörab selga tuule poole!»

«Kus vend?»

«Vend ei ole maa peal ega taevas!»

«Hea küll. Käsi isa homme minu juurde tulla. Ei tohi tulla jala ega ratsa, ei rõivas ega rõivata, ei teed mööda ega tee äärt mööda, ei tuppa tulla ega väljas olla. Aga minuga peab rääkima.»

Teisel päeval tark kohe mõisa minema. Puges heinamärssi, võttis siku jalgade vahele, läks mööda rattarööbast kõndides mõisa poole. Mõisas ei läinud kohe härra tuppa, vaid tegi toaukse lahti, jäi kaksiti toaukse kohta seisma, teine

jalg õues, teine toas. Teenrid käskisid meest tuppa minna. Mees vastu: «Paluge härra siia, tahan temaga natuke kõnelda!»

Härra tuli. Targalt kohe küsima: «Kus eile olid?»

«Käisin linnas. Veristasin seapõrsa ära, tõin soola.»

«Kus su naine eile oli?»

«Naine käis metsas kirpe otsimas. Mis kätte sai, need tappis ära, aga mida kätte ei saanud, tõi koju tagasi!»

«Kus tütar oli?»

«Tütar laotas kütist.»

«Kus poeg oli?»

«Poeg käis puu otsast orava pesa maha toomas!»

M. J. Eiseni «Mõista, mõista, mis see on».

Üht olustikuliste muinasjuttude rühma on nimetatud ka «Karjapoisid kuningate väimeheks». Need on lood sellest, kuidas targad karjapoisid arukuse ja leidlikkusega lahendavad keerukaid ülesandeid ja saavad tasuks endale kuningatütre naiseks.

Novellilaadsete muinasjuttude iseärasuseks on kunstilise külje arendamatus. Nad on lihtsakoelisemad, kasutavad rohkesti dialoogi ja kirjeldavat jutustust. Vähe esineb imejuttudele omast kordust, gradatsiooni ja teisi kunstilisi võtteid.

Muinasjuttude tähtsus

Nagu öeldud, pakkusid muinasjutud omal ajal kaasaelamisrõõmu sündmustele, milles avaldusid kuulajate soovunelmad, nende ootused ja lootused. Muinasjutu see külg on tänapäevasele lugejale muidugi võõras. Ainult lastele pakub muinasjutt veel kaasaelamisrõõmu. Täiskasvanud lugejad leiavad muinasjutust muid väärtusi. Meid huvitavad nüüd muinasjutud kui oma aja teosed, milles kajastub nende loojate-levitajate mõttemaailm. Loomamuinasjutud peegeldavad meie esivanemate vahekorda ümbritseva loomariigiga. Ühtlasi avaldub neis huumor ja kavaluse ning leidlikkuse ülistamine. Imemuinasjuttudest ilmneb rahva eetika. Neis rõhutatakse, et õnn on võimalik kõigile, aga õnn tuleb ära teenida heade omadustega. Olustikulised muinasjutud ülistavad sõnaosavust ja vaimuteravust. Ühtlasi on kõik muinasjutuliigid heaks näiteks jutustamiskunstist.

Küsimusi ja ülesandeid

1. Analüüsige mõnd vabalt valitud muinasjuttu. Osutage kasutatud poeetilistele võtetele.
2. Nimetage kõik muinasjutuliigid ja alaliigid, mida teate. Selgitage nende erinevus.
3. Lugege läbi 4—5 imemuinasjuttu teosest «Eesti muinasjutud» (Tallinn 1967). Nimetage nende põhjal eesti imemuinasjuttudes esinevad ime-

vahendid. Millist võimet on muinasjuttudes kõige sagedamini taotletud? Kas tänapäeva tehnika suudab asendada mõnd imeeset? Millist?

4. Iseloomustage vaeslast eesti imemuinasjuttudes.
5. Milline on altilm (Vanapagana eluase) imemuinasjuttudes?
6. Iseloomustage loomamuinasjuttude peamisi tegelasi.
7. Iseloomustage talurahva ja mõisnike vahekorda olustikuliste muinasjuttude põhjal.
8. Millised on muinasjutukangelaste positiivsed omadused?

Naljandid

Naljandid on koomilise sisuga lühikesed rahvajutud. Neid on meil palju — rohkem kui neljandik talletatud rahvajuttudest on naljandid. Rahvajuttudest on naljandid kõige elujõulisem liik, neid tekib tänapäevalgi. Kaasaegseid naljandeid nimetatakse anekdootideks.

Naljandid on väga tihedasti seotud aja ja olustikuga. Elutingimuste muutumisel muutuvad ka nalja pakkuvad vastuolud ning kaovad neid kajastavad naljandid. Naljandirepertuaar vahetub suhteliselt kiiresti. Meie rahvaluulekogudes talletatud naljandid on loodud peamiselt möödunud sajandil ja kajastavad tolle aja külaelu. Näit.

1. Hiidlane läheb sügisel suurelt maalt koju. Kiidab teistele: «Oh neid suuremaa mehi küll, küll nende seas on tarku. Nägin niisugust meest, kellel kümme keelt suus.» Teised õhkama: «Või kümme keelt suus! Ega seal siis leivale enam ruumi ole!»

Koomilise efekti loob siin sõna *keel* kahetähenduslikkus.

2. Kihnu mees tuleb esimest korda suurele maale silku müüma. Sõidab Pärnust läbi, ise imetleb: «Küll on see maailm suur ja lai! Pärnu taga ikka veel külad ja talud. Ei tulegi maailma ots kätte!»

3. Käina mõisnik v. Ditmar ei kannatanud, et talurahvas tema häärberi eest mööda sõidab. Kord olnud mõisas suur pidu. Eks setu sõitnud, tõkativaat vankril, mõisa palkonist mööda. Von Ditmar karjunud vihaga: «Kuidas sina lurjus tohtima minu mõisa eest läbi sõitma. Ja mul veel palju vööraid!» Setu vastanud rahuga: «No ega minagi su sõber ole, ma sulle ka võõras!»

4. Mõisateenri käest küsitud linnas: «Mis sa seal mõisas ka palka saad?» Teener vastas: «Süüa, riiet ja peksa!»

5. Mõisnik tuleb sulasele vastu, kes enne tema kutsar olnud. Mõisnik küsima: «Noh Jaan, eks sul ole nüüd raskem kui minu juures?» Sulane kratsis kukalt: «Enne vedasin saksu, nüüd sõnnikut — pole seal vahet ühti, töö ikka töö!»

6. Kirikuõpetaja manitsenud alati rahvast: «Te peate jumalat kartma!» Rahvas tüdis alatisest noomimisest ja kirikuliste arv jäi väheseks. Õpetaja hakkas meestelt nõudma: «Kuule, Jaan, kuule, Mihkel, miks te kirikus ei käi!» Mehed vastu: «Ei tohi minna — me kardame jumalat!».

7. Hiidlased olid kahekesi jahil. Lasksid kotka maha. Meestel hea meel, lähevad kodu poole. Tee peal hakkavad asja arutama: «See oli õieti ilmaaegu rohu ja haavlite raiskamine. Vastu maad kukkudes oleks kotkas isegi surma saanud.»

Naljandeid on loodud mitmelt alalt. Meie naljandid naeruvääristavad eelkõige rumalust, piiratust ja mahajäämust. Vääritimõistmine ja naiivsus on enamiku naljandite naeruobjektiks. Muidugi pilatakse naljandites teisigi inimlikke pahesid ja nõrkusi: laiskust, upsakust, kasimatust, kitsidust ja ahnust. Õige tigedalt naeravad meie naljandid mõisnike ja kirikuõpetajate üle. Naeruvääristatakse ka peremehi.

Muinasjuttudes kehtivad tegelaste vastandamised on maksvad samuti naljandites. Mõisniku vastasena on peremees siiski positiivne, kuid sulase vastasena langeb ta naerualuseks. Nalja heidetakse isegi mõnede elukutsete üle (rätsep, rändkaupmehed). Väga iseloomulik on naljaheitmine üksikute hõimude üle — igas kihelkonnas naerdakse naabreid. Ülemaalisteks «pailasteks» on hiidlased, kes näilise lihtsameelsuse taga on õigegi teravmeelsed ja teravkeelsed. Hõimunaljandite aluseks oli muistne sunnismaisus. Ühe kihelkonna inimesed moodustasid kogukonna, kellel oli ühine murrak, ühised rahvariided, ühised töövõtted. Kaugemalt tulnud võõras erines kõigiti selle kihelkonna inimestest. Võõrapärasust aga tajuti koomilisena.

Ühiskondlikke vahekordi käsitlevad naljandid on sageli satiiriliselt teravdatud. Enamikus on meie rahvanali heasüdamlikult mõnulev ja leplikult muigav. Neid iseloomustab mahlakas huumor, kuna iroonia, satiir ja sarkasm jäävad haruldaseks. Meie naljandites on peamine s õ n a k o o m i k a. Sageli on naljandid p u ä n t e e r i t u d.

Küsimusi ja ülesandeid

1. Analüüsige õpikus esitatud naljandeid. Määrake, mis tekitab neis nalja.
2. Tutvuge teosega «Eesti rahvanaljandid. Mõis ja kirik» (Tallinn 1957) ja otsustage selle järgi, mille üle naerdi kõige rohkem mõisniku ja kirikuõpetaja puhul.
3. Tuletage meelde, milliseid naljandeid olete lugenud kirjandusest, kuulnud raadiost või televiisorist.
4. Jälgige, kas õpikus esitatud naljandites esineb kõnekäände.
5. Küsitlege oma tuttavaid ja pange kirja 5—6 naljandit. Jälgige, milliseid naljandeid tänapäeval veel jutustatakse. Mis on naljandi pilkealuseks?
6. Püüdke lugeda võimalikult palju naljandeid hiidlastest. Iseloomustage hiidlast kui naljanditegelast.
7. Nimetage, millised naljandid teile meeldivad. Miks?

Muistendid

Muistendiks n i m e t a t a k s e s e l l i s t r a h v a j u t t u, m i s a n n a b e d a s i t õ e k s p e e t u d e t t e k u j u t u s i

ja arusaamasid loodusest ja ühiskonnast. Muistendi ülesandeks oli midagi seletada, põhjendada, tõestada. Muistend on seotud kohaliku loodusega (mäed, järved, jõed, kivid), asulatega (linnad, lossid, mõisad) või ajalooliste isikute ja sündmustega. Muistend seletab, selgitab ja põhjendab kohtade, loodusesemete teket, nimetust, päritolu jne. Kuigi mustendeid on omal ajal peetud tõsilugudeks, on nad rahva poolt loodud luuleteosed, sest sündmuste ja nähtuste seletused põhinevad neis fantaasial. Muistend on seotud rahva omaaegsete usundiliste kujutelmadega.

Muistendite liigitus

Muistendeid liigitatakse järgmiselt: 1) **tekke- ja seletusmuistendid**, 2) **kohamuistendid**, 3) **hiiu- ja vägilasmuistendid**, 4) **ajaloolised muistendid** ja 5) **rahvausundilised muistendid.**

Tekke- ja seletusmuistendid

Tekke- ja seletusmuistendid on saanud oma nime sellest, et põhjendavad ühe või teise asja, nähtuse, olevuse või selle omaduse tekkimist. Näit.

1. Kui vanaisa loomadega Emajõge kaevanud, kutsutud ka vihmakull kaevama. See pole tulnud. Seepärast keelanud vanaisa temal jõest joomise. Talle antud luba ainult seda vett juua, mis vihmasajust järele jääb puulehtede peale. Mõnikord kui vihma pole kaua olnud, olla tal kange janu. Seepärast ta karjub enne vihma, rõõmuga, et vihma tuleb.

2. Vanapagan näinud, kuidas naised lambaid niitnud. Mõtelnud mees: «Seda tööd võin mina niisama hästi teha nagu naised!» Ja hakanudki villu niitma. Aga pole mitte lamba kinni võtnud, vaid sea. Siga kisendanud nagu aiaroika vahel ega seisnud silmapilkugi paigal. Suure vaevaga saanud vanapagan sea kõhu-aluse ära niita. Siis olnud aga mehel kannatus otsas, lasknud sea lahti ja sõnanud ise: «Palju kisa, vähe villu!» Sest saadik pole sea kõhul karvu.

Paljud seletusmuistendid meenutavad naljandit. Aegade jooksul kadus usk muistendi tõepärasusse ja algselt tõsiselt võetud seletusele anti parodeeriv tõlgendus. Näiteks piiblist lähtunud muistendimotiivile, et naine on loodud mehe küljeluust, on eestlaste poolt antud parodeeriv tõlgendus:

Vanajumal hakanud mehe küljekondist naist tegema, kuid pidanud mõneks ajaks ära minema. Eks koer sattunud sinna tulema, leidnud kondi ja tahtnud seda ära viia. Vanajumal hakanud koera taga ajama — ei saa kätte. Viimases hädas saanud vanajumal koera sabast kinni, tõmmanud seda — saba tulnud ära ja koer jooksnud mehe küljekondiga minema. Siis teinud vanajumal hädaga koera sabast naise. Aga koera sabas olnud palju kirpe ja seepärast pidavat ka naisterahvastel palju kirpe olema.

Seesuguseid parodeerivaid, naljandipäraseid seletusi on meie tekkemuistendites üsna ohtrasti.

Sageli juhtub, et loomamuinasjuttudele lisatakse muistendipärane lõpp. Jutusüžeed tõlgendatakse looma või linnu ühe või teise omaduse selgitamisel (vt. muinasjutte «Koera tunniskiri», «Rebase noorik», «Kuidas vares hallid suled sai» teoses «Eesti muinasjutud», Tallinn 1967). See on päris seaduspärane nähtus meie rahvajuttude arengus.

Peab nimetama sedagi, et piir tekke- ja seletusmuistendite ning kohamuistendite vahel pole selge. Paljusid muistendeid võib vaadelda nii tekke- kui ka kohamuistenditena.

Kohamuistendid

Kohamuistendid moodustavad muistendite kõige arvukama alaliigi. Kohamuistendid on seotud kindlate kohtadega ning seletavad nende tekkimist, nimesaamist või muid iseärasusi. Kohamuistendid pajatavad ühelt poolt loodusobjektidest (mägedest, veekogudest, suurtest kividest ja puudest), teiselt poolt ehitustest ja asulatest. Näit.

1. Polli ja Läti Kööna valla piiri peal on Annemägi. Vanarahvas räägib sellest kohast: mäe peal juhtunud kaks pulmarongi vastastikku. Kumbki pulm ei ole tahtnud teed anda. Sellest tulnud tüli, kusjuures üks pruut, Ann, ära tapetud. Sellest ajast jäänud paigale nimeks Annemägi.

2. Rootsi valitsuse ajal palunud Vene kuningas Rootsi kuninga käest Narva linna küljest nii suure tüki maad kui hobusenahk. Kui see luba saadud, siis lõiganud Vene kuningas hobusenaha rihmadeks ja piiranud sisse suure tüki, kuhu peale ta just Narva linna vastu kindluse ehitanud, mida tänini «hobusenaha linnaks» kutsutakse.

Näeme, et kohamuistendeis põimuvad ajaloolised andmed ja pärimusteated müütiliste kujutelmadega ja fantaasiaga. Seetõttu liginevad kohamuistendid ühelt poolt ajaloolistele ja rahvausundilistele, teiselt poolt seletusmuistenditele. Näeme ka, et kohamuistendil on kindel aadress: jutustatakse alati mõnest täiesti konkreetsest kohast. Ka toimumisaega ja muistenditegelast on püütud konkretiseerida.

Hiiumuistendid

Hiiu- ja vägilasmuistendid pajatavad hiiglajõuga olenditest, kes olevat muistsel ajal meie maal elanud. Tehakse vahet hiidude ja vägilaste vahel. Esimesed on inimestele pahatahtlikud, teised heasoovlikud.

Meie rahvuslikeks muistendivägilasteks on Kalevipoeg ja Suur Tõll. Peamiseks hiiuks on Vanapagan. Lugusid Kalevipojast tuntakse peamiselt Ida-Eestis (eriti maa-alal Emajõe, Soome lahe ja Narva jõe vahel), Suur Tõll on Saaremaa vägilane, keda mandril tuntakse vähe. Vanapagana-lood esinevad eriti Lõuna-Eestis. Kuid Vana-

paganat teatakse ka Suure Tõllu ja Kalevipoja vastasena. Näiteks:

1. Kalevipoeg seisnud Juminda neeme otsas. Üle Hara lahe silmanud ta Pärispää neemel, Pärispää ja Suurpää küla vahel oleva Odakivi otsas Vanapaganat, kes seal rahulisti puhanud. Ta haaranud maast kivi ja tahtnud Vanapaganat Odakivil surnuks visata. Aga ta pole hästi oma rammu tundnud, mispärast kivi üle Odakivi lennanud ja teisele poole Pärispää neeme Turbaneeme küla alla merde maha kukkunud, kus teda Painuva kiviks hüütakse. Kalevipoeg pahandanud selle üle ja öelnud: «Osudin Odakivesse, paiskasin aga Painuvasse!»

2. Kassinurme Kalevipoja sängist räägib vanarahvas: Kalevipoeg käinud ilma puhkamata mitu pääva ümber, viimaks kippunud tal väsimus pääle ning ta tahtnud magama heita. Aga maa olnud mägiline ning Kalevipoeg põle aset leidnud. Sääl tulnud tal mõte sängi teha. Kohe raiund ta suure kuuse maha, teinud sellest kühvli, mis külimitu mulda korraga visanud, ning hakanud tööle. Aga töö põle tahtnud edeneda, sellepärast teinud uue kühvli, mis pool vakka korraga visanud, aga siiski põle töö edenenud ning Kalevipoeg teind kolmandama kühvli, mis vaka mulda korraga visanud. Aga päike kippund enne sängi valmissaamist looja minema. Sääl näinud Kalevipoeg põhjatus orus ühe elaja, mis mäda sisse jäänud. Kalevipoeg tõmmand elaja välja, nülginud ära ning ajanud naha kolme nuatäiega puhtaks. Nüüd teinud ta enesele nahkpõlle, hakand sellega mulda kandma ning säng saanud enne pääva loojaminekut valmis.

Muistendeid Kalevipojast on käibel tänapäevalgi. Neid on elavana aidanud hoida looduses esinevad mälestusmärgid (nn. Kalevipoja kinnismälestised). Teiselt poolt ilmneb, et need muistendid on tänapäeval vaid napisõnalised teated vägilase ühest või teisest teost. Arendatud sündmustikuga muistendeid on Kalevipojast vähe.

Muistenditele toetudes lõi Fr. R. Kreutzwald eesti rahvaeepose. Kreutzwald on vägilase kuju arendanud edasi, andnud sellele inimlikke jooni.

Suurel Tõllul on Kalevipojaga võrreldes vähem hiiu ja rohkem vägilase jooni. Ta on saarlaste kaitsja välisvaenlaste vastu, aga ka Vanapagana vastu. Veel surres tõotab ta rahvale tõsise ohu korral appi tulla. Ent karjapoiste kergemeelse, põhjuseta appikutse järel langeb Tõll sajatades hauda ega tõuse enam. Kuid samaaegselt on Tõll nagu teisedki hiiud loopinud kive küll Vanapagana, küll kirikute pihta. Ajaloolised pärimused võitlusest raudrüütlitega on siin segunenud tavaliste hiiumuistenditega. Näit.

1. Vanasti räägiti, et Vanapagan ja Suur Tõll läinud siin Odalätsi küla juures kokku. Suur Tõll visanud odaga, Vanakuri hüpanud eest ära, oda läinud katki, sellest see Odalätsi nimi. Siin on allikad, need pidanud olema Vanapagana jäljed, kui ta Tõllu eest ära jooksis. Neid on siin musttuhat.

Variant. *Odalätsi nimi on sellest: Vanapagan on sääl Tölluga võitlend ja oda on sääl katki läind Vanapaganal. Siis on ta ütlend, et: «Oda läts!» ja «Oda läts» ja sellest ongi sie Odalätsi nimi tulnd. Nii alliged, mis sääl on, nii on Vanapagane jäljed jälle. Kus ta on astund, sinne on jäänud nii alliged.*

2. Karja kirikud ja Valjala kirikud ehitatud seltsis. Suur Tõll olnd Karja kiriku meister ja poeg oli Valjalas. Neil on kahe pääle üks müürihaamer, millega vanast kivisi lõhuti. Seda nad viskasid teineteise kätte, kummal tarvis oli. Vana Tõll viskas Valjalga pojale haamri, läks torni pihta, löi torni kiriku nurga pääle. See oli siis poega vihastand, kui see isale jälle haamri viskas, viskas torni puruks kohe. Sellepärast see Karja kirik on tornita jäänudki.

Muistendid Suurest Tõllust on mõnevõrra hilisemad kui Kalevipoja-muistendid, kuid pikemad ja kunstiliselt arendatumad. Neis — eriti võitlustes raudmeestega — kajastuvad ka ajaloolised pärimused meie esivanemate võitlusest saksa ordurüütlitega. Vägilase langemine võitluses sümboliseerib rahva orjastamist. Rahva lootus orjaikkest vabanemiseks ilmneb vägilaste tõotuses tagasi tulla — hauast ärgata ja rahva vabaduse eest võidelda.

Ajaloolised muistendid

Ajaloolised muistendid on väljamõeldistega segunenud mälestusteated ajaloolistest isikutest ja sündmustest. Ajaloolisi muistendeid on meil suhteliselt vähe. Need pajatavad sissidest, muistsetest sõdadest, nälja- ja katkuaegadest. Rohkesti on lookesi Peeter Suurest ja Kaarel XII — nimetatakse puid, mille all nad on puhanud või mille nad on istutanud.

Ajaloolised muistendid on lihtsakoelised, tavaliselt arendamata sündmustikuga, mõnelauselised teated. Sageli põimuvad ajaloolised muistendid kohamuistenditega.

Rahvausundilised muistendid

Rahvausundilised e. mütoloogilised muistendid on meie muistendite kõige arvukamaks liigiks. Rahvausundilised muistendid jutustavad meile inimeste kokkupuutumisest mütoloogiliste olevustega. Need on meie esivanemate fantaasia ja kujutlusvõime sünnitatud. Muistne maailmavaade põhines animismil. Animism tuleb ladinakeelsest sõnast *animus* (=hing) ja tähendab kogu looduse hingestamist. Igal olendil ja asjal arvati olevat ka hing. Hingesid nimetati üldiselt haldjateks (aga ka «isadeks»,

«emadeks», «vanadeks» jne.). Nii usuti metshaldjaid, veehaldjaid (e. näkke), puu- ja majahaldjaid jne. Ka haigusi kujutleti elusolenditena. Nii pajatati luise mehena ümberhulkuvast katkust, külmtõvest jne. Ka inimestele omistati üleloomulikke võimeid: pahatahtlikud inimesed võisid käia luupainajaks, libahundiks e. soendiks, tuulispasaks jne. Nõiad tekitasid haigusi loomadele ja inimestele, rikkusid töö ja tulu. Rohkesti liikus jutte vara tassivast kratist (puugist või pisuhännast). Igasugused tondid, kummitused ja kodukäijad hirmutasid inimesi. Sagedane tegelane rahvausundilistes muistendites on ka kurat või vanapagan. See pole enam hiiumuistendite suure jõuga, ent lihtsameelne vanapagan, vaid meenutab pigem muinasjuttude hingepüüdjat.

Suur enamik seesuguseid mütoloogilisi olendeid on inimesele pahatahtlikud ja vaenulikud. Heasoovlikke haldjaid on vähe. Heatahtlikkust osutavad haldjad tavaliselt mingi neile tehtud teene või heateo eest. Ka pahasoovlikke haldjaid on võimalik lepitada või tarkade abil eemale tõrjuda ja kahjutuks teha.

Mütoloogilised muistendid jutustavadki peamiselt sellest, kuidas inimestel õnnestus haldjate abil saavutada rikkust, raha või muud tulu, või jällegi sellest, kuidas inimestel õnnestus pääseda haldjate ja teiste taoliste tekitatud kimbatusest. Ent rohkesti on ka lihtsakoelisi lugusid, et seal ja seal juhtunud selle või tollega nii- ja niisugune lugu.

Rahvausundilised muistendid on sageli arendatud sündmustikuga ja kunstiliselt viimistletumad kui teised muistendid. Nad liginevad oma ülesehituselt sageli muinasjuttudele. Teiselt poolt on ka muinasjuttudes tihtipeale kasutatud rahvausundilistest muistenditest pärinevaid motiive.

Muistendi erinevus muinasjutust

Kuidas eristada muinasjuttu muistendist? Üldine vastus sellele küsimusele on juba antud: muinasjutt on väljamõeldis ja sellisena teda ka jutustati; seevastu muistendit esitati kui tõestisündinud lugu. Sellest tulenevad mõned iseärasused muistendite struktuuris. Muinasjutt ei ole seotud kindla kohaga, tema tegevus toimub kauges või nimetus paigas. Muistend seevastu on peaaegu alati (erandiks on siin seletuslood ja rahvausundilised muistendid) seotud kindla paigaga. Sageli on muistendis esitatud sündmus väga täpselt lokaliseeritud: kõneldakse konkreetsest kivist, mäest, jõest jne. Muinasjutu tegelane on tavaliselt nimetu, igal juhul aga väljamõeldud. Muistendi tegelane on aga enamasti konkreetne, kindel isik. Muidugi võib seegi isik olla kujutletav (ja tavaliselt ta seda ongi). Muinasjutt ei anna aega, millal sündmustik toimus. Öeldakse, et *ammu, ennemuiste, vanal hallil ajal* jne. Muistend püüab sündmust dateerida. Muidugi on see sageli naiivne *(siis kui Emajõge kaevati...;*

kui maailm oli loodud jne.), aga ta on ikkagi olemas. Muinasjutu õpetlikkus ilmneb sündmustiku käigus. Muistendile on aga sageli lõppu lisatud jutust johtuv järeldus (näit. *sellest ajast on sea kõhul vähe karvu; kivil on Kalevipoja sõrmejäljed tänapäevani näha* jne.). Muinasjutt lõpeb õnnelikult. Muistendil võib olla — ja sageli ongi — õnnetu lõpp. Muinasjutt sisaldab alati midagi imepärast, nn. «muinasjutulist», reaalsete tingimustega sobimatut. Muistendis ei esine imeesemeid. Muistendis esinevad fantastilised olevused lähtuvad rahva muistsest usundilisest maailmavaatest ja nad tegutsevad reaalselt võimalikus olustikus.

Muistendite tähtsus

Muistendid moodustavad meie rahva elava kroonika või nagu vanasti öeldi — ajaraamatu. Ka muistendites on laenulisi motiive ning laenatud aineid ja tegelasi. Ometi on muistendid kaugelt rahvuslikum jutuliik kui näiteks muinasjutud. Muistendid on tihedalt seotud meie looduse, meie asulate ja linnadega, meie ajalooga, meie esivanemate mõtte- ja kujutlusmaailmaga. Muistendites avaldub eestlaste ajalugu sellisena, nagu rahvas seda mõistis.

Meie muistenditest annab ülevaate M. J. Eiseni «Esivanemate varandus» (Tallinn 1958). Vägilasmuistendeid tutvustavad teaduslikud väljaanded: E. Laugaste, E. Normann «Muistendid Kalevipojast» (Tallinn 1959) ja E. Laugaste, E. Liiv, E. Normann «Muistendid Suurest Tõllust ja teistest» (Tallinn 1963).

Küsimusi ja ülesandeid

1. Millised on muistendite alaliigid? Iseloomustage neid.
2. Kas tunnete mõnda oma kodukohta kirjeldavat muistendit? Katsuge suulise jutustuse järgi vanematelt inimestelt kirja panna 3—4 muistendit, milles oleks juttu teie kodukohast või selle lähemast ümbrusest.
3. Võrrelge muinasjuttu ja muistendit. Nimetage erinevused.
4. Analüüsige mõne rahvausundilise muistendi ülesehitust. Jälgige seal kasutatud poeetilisi võtteid.
5. Nimetage mõned Kalevipoja sängid. Kus need asuvad, mitu neid on?
6. Nimetage mõni veekoguga seotud muistend.
7. Nimetage kirjandusteoseid, mis põhinevad rahvamuistendeil.
8. Jutustage mõni Tallinna linnaga seotud muistend.
9. Nimetage ja iseloomustage muistendites esinevaid mütoloogilisi olendeid.

RAHVALAULUD

Rahvalaulud on meie rahvaluule kõige arenenumaks ja kunstipärasemaks liigiks. Ühtlasi on rahvalaulud ka meie kõige omapärasemaks, n.-ö. rahvuslikumaks rahvaluule liigiks, milles laenulisi elemente on suhteliselt vähe. Rahvalaulude tundesisu ja vormitäius laseb neid kõrvu seada maailmakirjanduse luulepärandi tippudega. Paraku rasken-

dab tänapäeval rahvalaulude nautimist nende arhailine keel ja omapärane vorm. Et jõuda rahvalaulude omapärasesse luuleilma, peab õppima tundma rahvalaulude keele ja vormi iseärasusi ning neid ajastu tingimusi, mis kujundasid rahvalaulu.

Rahvalaulu olemus

Tänapäeval naudime rahvalaule kui luulet. Ent rahvalaul oli elavas käibes eeskätt laul. Mõiste *rahvalaul* hõlmab kolm võrdväärset tegurit: sõnad, viis ja esitus. Kõige rohkem on meil kogutud sõnalisi tekste, viise juba vähem. See johtub sellest, et paljusid tekste lauldi sama viisiga. Rahvalauludele on omane nn. rühmaviis (s. t. teataval laulurühmal oli ainult üks viis, näit. kiigelauludel oli oma viis, lõikuslauludel oma, pulmalauludel oma nn. pulmatoon jne.). Ka esitamistavad olid ühised tervele laulurühmale.

Rahvalauludes kajastub nende tekkimis- ja levimisaja inimeste tundeelu ja maailmavaade.

Rahvalaulude tekkimisest ja arenemisest

Rahvalaul on väga vana. Muutused rahva ühiskondlikus elus kajastuvad ka rahvalauludes. Muutuda võib rahvalaul väga suures ulatuses, niihästi sisu kui ka vormi poolest. Toimunud muutuste alusel jaguneb eesti rahvalaul kahte suurde, teineteisest sisult ja vormilt erinevasse rühma: vanemaks, **regivärsiliseks** ja uuemaks, **riimiliseks rahvalauluks.**

Regivärss kui laululaad on välja kujunenud juba enne meie ajaarvamise algust. Regivärsiliste rahvalaulude vanema rühma moodustavad töölaulud, milles kajastuvad põlluharija töötoimingud, mured ja rõõmud. Koos töölauludega tekkisid perekonnaelu tähtsamaid sündmusi kajastavad laulud (pulmalaulud, surnu- ja mõrsjaitkud). Varafeodaalsel ajal kujunes välja lüroeepiliste laulude rühm, mis jutustab omaaegsetest suhetest Eesti külas, rikka ja vaese vastuoludest, veretasust, hõimudevahelistest võitlustest jne.

Eestlaste orjastamine sakslaste poolt tõi kaasa olulisi muutusi rahvalauludes. Tekkisid orjuslaulud, mis kajastavad rahva võitlust mõisnike ja nende käsilaste vastu. Viimane regivärsiline laulurühm tekkis XVIII ja XIX sajandi vahetusel. Selleks oli nekrutilaul.

Meieni jõudnud regivärss on feodaalajastu luule, mis kajastab meie esivanemate mõttemaailma ja tundeelu saksa mõisnike ikke all. Muidugi sisaldab regivärss ka aineid ja motiive, mis on vanemad kui XIII sajand.

XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul toimus meie rahvalaulus uus suur muutus: regivärsi kõrvale ilmus täiesti uus laulustiil, nimelt riimiline rahvalaul. Mõnda aega olid mõlemad laulustiilid kõrvuti käibel. Võis märkida vahet lauljate eas ja soos: regivärssi laulsid naised, riimilisi laule esitasid ka mehed; regivärssi tundsid ja harrastasid

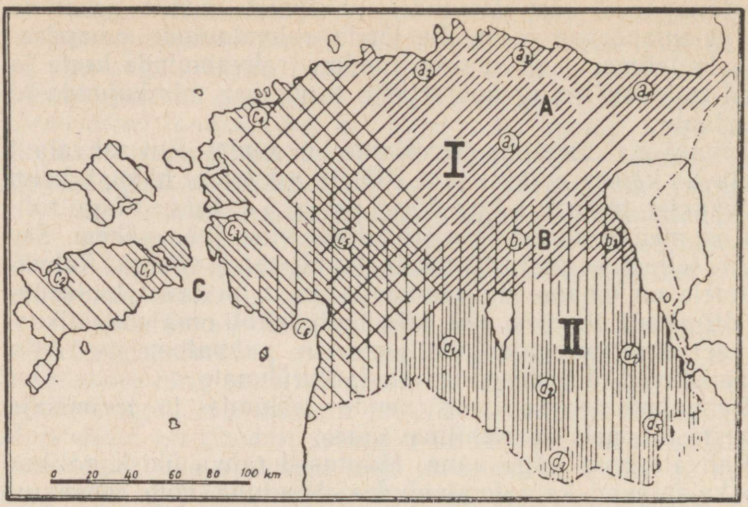

Iseseisvatest laulualadest XIX saj. esimesel poolel esines põhiliselt 2 erilmelist lauluala: I — Põhja-Eesti (diagonaalsed kriipsud); II — Lõuna-Eesti (püstkriipsud). Põhja-Eesti jaguneb veel kolmeks iseseisvaks laulurajooniks: A — põhja-, B — kesk- ja C — lääne-eesti, a_1, b_1, c_1, d_1 — märgivad silmapaistvaid alarajoone, kus lauluharrastus oli eriti tuntud ning elav. Diagonaalsete ja püstkriipsude ühinemine märgib ala, kus esinesid kõrvuti nii põhja- kui ka lõunaeestilised laulud.

vanemad, nooremad võtsid omaks uue laulustiili. XIX sajandi lõpul muutus riimiline rahvalaul valitsevaks.

Riimilistes lauludes kujutatakse küla ja mõisa vastuolusid, peremehe ja sulase kokkupõrkeid, kirikuvastaseid meeleolusid. Väga palju esineb riimilistes rahvalauludes iga laadi pilkeid. Tantsu- ja ringmängulaulude repertuaaris kohtame riimilisi rahvalaule armastuse ja kosjateemadel.

Juba XIX sajandi lõpul, eriti aga XX sajandil näeme rahva lauluvaras veel üht uut joont: üldlauldavaks muutuvad kirjandusliku algupäraga luuletused ja laulud (näit. M. Veske «Kas tunned maad», Fr. Kuhlbarsi «Vanemuine», G. Wulff-Õie «Ööbikule» jne.). Seesuguseid kirjandusest pärinevaid, ent laialt levinud laule nimetatakse rahvalikeks lauludeks. Need levisid esialgu laulukooride vahendusel. Populaarseks muutusid ka laulualbumid (nn. laulikud) ja salmikud. Nende kaudu levisid nii rahvalikud kui ka riimilised rahvalaulud. Nii võime kõnelda ka rahvalaulude kirjalikust levimisest.

Kus ja kuidas lauldi

Regivärsilisi rahvalaule lauldi tavaliselt kooriga. Lauldi iga värssi korrates. Eeslaulja alustas laul-

mist. Eeslaulja laulis värsi, koor kordas, eeslaulja laulis teise värsi, koor kordas jne. Eeslaulja ja koori asemel võisid olla ka kaks laulikut või kaks koori. Regivärssi laulsid peamiselt naised. Eeslauljateks olid tavaliselt vanemad naised, kogenud laulikud. Koor koosnes noorematest naistest ja tüdrukutest. Eriti kuulsad olid pulmalaulikud.

Peamised laulukohad olid need, kuhu kogunes rahvast — olgu siis tööks või lõbutsemiseks. Lauldi tööle või teole minnes ja sealt tulles, samuti ühistöödel, kui töö laad võimaldas (nii on lauldud lõikustel, talgutel, heinatööl jm.). Lauldi ka

Paistu rahvalaulik Epp Vasar (1828—1895), kellelt M. Veske kirjutas üles ligi 12 000 värsirida. Kahjuks on üleskirjutused enamikus hävinud.

üksi töö kergendamiseks (käsikivi juures, ketramisel, lehma lüpstes jne.). Teiseks laulukohaks olid ühised puhkehetked. Lauldi õitsil, kiige all, jaanitulel, pulmades, laupäevaõhtustel tantsupidudel ja ringmängudel. Regivärsilisi laule lauldi ilma pilli saateta.

Regivärss jaguneb laadilt lüroeepilisteks ja lüürilisteks rahvalauludeks. Esimestes on peatähelepanu pööratud mõne sündmuse kujutamisele. Teised esitavad minategelase meeleolusid ja tundmusi. Lüroeepilisi rahvalaule on suhteliselt vähe (sadakond laulutüüpi), lüürilisi aga väga palju (üle 2000 laulutüübi). Lüürilistest rahvalauludest eraldatakse erirühmana veel tavandilaulud (e. kommet saatvad laulud).

Regivärsiliste laulude liigitus

Tavandi- ja lüürilised laulud jagunevad veel alarühmadesse. Tavandilaule liigitatakse nende funktsioonist (s. o. ülesandest), lüürilisi laule aga teemast lähtudes.

Regivärsilise rahvalaulu kunstilised iseärasused

Rahvalaul on töörahva kunstilooming. Sellisena on tal omad kindlad kunstivõtted, oma p o e e t i k a. Kaasaegsest luulest eristab rahvalaulu üks väga oluline joon: kõigil rahvalauludel on põhiliselt ühesugused, samad ülesehitusvõtted, mis on kujunenud pika aja jooksul. Regivärsi poeetika mõistmine on aluseks regivärsi mõistmisele. Regivärsi poeetika tundmaõppimine algab regivärsi keeleliste iseärasustega tutvumisest.

Regivärsi keel

Regivärsiline rahvalaul pärineb kaugest minevikust. Värsiehitus säilitas ka omaaegse keele. Regivärsi keel on ühtaegu arhailine ja murdeline. Vaatleme regivärsilist rahvalaulu ja selle «kirjakeelestatud» vastet:

Oh minu hella vennakene,	*Oh minu hell vennakene,*
ära sina kipu kilterikssi,	*ära sina kipu kiltriks,*
ära astu aidameheks!	*ära astu aidameheks!*
Kibe surm on kilterilla,	*Kibe surm on kiltril,*
5. hale on aidamehella	*hale on aidamehel,*
vali surm on vandujalla!	*vali surm on vandujal.*
Kui tema ära surekse —	*Kui tema ära sureb —*
keel pannaks' kerise peale,	*keel pannakse kerise peale,*
habe aiateiba'asse,	*habe aiateibasse,*
10. lõuad leelõuka alla.	*lõuad leelõuka alla.*

või:

Oh minu elu igava	*Oh minu igav elu*
ja minu pidu pimeda,	*ja minu pime pidu,*
nutulista noorta põlve!	*nutulist noort põlve!*
Kuhu pean mina minema,	*Kuhu pean mina minema,*
5. kuhu pean pea panema,	*kuhu pean pea panema,*
jalad alta andamaie,	*jalad alt andma,*
keha keskelt keeramaie?	*keha keskelt keerama?*
Sügav on meresse minna,	*Sügav on minna meresse,*
hale astu allikaie	*hale astuda allikasse,*
10. kallas kaevuje karata.	*kale karata kaevu.*

Näeme mitmeid erinevusi kaasaegse keele ja regivärsside keele vahel. K ä ä n a m i s e s on tähtsamad erijooned:

1) nimetava lõpus on püsima jäänud vokaal, s. t. lõpukadu pole toimunud (*noor***i** *mees***i**);

2) osastava lõpuks on **-da** või **-ta** (*mer***da**, *õlu***ta**);

3) sisseütleva lõpuks võib olla **-je** või **-ie** (*kes toob mul-da***je** *õluta* / *kabel***ie** *keedukalja*);

4) alaleütlevas on (kaasrõhulise silbi järel) **-lle** (*rööve-li***lle**);

5) muis kohakäändeis on lõppudeks **-ssa** (*mõne***ssa**), **-sta** (*maa***sta**), **-lla** (*hommiku***lla**), **-lta** (*lävel***ta**);

6) saavas on lõpuks **-ksi** (*kilteri***ksi**);

7) kaasaütleva asemel esineb kohati konstruktsioon

omastav + **kaasa** *(ilu tõin enese kaasa, laulu noore neiu kaasa)*;

8) i-mitmust esineb palju rohkem kui kirjakeeles *(ilma noorita mehita)*.

Pööramises on erijoonteks:

1) *ma*-tegevusnimes on lõpuks **-maie** (*laule***maie**);

2) kindla kõneviisi ainsuse 3. pöördes on **-kse**, nn. *kse*-olevik (*sure***kse**, *lendele***kse**);

3) kasutatakse *ne*-kõneviisi (e. potentsiaali), mis väljendab kahtlust või võimalikkust *(jääne***b** = ehk jääb, *lööne***b** = vist lööb);

4) umbisikulise tegumoe minevikus esineb **ti-** asemel **-tie** (*saade***tie**, *lüka***tie**);

5) *i*-minevikku esineb rohkesti, samaväärselt *i*-mitmusega (*künni***n**, *mõtli***n**).

Lisaks neile esineb veel järgmisi eripärasusi:

1) praegustes kolmandavältelistes sõnades on jäänud püsima algse teise silbi vokaal ehk teiste sõnadega — sisekadu pole toimunud *(anda***m**aie, *mõtte***l**ema, *raua***d**ane, *kilte***r**iksi). Sisekadu toimus eesti keeles XIV—XVI sajandil (lõpukadu veelgi varem, alates XIII sajandist);

2) nn. kontraktsiooni puudumine, mis seisab selles, et naabruses olevate järgsilpide vokaalid (pärast *h* või nõrkade klusiilide kadumist) on jäänud püsima, ei ole liitunud üheks vokaaliks (näit. *saapa'a***d**, *kesk***e'e**lta, *kätk***i'i**ssa, *tul***l'e**nna *taev***a'e**sse); harukorril on jäänud püsima isegi konsonantaines (näit. *oh minu pidu pime***d**a; *tihane tige***d**a *lindu; tuba luuda***d**a *küsikse)*;

3) sageli kasutatakse omandusliidet e. possessiivsufiksit, mis tähistab omamist (vastandina soome keelele pole meie rahvalaulu possessiivsufiksid tähenduselt eristunud, õigemini — see eristumine on ununenud) ja mis eelistavalt liitub nimisõnale (näit. *aidasta***n**a = minu, sinu, tema aidast e. oma aidast; *nurgasta***n**a = oma nurgast; *ema põlgas põlvesta***n**i = oma põlvelt; aga *tullessa***n**a = minu, sinu, tema tulles);

4) keskvõrde tunnuseks on **-mbi** (*kireva***mbi**);

5) sageli kohtame ühildumise e. kongruentsi puudumist (**valge** *laudade vahele*).

Need on põhilised erijooned regivärsilise rahvalaulu keeles. Muidugi ei ammenda see kõiki erijuhte.

Rahvalaulu värsiehitus

Värss on luuletuse või laulu rida. Värss koosneb värsijalgadest, värsijalg silpidest. Värsimõõt määrab kindlaks, milline silp värsijalas on rõhutu, milline rõhuline. Rõhuliste ja rõhutute silpide korrapärane vaheldumine moodustab luuletuse või laulu rütmi. Rütm eraldab luule proosast.

Eesti regivärsilise rahvalaulu värsimõõduks on trohheus. Trohheus koosneb rõhulisest (—) ja rõhutust (◡) silbist. Meie rahvalaulu värss koosneb neljast trohheilisest värsijalast. Näit.

Elu / poole, / hella / poole /...

liigu,/ linnu/keele/kene/...

kui saad / alla / musta / mulla /...

Normaalselt on eesti rahvalaulu värsis seega 8 silpi. Leiame aga sageli erijuhtumeid, kus värsis on rohkem silpe. Näit.

ühe pani / kuuksi / kullen/dama...

Salme aga /hüüdis / saanis/tagi...

tule, tule, / tule, tule / tuule/kene...

nurgad / nutid, / et olen / noori...

küll mina / teaksin, / mis mina / teeksin...

Rohkem kui kaks silpi võib sisaldada tavaliselt esimene värsijalg, mõnikord ka kolmas; teises värsijalas on väga harva üle kahe silbi, neljandas mitte kunagi. Pane tähele: kui ühte värsijalga koondub rohkem kui kaks silpi, siis on need tavaliselt lühikesed.

Esineb ka värsse, milles on vähem kui kaheksa silpi. Näit.

too / kirves, / raiu / kiike...

tegi / kuu /, tegi / kaksi...

Näeme, et üks pikk silp võib moodustada terve värsijala. Miks osutada silbi pikkusele või lühidusele? Kaasaegses luules on rütmi aluseks sõnarõhk, s. t. värsirõhud peavad kokku langema sõnarõhkudega (mis on eesti keeles ikka esimesel silbil). Meie regivärsis on aga rütmi aluseks silbi pikkus (välde) e. kvantiteet. See tähendab, et värsijala tõus e. värsirõhk langeb pikale (või pikemale), värsijala langus aga lühikesele (või lühemale) silbile. Sellest johtubki, et regivärsis ei lange värsirõhud sageli kokku sõnarõhkudega. Toimub rõhulibistus. Seda näeme siis, kui värsis on kolmesilbilisi sõnu. Näit.

Kus on / kullal/la ko/duke

ja hel/lal e/lua/seke

ja mar/jal ma/gadis/paika

ja tai/mel ta/luto/ake...

Heli/se, he/lise, / metsa,

kumi/se, ku/mise, / kõrbe...

Selliseid värsse on rahvalauludes ligi kolmandik. Laulude esitamist mitte sõna-, vaid värsirõhkudest lähtudes nimetatakse skandeerimiseks. Laulude tegelikus esituses ilmneb kahesugust maneeri — skandeerimist ja sellest hoidumist. Just rõhulibistus annab meie rahvalaulule eripärase võlu. Trohheiline rütm oleks muidu monotoonsevõitu, igav ja väheköitev. Rütmi elavustamiseks on mõeldud ka need normist hälbivad juhud, kui ühte värsijalga koondub üle kahe silbi või kui värsijalg täidetakse ühe pika silbiga.

Näilisest lihtsusest hoolimata on meie rahvalaulu värsiehitus küllalt paindlik ja keerukas. Ka rütmiline monotoonsus on välditud, ehkki just selles osas on regivärsi nõrkus tänapäevasele lugejale kõige tajutavam.

Rahvalaulu ülesehitus

Regivärsilisel rahvalaulul on kaks põhilist ülesehitusvõtet, mis seovad sõnad värsiks ja värsid lauluks. Need on **algriim** ja **parallelism** e. mõttekordus. Ühtlasi on nad rahvalaulu põhitunnusteks.

Algriim

Algriimiks nimetame koos esinevat alliteratsiooni ja assonantsi. **Alliteratsioon** on ühe ja sama kaashääliku kordumine värsis sõnade alguses. Näit.

Kuule, kus kukub kurja lindu,
laksuteleb laiska lindu ...
hakkame, mehed, minema,
kodu poole kõndima,
tare poole tõttama ...
paneme piibud põlema,
vanad tobid tossama.

Ühes värsis on vähemalt kaks alliteratsiooniga seotud sõna (kui muidugi alliteratsioon üldse esineb). Mõnikord on samas värsis kaks eri alliteratsiooni. Näit.

Venda kuulis, vasta kostis ...
mina mõistsin, kohe kostsin ...
piki pihta, servi selga ...

Assonants on ühe ja sama täishääliku kordumine värsis sõnade pearõhulistes (s. o. esimestes) silpides. Näit.

lõpe, lõpe, põllukene,
vähene mu väljakene,
kuule, kulla nurmekene ...
udu rikkus uue kuue ...

Alliteratsioon ja assonants esinevad sageli koos:

küde küpseks, kütismaake,
põle põrmuks, põllumaake ...

Regivärsis leidub ka vähesel määral algriimita värsse (umbes üks kümnendik kõigist värssidest).

Algriim on eeskätt küll kõlakujund, kuid regivärsis on tal

sisulinegi ülesanne. Algriim mõjustab oluliselt sõnavalikut ja selle kaudu üldpilti. Algriim seob värsi mõttesisu kandvaid sõnu (alust ja öeldist, põhisõna ja täiendit, käändsõna ja sihitist). Mõnel puhul võime kõnelda otse algriimisundusest — seostatud on sõnu, mis tavaliselt kokku ei kuulu (ega saagi kuuluda). Näit.

maada maksakarvalista ...
tinast tehtud teeda mööda ...
kiiska mängis kivi otsas ...
üles tõstan siidisilmad ...

Ent just sellised ootamatud ühendused annavadki regivärsile tema eripärase võlu. Rahvalaulu värvikus ja piltlikkus on suuresti tingitud algriimist.

Parallelism

Regivärsi algühikuks on värss. Iga värss moodustab mõttelise terviku — kas lause või lause iseseisva osa. Nn. mõtteülekannet (e. anžambmaani), kus lause kandub läbi kahe või mitme värsi, esineb rahvalaulus üsna harva (näit. *seal mul süüa annetakse / mu oma hane lihada ...*).

Värsse seob omavahel paralleelism. Näit.

Nüüd ilus vilulla veerda,
kaunis laulda kaste'ella,
armas hallalla kõnelda ....

Näeme, et värsside vahel on mõtteline seos. Ühte mõtet esitatakse eri värssides erinevas sõnastuses. See ongi parallelismi sisu. **Parallelismiks** nimetatakse ühe värsi mõttelist kordamist järgmises värsis (või värssides) sel viisil, et sama või öeldule ligidane mõte väljendatakse teiste sõnadega. Ühtlasi arendatakse mõtet edasi, nüansseeritakse, süvendatakse meeleolu, laiendatakse pilti. Selles ongi parallelismi ülesanne. Regivärsiline rahvalaul koosnebki parallelismirühmadest. Näit.

Laulik oli mu isani,
laulik oli mu emani,
laulik väike vennikene,
laulik lapse kiigutaja —
laulik peab minustki saama!

Ei ma tohi olla tumma,
ei viitsi vihane seista.
Ma pole tummade toasta
ega vaikude (= vaikijate) vahelta.

Parallelismirühm koosneb pea- ja paralleelvärsist või -värssidest. Pea- ja paralleelvärss võivad esineda ka koos, ühes värsis. Näit.

tüki teeda, marga maada ...
Peeter peeni, mees madala ...
tõuse, taati, ärka, taati ...

Parallelismirühm võib koosneda ühest kuni kümnest värsist. Kõige tavalisem on siiski kahe-kolmevärsiline parallelismirühm.

Parallelism on regivärsilise rahvalaulu põhitunnuseks. Nagu algriim, nii ka parallelism suunab lauliku sõnavalikut. Vajadus väljendada sama mõtet korduvalt, ent erinevas sõnastuses, eeldab sõnaosavust ja sõnarikkust. Regivärsil ongi väga rikas sõnavara. Näit.

Laula, laula, suukene,
liigu, linnukeelekene,
mõlgu, marjameelekene,
ilutse, südamekene!

Näeme, kuidas on teisendatud peavärssi *laula, suukene.* Kasutatud on niihästi sünonüüme kui ka analoogiat (*suu — süda*).

Parallelismiga on tihedalt seotud teised poeetilised võtted.

Rahvalaulu poeetilised võtted

Meie rahvalaul on väga kujundlik. Niihästi kõne- kui ka lausekujundeid kasutab regivärss ohtrasti. Võib öelda, et regivärss on kujunditest küllastatud. Kujundite rohkus on rahvalaulule laadiomane.

Kõnekujunditest kasutab rahvalaul eelkõige epiteeti, võrdlust, metafoori, metonüümiat ja personifikatsiooni. Kõnekujundid

Epiteediks nimetatakse kaunistavat või kirjeldavat lisandsõna, mis rõhutab põhisõna olulist tunnust või omadust. Näit. Epiteet

tukkusid *tubased* neiud,
pere *endised* emandad . . .
minu *hea* hääle vastu
kumedama kurgu vastu . . .

Epiteetides avaldub lauliku suhtumine. Väga harva on epiteedid neutraalsed, erapooletud. Tavaliselt on nad kas ülistav-kiitvad või halvustav-iroonilised. Epiteedi valiku tingib sageli ka algriim, näit.

purjetan *punasta* merda,
Viru merda *viirulista* . . .

Rahvalauludes esineb sageli püsivaid epiteete, mis esinevad kindla põhisõnaga paljudes lauludes ja laulurühmades. Näit. peretütar on *peenikene,* ema on *hellakene,* maa on *maksakarvaline* jne.

Võrdlus on ühe nähtuse kõrvutamine teisega eesmärgil seletada tundmatut tuntu abil. Võrdlus koosneb seega võrreldavast (tundmatust) ja võrdlusalusest (tuntu, see, millega võrreldakse). Mõlemaid seob võrdlussõna *(kui, nagu* jne.). Näit. Võrdlus

kasvin kui *kala* meressa,
veerin kui *muna* murulla,
olin kui *osi* ojassa ...

eile läksid kui *isanda*,
täna tuled kui *kuninga* ...
tulid kui *tumma* tubassa ...

Metafoor

M e t a f o o r e. ülekanne on rahvalaulude meeliskõnekujund. Teda esineb üliohtrasti. Metafoor on välja kasvanud võrdlusest. **Metafooriks** nimetatakse ühe eseme, nähtuse või olendi omaduste omistamist (ülekandmist) teisele teatava sarnasuse alusel. Lihtsustavalt võiks öelda, et metafoor on võrdlus, millest on ära jäetud võrreldav ja võrdlussõna (järele jääb niisiis ainult võrdlusalus). Näit.

laulikneiu kohta — kuule, kus kukub *kuldalindu*,
häälitseleb, *lahke lindu* ...
tütre kohta — kelle see *kana* kesala,
kelle *õuna* peale õue,
kelle *värbu* peale välja ...
vaeslaps enese kohta — hakkasin *hani* ujuma,
linaseeme liugumaie ...
mõisa kohta — kui ma pääsen mõisa'asta,
siis ma pääsen *põrgu'usta*,
lõvi lõugade vahelta,
havi hammaste taganta ...

Metafoori alaliigiks on p e r s o n i f i k a t s i o o n e. isikustamine. **Personifikatsiooniks** nimetatakse elututele esemetele inimkäitumise, -tegevuse või -tundmuste omistamist. Näit.

Leidsin *tamme nuttemassa*,
tamme *lehed leinamassa*,
tamme *oksad ohkamassa* ...

Ehatähte, hella tähte —
see *viib* värvud välja pealta ...
Koidutähte, kurja tähte —
see *viib* värvud välja peale ...

Metonüümia

Metonüümia — nagu metafoorgi — on põhimõiste asendamine asekujutlusega. Ühe mõiste omaduste ülekandmine teisele toimub siin aga kindla suhte ja seose alusel — mitte võrdlusest lähtudes nagu metafoori puhul. Näit. *nüüd sain ma v e e varale, / k u i v a k o o r i k u nõjale* iseloomustab vaesust, kehva elujärge.

Metonüümial on palju alaliike. Neist tuntum on s ü n e k d o h h. See on osa asendamine tervikuga või vastupidi (ka ainsuse tarvitamine mitmuse asemel või ümberpöördult). Eriti rohkesti esineb rahvalauludes terviku asendamist osaga (nn. *pars pro toto* = osa terve asemel).

Oh minu hella vennakene,
hõbekuube, kuldakinga,
nägid neidu kasvavada,
sinisääri sirguvada,
pärgapeada ülenevada ...

... ehk sind petvad *peened särgid*,
haugutavad *hallid kuued*,
matvad *manteli-alused* ...
juba lehib *lehte puussa*,
lehte puussa, rohtu maassa ...

Harvemini kohtame osa asendamist tervikuga (*totum pro parte* = tervik osa asemel).

Kui ma hakkan laulemaie
küla kõik jääb kuulamaie,
valda jääb vaatamaie...

Sünekdohh võimaldab olulist, tunnuslikku omadust või tegevust eriti esile tõsta. Metonüümiline kujund on ka eufemism e. peitenimi. **Eufemismiks** nimetatakse ebameeldiva, halvaks või kahjulikuks peetud mõiste, asja või olendi varjavat, pehmendavat, ilustavat või vältivat nimetust. Eufemism on tekkinud rahvausundlikel, kõlbelis-esteetilistel või viisakuskombelistel kaalutlustel. Eufemism esineb eriti rahva proosaloomingus (*vana hall* = hunt, *kikkiskõrv* = jänes, *Mulla-Madis* = surm jne.). Ent eufemismi kohtame ka rahvalauludes. Mõisniku kohta öeldakse näiteks: *tuli mu s t a mõisa'asta*...

Poeetilisel liialdusel on samuti kaks alaliiki: hüperbool e. suurendav ja litootes e. vähendav liialdus. Näit.

Tuhat sülda turja laia,
sada sülda sarved laiad
kaksi sülda karvad pikad
sõrad *sülla* laiusedki...

Maha jäin ma *marjasuuru*,
kivi peale *kirbusuuru*,
läve alla *läätselaiu*...

Regivärsil on oma kindel lausekujundite raudvara. Neist tähtsamad on kordus, inversioon, gradatsioon ja antitees. **Lausekujundid**

Kordus on rahvalauludes kõige kasutatavamaks lausekujundiks. Laialt võttes on kordus regivärsi esmane ja põhiline poeetiline võte — eks ole ju parallelism mõttekordus ja algriim häälikkordus. Rahvalaulus esineb sõnade, värsiosade, värsside ja tervete värssrühmade kordumist (nn. korduslauludes). Näit. Kordus

Kodu *poole*, kulla *poole*,
elu *poole*, hella *poole*,
maja *poole*, marja *poole*...
Sõua, laeva, jõua, *laeva*.
sõua, laeva, sinna maale,
kus need *kuked* söövad *kulda*
kuked kulda, kanad karda...

Muud istvad *ilu*mäella,
*ilu*pilli neil peossa,
*ilu*lauda neil eessa,
*ilu*laasid laua pealla,
*ilu*karikad käessa,
*ilu*kannid kaendelassa,
*ilu*õied hõlma alla...

Kordused tõstavad esile olulist, sugereerivad ja süvendavad muljeid ja meeleolusid. Kordused on väga mitmelaadilised. Sageli on kordus lausa kompositsiooniline võte (korduv küsimus, korduv tegevus).

Inversioon on ebatavaline, ebareeglipärane sõnade järjestus lauses. Sõltuvalt värsirõhust või algriimist viiakse Inversioon

värsis mõni sõna ebatavalisse asendisse, et teda rõhutada või eriti alla kriipsutada. Näit.

Käisin *pulmassa* mõnessa,
käisin *saajassa* sajassa...
köis oli *kullane* järella,
kammits *kardane* jalussa...

kunas need pühad tulevad,
ajad *kallid* kaldunevad...
mis sealt paistab *pealta* ladva,
mis sealt jookseb *alta* juure...

Gradatsioon

Gradatsioon e. astendamine on samaliigiliste nähtuste reastamine tõusvas (kliimaks) või alanevas (antikliimaks) järjekorras. Järjestamine toimub nähtuste suurusest, hulgast, tähtsusest või väärtusest lähtudes. Näit.

Tundideks on tuule armu,
päevadeks on päeva armu,
eluajaks eide armu...
Kiike maksab *kirju härja,*
võllas maksab *võigu ruuna,*
aisad maksvad *halli täku*...

Igav on olla iluta,
hale olla laulemata,
raske rõõmuta elada...
Luuad *kuldased* käessa,
hõbedased luua oksad,
vaskised luua varred...

Antitees

Antitees e. vastuseade on üksteist eitavate mõistete kõrvutamine. Antiteesi kasutatakse mõtte selgemaks, teravamaks esiletoomiseks. Näit.

Õdag tule — õnne tule,
hommuk tule — hooli tule,
õdag tõi õle tarele,

hommuk hoole põrmandule,
õdag meid kokku korjas,
hommuk lak'ka laotas!

Sageli esineb regivärsilises rahvalaulus stereotüüpseid vormeleid. Need on värsid, mis samal kujul esinevad erinevates lauludes ja mis iseloomustavad püsivaid, kindlaid olukordi (või tegelasi). Näiteks paljudel lauludel on stereotüüpne algus:

Kui mina hakkan laulemaie,
laulemaie, laskemaie....

Stereotüüpne üleminekuvormel küsimuse ja vastuse vahel on rahvalaulus *mina kuulsin, vastu kostsin* või *mina mõistsin, kohe kostsin.*

Stereotüüpsed vormelid rändavad laulust laulu nagu püsivad epiteedidki. Nad on laulikuile teatud pidepunktideks. Neil on laulus sama ülesanne mis näiteks sidesõnadel lauses.

Analüüsi näide

Rahvalaul «Ema arm».

Kui kooleb isa kodusta,
siis kooleb pooli koduda;
kui kooleb ema kodusta,
siis kooleb kodu koguni.
Ema viidi uksestagi,
armud läksid akenasta;
ema viidi teeda mööda,
armud läksid aeda mööda;
ema hauda laskenekse,
armud peale langenekse.
Siis jäid uksed ulvamaie,
istemed jäid itkemaie.

Keel. Kohtame lõpukao puudumist *(pooli* — nimetavas, *kodusta, uksesta, akenasta* — seestütlevas, *teeda* — osastavas) ja sisekao puudumist *(akenasta, istemed)*. Esineb osastava vana lõpp **-da** *(koduda, teeda)*. Esineb potentsiaal ja **kse**-olevik *(langenekse)* ning ma-infinitiivi vana lõpp **-maie** *(ulvamaie, itkemaie)*. *Laskenekse* — kasutatakse siin umbisikulise tegumoe tähenduses *(lastakse)*. Murdelistest sõnadest esinevad *ulvama* (= ulguma), *itkema* (= nutma), *koolema* (= surema).

Värsiehitus on antud laulus reeglipärane. Iga värsijalga täidab ainult kaks silpi. Laulu esimeses pooles (värsid 1—4 ja 12) on tegemist juhuga, kus värsi- ja sõnarõhud ei satu kokku. Esineb rõhulibistus.

Kunstiline analüüs. Laulus avalduvad ema suhted perega, eriti lastega, ema osa perekonnas. Tegemist on lüürilise rahvalauluga temaatilisest laulurühmast «Laulud kodust ja lapsepõlvest».

Laul koosneb kolmest parallelismirühmast (värsid 1—4, 5—10 ja 11—12). Esimene parallelismirühm on sissejuhatuseks, milles võrdlevalt antakse pere suhtumine isa ja ema surmasse. Parallelism on kaheosaline: omavahel on seotud värsid 1 ja 2 ning 3 ja 4, ühtaegu aga ka 1 ja 3 ning 2 ja 4. Samasugust kaheosalisust näeme ka järgnevas parallelismirühmas. Kasutatud on kordust ja gradatsiooni (isa sureb — sureb pool kodu, ema sureb — sureb kogu kodu).

Teine parallelismirühm kannab laulu põhimeeleolu. Kahekordse (üle värsi esineva) gradatsiooniga maalitakse pilt sellest, kuidas ema surmaga kaob kodule omane hellus, soojus — kõik see, mida metafoorselt nimetatakse *armud*. Meeleolu intensiivistab siin metafoorne isikustamine *(armud läksid)* ja mõõdukas kordus. Tugeva tundetooni annab parallelismirühmale ühine struktuur, antiteesile rajatud pilt *(ema viidi — armud läksid)*. Kolmas parallelismirühm annab kokkuvõtte pere leinamajäämisest. Kasutatud on kahekordistatud kujundit: isikustamist *(uksed ulvama, istmed itkema)* ja metonüümiat *(uks* ja *iste* on ju tõlgendatavad metonüümselt kui kogu pere).

A l g r i i m i kasutatakse ohtrasti. Algriimist (ja parallelismist) tingitud sõnavalikut näeme värssides 6 *(armud — aknast)*, 8 *(armud — aeda)*, 11 *(uksed — ulvama)* ja 12 *(istmed — itkema)*.

Regivärsilise rahvalaulu alaliigid

Lüroeepilised rahvalaulud moodustavad regivärsiliste rahvalaulude esimese alaliigi. Lüroeepilised rahvalaulud kirjeldavad mingit sündmust või tegevust. Nad on süžeelised laulud. Lüroeepiliste laulude tegelane on sageli kolmandas isikus (vastandina lüürilisele rahvalaulule, kus kohtame ainult m i n a-tegelast). Ometi peab ütlema, et meie lüroeepikale on tunnuslik lüürilise elemendi (meeleolude ja tunnete) ülekaal. Eepiline osa (sündmustik) on surutud tagaplaanile. Lüroeepika tähtsamad alarühmad on: m ü t o l o o g i l i s e sisuga laulud («Loomine», «Suur tamm»), laulud p e r e k o n n a e l u s ü n d m u s t e s t («Mehetapja», «Naisetapja», «Kalmuneiu») ja k o r d u s l a u l u d («Kari kadunud», «Suisa suud»). Korduslaulud paistavad silma oma erilaadse kompositsiooniga. Nad koosnevad neljast osast: 1) *sündmus* — peategelasele juhtub mingi õnnetus, 2) *«nuttes koju»* — peategelane ruttab nuttes koju, vanemad pärivad nutu põhjust,

Lüroeepilised rahvalaulud

3) *taasjutustus* — peategelane jutustab sündmusest (see osa kordab esimest sõna-sõnalt) ja 4) *lohutus* — vanemad lohutavad peategelast.

Tavandilaulud

Tavandilauludeks nimetatakse seesuguseid laule, mida lauldi seoses kindla kombe e. tavaga, seoses konkreetse sündmusega ettemääratud ajal. Tavandilaulud on seotud omaaegsete kommete ja usundiliste tõekspidamistega. Tavandilauludes ei kohta me süžeelist arendust, kuid enamasti pole seal ka lüürilisi tundeelamusi sõna kitsamas tähenduses. Tavandilaulud saadavad ja kommenteerivad mingit tegevust. Neis on ohtrasti mitmesuguseid õhutusi, üleskutseid, keelde ja manitsusi. Sageli koonduvad tavandilaulud pikkadeks tsükliteks, mille esitamine nõudis terve õhtu või isegi päeva. Tavandilaulud jagunevad kahte suurde rühma: 1) kalendrilised tavandilaulud (e. rahvakalendri tähtpäevadega seotud laulud) ja 2) perekondlikud tavandilaulud (e. perekondlike tähtpäevadega seotud laulud). Tuntumad lauludega seotud tähtpäevad on mardipäev, kadripäev, vastlapäev ja jaanipäev.

Mardipäeva (10. nov.) kombestikku kuulus mardisanditamine. Mardilaupäeva õhtul (s. o. 9. nov. õhtul) kogunesid küla noored kokku (algselt ainult poisid, hiljem ka tüdrukud), maskeerisid end ja käisid perest perre viljaõnne soovimas. Vastutasuks saadi mitmesuguseid ande — peamiselt söögikraami. Kogutud moon söödi ühiselt. Mardisandid liikusid ringi perena — juhiks oli mardiisa, tema kaaslaseks mardiema või mardinoorik, ülejäänud olid mardilapsed. Mõni nooruk oli maskeeritud loomaks (sokuks, hobuseks, karuks, karul oli kaasas karutantsitaja). Mardid kandsid pahupidi pööratud kasukaid, õlgedest kübaraid, tohust habemeid. Martidel oli kaasas pillimees. Kogu mardietendust saatis laul, mis vaheldus kindlate etteastetega. Mardisanditamine koosnes järgmistest episoodidest: 1) teretuslaul õues (*mart on tulnud kauge'elta*), 2) dialoog — mardid küsivad luba tuppa tulla või *luuri lüüa,* peremees annab loa, 3) tuppatuleku laul (nn. *lõõtsu lõke lõuka'asse),* 4) tantsulaul ja martide tants, 5) mangumislaul, 6) mardiema ketruslaul, 7) pere tunnistamine (mardid uurivad, kas põrandad on pühitud, kas perenaine ja -tüdrukud on hoolsad, kas lapsed oskavad lugeda) — mõnel pool laulu saatel, teisal proosavormilise dialoogina, 8) tänamis- ja õnnistamislaul (kui ande saadi) või sajatamislaul (kui ande ei antud), 9) lahkumislaul ja martide lahkumine. Laul saadab ja seletab tegevust.

Kadripäeva (25. nov.) kombed meenutavad mardipäeva. Kadriks käiakse samuti kadrilaupäeva õhtul. Kadriks aga käisid vanasti ainult tütarlapsed, alles hilisemal ajal

lisandusid ka noormehed. Nagu martideks nii käisid ka kadrideks vallalised. Kadrisandid liikusid samuti perena, juhtijaks oli aga sedapuhku kadriema. Teda saatsid kadriisa ja -lapsed. Kadrilapsed olid enamasti tütred. Kaasas kanti õlgedest või kaltsudest tehtud kadritütte, kellele küsiti hambaraha. Samuti oli kadridel kaasas vokk. Ketramine oli kadride etenduse keskne osa. Kadrid lunisidki eeskätt villu ja linu, mis pärast kadrisantide vahel ära jaotati. Kadrid tõid kaasa k a r j a õ n n e. Kadride etenduses oli rohkem proosavormeleid ja dialoogi kui martidel. Üldiselt olid etenduse osad ja järjekord sama mis mardisanditamiselgi.

V a s t l a p ä e v on liikuv (noorkuu esimene teisipäev veebruaris või märtsis). Vastlapäeva tähistati liulaskmisega (või vastlasõiduga, kui mägesid polnud ümbruskonnas). Valitses uskumus — mida pikem liug (või sõit), seda pikemad linad. Liuglejad panid linaluid põue või hoidsid seajalgu suus. Mäenõlvale tehti linaluudest tuli ja liueldi läbi tule. Liueldes lauldi. Laulud olid lühikesed ja lihtsakoelised. Neis kutsuti liuglema ja sajatati liuglemisest eemalehoidjaid.

J a a n i p ä e v a g a (24. VI) tähistati suvist pööripäeva ja kevadist põllutööde lõppu. Jaanipäeva tavad on väga vanad. Keskseks kombeks oli jaanitule tegemine jaanilaupäeva õhtul. Tuld tehti mägedele ja kinkudele. Jaanitulele omistati vanasti maagilist ja puhastavat mõju. Seepärast aeti karja ümber jaanitule ja pidutsejad hüppasid läbi leekide. Jaanitule ümber koguneti laulma, tantsima ja mängima. Jaanilaulud meenutavad vastlalaule: ka siin kutsutakse kõiki jaanitulele ja sajatatakse kõrvalejääjaid. Samuti manitsetakse tuld hoidma.

K i i g e l a u l e lauldi kiikumisel ja kiige all. Kiikumine oli muiste noorte lemmikharrastuseks. Kiigele koguneti kevadel ja suvel igal vabal õhtul, eriti nädalalõpus. Kiigele minekuks ehiti ennast paremate rõivastega. Kiigeplatsile kogunesid vanadki, küll mitte kiikuma, vaid noorte lõbu jälgima. Kiigelauludes kutsutakse kiikuma, tänatakse kiigeehitajaid ja kiigutajaid. Palju on kiigelauludes juttu heast või halvast kiigest, samuti heast või halvast kiigekohast. Lauludes õhutatakse kõrgele kiikuma või avaldatakse kartust kiigelt kukkumise pärast.

P u l m a d olid — ja on praegugi — tähtsamaid sündmusi inimese elus. Muistsed pulmad olid ühtlasi üheks peamiseks laulmise kohaks. Pulmi peeti vanasti enamasti sügisel, pärast viljalõikust. Pulmad kestsid mitu päeva. Olid kindlakskujunenud kombed, mida täideti traditsioonilises järjestuses. Kõiki kombeid saatis laul. Pulmalised moodustasid kaks leeri — ühelt poolt peiupoolsed pulmalised (e. saajarahvas e. saajad), teiselt poolt mõrsjapoolsed pulmalised (e. saun-

TRÜ Raamatukogu

jarahvas). Mõlemal leeril olid pulmas omad ülesanded, ka omad laulikud ja omad laulud.

Eesti pulmad olid tavalisti n.-ö. kahe poolega, s. t. neid peeti nii pruudi- kui ka peigmehekodus. Pulmad algasid pruudikodus. Mõrsja järele sõitsid isamees peiuga, samuti peiupoisid ja laulikud. Neid võeti vastu lauluga. Laulus küsiti, miks nad siia sõitsid, kes nad on ja mis neile vaja. Saajarahvas vastas samuti lauluga: nad pole kutsumata tulnud, neid on ammu oodatud ja kaua kutsutud, nad tulevad oma neidu otsima. Siis lasti saajad sisse sõita. Edasi tuli üles otsida mõrsja, kes oli peidetud. Siis juhatati saajarahvas lauludega sööma. Söögi eest tänati jälle lauldes.

Pruudikodus küllalt lõbutsetud, sõideti peiukoju. Mõrsja jumalagajätt vanematekoduga, pruudikirstu (e. veimevaka) väljaviimine, mõrsja ehtimine — kõige selle puhul lauldi kindlakskujunenud laule.

Pulmarong sõitis suure hõiskamisega, paugutati püsse. Vastuvõtt peiukodus sündis taas lauludega. Peiukodus toimusid kõige olulisemad tavad pulmades. Selleks oli eeskätt mõrsja tanutamine. Mõrsjal võeti peast neiu peakate (linik), kärbiti ta juuksed (nn. pea piiramine) ja pandi pähe tanu. Sellega oli abielu sõlmitud — mõrsja muutus noorikuks. Järgnes veimede jagamine kõigile pulmalistele tähtsuse järjekorras (kinkideks olid särgid, sokid ja sukad, vööd ja kindad). Edasi tuli «põlle lappimine»: leiti, et nooriku põll on «katki», seda «lapiti» rahaga, raha heitsid vaheldumisi saajarahvas ja saunjarahvas. Kogutud raha jäi mõrsjale kaasavaraks. Lisaks «põlle lappimisele» oli pulmades muidki rahakogumise kombeid. Kõiki neid toiminguid saatsid vastavasisulised laulud. Seoses pulmadega mainitakse ka erilisi pulmalaulikuid, keda käidi mõnikord isegi kaugelt otsimas. Pulmalaulik oli eriti sõnaosav, laulurikas ja vilunud improviseerija, ühtlasi hea kommete tundja. Pidi ta ju otsekohe lauludesse valama kõik pulmasündmused, sealjuures osavamalt ja väledamalt kui vastaspoole laulik.

Perekondlike tavandilaulude hulka kuuluvad ka itkud (e. nutulaulud). Itketi lähedase inimese kaotuse või lahkumise puhul. On teada kolme liiki itkusid: surnu- (e. matuse-), mõrsja- ja nekruti-itkud.

Lüürilised rahvalaulud

Lüürilised rahvalaulud moodustavad meie regivärsilise laulurepertuaari peamise osa, seda nii kvaliteedi kui ka kvantiteedi poolest. Lüürilised rahvalaulud on kõik loodud minavormis. Selleks mina-tegelaseks, kes laulab oma tundeelamustest, on põhiliselt naine — olgu siis teotüdruk või peretütar, vaenelaps või perenaine, kosjadest unistav neiu või elumuredest rõhutud naine. Mehi mina-tegelasi kohtab lüürikas üsna harva (orjus-, kalamehe- ja poistelauludes). Sellest,

Sõrvelased rukkilõikusel.

et laulu mina-tegelane ehk teiste sõnadega laulik, laulutraditsiooni kandja on naine, johtub ka laulude temaatika ja nende sisuline laad. Lüürilised laulud on läbini naiselik luule: nad käsitlevad kas neiu ja naise elus esinevaid sündmusi või jälgivad elu naiselikust aspektist. Naise elu aga möödus feodaalses külas väga kitsas ringis, mille moodustasid elu talus, töö mõisapõllul, puhkehetked küla kiigeplatsil. Sestap on regivärsilises lüürikas nii vähe ajaloosündmuste kajastusi. Vaatevälja kitsuse kompenseerivad aga laulude psühholoogiline sügavus ja tundeelamuse intensiivsus. Oma laadilt on lüürilised rahvalaulud vägagi erinevad. Siin kohtame rõkatavat rõõmu ja painavat muret, teravaid etteheiteid ja õpetlikke manitsusi, ülemeelikuid pilkeid ja peidetud unistusi.

Lüürilisi rahvalaule liigitame nende sisu järgi temaatilistesse rühmadesse. Nendest on üheks suuremaks ning vanemaks liigiks **töölaulud.** Töölauludes avalduvad feodaalaja eestlase ainelised elutingimused, tööviisid ja suhtumine töösse. Töölaulud jagunevad omakorda alarühmadesse (tööde järgi, millest laulus on juttu). Neist olulisemad on karjase-, lõikus-, lüpsi-, käsikivi- ja ketruslaulud ning laulud kalamehe elust. Töölaulud

Karjaselauludes kajastub kahesugune suhtumine. Ühelt poolt ajendab palgatud karjalapse üsna ränk elu —

Karjapoiss pasunat puhumas.

alaline töö ka halva ilmaga ja pühapäevadel (karjusel oli suve peale ainult 1—2 vaba pühapäeva), napp leivakott, perevanemate kiuslik või pahatahtlik suhtumine karjasesse, hirm hundi ees — looma lauludes troostituid pilte (vrd. ka A. Alle «Eesti pastoraali»). Teiselt poolt kohtame ergast loodusetundest tulvil muretuid pilte karjasepõlve helgemast poolest. Neis kajastub talulapse esimene töökohustus — hoida vanemate karja.

Lõikuslaulude mina-tegelaseks on külatüdruk, kes hoolimata väsimusest teeb visalt rasket tööd. Vilja lõigati sirpidega. See tähendas kummargil olemist ja aeglast edasinihkumist. Esi edenes ainult samm-sammult. Lauludes kajastubki töö raskus ja aeglane edenemine. Lõikuslauludes kohtame õhutusi kärmemale tööle; manitsusi põllule, et see kiiremini lõpeks. Ent siin esineb ka pilkeid laiskade ja lohakate töötajate arvel, lõikaja uhkust ja tööröömu. Näeme ka vastumeelsust võõrale tehtava, sunnitud töö vastu.

Lüpsilaule on vähe. Need on enamasti loitsulaadilised manitsused lehmale, et see rohkem ja kergesti piima annaks. Siia segunevad ka kosjaunistused.

Käsikivilaule on samuti vähe. Käsikivil jahvatamine oli raskemaid koduseid töid üldse. See ilmneb niihästi lauludes kui ka muinasjuttudes. Laulud on sisult etteheited kivile, et see pigem merre ei jäänud, ja kurtmised raske töö üle.

Ketruslaulud on sisult laiahaardelisemad. Siin esineb manitsusi vokile, et see kärmesti käiks, humoristlikke pilkeid laisa ketraja kohta, kiitlemisi hoolsa ja kärme tööga, kurtmisi selle üle, et kedrus läheb mõisale. Kohtame ka manitsusi, et uni ei vaevaks ketrajaid.

Lauludes kalurist näeme eelkõige selle elukutsega seotud ohtusid.

Töölauludel on mõndagi ühist tavandilauludega. Siingi kohtame laule, mis otsekui kommenteerivad tegevust, s. o. tööd. Laulude sisuks on sageli manitsused, etteheited, saja-

tused. Lüüriline elamus ei ole töölauludes tugev. Küll kohtame seda laulik-neiu suhtumises töösse. Töölauludest võiks nimetada veel rehepeksulaule, õitsilaule, künnilaule.

Orjuslaulud moodustavad lüüriliste rahvalaulude tähtsama rühma. Need feodaalses külas tekkinud ja kujunenud laulud, milles kajastuvad niihästi pärisorise talurahva suhtumine mõisasse ja mõisasundijatesse kui ka vastuolud külas eneses perevanemate ja sulasrahva, rikaste ja vaeste vahel. Orjuslaulud

Orjuslaulude mõistmiseks peab mõnevõrra tundma feodaalse küla sotsiaalset struktuuri. Teolisteks olid sulased-tüdrukud või perepojad ja -tütred, nende töölesundijaiks aga kupjad-kiltrid. Nendega puutusid teolised otseselt ja valusalt kokku. Nende vastu pöördus teopoiste ja korrapiigade esmane viha. See kajastub orjuslauludeski. Kubjast sõimatakse, sajatatakse, manitsetakse, palutaksegi. Kibedus pöördub ka perevanemate vastu, kes ei mõista teotöö raskusi, kes annavad teolisele viletsa leivakoti ja püüavad veel koduski teolist tööle sundida. Peamine viha on aga suunatud mõisniku ja orjuse vastu.

Orjuslaulud on tugeva emotsionaalse pingega. Siin me ei kohta enam erapooletut kirjeldust, kommenteerivaid seletusi või õpetlikke manitsusi. Vägagi reaalselt on tajutav too, kes seisab nende laulude taga, olgu see raevunult sundijaid sajatav teopoiss või töö raskuse üle kurtev korrapiiga.

Laulud kodust ja lapsepõlvest moodustavad lüüriliste rahvalaulude südamlikuma ja helgema laulurühma. Kodu kiitusega on lauludes lahutamatult seotud vanemate, eriti ema tänamine ja ülistamine. Leiame liigutavaid pilte vanemate, eriti ema hoolest. Kodu- ja lapsepõlvelaulud

Nukra elutarkusega sõnastab rahvalaul siiski sellegi tõe, et lapsed taipavad pahatihti vanematele tänu öelda alles *hauapõhjas, musta mulla katte alla.*

Vaeslapselaulud on otseseks kontrastiks kodu- ja lapsepõlvelaulude muretule ja lembele südamlikkusele. Siin on valitsevaks süngus ja raskemeelsus, nagu seda tingis vaeslapse elujärg feodaalses külas. Vaeslapsed «käisid külakorda», s. t. peatusid teatava aja igas talus, kus suutäie söögi ja peavarju eest pidid tegema ränka tööd ning taluma perevanemate kerget kätt ja veel kergemat suud. Vaeslapselaulud

Vaeslapselaulud jagunevad põhiliselt kaheks: kurtmiseks oma kodu ja vanemate puudumise üle ning kaebusteks kodutu elu raskustest. Laulud koosnevad sageli kahest osast: esimeses on juttu *oma eidest, eidekesest,* teises osas aga *võõrast, võikast eidest.*

Laulud laulust ja laulikust on meie muidu nii kurvatoonilises rahvalaulus helgemaid ja rõõmsameelsemaid laulurühmi. Siin kohtame laulma õhutamist, laulu ülistamist ja Laulud laulust

Setu rahvalaulikud, keskel Anne Vabarna.

lauluhääle vägevuse hüperboolset kirjeldust. Paralleelselt tabame häbenevat tagasihoidlikkust ja uhkeldavat eneseteadvust, tõsimeelseid mõlgutusi laulu ja ilu tähtsusest elus ning üsna üleannetuid pilkeidki.

Väga erinevais sõnastustes väljendatakse mõtet, et ilma laulmiseta on igav, otse võimatu olla ja elada: *Igav on olla iluta, hale olla laulemata...*

Hea laulik, kes oskab värssidesse põimida inimeste elumured ja raskused ning väljendada lauludes oma rõõmu, on rahva poolt lugupeetud ja austatud.

Riimilised rahvalaulud

Regivärsi taandumine

Möödunud sajandil toimus meie rahvalaulu arenemisloos oluline muutus: regivärsilise rahvalaulu kõrvale ilmus riimiline rahvalaul, mis muutus peagi valdavaks ja surus sajandi teisel poolel regivärsi päris tagaplaanile. Mõnevõrra kauemini püsisid käibel tavandilaulud. Tava säilitas ka laulu. Nii püsisid kauemini mardi- ja kadrilaulud, samuti pulma- ja kiigelaulud. Juhtus sedagi, et pulmades hakati laulma igasuguseid regivärsilisi laule (näit. Kihnus on hakatud pulmades laulma ka lüroeepilisi laule). Mõnel äärealal (Kihnus, Setus, Kuusalus) on regivärss kestnud veel XX sajandini, osalt kaasajani.

Riimilise rahvalaulu tekkimine

Riimilisi rahvalaule hakkas tekkima juba XVIII sajandil. Valitsevaks muutus uus laulustiil alles XIX sajandi keskel. Riimilise rahvalaulu tekkimist ajendasid mitmed tegurid. Nendeks olid varasema juhuluule ja kirikulaulu vormimõju, naaberrahvaste laululoomingu eeskuju, üha suurenev lõhe regivärsi arhailise keele ja igapäevase kõnekeele vahel. Teistest olulisem oli kirjanduse eeskuju ja mõju, mis kasvas sedamööda, kuidas edenes kirjaoskus ja kooliharidus.

Riimilise rahvalaulu tunnused

Riimilise rahvalaulu tunnused regivärsiga võrreldes on järgmised:

1) värsid on koondatud stroofideks, mitte parallelismirühmadeks;

2) värsse seob lõpp riim, alliteratsioon ja assonants esinevad juhuslikult;

3) värsimõõt on lauluti erinev, eelistatud on 3—4-jalgne trohheus või jamb (regivärsis aga ainult neljajalgne trohheus);

4) rütmi aluseks pole enam kvantiteet nagu regivärsis, vaid sõnarõhk;

5) viisid on liikuvamad, meloodilisemad ja elavamad kui regivärsilise laulu retsitatiivsed viisid;

6) riimilisi rahvalaule laulsid nii mehed kui naised, kuna regivärsiline laul on põhiliselt naiste loodud ja edasi kantud.

Riimiline rahvalaul on ainealalt tunduvalt kitsam kui regivärsiline laul. Regivärsi kohta on öeldud, et ta saatis inimest hällist hauani, nii tööl kui puhkehetkil. Riimiline rahvalaul on aga põhiliselt vaba aja kaaslane. Töölaule riimilises rahvalaulus ei olegi. Samuti puuduvad siin sellised rühmad nagu kodu- ja lapsepõlvelaulud, laulud loodusest, laulud laulust ja laulikust. Riimiline rahvalaul on päevakajaline ja vaheldub seetõttu kiiremini — uued sündmused toovad kaasa uusi laule.

Riimilise rahvalaulu liigid

Riimiline rahvalaul jaguneb temaatilistesse rühmadesse. Tähtsamateks on mõisa ja kiriku vastu suunatud laulud; pererahva ja sulasrahva vahekordi käsitlevad laulud; külaelu sündmusi käsitlevad ja nn. ümberkülalaulud (neis iseloomustatakse pilkeliselt või humoristlikult kõiki peresid); nekruti- ja sõjalaulud; armastus- ja kosjateemalised laulud. XX sajandil lisanduvad neile veel laulud revolutsioonisündmustest ja töölislaulud. Riimiliste rahvalaulude seas on ohtrasti naaberrahvastelt laenatud laule.

Riimiliste rahvalaulude puhul võib märkida kolme põhilist funktsiooni. Eelkõige olid riimilised rahvalaulud otseseks klassivõitluse relvaks. Riimilistes rahvalauludes rünnati mõi-

sat ja kirikut, aga samuti peremehi ja üldse külakodanlust. Revolutsioonilaulud olid suunatud tsarismi ja mõisnike vastu. Teiseks olid riimilised rahvalaulud külanoorsoo häälekandjaks. Neis pilgati ihneid peremehi, uhkeid perepoegi, kadakasakslusega eputavaid peretütreid, ööhulkujaid poisse jne. Mis vähegi külaelus silma torkas, sellest sepitseti laule, enamasti ikka pilkelis-humoristlikke. Kolmandaks oli riimiline rahvalaul ringmängude saatelauluks.

Kunstiliselt on riimiline rahvalaul regivärsist nõrgem. Ta on sõnaohtram, kujunditevaesem ja päevakajalisem. Regivärsi kontsentreeritud lürismi asemel kohtame laialivalguvat kirjeldust, paljusõnalist seletamist või magusavõitu ilutsemist. Väärtuslikuks jooneks on aga huumor, mida regivärsis esines harva. Riimiline rahvalaul otsib elust koomilist ja kirjeldab sündmusi pilkeliselt. Riimiline rahvalaul on möödunud sajandi Eesti külaelu värsskroonika.

Rahvalaulu-alaseid väljaandeid täiendavaks lugemiseks:

Ed. Laugaste, Valimik eesti rahvalaule, Tallinn 1948.

H. Tampere, Eesti rahvalaule viisidega I—V, Tallinn 1956—1965.

Laulame ligi külada. Valik rahvalaule, koostanud **R. Mirov.** ««Loomingu» Raamatukogu» nr. 19, 1964.

Mina meesi ... Valik rahvalaule, koostanud **Ü. Tedre.** ««Loomingu» Raamatukogu» nr. 33, 1966.

Kelle peale sa loodad? Valimik usu- ja kirikuvastaseid rahvaluule tekste, koostanud **S. Lätt** ja **I. Rüütel,** Tallinn 1963.

Laul olgu lühike või pikk ... Valimik ajaloolisi sündmusi ja ühiskondlikke vahekordi kajastavaid eesti uuemaid rahvalaule, koostanud **I. Rüütel** ja **H. Kokamägi,** Tallinn 1964.

Küsimusi ja ülesandeid

1. Millistesse suurtesse rühmadesse jagame rahvalaulud?
2. Mille poolest erinevad regivärsid riimilistest rahvalauludest?
3. Mis on rahvalik laul? Tooge näiteid. Nimetage mõned kaasaegsed rahvalikud laulud.
4. Nimetage, mida teie klassikaaslased laulavad. On nende seas rahvalaule, rahvalikke laule?
5. Nimetage regivärsilise rahvalaulu põhitunnused.
6. Õppige pähe üks regivärsiline rahvalaul. Esitage see skandeerides ja skandeerimata. Iseloomustage regivärsilise rahvalaulu värsimõõtu.
7. Analüüsige üht vabalt valitud regivärssi.
8. Iseloomustage regivärsilise rahvalaulu keelt.
9. Oletage, et te võtate osa diskussioonist «Kas mulle meeldib regivärsiline rahvalaul?» Esitage kõik põhjendused kas regivärsi poolt või vastu.
10. Kuidas liigitatakse regivärsilisi rahvalaule? Nimetage tavandilaulude tähtsamad rühmad. Nimetage lüüriliste rahvalaulude tähtsamad rühmad.
11. Nimetage mõned luuletajad, kes on kasutanud regivärsilist rahvalaulu.
12. Analüüsige mõnda regivärsi vormis loodud luuletust. Võrrelge seda ehtsa regivärsiga (näit. katkend «Kalevipojast»).
13. Iseloomustage regivärsilise rahvalaulu värsiehitust.

14. Iseloomustage regivärsilise rahvalaulu mina-tegelast mõne vabalt valitud laulurühma põhjal.
15. Nimetage riimilise rahvalaulu põhitunnused.
16. Iseloomustage riimilise rahvalaulu tekkimist ja arenemist.
17. Püüdke kirja panna või helilindistada oma ümbruskonnast 5 riimilist rahvalaulu.
18. Kuidas lauldi rahvalaule?
19. Nimetage kõik ringmängud, mida teate! Milliseid laule te laulate ringmängu saateks?

ÜLEVAADE EESTI RAHVALUULE KOGUMISEST JA KOGUDEST

Varasemad teated eestlastest

Muistsed eesti hõimud ei tundnud kirja. Vägivaldne kristianiseerimine tõi küll kaasa pärisorjuse, kuid mitte kirjaoskuse. Alles pärast nn. usupuhastust hakkasid saksa pastorid mõtlema talurahva haridusele. Esimesed koolid tekkisid alles XVII sajandil. Seega pärinevad esimesed teated eestlastest, nende keelest, elust ja kommetest võõraste sulest.

Kroonikad

Esimesi teateid eestlastest leiame naaberrahvaste ja balti kroonikatest. Neist on tähtsamaid **Läti Henriku** ladinakeelne «Liivimaa kroonika». See teos kirjeldab saksa ordurüütlite vallutussõda Läänemeremaadel aastail 1180—1227. Fanaatilise katoliiklasena on kroonik muidugi sakslaste poolel, kuid tähelepaneliku vaatlejana toob rohkesti andmeid eestlaste muinasusust, samuti koha- ja isikunimesid (näit. *Odenpe* = Otepää, *Tarbata* = Tartu, *Manivalde*) ning üksikuid eestikeelseid sõnu (*maleva; maga magamas; maia; laula, laula, pappi* jm.). Eesti soost veovoorimehe poeg, Tallinna Pühavaimu kiriku pastor **Balthasar Russow** kirjeldab oma saksakeelses kroonikas (a. 1578) talurahva pulmi, kirmaseid ja jaanitulel käimist. Pastor **Chr. Kelch** (suri 1710. a. Tallinnas katku) toob oma kroonikas (a. 1695) ära ühe rahvalaulu. See on esimene trükis ilmunud eesti rahvalaul.

Jörru! Jörru! jooks Ma tullen?	Jöru, Jöru, kas ju tulen?
Erra tulle Ellaken.	Ära tule, hellakene!
Micks ep ella eile tulnut?	Miks ep, hella, eile tulnud?
Eile ollin Ella üxinesse	Eile olin, hella, üksinda,
Nüht ollen Wirbi viekesse	nüüd olen, virbi, viiekesi.
Tulle Home Homikulla	Tule hoome homikulla,
Sies ollen Jelle üxinesse	siis olen jälle üksinda,
Karkotella Kaste Ella	kargutele kaste'ella,
Siuka Sittika Willula	siuka sitika-vilulla,
Siess ollen Walmis Wainijull	siis olen valmis vaini'ulla
Kaunis Karja Satemalle	kaunis karja saatemassa.

Nõiakohtud

Nõiasõnu, loitse, kirjeldusi kommetest ja muud sellist on säilinud meile nõiakohtute protokollidest. Üle-euroopaline

nõidade tagakiusamine jõudis Eestisse XVII sajandil. Nõidumises, «ära tegemises», «kurjas silmas» jne. süüdistati eeskätt rahvaarste. Nõidu piinati ja põletati. Nende teated pandi aga hoolega kirja. Nii on jõudnud meieni ka kõige varasem rahvalaulu üleskirjutus. See on katkend «Nõelamängust» (*Nedko Nedko Nagelcken*), mis pärineb a. 1680 nõidumises süüdistatud Pärnumaa talupoja Ralli Hansu ülekuulamisprotokollist.

Grammatikad

Rohkesti rahvaluulelist materjali ilmus esimestes eesti keele grammatikates. Pastorite poolt koostatud grammatikad esitavad keelenäidetena vanasõnu, kõnekäände, mõistatusi ja üksikuid laule. **H. Göseken** toob oma grammatikas a. 1660 («Manuductio ad Linguam Oesthonicam») 67 vanasõna, 13 kõnekäändu ja 2 mõistatust. Näit. *Pappi külmet ninck kotti sopp eb sahb iel töis. Hedda hajab Herja kajvo sisse.* **Anton Thor Helle** grammatika «Kurtzgefaßte Anweisung zur Ehstnischen Sprach» a. 1732 toob juba 525 vanasõna ja 135 mõistatust. **A. W. Hupeli** grammatika a. 1780 lisab ka mõned laulud.

Reisikirjad

Olulisi teateid lisavad reisikirjad ja maade ning rahvaste kirjeldused nii varasemast kui ka uuemast ajast. Eriti on põhjust märkida siin **Chr. H. J. Schlegelit,** kelle kümneköiteline «Reisen in mehrere russische Gouvernements» (1819—1834) pakub ligi 150 rahvalaulu. Nimetada võib ka **J. Chr. Petri** teost «Ehstland und die Ehsten» II (1802).

Teadliku rahvaluulekogumise algus

Sihikindel rahvaluule kogumine algab Eestis XIX sajandil. See sai alguse huvi tärkamisest rahvaluule vastu Lääne-Euroopas ja rahvaluuleteaduse tekkimisest, mis on seotud **J. G. Herderi** nimega.

J. H. Rosenplänter ja «Beiträge»

Esimesed eesti rahvaluule kogujad olid saksa rahvusest kirjamehed-literaadid. Nad tundsid poolehoidu maarahva vastu, õppisid eesti keelt, kogusid ja uurisid rahvaluulet. Esimesena peab nimetama Pärnu pastorit ja koolimeest **J. H. Rosenplänterit** (1782—1846). Huvist eesti keele vastu andis ta aastail 1813—32 välja ajakirja «Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache» («Lisandusi eesti keele täpsemaks tundmiseks»), mille kaastöölisteks olid ka K. J. Peterson ja O. W. Masing. «Beiträges» ilmus 150 rahvalaulu, 132 vanasõna, 39 mõistatust, 24 rahvajuttu, mille olid talle enamikus saatnud kaastöölised. Rosenplänter pani ka ise rahvaluulet kirja tema poolt 1814. a. avatud Eesti koolmeistrite kooli õpilaste käest.

Rosenplänteri kaastööliste hulka kuulub Kadrina pastor

A. Fr. J. Knüpffer, kes on tuntud rahvalaulude kogujana. Rahva seas liikudes kandis Knüpffer alati kaasas pliiatsit ja paberit, et iga kuuldud laulu kohe üles märkida. Tema käsikirjaline laulude kogu, mis sisaldab ligi 600 laulu, sattus Eestimaa Kirjandusliku Ühingu (EKÜ) arhiivi. EKÜ asutati Tallinnas a. 1842 saksa literaatide rühma poolt, kes harrastasid eesti keele ja rahvaluule uurimist. Nende seas oli üheks agaramaks **A. H. Neus** (1795—1876), kes avaldas esimese eesti rahvalaulude kogu (a. 1850—1852). Neus oli ka Kreutzwaldi kaastööline. Ise ta rahvalaule ei kogunud, küll aga õhutas teisi. A. Knüpffer A. H. Neus

EKÜ koondas küll rahvaluulehuvilisi, kuid ta tegevus jäi siiski vanema venna varju. Nimelt asutati Tartus a. 1838 peamiselt Fr. R. Faehlmanni eestvõttel **Õpetatud Eesti Selts** (ÕES). Selle ümber koondunud haritlased pühendusid eesti keele, rahvaluule, ajaloo ja kirjanduse uurimisele. Aastast 1840 hakkas selts välja andma oma Toimetisi (Verhandlungen der GEG), kus ilmusid paljud olulised teosed, teiste seas ka «Kalevipoeg». Seltsi esialgne tegevus ongi suurel määral seotud «Kalevipoja» ettevalmistamisega. Seltsi koosolekul peab Faehlmann oma kuulsa kõne «Muistend Kalevipojast» (1839). ÕES

Faehlmanni ootamatu surma järel jätkab ÕES-i palvel tema tööd **Fr. R. Kreutzwald.** Viimase nimega on seotud meie rahvaluuleteaduse tekkimine. Kreutzwald ise kogus rahvaluulet oma suvistel kogumismatkadel ja on kirja pannud sadakond rahvalaulu ja hulgaliselt vanasõnu. Rahva seas laialt ringi liikudes õppis ta hästi tundma rahva elu, uskumusi ja kombeid. Rahvaluule põhjalikule tundmisele liitub selle sügav mõistmine. Seda tõendavad tema kommentaarid Forselius-Boecleri teose «Eestlaste ebausu viisid, kombed ja harjumused» uusväljaandele (1854), mitmed lühiuurimused ja artiklid. Eelkõige kõnelevad sellest aga tema põhiteosed «Kalevipoeg» ja «Eesti rahva ennemuistsed jutud». Nende teoste kaudu näitas Kreutzwald (vastukaaluks pastorite halvustustele), et vanad laulud on «eesti rahva au ja ilu». Fr. R. Kreutzwald

Kreutzwald oli ka esimene, kes püüdis rahvast kogumistööle kaasa tõmmata, avaldades a. 1843 üleskutse «Üks küsimine». Ent selleks oli aeg veel varajane. Möödus ligi 30 aastat, enne kui ärksamad pead rahva hulgast lülitusid sellesse töösse. Oli vaja eestlaste seltsi, kes vastava töö tegijaid koondaks ja suunaks (ÕES ja EKÜ olid sakslaste seltsid, ehkki nende liikmete seas oli ka eesti haritlasi). Seesuguseks seltsiks sai **Eesti Kirjameeste Selts** (1872—1893). Eesti Kirjameeste Selts

Eesti Kirjameeeste Selts (EKmS) asutati C. R. Jakobsoni, J. Hurda jt. eesti haritlaste eestvõttel rahvusliku liikumise

tõusuaastail. Seltsi üheks eesmärgiks oli algusest peale rahvaluule kogumine ja väljaandmine. Taotleti, et igas kihelkonnas oleks rahvaluulekoguja. Lühikese ajaga saavutatigi palju — üle 7000 lk. kümnes köites tõendavad seltsi liikmete-rahvaluulekogujate entusiasmi. Seltsi aastaraamatutes ilmus uurimusi, toimetistes — rahvaluuleväljaandeid. Paraku ei kestnud viljakas töö kaua. Rahvusliku liikumise lõhenemine avaldus ka Eesti Kirjameeste Seltsis. 1881. a. lahkus J. Hurt. Tema järglane C. R. Jakobson suri ootamatult 1882. a. Jakobsoni järglased ei suutnud aga tööd edukalt juhtida. Sisetülidest õõnestatuna ja venestussurve all lagunedes, lõpetas Kirjameeste Selts oma tegevuse.

Soikus küll töö EKmS-is, kuid mitte rahvaluulekogumine. Isegi vastupidi — sel alal saavutati tähelepandavat ja nimelt maailma mõõtmetes. Seda tänu **Jakob Hurdale** (1839—1907).

J. Hurt

Külakoolmeistri poeg J. Hurt sündis Põlva kihelkonnas Himmaste külas. Andekas nooruk leidis endale toetajaid, kelle abil õnnestus tal lõpetada Tartu gümnaasium. Uskliku isa soovil siirdus Hurt Tartu ülikooli usuteaduskonda, ehkki ta ise huvitus keeleteadusest. Seda tõendab ka tema 1886. a. kaitstud doktoriväitekiri, millega Hurt sai M. Veske järel teiseks eesti keeleteaduse doktoriks.

Pärast ülikooli lõpetamist töötas Hurt esialgu kodukooliõpetajana, siis gümnaasiumiõpetajana, lõpuks pastorina Otepääl ja alatest a. 1881 Peterburis.

Rahvaluulest huvitus J. Hurt juba koolipõlves. Eriti innustas teda «Kalevipoeg». EKmS-i esimese presidendina juhtis ta edukalt rahvaluule kogumist. Hurt algatas ka *rahvalaulude avaldamist kihelkonniti* seerias «Vana Kannel». I köide (ilmus a. 1875—1886) sisaldab Põlva kihelkonna laule, II köide (1886) Kolga-Jaani kihelkonna laule.

Poliitilistelt vaadetelt oli J. Hurt kõikuv ja tema ühiskondlikus tegevuses on positiivse kõrval mõndagi laiduväärset. Ent rahvaluule kogumise organiseerimisel on ta teinud tõhusat ja igati hinnatavat tööd. 1888. a. avaldas J. Hurt üleskutse «Paar palvid Eesti ärksamaile poegadele ja tütardele», milles ta palus enesele saata esiteks keelematerjali «eesti keele murrete raamatu koostamiseks» ja teiseks «igasuguseid rahvamälestusi ehk vanavara, mis esivanemate elust tunnistust annavad». Üleskutsele järgnes põhjalik *küsitluskava*, milles selgitati *mida* ja *kuidas* kirja panna. Üleskutse leidis elavat vastukaja — kaastööliste arv tõusis sadadesse. Elu lõpul oli Hurdal **960** kaastöölist. Korrespondentideks oli inimesi kõigist sotsiaalseist kihtidest: üliõpilasi, koolmeistreid, käsitöölisi, taluomanikke, sulaseid. Silmapaistvamaid korrespondente oli Jaan Sandra, külarätsep Võrumaalt.

Osava organisaatori ja innukate kogujate ühise tööna sugenes käsikirjaline rahvaluulekogu, milles oli 250 000 tea-

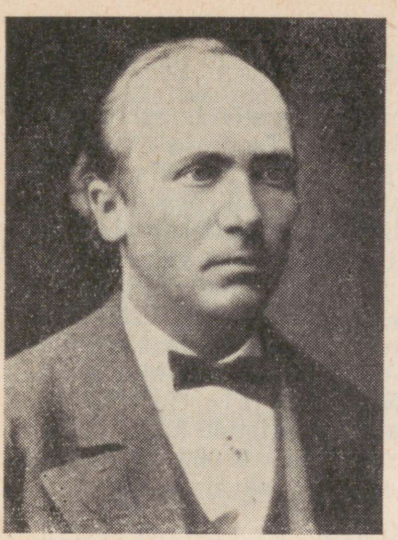

J. Hurt.

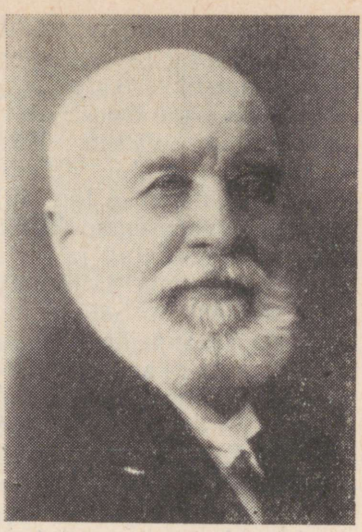

M. J. Eisen.

det **114 000** leheküljel. Tol ajal oli see suuremaid kogusid maailmas, mis tõi Hurdale laialdase tunnustuse, kuldmedali Peterburi Teaduste Akadeemialt ja rahva austava nimetuse «eesti vanavara aidamees».

M. J. Eisen

J. Hurda eeskujul asus rahvaluulet koguma ka **Matthias Johann Eisen** (1857—1934). Ka Eisen kasutas ajakirjandust üleskutsete ja aruannete avaldamiseks, temalgi tekkis kaastööliste võrk. Eisen huvitus eriti rahvajuttudest, Hurt aga rahvalauludest. Kogutud rahvajutte avaldas Eisen kümnetes rahvaväljaannetes. Eisen ei olnud nii hea organisaator, mistõttu tema kogu — 113 000 pala **90 000** lk. — on halvemini vormistatud (sageli puuduvad andmed, kust, kellelt ja millal on laul või jutt kirja pandud).

O. Kallas

J. Hurda tööd jätkas **Oskar Kallas,** meie esimene rahvaluuleteaduse doktor. Tartu ülikooli ja Peterburi Konservatooriumi üliõpilaste abil organiseeris ta rahvalaulude ja -viiside kogumist. Kogujad käisid kahekaupa — üks kirjutas sõnu, teine viise. Sellest tööst võtsid osa peagu kõik meie vanema põlve heliloojad (M. Saar, C. Kreek, P. Süda jt.). Koguti aastail 1904—1916. Kogu, mille tähistuseks on EÜS, sisaldab üle **20 000** pala (peamiselt rahvalaule ja rahvaviise).

Eesti Rahvaluule Arhiiv

J. Hurda vaimus jätkus töö ka kodanlikus Eestis. 1927. a. asutatud Eesti Rahvaluule Arhiiv (ERA) sai kogumis- ja uurimistöö keskuseks. ERA-sse koondati ka kõik käsikirjali-

sed rahvaluulekogud. Ühtlasi alustati uuesti korjamistööd. ERA töötajate ja korrespondentide abil koguti umbes **260 000** lk. pärimuslikke teateid.

Kirjandus-muuseum

Nõukogude Eestis on kogumistöö laiaulatuslikum kui kunagi varem. ERA ühendati Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumiga (Tartu, Vanemuise tän. 42). Selle rahvaluuleosakonnas asuvad kõik varasemad käsikirjalised rahvaluulekogud, millele muuseumi töötajad ja kirjasaatjad kannavad vahetpidamata lisa. Muuseumis talletatavate rahvaluulekogude suurus on juba **895 000** lk. Sellele lisandub Tartu Riikliku Ülikooli üliõpilaste ja õppejõudude kogutud materjal, mida säilitatakse eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedris (EKRK), ning Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudis töötavate folkloristide kogutud aines (KKI). EKRK kogude suurus on umbes **40 000** lk. ja KKI-l umbes **20 000** lk. Seega kuuluvad eesti rahvaluulekogud suuremate hulka kogu maailmas.

Laialdaselt kasutatakse rahvaluule kogumisel kaasaegset tehnikat. Helilindistamine on muutunud enesestmõistetavaks. Helilindile on salvestatud laule ja jutte — kokku tuhandeid palu. Alustatud on ka rahvakommete ja -mängude filmimist.

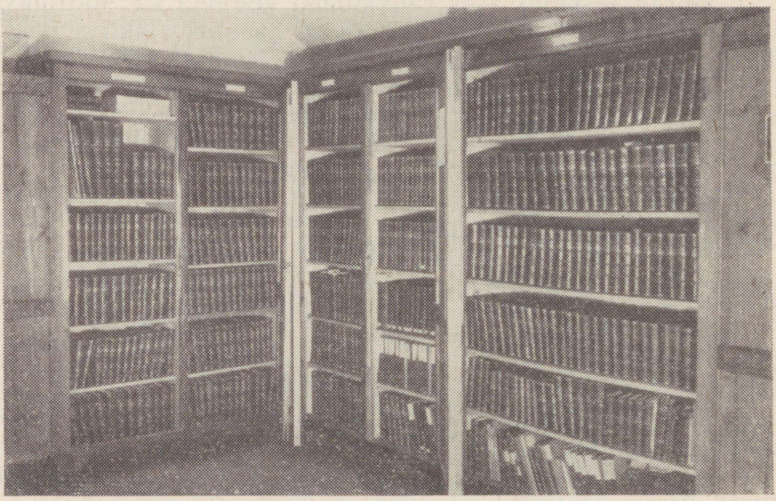

Rahvaluulekogusid Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumis.

Küsimusi ja ülesandeid

1. Millal pandi kirja esimene eesti rahvalaul? Kellelt?
2. Millal ilmus trükis esimene rahvalaul? Kus?
3. Kes koostas esimese eesti rahvalaulude kogu? Millal see ilmus?
4. Iseloomustage J. Hurda tööd rahvaluule kogumisel.
5. Milliseid rahvalaulu-väljaandeid te teate?
6. Milliste asutuste poolt kogutakse tänapäeval rahvaluulet?
7. Pange oma ümbruskonnast kirja rahvapärimusi (kümmekond lehekülge). Koostage kogumispäevik, milles kirjeldage, kuidas kogumistöö edenes, mis selles on rasket.
8. Proovige rahvapärimusi helilindistada või filmida.
9. Kas teie ümbruskonnas (linn, kihelkond) on elanud ja töötanud mõni folklorist? Jutustage, mida te temast teate.
10. Kui suur on meie käsikirjaline rahvapärimuste kogu?
11. Kus hoitakse meie rahvaluulekogude põhiosa?
12. Nimetage tähtsamad rahvaluulekogud, mida te teate.
13. Mis laadi teostest võib eesti rahvaluulet leida enne XIX sajandit?

EEPOSED

Eeposed

Eepos e. lugulaul on pikk värssteos, mis kirjeldab rahva ajaloos olulisi võitlusi või rahvast esindava kangelase seiklusi. Eeposed on põhiliselt kaht laadi: rahvapärastele kangelaslauludele toetuvad rahvaeeposed ja kirjaniku poolt vabalt loodud kunsteeposed. Tavaliselt kasutavad ka kunsteeposed rahvapärast ainet või rahvalaulude eeskuju.

Tähtsamad rahvaeeposed on muinaskreeka «Ilias» ja «Odüsseia», karjala-soome «Kalevala», saksa «Nibelungide laul». «Kalevipoega» on tavaliselt nimetatud rahvaeeposeks, kuivõrd ta põhineb küll rahvapärimustel, kuid väga eri laadi aineil, mis Fr. R. Kreutzwald võrdlemisi vabalt ühendas. Tuntumad kunsteeposed on Vergiliuse «Aeneis», Šota Rustaveli «Kangelane tiigrinahas», H. W. Longfellow «Haiavata laul».

Rahvaeepostest üks omapärasemaid on kindlasti «Kalevala». Ta on maailmakirjanduses ainulaadne 1) oma koostamismeetodi tõttu, mis teeb ta kõige rahvalikumaks, läbini rahvapäraseks lugulauluks, 2) oma ürgse maailmapildi tõttu.

«KALEVALA»

E. Lönnrot

«Kalevala» saamislugu

«Kalevala» koostaja **Elias Lönnroti** (1802—1884) elukäik meenutab mitmeti «Kalevipoja» looja Fr. R. Kreutzwaldi elu.

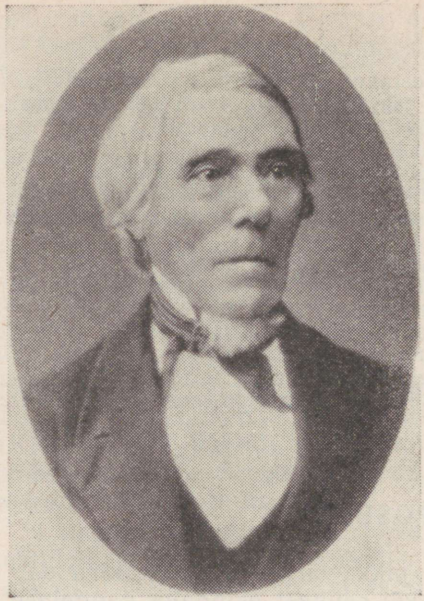

E. Lönnrot sündis Uusimaal Sammattis vaese külarätsepa pojana. Raskustega võideldes, vaheldumisi õppides ja töötades sooritas ta gümnaasiumi lõpueksamid ja astus a. 1822 Turu ülikooli, kus õppis arstiks. 1827. a. sai ta filosoofia magistriks. 1832. a. lõpetas ülikooli ja siirdus 1833. a. Põhja-Soome väikesesse Kajaani linna jaoskonnaarstiks. Juba üliõpilasena hakkas ta rahvalaule koguma. Arstina jätkas ta seda harrastust. Ta käis läbi kogu Soome. Ent ta jalamatkad ulatusid ka Karjalasse, Koola poolsaarele, Lapimaale, Vadjasse ja Eestissegi. Siin tutvus ta Fr. R. Faehlmanni ja Fr. R. Kreutzwaldiga. 1852. a. kutsuti Lönnrot Helsingi ülikooli soome keele professoriks. 1862. a. läks ta pajukile ja asus elama oma sünnikohta Sammattisse. Suri siin a. 1884.

E. Lönnrot on avaldanud kogumiku rahvalaule «Kantele» (1829—31), kogu vanasõnu (1842) ja mõistatusi (1844), loitse (1880) ja suure soome-rootsi sõnaraamatu (1880). Tema peateosteks jäävad aga ballaadide ja lüüriliste laulude kogu «Kanteletar» (1840) ning eepos «Kalevala».

Alg-Kalevala (1833)

«Kalevala» valmis pika aja jooksul, mitmes järgus. Juba oma magistritöös koondas Lönnrot teated Väinämöisest üheks tervikuks. Oma kogumismatkadel märkas ta, et rahvasuus on samast kangelasest kõnelevad iseseisvad laulud põimunud üheks tsükliks. See andis talle idee ühendada runod peasangarite kaupa. 1833. a. valmibki tal pisieepos Lemminkäisest ja mõni kuu hiljem ka Väinämöisest. Aasta lõpul ühendab ta mõlemad 5000-värsiliseks «Lauludekoguks Väinämöisest». Seda on hakatud nimetama ka «Alg-Kalevalaks». Uued kogumismatkad lisavad üha uusi aineid ja teos täieneb. 1835. a. veebruaris valmib tal juba terviklik teos «Kalevala ehk Vanu Karjala rahvalaule soome rahva muistseist aegadest». Selles nn. «Vana-Kalevalas» (ilmus samal aastal ka trükist) on 32 lauluks jagatud 12 000 värssi. Ent teose täiendamine jätkub. 14 aasta jooksul lisab Lönnrot üha uusi värsse (peamiselt loitse ja Kullervo-tsükli) ning a. 1849 ilmub «Kalevala» lõplikul kujul — 50 laulu, 22 795 värssi.

Vana-Kalevala (1835)

Kalevala (1849)

Mis on selles Lönnroti töö? Lönnrot liitis värsshaaval tervikuks väga erinevad lauluained, kasutades mitte ainult eri laulutüüpe, vaid ka sama tüübi eri teisendeid. «Peaaegu kõikidest lauludest, mida soome rahvas on laulnud, leidub ridu «Kalevalas»; kuid vaevalt on ühtegi laulu, mis esineks «Kalevalas» samal kujul kui rahvasuus...» (*K. Krohn*). Sellist moodust võimaldas muidugi soome-eesti rahvalaulu värss. Ent Lönnroti töö ei piirdunud sugugi mehhaanilise liitmisega. Mõistagi pidi runosid ühtlustama keeleliselt ja meetriliselt. Olulisem oli aga ideoloogiline ja psühholoogiline ühtlustamine ja seostamine. Just selles on Lönnroti peateene. Rõhutama peab, et ta lähtub pidevalt rahvapärasest ainesest. Temapoolne otsene sõnaline lisand on tühine (umbes 5% «Kalevala» värssidest on rahvalaulu eeskujul loodud Lönnroti poolt peamiselt eri lugude seostamiseks või loogiliseks üleminekuks).

Koostamismeetod

«Kalevala» on kokku pandud väga erilaadsest lauluainesest. Eepose aluse moodustavad muidugi eepilised kangelaslaulud. Neile on lisatud lüroeepilisi laule (näit. «Kasest kannel»), ballaade ja legende («Marjatta poeg»), lüürilisi ja didaktilisi laule, loitse ja värssmüüte («Suure tamme laul», «Kuldnaise tagumine» jne.). Sisse on põimitud ka värsivormilisi vanasõnu. Eepos annab — muidugi tihedamalt ja kokkusurutult — läbilõike kogu soome-karjala lauluvarast.

«Kalevala» ained

Palju on vaieldud, kas kangelaslaulud on tekkinud Karjalas või Lääne-Soomes. Küsimus on lahtine ja osalt lahendamatu. Kirja pandi need laulud Karjalas. Õigem oleks aga «Kalevala» käsitada kui läänemeresoome hõimude ühist eepost. Küllalt suurt hulka selles kasutatud laule tunnevad nii karjalased ja soomlased kui ka eestlased, isurid, ingerlased. 46-st lüroeepilisest laulust on 20 tuntud ka Eestis (ehkki teistsuguses arenduses, näit. «Kuldnaine», «Suur tamm», «Suur härg», «Kalaneiu», «Loomine» jne.).

Päritolu

Kasutatud lauluaines on eriilmeline mitte ainult laadilt, vaid ka vanuselt. Värssmüüdid ja sünniloitsud arvatakse olevat tekkinud mitusada aastat enne meie ajaarvamist. Kangelaseepika tekkeajaks peetakse ajavahemikku 400—1000 m. a. j. Legendiluule pärineb keskajast. Lauluaines on segunenud ja vastu võtnud hilisemaid mõjutusi. Ühes ja samas laulus võime kohata kõrvu muistset maailmavaadet ja kristlikku maailmaseletust. Nii annab «Kalevala» ka ülevaate soome hõimude arengust — muistsest šamanistlikust animismist ristiusustamiseni.

Vanus

1. ja 2. runo: **Sissejuhatus**

Kaks esimest laulu (runo) moodustavad eepose sissejuhatuse. Esimesed 102 värssi on antud muistse lauliku pöördumisena oma kaaslaste poole ja laulma õhutamisena:

Veli kuldne, vennikene,
kaunis kasvu-kaasalane
läheme nüüd seltsis laulemaie,
ühes seadima sõnuda ...

Löögem nüüd käsi kädegi,
sõrmed sõrmede vahele,
laskem lauluda hüvada ...
... vöölta muistse Väinämöise ...

Eepos algab maailma sünni kujutamisega.

Luonnotar hõljub laineil, tema põlvele muneb part seitse muna. Neist tekivad maa ja taevas, kuu ja päike, tähed ja pilved. Tuulest ja veest jääb ilmatütar Luonnotar rasedaks ja sünnitab Väinämöise, kes ujub 8 aastat meres, siis satub *neemele nimetumalle*. Siin teeb Väinämöinen sõõrdu ja külvab alepõllule otra.

3.—5. runo: **Aino**

Eepose tegevustik algab kolmanda runoga. Kolmes runos antakse lugu Väinämöisest ja Ainost, millest hakkab hargnema hilisem sündmustik.

Noor Joukahainen tahab Väinämöisega võistu laulda. Väinämöinen põlastab noormehe laule: *lapse teadus, naise tarkus, ei mehe habemelise* ... Järgnevas sõneluses laulab vana laulik nooruki vööni sohu, rinnuni rappa. Surmahirmus lubab Joukahainen vanale Väinämöisele vibu, vene, hobuse, kübaratäie kulda ja kõik kodused põllud. Ent Väinämöinen ei hooli varast. Viimases hädas tõotab Joukahainen oma õe Aino Väinöle *koja koristajaksi, mesileiva leibujaksi*. Joukahainen pääseb ja sõidab kurvalt koju. Ema rõõmustab, ent Aino puhkeb nutma, tahtmata lahkuda kodust, ja kurdab, et on lubatud *toeksi tudisevalle, igitaadile iloksi*. Mure meeli läheb ta suplema, istub kivile ja vajub merepõhja koos kiviga. Ema pisaraist tekib kolm jõge. Kuna leinab ka Väinämöinen, siis läheb Vellamo neidu püüdma ja tabab imepärase kala, kes aga lipsab paadist vette ja teatab siis, et tema ongi Aino. Kurtvat Väinämöist lohutab ema ja käsib minna Põhjala tütreid kosima.

6.—10. runo: **Sampo tagumine**

Selle soovitusega — kosida Põhjala neiu — on sõlmitud eepose peamine tegevusjoon, mis käsitleb kahe maa, Põhjala ja Kalevala vastuolusid. Järgmine episood sündmustikust näitab veel rahumeelseid vahekordi — see on Sampo valmistamine ja loovutamine Louhile.

Väinämöinen sõidab *pimedasse Põhjalasse* kosja. Kättemaksuhimuline Joukahainen varitseb teda ja ammub Väinämöist. Väinö kukub merre, kus ujub üheksa päeva. Siis tuleb suur kotkas ja viib lauliktarga Põhjalasse. Seal tundmatul rannikul itkeb vana laulik kolm päeva. Nutukisa kuuleb *Louhi, Põhjala emanda, Põhja eite harvahammas* ... Ta toob Väinämöise oma kotta, söödab-joodab nälginut ja lubab mehe koju toimetada, kui see taob talle Sampo, lubab isegi oma tütre *kirjukaane* tagujale. Väinämöinen lubab Ilmarise Põhjalasse saata ja pääseb nii koju tagasi. Koduteel näeb ta kuduvat Põhjala neidu ja kutsub seda endaga kaasa. Neiu soovil hakkab Väinämöinen venet valmistama värtnakildudest ning haavab põlve. Verejooks ei peatu ja Väinämöinen sõidab abi otsima. Kolmandast talust leiab ta targa vanamehe, kes oskab vere sulgemise sõnu. Haav paraneb. Väinämöinen aga ruttab Kalevalasse. Seal

loitsib ta põllule kuuse, kuuse latva kuu ja okstele tähed. Väinämöinen ahvatleb Ilmarist kuuse otsa ronima ja loitsib siis kuuse koos mehega Põhjalasse. Louhi küsib Ilmariselt, kas see suudab Sampo taguda. Ilmarinen vastab jaatavalt, sest ta *taevastki tagunud.* Ta ehitab sepipaja, paneb orjad lõõtsa tõmbama. Kolm päeva lõõtsuvad lõõtsad ja tulest ilmuvad amb, vene, lehm ja ader. Lõpuks neljandal päeval näeb sepp *Sampo sündimassa, kirjukaane kasvamassa,* taob selle ühte veerde jahuveski, teise veerde soolaveski, kolmandasse rahaveski. Rõõmus Louhi viib Sampo Põhjala kivimäkke üheksa taba taha ja kinnitab selle juured üheksa sülla sügavusse. Ilmarise aga saadab koju tagasi.

11.—15. runo: **Lemminkäinen**

Selle runorühmaga teeb eepos esimese kõrvalepõike sündmustiku pealiinist, milleks on võitlus Sampo pärast. Vahele on põimitud Lemminkäise lugu. Põhjala ja Kalevala vahekorra kujutamisel on see vahepala oluline kui esimene kokkupõrge kahe hõimu esindajate vahel. Põhjala ilmneb järsku kui *meeste-sööja.*

Lustlik Lemminkäinen (paralleelnimedega: kaunis Kaukomieli ja Ahti Saarelainen) sõidab vastu ema hoiatusi kosja Saare kaunile Küllile. Ta röövib Külli. Koduteel tõotavad vastastikku, *et ei Ahti käi sõjassa ega Külli külassa.* Ent Külli unustab oma vande ja läheb ühel õhtul külapidule. Sellest vihastub Lemminkäinen ja otsustab sõtta sõita. Küll hoiatab ema ja palub naine, kuid Ahti vastab:*Ei hooli kodusest õllest! Ennem joon jõesta vetta mõla tõrvase teralta . . . Kui marga sõjasta saanen, see mu meelesta parembi kui kõik kodused kullad . . .* Nii ta lähebki. Enne aga viskab peaharja ahjule, sõnades: *Siis on surnud Lemminkäinen . . . kui valgub veri soasta, hari hurmeta nõriseb!* Ahti kihutab Põhjalasse, satub just peole ja laulab kõik peolised ja laulikud võssa ja väljadele, jõkke ja järvedele — ainult vana karjuse jätab, kuna see on *kole liiga laulmatagi* ja tegi noorena veripattu. Siis nõuab Ahti Louhilt tütart. Louhi annab kosilasele kolm ülesannet: püüda Hiie hirv, Hiie täkk ja ambuda luik Tuonela jõelt. Tuonela jõel aga varitseb Ahtit pime karjus, kes ammub teda ussiga. Lemminkäinen sureb ja karjus raiub ta laiba tükkideks ning pillub Tuonela jõkke. Peaharjast hakkab voolama verd. Ema tõttab poega otsima: küsib ühelt ja teiselt, päike teatab, et poeg on Tuonela jões. Ema laseb Ilmarisel teha raudse reha, riisub kokku poja tükid, liidab need ja võjab mesilase toodud võidega ning Lemminkäinen ärkab ellu. Ema õpetab talle ussisõnu ja üheskoos pöörduvad nad koju.

16.—17. runo: **loitsude hankimine**

See vaheliide ei ole eepose tegevusega peaaegu üldse seotud. Küll aitab see esile tuua Väinämöise kui võimsa sõnuja, loitsiva lauliku kuju, kes käib tarkusi kogumas surnuteriigis Tuonelas ja hiid Vipuse kõhust.

Väinö tahab ehitada uue vene, ent puudu jääb kolm sõna. Ta läheb Tuonelasse puuduvaid sõnu hankima. Sõnu ta ei saanud ja suure vaevaga pääseb ise Tuone kojast, sest *küll on neida, kes on läinud, vähe, kes tagasi tulnud nendest Tuonela tubadest, Manala igimajadest.* Nüüd otsustab Väinö teadmisi tuua Antero Vipuselt. Ilmariselt saab ta raudriided ja hüppab Antero suhu, see neelab Väinö alla. Too seab end sepaks, hakkab *kõhussa võimsama võlu, vatsassa vägeva nõia* taguma. Hädaga hakkab *värsikas Vipunen* manama ja loitsima, laulab maailma ja kõigi asjade sünnist. Siis tuleb Väinö Vipuse vatsast õnnelikuna välja: *Jo nüüd sain sada sõnada, tuhat võimuvärsikesta!*

Siit algab jälle sündmustiku pealiin: Kalevala kangelased võistlevad Sampo tagumise eest tõotatud Põhjala neiu pärast. Ilmarinen saab neiu, kurb Väinämöinen aga loobub isiklikust õnnest.

Väinämöinen valmistub sõitma Põhjalasse. Ilmarise õde Annikki näeb teda ja ruttab venda hoiatama. Ilmarinen rakendab hobuse ja tõttab samuti kosjateele. Väinö ja Ilmarinen kohtuvad teel ja lepivad kokku, et neiu saab see, kelle ta ise valib. Põhjala neiu näeb kosilasi kaugelt ja kinnitab emale, et ta valib Ilmarise. *Ei ma lähe Väinöle vanale, igitaadile iloksi* ... Ema sõitleb teda ja käsib valida rikas Väinö. Ent tõrges neiu keeldub varem saabunud Väinöt vastu võtmast. Tuleb ka Ilmarinen. Louhi annab talle ülesanded: künda ussipõld, püüda Tuonela karu ja suur haug Tuonela jõest. Põhjala neiu nõuannetega õnnestub Ilmarisel täita kõik ülesanded. Neiu on Ilmarise mõrsja. Kurb Väinämöinen sõnub: *Elu kõike see kahetseb, kes pole noorena nainud, lapsi saanud lapseeassa, soetand poisina pereta* ja loobub võistlemast noorematega.

20.—25. runo: **Põhjala pulmad**

Suurejoonelise pulmade kujutamisega lõpeb eepose esimene pool. Ühtlasi on see kulminatsiooniks, millega lõpeb Põhjala ja Kalevala rahumeelne vahekord. Ees ootavad õnnetused ja sõjad.

Sündmustikku siin peaaegu ei esitata. Runod on liidetud pulmalauludest, mis on põhiliselt didaktilis-lüürilise laadiga. Siin on õpetussõnu, manitsusi, mõrsjaitke, lahkumislaule.

Algavad pulmaettevalmistused. Pulma palutakse Põhjalast ja Kalevalast kõik peale Lemminkäise, sest *et ta on tülinorija* ... Külalised tulevad. Süüakse-juuakse, vana Väinämöinen laulab. Algab mõrsja ehtimine ja õpetamine (kerjuseit jutustab oma raskest elust tigeda mehega). Peigmeest õpetatakse, kuidas naist kohelda (kerjustaat jutustab vastukaaluks oma loo õelast tujukast naisest). Lõpuks tänab Väinämöinen pererahvast ning õnnistab nende koda ja elu. Kojusõidul puruneb ta regi. Veel kord käib Väinämöinen Tuonelas, et oherdit tuua. Ta parandab ree ja sõidab koju.

26.—30. runo: **Lemminkäise teine Põhjalas käik**

Siit algab eepose teine pool — nii vormiliselt kui ka sisuliselt. Rohked kosjaretked on möödas, pulmad läbi. Algavad verised sündmused. Nende sissejuhatuseks on solvunud Ahti kahevõitlus Põhjala peremehega ja viimase surm.

Lemminkäinen kuuleb pulmakära ja hakkab valmistuma Põhjalasse sõiduks. Küll hoiatab ema kutsumata sõitmast, kirjeldab teel varitsevaid takistusi, jagab õpetusi, kuidas olla ja astuda, et tüli ei tõuseks, kuid ei hooli sellest Ahti: *Kehvad kutsudes lähevad, ilma astub ausam võõras!* Põhjala talus käitub Lemme poeg väljakutsuvalt, Põhjala peremees aga ülbelt — tekib sõnelus, mis lõpeb kahevõitlusega. Ahti löövb Põhjala peremehe pea maha ja läheb tuppa, nõudes vett veriste käte pesemiseks. Sellest vihastub Louhi üliväga ja laulab terve sõjaväe Ahtit kinni võtma. Hirmuga põgeneb Ahti koju. Kohkunud ema nõutleb, kuhu poega peita, kas männiks mäele, haugiks merre või soeks laande! Kui poeg vannub, et enam sõtta ei lähe, juhatab ema talle kauge saare.

Kolm aastat elab lustlik Lemminkäinen saarel, kus magatab kõik

neiud ja naised. Ühel õhtul näeb ta mehi mööku ihumas. Kättemaksu kartes põgeneb ta saarelt. Koduranda jõudnud, leiab ta kodu eest põlenuna. Kadunud ema aga leiab ta lõpuks laanest väikesest saunaonnist. Seal siis Lemminkäinen *rõõmsaks sai kogu südamest.* Nähes aga oma sõjavene kaeblemas, otsustab ta sõita tasuretkele Põhjalasse. Kaasa tuleb Tiera, jättes nutma noore naise. Põhjala perenaine läkitab pakase, kes külmetab mere. Vene jääb jäässe kinni ja sõdalased pöörduvad koju tagasi.

31.—36. runo: **Kullervo lugu**

Järgnev vahepala on taas iseseisva ilmega väike-eepos — traagiline lugu orjana sündinud Kullervost, kes tasub küll oma soo hukkajale, kuid hukutab ka oma õe ja surmab lõpuks enese. Eepose peasündmustikuga seob antud lugu episood Kullervo äkkvihast, mille läbi hukkub Ilmarise naine, Põhjala peretütar. See muudab Kalevala ja Põhjala läbisaamise veel halvemaks.

Kaks venda — Kalervo ja Untamoinen — satuvad tülli kalavete ja põllumaade pärast. Tülist tõuseb sõda — Untamoinen hävitab ja pillutab laiali Kalervo *suure sugu.* Jääb vaid raskejalgne piiga, kes viiakse orjaks. Orjuses sünnib poiss, kelle ema nimetab Kullervoks. Juba kolmekuuselt ähvardab laps tasuda vanemate hukutamise eest. Untamoinen kohkub — laseb poisi vette visata, ent poiss ei upu; paneb poisi tuleriidale, ent poiss ei põle; laseb võlla tõmmata — asjata seegi: *poiss see ei sure kuhugi, jää ei surmasuu vahele.* Nii jääb poiss edasi orjaks. Kuid tast ei saa töötegijat, sest *kõik ta rikub lollil kombel.* Hädaga müüb Untamoinen kahe katla, kolme konksu, viie vikati ja kuue kõblase eest Kullervo Ilmarisele. Siin pannakse poiss karja. Perenaine *see ilge'e emanda, sepa eite hirvihammas* küpsetab karjasele kaku, kuid selle sisse peidab kivi. Rohkete loitsudega saadetakse kari välja. Kullervo hakkab leiba lõikama ja murrab vastu kivi oma noa, isa päranduse. Varese nõuandel ajab Kullervo kokku hunte ja karusid, kihutab need lauta ja õhutab perenaist lüpsma minema. Perenaine lähebki ja satub kiskjate kätte. Küll palub ja meelitab ta karjast, ent see vaid sajatab. Nii hukkub Ilmarise emand oma jämeda nalja tõttu umbvihase karjase kättemaksust. Ilmarinen *jäi ööksi itkemaie, nädalaksi nuuksumaie,* Kullervo aga põgeneb. Ekselnud metsas, leiab ta Lapi rajalt oma vanemad. Ent koduski pole temast õiget töömeest. Jõu või kohmakusega rikub ta tööd ja riistad. Isa saadab ta *maarahasid maksamaie.* Kullervo läheb, meelitab vastutulijaid tütarlapsi oma rekke — ja lõpuks kahmab ühe vägisi. Jutuajamises selgub, et häbistatud neiu on Kullervo metsaeksinud õde. Meeleheites sööstab neiu jõkke. Oma nurjaläinud elu sajatades otsustab Kullervo kätte maksta Untamoisele. Ta hävitab Untola rahva, põletab maha nende talu ja surub siis endale mööga rinda.

37.—38. runo: **Ilmarise teine kosjaskäik**

Kullervo-looga lõpevad kõrvalepõiked ja jätkub taas põhisündmustik. Seostavaks vahelüliks Kullervo-loo ja järgneva võitluse vahel ongi Ilmarise kuldnaise tagumine ja teistkordne kosjaminek Põhjalasse.

Põhjala teise tütre hukkumisega lõpeb rahumeelne vahekord Põhjala ja Kalevala vahel jäädavalt.

Ilmarinen kurdab oma hukkunud naist taga ööd ja päevad. Lõpuks otsustab ta endale kullast naise taguda. Taguski, kuid ei *saanud suhu sõnada ega silmije eluda.* Pettunud Ilmarinen kingib kuldneiu Väinämöisele iroonilise iseloomustusega: *Ei ole suure suukõnega ega laia lõu-*

gadega! Seejärel sõidab Ilmarinen Põhjala teist tütart kosima. Louhi ei luba ja ega neiugi taha *pahale mehele.* Ilmarinen tõmbab neiu vägisi rekke ja sõidab kodu poole. Neiu tõrgub, kaebab ja sõimleb, kuid Ilmarinen ei tee kuulmagi. Öökorteris laseb neiu kättemaksuks enda võõra poolt ära naerda. Vihane Ilmarinen laulab naise kajakaks ja tuleb tõredalt koju.

39.—43. runo: võitlus Sampo pärast

Olemegi jõudnud taas põhisündmustiku juurde. Põhjala on saanud õnnetoova Sampo, Kalevala sangari kätetöö. Põhjala neiud on aga hukkunud, suurelt osalt nende enese kõrkuse tõttu. Väinämöise ettepanek röövida Sampo tagasi ei lähtu sugugi omakasust, vaid peab silmas h õ i m u ja r a h v a õ n n e. Siiski on see eetiliselt p õ h j e n d a m a t u. Sestap on nagu õiglanegi, et Sampo puruneb. Kuid ka Sampo killud toovad Kalevalale õnne ja õitsengut.

Koju tulnud Ilmarinen kiidab Põhjala jõukust. Väinämöinen teeb ettepaneku Sampo tagasi tuua. Väinö leiab sõjavene kaeblemas, lohutab teda ja otsustab sõtta sõita. Sõjaretkel näevad mehed Ahtit neemel kurt-

Sampo kaitsmine (XLIII runo).

mas ja võtavad ka tema kaasa. Lustlikult edeneb sõit. Äkki jääb vene seisma — *suure haugi õlgadella.* Väinö surmab haugi ja teeb selle lõualuust kandle. Linnud ja loomad, inimesed ja haldjad on võlutud kandlest, Väinö isegi nutab ja tema pisaratest tekivad pärlid. Sõjasõit jätkub. Jõutakse Põhjalasse ja Louhi pärimisele kostab lauliktark: *Tulime Sampoda jagama, kirjukaanelist kaema!* Louhi keeldub poolt Sampot andmast ja kutsub kokku Põhjala sõdalased. Väinö võtab kandle ja uinutab mänguga kogu rahva magama. Siis minnakse Sampot saama Põhjala kivimäest üheksa taba tagant. Härjaga küntakse lahti Sampo juured ja kantakse see venesse. Algab kojusõit. Väinö hoiatab küll, kuid kergemeelne Ahti alustab siiski laulu. Kurg ehmub laulmisest ja tema kisa äratab Louhi, kes kohe loitsib merele paksu udu, äratab Igi-Turso ja palub Ukkolt tormi. Ent Väinämöinen saab jagu udust ja Igi-Tursost. Tormgi raugeb, kuid viib kandle merre. Väinö leinab kannelt, kuid juba tulevad tagaajajad. Väinö viskab merre taelatüki, sellest saab kari, millele puruneb Põhjala sõjavene. Siis moondub Louhi kotkaks, võtab sõdalased selga ja laskub Väinämöise paadi mastile. Algab taplus. Väinö purustab tammemõlaga kotka küüned. Kotkas hukkub ja mehed pudenevad seljast. Väikse sõrme küüs aga veab Sampo merre, kus ta puruneb. Suured tükid vajuvad mere põhja — sellest tuleb merepõue rikkus, väikesed uhutakse kaldale — sellest tuleb õnnistust ja sigivust Kalevalale. Louhile jäi vaid kaas — *sest on puudus Põhjalassa, Lapimaalla leib vähene.* Sajatades pöördub Louhi tagasi, Väinö aga palub õnne ja edenemist rahvale *siina Soomessa sulassa, kauni'issa Karjalassa.*

Kahe võitluse vahel on seostavaks üleminekuks ja teatavaks puhkepausiks, n.-ö. lüüriliseks vahepalaks lugu kasest kandle tegemisest.

44. runo: **kasest kannel**

Väinö laseb Ilmarisel teha reha ja rehitseb merd, kuid kannelt ei leia. Kurb Väinö kuuleb kaske kurtvat: temast lõigatakse lehiseid, võetakse mahla, tohust tehakse pasunaid, mehed raiuvad ta aleks — kurb on ta elu. Väinö lohutab teda: *Saad sina parema õnne, elu uue, arma'ama!* Ja teeb kasest kandlekere, pulgad seab tammest, keelteks aga neiu juuksed. Uus kannel kõlab kaunilt ja rõõmustab kuulajaid.

Sampo on hukkunud ja selle poolest võiks eepos lõppeda. Kuid veel ripuvad õhus L o u h i ä h v a r d u s e d. Raevukas Põhjala emand ei saa nii äkki kaduda vaateväljalt. Tervelt viis runo on veel täidetud Louhi läkitatud õnnetuste ja hädade tagasitõrjumisega. Esiteks saadab ta t õ v e d Kalevala r a h v a s t r ü n d a m a, siis k a r u k a r j a m u r d m a, lõpuks a h e l d a b p ä i k e s e Põhjala k i v i m ä e s s e. Just nüüd paisub Väinö kuju tõeliseks rahvajuhiks, kes võitleb valguse eest, kogu rahva heaolu eest.

45.—49. runo: **viimased võitlused**

Louhi kuuleb, *et elab Väinöla hüvasti . . . neilla Sampo raasudella, kirjukaane kildudella* ning viib Loviatari, Tuone tütre sauna, kus see sünnitab üheksa poega: pistja, voolme, luuvalu, riisi, paise, kärna, vähi, katku ja viimane jäi nimetuks. Louhi käskis neil sündinud tõbedel Kaleva soole surma viia. Väinämöinen kütab sauna ja ravib rahva loitsudega ning leiliga. Louhi saadab nüüd karu karja murdma. Ilmarinen taob Väinöle pika piigi, millega too karu surmab. Rõõmus Väinämöinen hakkab laulma ja kannelt lööma. Kuu ja päike laskuvad puulatva kandlemängu kuulama. Louhi *säältä päeva kinni püüdis, võttis kuukese käsitsi* ja peitis külma kivi sisse. Maale tuli igavene öö. Ülijumal Ukkogi imes-

tab, lööb tuld ja annab sädeme kuldkotikeses *ilma immel äiutada uue päeva alguseksi, uue kuu kujutuseksi.* Lohakas hoidja aga pillab sädeme. Tuli kukub maha ja veereb Alue järve, kus sädeme neelab siig, siia lõhe, lõhe haug. Väinö ja Ilmarinen näevad tule kukkumist ja lähevad sädet otsima. Nad leiavad tule jäljed ja püüavad kala kinni. Päeva poeg lahkab haugi, lõhe ja siia. Viimase seest leiab sinise kera. Sellest leitud punase kera keskel on tulesäde. Taas pääseb tuli minema. Põletanud Väinö habeme ja Ilmarise näo, veereb kännu alla. Väinö püüab tule katlasse ja viib taresid valgustama. Väinö teeb lepast arbu ja uurib selle abil kuu ja päikese asukohta. Nüüd matkab ta taas Põhjalasse päikest päästma. Ta ujub üle jõe, võitleb põhjalastega, lööb kaljugi kaheks — kuid ei suuda purustada kõiki lukkusid. Pahaselt läheb ta tagasi ja palub, et Ilmarinen taoks riistad, millega päeva vabastada. Louhi tuleb kotkana kohale. Ilmarinen seletab, et taob kaelarõngast Põhjala eide jaoks. Louhi kohkub ning vabastab kuu ja päikese.

50. runo: **Väinämöise lahkumine**

Päike on päästetud, valgus vabastatud — Kalevala maal algab rahu ja õnneaeg. Ent tuleb uus aeg ja Muinas-Soome oma laulude ja uskumustega kaob. Seda sümboliseeribki eepose viimane runo — Väinamöinen lahkub ristiusu tulekuga.

Jättis kandle ta järele,
mängu Soomele sulava,
rahvale ilo igise
laulud suured laste soole.

Marjatta, karske neiu, sööb karjas pohla ja jääb sellest raskejalgseks. Pilgatuna ja naerduna sünnitab ta Ruotuse tallis hobustesõimes poja. Ühel päeval poiss kaob ja ema leiab ta soost. Laps viiakse ristida. Virokannas nõuab enne seda kohtumõistmist. Väinämöinen sõnub: «Kui poiss on soost saadud, siis viidagu ta sohu ja löödagu puuga pähe!» Kahenädalane laps hurjutab Väinämöist: «Sullegi ei löödud puuga pähe, kui sa enese pea eest saatsid venna lunastuseks (vihje Ilmarise Põhjalasse loitsimisele) ega viidud sind sohu, kui hukutasid noore neiu» (vihje Ainole). Poiss ristiti Karjala kuningaks. Väinämöinen vihastas sellest ja lahkus merele.

Eepos lõpeb taas vana lauliku 108-värsilise pöördumisega kuulaja poole:

raja suusklin laulijaile,
raja suusklin, ladvad käänsin,
oksad murdsin, tee osutin;
siitpidi nüüd tee tulebki,
rada uusi alga'abki

laiemaile laulijaile,
rohkemailegi runoile
noorisoossa sirguvassa,
hõimussa ülenevassa.

Väinämöinen

Tegelased. «Kalevala» pole koondatud ühe kangelase ümber nagu näiteks «Kalevipoeg». Siin on tegelased jaotunud kahte leeri. Kalevalaste keskne kangelane on V ä i n ä m ö i n e n, oma hõimu juht, lauliktark. Juba sündides vana, säilitab ta lõpuni tõsiduse ja teatava jäikuse. Noormehele omased üritused — kosimiskatsed — ei sobi talle. Neis esineb ta isegi tragikoomilises valguses. Loobunud isikliku õnne taotlusest, saab ta juurde väärikust ja muutub tõeliseks rahvajuhiks. Ta ei ole niivõrd vägilane, kui loitsija. Raskused ja ohud ületab ta enamasti sõnajõuga. Ta on siiski mitme-

külgsem, avaram ja vaimsem kui osav sepp Ilmarinen — aeglane, pikatoimeline ja algatusvõimetu. Enamik tema töödest sünnib teiste (enamasti Väinö) ettepanekul ja meeldetuletusel. Hoopis teistlaadi on lustlik Lemminkäinen, tüüpiline sõjasangar. Ta on hooplev, suure suuga, isegi häbematu, ka kärsitu ja ettevaatamatu. Sõjas julge, paistab ta rahuajal silma oma armulugudega. Teiste seltsis on ta sageli antud koomilises valguses. Läbini traagiline kuju on Kullervo. Tema kujus kehastub orja tragöödia, keś kes-kendub vaid kättemaksuks. Trots, äkkviha, julmus — neid on temasse sisendanud orjus, mis muudab ta kõlbmatuks igapäevase elu jaoks.

Ilmarinen

Lemminkäinen

Kullervo

Palju kahvatumad on naistüübid. Neist jääb meelde õrn Aino, kelle elutahe murdub hirmust vana mehe ja sunnitud abielu ees. Meelde jääb uhke Marjatta. Kõige reljeefsem on aga Lemminkäise ema — õpetav, hoiatav, manitsev, alati andestav. Tõeliseks ema-armastuse müüdiks on kujundatud Lemminkäise ema retk Tuonelasse päästma juba surnud poega.

Aino

Lemme ema

Teisest leerist — Põhjalast — võib nimetada ainult Louhit. See on energiline ja uhke, tõeline naisvalitseja (võib-olla, et kajastus matriarhaadist). Kalevala sangarid mõjuvad tema kõrval sageli talupoeglikena. Põhjala peremees ja Põhjala neiud jäävad nimetuiks tegelasteks, kelle puhul on allakriipsutatud nende uhkust ja kõrkust. Kõrgi ja ülbe nalja tõttu kaotab Ilmarise naine elugi.

Louhi

Ideestik. «Kalevala» ei ole sõja-, vaid rahueepos. Võitlused ja sõjalised üritused võtavad eepose mahust üksnes väikese osa. Oluline on see, et sõjalised sündmused ei too siin kellelegi õnne ega kasu. Imejõuline Sampogi hävineb sõjas. Eepose põhiideeks on küll võitlus, nimelt võitlus valguse ja maa ning rahva õnne pärast. Kuid see võitlus ei tähenda alati ja ainult sõda. Siia alla mahub eeskätt töö, karmi põhjamaise looduse alistamine. Iseloomulik on seegi, et ka võitluses on Väinö esimeseks abiliseks mitte mõõk, vaid sõnajõud, loitsimine. «Kalevalat» ongi kutsutud loitsueeposeks. Niisama õigustatud oleksid ka nimetused kosjaeepos ja jahieepos.

Oma laadilt on eepos nukratooniline, sageli sünge. Rohkesti kohtame siin pisaraid, nutmist ja kurtmist. Väinämöinengi nutab sageli. Naermist esineb harva. Laulmagi sunnib eeskätt mure.

Helgemaid toone laseb paista eeposes ilmnev sügav humaansus, mis hõlmab mitte ainult inimesi, vaid kogu loodust. Hingestatud loodus elab inimesele kaasa nii mures kui rõõmus. «Kalevala» erk loodusetunne on maailmakirjanduses ainulaadne.

Stiil. Eepos kasutab eesti-soome-karjala regivärssi. Regivärsi stiilivõtted valitsevad ka eeposes. Parallelism annab teosele isesuguse mosaiiksuse, mis tingib ka eepose rikka keele. Parallelismist lähtub ka nn. maagiline metaforism. Näit. Lemminkäise ema arutleb, kuhu võiks poeg peituda, kas männiks mäele — ent mänd raiutakse — või hundiks laande — ka hunt püütakse. Sõnastus võimaldab siin kahesugust tõlgendust: 1) reaalset, et poeg peitub mändide sekka või huntide hulka, 2) fantastilist, et poeg tõesti muutub männiks või hundiks. Seesuguseid mitme tõlgitsuse võimalusi on eeposes väga palju. Arvestades fantastilisi elemente eepose temaatikas, ei tea me kunagi, kus lõpeb piltlik sõnastus ja algab tõsiselt mõeldud sündmustik. Sellest tuleneb eepose sümboolse tõlgitsemise võimalus ja vajadus, mis annabki talle kaasajal peamise elamussisu. Otseselt võttes oleksid ju siinsed sündmused juba liiga muinasjutulis-fantastilised. Sündmuste sümboolne tõlgendus aga muudab need lood köitvaks luuleks meile ja tulevikulegi.

Küsimusi ja ülesandeid

1. Iseloomustage «Kalevala» valmimiskäiku.
2. Jutustage, mida teate E. Lönnrotist.
3. Kirjeldage «Kalevala» ülesehitust.
4. Millised on «Kalevala» peamised tegevusliinid?
5. Kirjeldage 43. runo (võitlus Sampo pärast).
6. Iseloomustage selle runo tegelasi.
7. Iseloomustage «Kalevala» stiili.
8. Võrrelge regivärsilist rahvalaulu ja «Kalevala». Mida leiate ühist stiilivõtteis, mida erinevat?

«KALEVIPOEG»

Eepose loomisel kasutas Kreutzwald peamise allikana Kalevipoja sangarikujuga seotud eesti rahvajutte, laule ja muid rahvaluulepärimusi. Võitluses võõraste vallutajate vastu oli rahvas loonud oma mõttekujutuses võimsad vägilased, kes kaitsesid maa vabadust ja kindlustasid rahvale parema elupõlve. Niisugune oli Kalevipoja kuju eesti rahvaluules. Kreutzwald püüdiski tarvitada kõiki **aineid** rahvaloomingust ja kirjanduslikest allikaist, mis kujutasid Kalevipoega kui oma rahva vanemat ja tublimat töömeest.

«Kalevipoja» ained

Kõige rikkalikumat ainestikku pakkusid Kreutzwaldile **rahvajutud,** mille põhjal kerkisid esile Kalevipoeg, ta vanemad ja vennad hiidvägilastena. Kalevipoja tegevuse tegelikeks tunnistajaiks aga olid temanimelised kinnismuistised, nimelt Kalevipoja künnivaod, kivirahnud, sän-

Kalevipoja kivi Saadjärvel. *Schlateri maal.*

gid, hobuse jalajäljed jm., mida leidus õige rohkesti Viru-, Tartu-, Järva- ja Harjumaal.

Rahvajuttude aineil on kujutatud eelkõige Kalevipoja vanemaid, vana Kalevi matmist ja Ülemiste järve tekkimist, Linda röövimist ja kivinemist. Kalevipoja kättemaks Tuuslarile toetub naiseröövimislugude eeskujule. Kangelase ujumist üle Soome lahe ja laudadetoomist läbi Peipsi kujutas Kreutzwald muinasjuttude järgi, milles kõneldi kangelase sammumisest läbi veekogude. Kalevipoja kündmise ja ta hobuse hukkumise kirjeldamiseks pakkusid koostajale ainestikku selleteemalised seletusmuistendid. Kangelase käigud allmaailma ja võitlus Sarvikuga põhinevad tõepäraselt paljudel muinasjuttudel. Rahvajuttude järgi jutustatakse Kalevipojast ka põrguvahina.

«Kalevipojas» on Kreutzwald kasutanud muudetud ja täiendatud kujul nii eepilisi kui ka lüürilisi **rahvalaule,** kus kangelane esineb t a v a l i s e i n i m e s e n a, kes on teistest väljapaistvam ja lugupeetum.

Üldtuntud «Salme laulu» järgi kujutas ta Kalevi kosjaskäiku ja pulmi. «Suure tamme laul» on põimitud osade kaupa Saarepiiga eksitamise loo vahele. Rahvalaulude järgi, milles jutustatakse vaeslapse viibimisest ema või isa haual, kirjeldas ta Kalevipoja käimist isa haual (III loo lõpul).

Kreutzwald on liitnud vaeslapselaule «Kalevipoja» lugudega ka selleks, et näidata rahva rõhutud olukorda. Iseloomulik vaeslapselugu leidub XII loo lõpul:

... Mull' ei anta kehakatet,
varjajaida vammukseida;
taat ei raatsi anda toitu,
eit ei piima lähkerisse...

Kuidas Sarvik-taat oma orje ekspluateeris, sellest jutustab rahvalaul «Ehk tuleks tulista lunda», mis on ühendatud kolmanda piiga jutustusega XIV loos.

Faehlmanni ülestähenduste alusel koostas Kreutzwald «Kalevipoja» sissejuhatava laulu «Soovituseks», vana Kalevi surmaeelse kõne ja kirjeldas Kalevipoja mitmeid vägitegusid ning surmastseeni.

«Kalevipoja» koostamisel laenas Kreutzwald lisamaterjale soome eeposest «Kalevala». Nii võib «Kalevala» ainete tarvitamist märgata Saarepiiga eksitamise loos ja Kalevipoja kurtmisel oma koduste ning mahajäetuse üle eepose IV loo lõpul, laulukatkendis «Kõik nüüd kullad lähvad koju».

Kreutzwald ei piirdunud eepose loomisel kasutatud ainestiku ümberjutustamise ja värsistamisega, vaid ta laiendas rahvaluulepärimusi omapoolsete lisandustega, kirjutas juurde

Kalevipoeg kündmas. *R. Sagritsa, O. Kangilaski ja A. Hoidre illustratsioon.*

puuduvad vahelood ja liitis kõik Kalevipoega käsitlevad ained terviklikuks eepiliseks luuleteoseks.

«Kalevipoja» nimikangelane

«Kalevipoja» süžee kajastab eesti rahva muistset vabaduspõlve ja sellele järgnevat kauaaegset võitlust võõraste maaletungijate vastu kuni eestlaste alistamiseni raudrüütlite poolt. Eepose ideede kandjaks on nimikangelane **Kalevipoeg**, temasse on koondatud kogu rahva iseloomujooned ja taotlused.

Kalevipoeg on eeposes nimetatud kuningaks, aga tõeliselt on ta ürgkogukondliku korra aja **rahvavanem**, kes ise füüsilist tööd teeb, maad kaitseb ja rahva hüvangu eest hoolitseb. Teda kui vägilast ja rahva poolt armastatud õiglast rahvavanemat nimetatakse teoses kangeks, kalliks ja hellaks.

Kuningaks saanud Kalevipoja esimeseks **tööks** on kündmine. Ta haarab kätte *adrasahad / austelles adra-tööda, / põllumehe põlvekesta* (VIII lugu). Tema kündmine on hoogne ja suurejooneline — kangelase vääriline. Tööarmastust ilmutab kangelane muuski tegevuses. Kalevipoeg veab oma tugeval turjal, hoolimata mitmesugustest takistustest, laudu läbi Peipsi, kannab kive ja palke kokku, et ehitada linnu *varjupaigaks vanadelle, peidunurgaks piigadelle, leinakojaks leskedelle.* Seepärast kujutataksegi Kalevipoja valitsemisaega õnne- ja rahupõlvena (XVII loo algus).

Töömehena on Kalevipoeg lihtne, talupoja sarnane, kes pärast rasket pingutust kinnitab keha silgu ja leivaga, joob lähkrist kalja peale ja heidab siis haljale murule puhkama. Tööarmastuse ja hoolsuse idee on lahutamatu kangelasest ja kogu eeposest. Eepose värsid *Tänasida toimetusi / ära viska homse varna* on jäänud südamelähedaseks õpetussõnaks rahva meelde.

Kalevipoeg on vapper **võitleja** oma maa ja rahva **vabaduse eest.** Võitluses vaenuvägede vastu pääseb mõjule kangelase vägilasvõimsus, mida eeposes tõstetakse esile hüperboolide varal. Kus Kalevipoeg sõtta sõites *mängitab hobusta, / sinna mäe mängiteleb, / kõrgendiku kasvateleb.*

Oma isamaale ja rahvale jääb Kalevipoeg tõelise **patrioodina** surmani ustavaks. Kangelasele on eemaletõukav kodumaa reetmine ning alistumine võõrale võimule. Kalevipoeg vastab raudmeestele, kes teda meelitama tulevad, põlguse ja enesekindlusega **(XX lugu):**

Ennemini elan üksi
kehva mehikese kombel,
kui et sulgun sunni alla,
võõra voliduse alla.

Kalevite kanget kaela
saa ei kütke kinnitama,
orja-ike ormandama.

Kalevipoeg laudu toomas. *R. Sagritsa, O. Kangilaski ja A. Hoidre illustratsioon.*

Kangelase sõnad väljendavad isamaa-armastust, samuti oma jõu ja võimsuse tunnetamist. Ükski võõras võim ei suuda teda kütkestada.

Seesama võimas ja võitmatu Kalevipoeg, kes sõtta sõites *mäe mängiteleb,* **armastab** südamest oma **vanemaid.** Armastus ema vastu sunnib teda ohtlikule retkele Soome. Kangelane on õnnetu, et ta nii vara oma vanemad kaotas. Mulda varisenud vanemaid meenutades muutub kangelane kurvaks ja haletsevaks (VII lugu). Kalevipoja nukrust ja mahajäetust väljendavad meeldejäävalt need eleegilised värsid, milles kangelane võrdleb ennast üksildaste merelindudega ja kurdab kaeblikus toonis (VI lugu). Isa haual käib Kalevipoeg tihti nõu küsimas ja lohutust otsimas (VII lugu):

Tundideks on tuule armu,
päevadeks on päeva armu,
eluajaks Taara armu,
isa armu igavesti.

Vanematearmastuse nukrad ja leebed motiivid heidavad võimsale ja julgele sangarile hoopis uut valgust.

Oma sõpradele on Kalevipoeg **heaks seltsimeheks** ja nõuandjaks. Ta usaldab neile tähtsaid ülesandeid. Alevipoeg käib Soomes mõõgavõlga tasumas ja Olevipoja ülesandeks on linnade ehitamine. Vaenlaste väljatõrjumisel kodumaalt

võitleb kangelane õlg õla kõrval Sulevi-, Alevi-, ja Olevipojaga. Kaotanud oma võitluskaaslased Sulevi- ja Alevipoja, on Kalevipoeg lohutamatult kurb.

Väetite ja rõhutute vastu on Kalevipoeg **kaastundlik** ja **abivalmis.** Ta päästab vaeslapse lamba hundi küüsist, visates kriimsilmale kiviga pähe (XII lugu). Heategijaid ta ei unusta ja annab neile väärilise vastutasu, näiteks kingib siilile hea nõuande eest karvkatte oma kasuka hõlmast.

Kalevipoeg tunneb suurt huvi **teadmiste** vastu. Ta korraldab tarkuse omandamiseks ja silmaringi avardamiseks vaevarikka reisi maailma otsa. Võõrsil rännates õpib kangelane ka kodu hindama ning austama.

Kreutzwald on püüdnud Kalevipoega kujutada usutavana ja on omistanud talle ka inimlikke nõrkusi. Saatuslikuks omaduseks on kangelase ägedus, kergemeelsus, ettevaatamatus ja mõtlematus. Kalevipoeg hukutab kergemeelsuses Saarepiiga, vihahoos tapab Tuuslari ja joobnuna on hooplev ning ägeduses surmab Soome sepa vanema poja. Kangelase suurimaks ettevaatamatuks teoks on oma isa tarkuseraamatu kergemeelne äralubamine. Kui Lapu tark tuleb raamatule järele, siis ei hooli Kalevipoeg oma kaaslaste Sulevi- ja Olevipoja tagasihoidmisest, vaid laseb Varrakule välja anda *kütkendatud kirjad,* millel seisis (XIX lugu):

Vana-aegne vaba põli,
meie meestepoege priius,
kehvemate kaunim vara.

Seega iseloomustab Kalevipoega negatiivsest küljest, et ta viimases võitluses raudmeestega ei kogu pärast kaotust sõjaväge uueks pealetungiks ja enneaegselt loobub võimust.

Kalevipojale on omased sügavad tunded ja vahelduvad meeleolud. Tapluses satub ta ägedasse vihahoogu ega kohku tagasi ka süütut verd valamast. Pärast mõtlematuid tegusid tunneb kangelane kahetsust ja muutub nukraks. Oma vastastesse suhtub Kalevipoeg üleolevalt, väetitesse aga suure poolehoiu ja julgustusega. Kangelane on kõigi vastu õiglane, otsekohene ning sirgjooneline; kavaldamine ja petmine on talle loomuvastane.

Kalevipoeg kui kaljukütkesse vangistatud kangelane põrguväravas on ülekohtuselt orjastatud eesti rahva võrdkujuks. Paljutõotavalt kostab ennustus Kalevipoja ja eesti rahva vabanemisest, millega lõpeb eepos (XX lugu):

Aga ükskord algab aega,
kus kõik piirud kahel otsal
lausa lähvad lõkendama;
lausa tuleleeki lõikab
käe kaljukammitsasta —
küll siis Kalev jõuab koju
oma lastel' õnne tooma,
Eesti põlve uueks looma.

Kreutzwald on iseloomustanud Kalevipoja kuju kaudu eesti õiglast rahvavanemat, tema tööd rahva hüveks. Kalevipoega kui kodumaa vaprat kaitsjat ning ustavat patriooti ja kaljukütkesse vangistatud kangelast orjastatud eesti rahva võrdkujuna.

Kõrvalkujud

Eepose kõrvalkujud on vähem individualiseeritud ja pinnalisemad, kuid aitavad siiski paremini mõista peakangelast ja eepose ideelist sisu.

Vana Kalev esineb targa ja ettenägeliku rahvavanemana. Tema nagu Kalevipoegki on kange, näit. *Tuli Kalev, kange meesi.* Ta juhib kindla käega riiki ja soovitab, et riik jääks tugevaks ning jagamatuks.

Kõrvalkujudest astub kõige eredamalt esile **Linda**, Kalevi kaasa, kes on ennastsalgav ja tahtekindel naine. Teda iseloomustavad tabavalt epiteedid *kulda neidu* (kosimisel), *kurba lesknaine* (leina ajal) ja *Kalevite karske leski* (rööv imisel). Linda iseseisev toimimisviis ilmneb juba tema neiupõlves, abikaasa valikul. Tast saab oma mehele usin, töökas ja truu naine ning abiline riigivalitsemises. Eepose meeldejäävamaid pilte on leinav Linda oma kadunud kaasale Kalevile kalmuküngast rajamas. Lesepõlves kaitsetuks jäänud Lindat kujutatakse tabavate võrdluste abil *toeta toana* ja *varjuta väljana* (II lugu).

Linda. *A. Weizenbergi skulptuur.*

Kalevi kaasa kannab lesepõlve raskusi halisemata ja jätkab ustavalt oma mehe tööd. Poegadele on ta targaks ja hoolitsevaks kasvatajaks. Linda on kindlameelne ja tugeva tahtega naine ning armastav ema.

Kalevipoja võitlus- ja töökaaslasteks on Alevi-, Olevi- ja Sulevipoeg. Kangelase lähim sõber **Alevipoeg** on rõõmsameelne ja alati abivalmis. Alevipoeg käib Soomes mõõgavõlga tasumas, pärast teist allmaailmaretke veab ta Kalevipojale vett keelekarastuseks ja valvab kangelase

uinaku ajal tema vara. **Olevipoeg** on suurte kogemustega, palju rännanud ja maailmakuulus ehitusmeister. Eeposes nimetatakse teda osavaks, asjalikuks ja arukaks *linnaloojaks* ning *hoonetargaks,* kes väsimatult ehitab linnu. Tasakaalukas S u l e v i p o e g esindab vaprat sõjameest, kes langes sõjas esimesena Kalevipoja kangetest kaaslastest.

Kalevipoja vastastena on kujutatud **Sarvikut** ja tema käsilasi — s o r t s e ja p a h a r e t t e, kes on halbuse ja pahelisuse kehastajad. Sarvik kannab seejuures ilmseid feodaalisanda jooni. Ta on julm rõhuja ja võitleb ühes oma käsilaste sortsidega salakavalalt Kalevipoja vastu. Sarvik on kangelase vastastest kõige tugevam. Seetõttu kujuneb Kalevipoja võitlus temaga pingeliseks.

Ajalooliste vaenlastena iseloomustatakse «Kalevipojas» **raudmehi,** kes korraldasid korduvaid röövretki Viru randa ja püüdsid alistada Kalevipoega ja tema rahvast. Kui nad ei suutnud kangelast ja ta vägesid lahinguis võita, saatsid nad tema juurde saadikuid reetmisettepanekutega. Kuid hoolimata vaenlaste salakavalusest, julmusest ja mõrvarlikest kavatsustest, tuli Kalevipoeg kõikjal võitjaks oma vastaste üle.

«Kalevipojas» on kesksel kohal rahva **orjuse-** ja **rõhumisevastase võitluse idee.** Talurahva võitlust orjuse vastu kujutatakse «Kalevipojas» allegoorilis-fantastiliselt. Sarviku kuju kaudu iseloomustatakse kurnajat, saksa feodaalisandat, põrgu on mõisa võrdpildiks. Ka eesti rahvalauludes nimetatakse mõisat sageli põrguks ja parunit paganaks. Sarviku eluasemel, allmaailmas ehk põrgus, vaevatakse ränga töö ja peksuga nii sulaseid, teopoisse, vaimutüdrukuid kui ka orjapiigasid (XIV lugu). Orjade, tööinimeste higi ja vaevaga loodud rikkused kuhjas rõhuja Sarvik-taat kokku oma tulvil varakambritesse ja viljaaitadesse. Piigade vabastamist põrgust tuleb võrdpildiliselt mõista kui rahva vabastamist kurnajate küüsist. Sarviku aheldamine aga sümboliseerib rahva võitu rõhujate üle.[1] «Kalevipoja» ideestik

Eredat kujutamist leiab eeposes **loova töö idee.** Kuningaks saanud Kalevipoeg künnab suured maa-alad põlluks, heina- või karjamaaks, muudab sood ja rabad viljakandvaks (VIII lugu) ning veab laudu, kannab kive ja palke linnade ehitamiseks (XV lugu). Kangelase visas töös ja võitluses loodusega avalduvad eesti rahva tööarmastus ja püüe alistada loodusjõudusid inimese teenistusse. Kalevipoja suurejoonelised, kogu rahva hüveks tehtud tööd on järsuks ja rõõmsaks kontrastiks põrgupiltides kujutatud orjatööle.

---

[1] Rõhujatevastase võitluse on Kreutzwald toonud «Kalevipoega» rahvalaulude põhjal feodalismi-ajastust.

Kodumaa kaitsmise idee on eeposes ühendatud ühtse riigi ideega. Sel ajal, mil teose sündmustik toimub, oli Eesti ala ja rahvas killustatud. Et maad võõraste kallaletungide eest kaitsta, oli tarvis kogu maa ühtseks, jagamatuks riigiks ühendada (II lugu). Kui rahvas ühineb Kalevipoja juhtimisel ühtseks võitlevaks kollektiiviks sissetungijate vastu, siis saavutab ta võidu ja kihutab vaenuväed maalt välja. Pärast võidukat Assamalla lahingut ülistab Kalevipoeg oma meeste vaprust, kodumaa vabadust ja riigi ühtekuuluvust (XVII lugu):

Mehed olgu nii kui müüri,
seisku nii kui raudaseina,
teraksesta tehtud tornid,
seisku vahvast sõjasõidul
tammemetsa tugevusel,
kaljurünka kindelusel
varjuks vaenu tungi vastu . . .
Meie maa, see jäägu mõrsjaks,
priipõlve pärijaks!

«Kalevipoeg» on kantud sügavast **patriotismi ideest.** Kirjeldades eeposes eesti rahva muistset vabaduspõlve, püüdis Kreutzwald rahvahulkades äratada isamaa-armastust. Palavat patriotismitunnet õhkuvad need osad «Kalevipojast», milles kujutatakse rahva võitlust maaletunginud vaenlaste vastu. Eepose alguslaulus «Sissejuhatuseks» meenutatakse muistset vabadusvõitlust ja avaldatakse soovi, et kaunis mälestus kodumaa vapraist kaitsjaist kanduks põlvest põlve.

Isamaa ilu hoieldes,
võõraste vastu võideldes
varisesid vaprad vallad,
kolletasid kihelkonnad
muistse põlve mulla alla.

Eeposes rõhutatakse, et kodukoht on kõige armsam paik. Seda tuntakse iseäranis võõrsilt koju tulles (XVI lugu): *Omal maal õitseb õnni, / kodus kasvab kasu parem!*

«Kalevipojas» kujutatakse sajandeid kestnud **eesti rahva sõprust ja koostööd vene hõimudega.** Retked Peipsi taha ja kavatsus üle Peipsi sild ehitada annavad tunnistust sõbralikest suhetest eesti ja vene hõimude vahel. Eepose «Sissejuhatuses» märgitakse eestlaste hilisemaidki suhteid venelastega. Kui Eesti alal võimutsesid võõrad vallutajad, siis levisid Eesti pinnal *orjakütked, sõjakurnad, näljapiinad* ja *katkusurmad.* Eestlaste alade liitmine Venemaaga 1710. a. kindlustas eesti rahvale kestva rahuliku põlve («Sissejuhatuseks»):

See'p see Eesti muistepõli
enne Vene valitsuse
armutiiva kaitsemista.

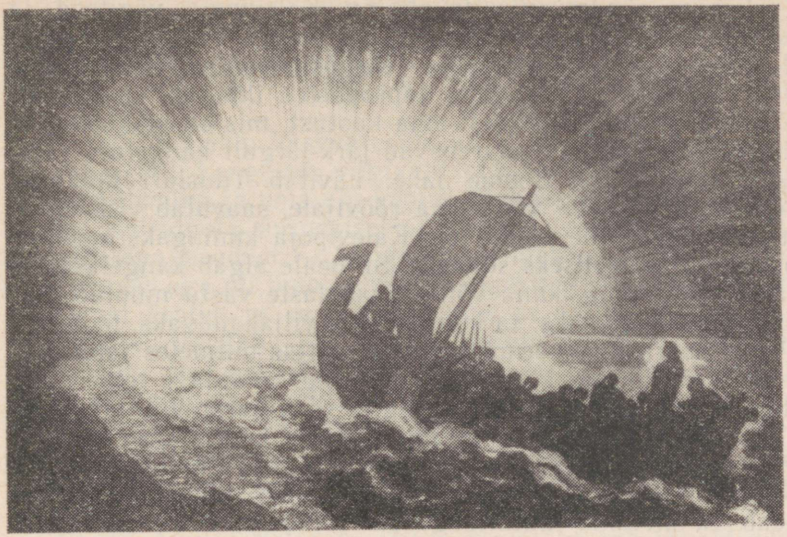

Sõit maailma otsa. *Kr. Raua söejoonistus.*

Usuvastane idee avaldub eeposes jalutu kangelase aheldamises põrguväravasse, mis toimub jumalate tahtel.

Suur tähtsus antakse eeposes **teadmistele,** mida hinnatakse rohkem kui kulda ja hõbedat. Kui Kalevipoeg jõuab tagasi reisilt maailma otsa, mis oli korraldatud teadmiste omandamiseks, ütleb ta oma reisikaaslastele (XVI lugu):

Ülemaks kui hõbevara,
kallimaks kui kullakoormad
tuleb tarkus tunnistada...

«Kalevipojas» tõstetakse esile ja ümbritsetakse aupaistelise säraga kõrged moraalsed omadused, nagu ausus, õiglus, abivalmidus ja sõnapidamine, ning mõistetakse hukka paheline ja halb, nagu salakavalus, valelikkus, kurjus ja mõtlematus. Headele tegudele järgneb tasu, halbadele aga karistus.

«Kalevipoja» kompositsioon

«Kalevipoeg» koosneb kahest alguslaulust («Soovituseks» ja «Sissejuhatuseks») ning **kahekümnest loost,** kogusummas 19 047 värsist. Eepose loomisel on Kreutzwald kasutanud paljude muistendite ja muinasjuttude killukesi, rahvaluulepärimuste lühiandmeid, rahvalaule ja enda juurdekirjutatud lauluosi. Need sisult ja vormilt erinevad ained ei võimaldanud autoril täiesti ühtlast teost luua. Siiski on eepose üksikepisoodid üksteisega niivõrd tihedasti ühendatud, et teos moodustab kunstiliselt kujundatud terviku.

Eepose sündmustiku teljeks on Kalevipoja vägiteod ja võitlused, mida teoses arendatakse astmelises tõusus, g r a d a t s i o o n i s. «Kalevipoja» **ekspositsioonis** tutvustatakse noort vägilast, kes juba lapsepõlves ilmutab ebatavalist jõudu ja vägevust. Pärast ema kaotust, mis on sündmustiku üheks sõlmpunktiks, suurenevad järk-järgult kangelase vägiteod: ta ujub üle Soome lahe, hävitab Tuuslari manatud sõjaväe ja maksab kätte ema röövijale, saavutab viskevõistlusel vendade üle võidu jne. Kalevipoja kuningaks saamine on eepose **süžeeliseks sõlmeks.** Siitpeale algab kangelase töö rahva vanemana, kuna võitlus vaenlaste vastu muutub astmeliselt pinevamaks: ta künnab maa viljakandvaks, toob läbi Peipsi suuri lauakoormaid, võidab sortse mitmetes taplustes, võitleb Sarvikuga, korraldab silmaringi avardava retke maailma otsa ja purustab maaletungija väed Assamalla lahingus.

Eepose **süžeelist kulminatsiooni** kujutatakse samuti g r a d a t s i o o n i s. Teistkordsel minekul allmaailma tuleb Kalevipojal võita kord-korralt raskemad takistused: algul peab ta ületama mitmesugused saladuslikud tõkked, siis võidab Sarviku eelväe, seejärel purustab värava ja tungib põrgu sisemusse ning lõpuks võidab heitluses allmaailma kolmkümmend kõige vägevamat. Ja alles pärast seda rasket võitlust seisab kangelane silm silma vastu oma vastase Sarvikuga. Äge rinnutsivõitlus kahe vastase — vabastaja Kalevipoja ja rõhuja Sarviku vahel kestab seitse päeva. Võitluse kujutamine on hoogne ja pinev. Ema varju nõuandel virutab kangelane Sarviku takukoonlana vastu maad ja aheldab ta kalju külge (XIX lugu).

K o n t r a s t i n a pinevale võitlusele põrgus ja allmaailma vallutusele järgneb samas XIX loos **pööre** süžee arendamises, nimelt kirjeldatakse, kuidas Kalevipoeg koos sõpradega tunneb Lindanisas mõnu rahulikust põlvest.

Eepose viimane lugu algab eleegilises tundetoonis. Laulik kõnetab Kalevipoega ennast ja annab talle mõista, et teda ei võida vaenlase väed, vaid talle saavad saatuslikuks Soome sepa sajatused ja tema enda mõtlematult öeldud sõnad mõõga kohta. Sündmustik elavneb ja muutub hoogsaks sarvepuhumisega. Sarvehääl kostab refräänina *Tutu-lutu, tutulutu,* kiirustades sõjamehi kogunema kangelase ümber.

Tegevuse pinevus jõuab haripunkti lahingupiltides, kus Kalevipoeg vaenlasi põgenema pillutab. Võitlusvaimustus raugeb alles Alevipoja uppumisega järves. Senise heitlemistuhina asemel levib kontrastina masendatud meeleolu. Pärast Sulevi- ja Alevipoja kaotust rõhuvad kangelast *muretuju muljutused.* Oma lahkumiskõnes, milles avaldub sügav lein ja kurbus, ütleb Kalevipoeg oma järglasele Olevipojale (XX lugu):

Valitse Viru valda,
rahupõlves rahvakesta,
armukäella alamaida,
ole ülem õnneline,
õnnelikum kui ma olin!

Langusmeeleolu kasvus esinevad kolm järkjärgulist suurenemisastet: kangelase riigivalitsemisest loobumine, üksinduses uitlemine ja oma elu kaotus. Eepose **süžeelises katastroofis,** Kalevipoja surmastseenis, rakendatakse juhtmotiivina Soome sepa needust — kangelane langeb oma mõõga läbi. Kalevipoeg aga oli oma veresüü sangaritegudega hüvitanud, seepärast äratab ta surm kaastunnet ja mõjub ülevalt.

Eepose lõpetab Kreutzwald optimistliku ennustusega Kalevipoja peatsest saabumisest oma *lastel', õnne tooma, / Eesti põlve uueks looma.*

«Kalevipojas» on hästi õnnestunud üksiklugude kompositsioon, milles autor kasutab kõiki ülesehituslikke vahendeid, nagu kontrasti, gradatsiooni ja ühtsust (näit. III, VIII, XVI ja XX loo ülesehitus).

Eepose kompositsioonis võib märgata ka mõningaid puudujääke. «Kalevipojas» leidub niitmeid kõrvalepisoode, mis pole otseselt seotud teose põhisündmustikuga, esineb samade motiivide liigseid kordumisi ja mõnede sündmuste venitatud käsitlust. Kuid need vähesed puudused jäävad varju eepose õnnestunult rakendatud kompositsioonivõtete kõrval.

Lüürilised kõrvalepõiked

«Kalevipojas» esineb rohkesti **lüürilisi kõrvalepõikeid,** mille kaudu Kreutzwald võtab vahetult osa eepose sündmustest ja avaldab oma mõtteid ning hinnanguid. Eepose lüürilised kõrvalepõiked on meeleolult mitmekesised ja toovad teosesse värskust ja vaheldust.

Alguslaulu «Soovituseks» lõppstroofis lausub laulik, et ta peab üksinda, leinakuulutaja käona kukkuma, sest ta paremad sõbrad, teiste hulgas Faehlmann, olid maamulda varisenud.

«Sissejuhatuses» mõtiskleb Kreutzwald elu ja õnne kiire kadumise ning rõõmu ja mure vahelduvuse üle:

Rõõm ja mure kaksikvennad,
kaksikvennad loomuskojas,
kõnnivad käsi käessa,
rändavad sammu sammussa;
üks neid isa sünnitanud,
ema üks neid imetanud,
ühes kätkis kiigutanud.

Laulik näeb oma kujutlustes muistset *Kalevite kaljulinna,* kust võrsusid *taaralaste taimed, / võidulaste võsukesed,* endised vaprad kodumaa kaitsjad (I lugu):

Kaugelt näen koda kasvamas,
Kalevite kaljulinna,
kaljurahnud seina katteks,
tammed müüridel tugiksi,
toomingad toa tagana...

Sageli meenutab Kreutzwald oma kadunud noorust ja kurdab selle üle, et ta pole vanana enam suuteline mõjukalt laulma Kalevipoja vägitegudest (XIII lugu):

Ei nüüd, väeti, enam jaksa,
hääl ei anna hella viisi,
jõud ei kanna kanget viisi,
sõrm ei paindu kandelilla.

Lüürilistes kõrvalepõigetes selgitab autor ka «Kalevipoja» ainete allikaid. Ta ütleb, et laulud Kalevipojast on rahva enda poolt loodud, ilma et keegi käskijaist oleks rahvast selleks sundinud (XV lugu):

Need on karjalapse laulud,
teopoiste trallikesed,
korrapiiga kõõrutused,
vanaeide vokilaulud,
targemate tahtemata,
suuremate sundimata,
kõrgemate käskimata.

Kreutzwald mõtiskleb «Kalevipojas» paljutõotavatest tulevastest päevadest, mil eestlaste elupõlv muutub paremaks, öeldes: *Tuleb taga targem aega, / parem pidu meie põlvel.*

Looduskirjeldused

«Kalevipojas» leidub rohkesti looduspilte, mille kaudu Kreutzwald kujutab süžee maastikulist tausta ja tõstab esile kodumaa looduse ilu, näiteks Saadjärve ja selle ümbruse maastiku kaunis kirjeldus (VIII lugu):

Järvekene jõudis vastu
kena kõrge kallastega.
Ilus oli järvi igapidi:
lagled lustil lainetella,
luige karjad kalda ligi ...
Kaldalt vaatas kaugemalle
paistis päeva veeru vastu
Taara ilus hiiekene ...
Õnnerikkas orus voolas
Emajõgi väsimata ...

Kreutzwald isikustab eeposes taevakehi ja loodusnähtusi, kes elavad kaasa kangelase tegevusele ja võitlusele. Lauliku arvamist mööda on Ehatäht näinud nii Kalevipoegade viskevõistlust Saadjärvel kui ka kangelase kündi. Kangelase sõttakutsest ei ole haaratud ja kaasa kistud mitte ainult sõjamehed, vaid ka mäed, metsad, tuuled, merekohin ja kaljud (XX lugu).

Tavaliselt ühtivad eeposes looduspildid kangelase elamuste ja meeleoludega, nende mõju süvendades. Sünge õhtune aeg aitab esile tõsta Kalevipoja kahetsust ja kurbust pärast kahekordset veresüüd (VII lugu):

Õhtul, hämariku ajal,
videviku viivitusel
veeres üksi noorem venda
kurval sammul käidanessa
kadund isa haua peale;
nuturätik noorel käessa,
pisararätik pihussa ...

Sügavat mõju avaldab Kalevipojale öise mere vaatlemine, mis tekitab temas mõtteid elu voogamisest surma poole, inimeste rõõmudest ja kurbusest (III lugu):

Laine veereb laine jälgel,
vetevooge veeretusel,
kiigel kalda kalju vastu.
Lõhkeb vahus vastu kallast,
tuisatelles vete tolmu,
märga auru kallastelle,
aga ei too sõnumida,
kostmist iial küsijalle.

Kaunid looduspildid, taevakehade ja loodusnähtuste osavõtt eepose sündmustest muudavad eeposes Kalevipoja tegevuse, võitlused ja mõtisklused haaravaiks ja elamusrikkaiks. «Kalevipoeg» on kunstiteosena sügavalt rahvalik eepos, milles on kasutatud eesti rahvalauludele iseloomulikke kunstilise kujunduse vahendeid. Kreutzwald on eepose ideedele leidnud niisuguse **kunstilise väljendusviisi,** mis vastab kujutatavale ajajärgule ning on saavutanud sisu ja vormi ühtsuse.

Sageli esineb «Kalevipojas» allegooriat, sümboolikat, fantastikat, hüperboliseerimist. Tsensori kärpimise tõttu oli Kreutzwald sunnitud mõistukõnet kasutama ja eepose ideid varjatud kujul väljendama. Sellest tulenevalt ei saa «Kalevipoja» sündmusi ja tegelaskujusid igakord otseselt mõista. Et eepose ideedest õigesti aru saada, soovitas Kreutzwald teost lugeda «järelemõtlemisega».

«Kalevipoeg» on loodud eesti rahvalauludele omases **kujundirikkas** ja **rahvalikus stiilis.** Kasutades eeposes rahvaluule stiililisi iseärasusi, on Kreutzwald saavutanud väljenduse konkreetsuse ja ilmekuse. «Kalevipoja» stiil

Eepose mitmesuguste kõnekujundite, nagu epiteetide, võrdluste, metafooride ja hüperboolide abil kujutab Kreutzwald kangelase Kalevipoja muinasjutulist ülivõimsust, tema vägitegude jõulisust. Paljukorratud värsis *Kalevite kange poega* on iseloomustav kangelase paindumatust ja kindlameelsust rõhutav epiteet. Eepose peakuju hoogsat heitlust lahingus kujutab piltlikult **võrdlus:** *Puistas Kalev meeste päida / nii kui lehti lepikussa;* tema kujutlusi ning soove meeste murdumatusest võitlusväljal annab kujukalt edasi järgmine võrdlus: *Mehed olgu nii kui müüri, / seisku nii kui raudaseina.* Tegusõnalised metafoorid kirjeldavad konkreetse ilmekusega Kalevipoja tegevuse jõulisust ja vägevust, nagu: *Tugev käsi lõhkus laineid, / peksis laineid merepinnal; Siisap sasis Sarviktaadi / kehast kinni küünteväella, /rabas korra raputelles* jne. Kangelase suurejoonelist künnitööd annavad piltlikult edasi **hüperboolid** järgmises laulukatkendis (VIII lugu):

Kündis kohad metsamaaksi,
laiad paigad laanemaaksi,
külvas metsad kasvamaie,
tammed kõrged tõusemaie,
põõsastikud paisumaie...
kündis mäed mängimaie,
kingukesed kõikumaie;
kündis orud, sahkas salud,
aasad, luhad haljendama...

Rohkete **personifikatsioonide** varal elustatakse loodusnähtusi ja esemeid, mis elavad Kalevipoja tegevusega kaasa, nagu *Kaljuseinad kuulasivad, / lained laiad luurisivad, / tähtesilmad tunnistasid: / kuidas Kalevite poega / ... kadund tedre teeradasid / hobuta läks otsimaie...* (IV lugu).

Parallelismi viljeleb Kreutzwald «Kalevipojas» märksa suuremas ulatuses, kui seda lausekujundit kasutatakse rahvalauludes. Paljuvärsilised parallelismid pidurdavad paiguti teose sündmustiku hoogsat arenemist, nagu seitsme parallelismiga laulukatkend *Mis sa künnil kergitasid* (IX lugu).

Eeposes ei esine lause või lauseosa alati ühe värsina, nagu see on omane rahvalauludele, vaid laused ulatuvad vahel kahte või mitmesse värssi, näit. (VIII lugu):

Kadund isa käskusida
tõotati tõrkumata
täielikult toimetada:
Kaks neid pidid kauge'elle
võõramaale veeremaie,
kolmas venda kodumaale
valitsejaks jälle jääma.

Kordust kasutatakse eeposes tegevuse intensiivsuse suurendamiseks ja omaduse esiletõstmiseks. Näit. lauliku suurimat soovi alati laulda rõhutab sõna *laulaks* kordamine, nagu *Siis ta laulaks pika päeva, / laulaks läbi talveöögi, / laulaks nalja ehk nädala, / ... laulaks, et metsad müraksid...* (XIV lugu).

«Kalevipojas» esineb ka **refrään.** Lauluosade järel kordub värssiderühm kas täpselt samal kujul või laiendatult. Näiteks Linda kosimise loos kordub refrään *Ristitantsi tantsitie* (I lugu), Kalevipoja ujumisel Soome korratakse refrääni *Tugev käsi lõhkus laineid* (IV lugu) jne.

«Kalevipoja» keel

«Kalevipojas» esineb **arhailine keel** nagu rahvalauludeski, mis annab teose sisule vastava muistse värvingu. Ent «Kalevipoja» keel ei lange täiesti ühte rahvalaulude keelega, selles esineb rohkesti sõnavorme ka kaasaja keelest. Esineb keelevigugi, mis on tingitud tolleaegse kirjakeele tasemest ja osalt Kreutzwaldi enda mitteküllaldasest rahvakeele tundmisest. Need puudused, mõistagi, ei takista eepose sisu mõistmist.

Eepos «Kalevipoeg» oon sõnavararikas teos. Siin leidub rohkesti arhailisi ja rahvakeelseid sõnu, nagu *halasäng* (haigevoodi), *kallaspapid* (kalurid-valvemehed), *kudrused* (klaaspärlid), *mark* (mõõt), *noolingid* (vibukütid), *paatrid* (kaelaehted), *poort* (traadist ääris, pits), *raatmaa* (metsast laastatud maa), *rukk* (naistekuub) jt.

Kreutzwald on kasutanud eepose jutustavates ja lüürilistes osades eri stiili ja sõnastust. Sellega on süvendatud teose kunstilist ühtsust ja mõjukust.

«Kalevipojas» on kasutatud muidki rahvalauludele iseloomulikke väljendusvahendeid, nimelt **alliteratsiooni, assonantsi** ja neljajalgset **trohheilist värsimõõtu.** «Kalevipoja» värss

Nagu rahvalauluski, esinevad «Kalevipoja» trohheilistes värssides domineerival kohal kahe- ja neljasilbilised sõnad, harvemini leidub ühe- ja kolmesilbilisi sõnu ning sõnavorme, näit. (XX lugu):

Kalevipoeg püüab kätta	(4+2+2)
vahevahel vägevasti	(4+4)
kaljuseinast lahti kisku,	(4+2+2)
raputab ja raksateleb	(3+1+4)
maapõhja müdisema,	(3+4)
künkaida kõikumaie ...	(3+4)

Kreutzwald on koostanud tõelise rahvaeepose, mis oma stiililt, keelelt ja värsiehituselt on niisama rahvalik ja väljendusrikas nagu rahva enda poolt loodud lüroeepilised rahvalaulud.

«Kalevipoeg» on andnud loomisinspiratsiooni ja -ainet paljudele eesti heliloojatele ja kunstnikele. Eepose laulukatkendeile on loonud mitmed heliloojad v i i s i d (K. A. Hermanni «Isamaa ilu hoieldes», «Kuku sa kägu, kuldalindu» jt., K. Türnpu «Troost», M. Härma «Enne ja nüüd» jt.). Skulptuurteostest väärivad nimetamist A. Weizenbergi «Kalevipoeg» ja «Linda» ning A. Adamsoni «Kalevipoeg ja Sarvik», maali alal — Kristjan Raua Kalevipoja-ainelised tööd. «Kalevipoja» tähtsus

Nõukogude võimu aastail on «Kalevipoeg» omandanud suure populaarsuse. Eepos ilmus 1951. a. uue väljaandena ja 1953. a. Fr. R. Kreutzwaldi «Teoste» sarjas kümneisse tuhandeisse eksemplaridesse ulatuvas tiraažis. Eesti nõukogude kunstnikud A. Hoidre, O. Kangilaski ja R. Sagrits on joonistanud teosele «Kalevipoeg» illustratsioonid. Eepose teemal lõi helilooja Eugen Kapp koreograafilise poeemi «Kalevipoeg». Kaks korda on «Kalevipoeg» ilmunud uues venekeelses tõlkes ja on seega tuntuks saanud ka teistele Nõukogude rahvastele. «Kalevipoja» 100. a. juubeli puhul ilmus «Kalevipoja» tekstikriitiline väljaanne kahes köites (1961—1963).

«Kalevipoeg» on eesti rahvaloomingut ja kirjandust tutvustanud paljudele rahvastele. Eesti rahvaeepos on ilmunud tervikteosena saksa, vene, läti, ungari, soome ja tšehhi keeles. Üksikuid laulukatkendeid ja sisu ülevaateid «Kalevipojast» on avaldatud rootsi, taani, prantsuse, inglise, itaalia, leedu, ukraina, slovaki, juudi, esperanto jt. keeltes. «Kalevipoeg» on eesti kirjanduse esimeseks teoseks, mis kuulub maailmakirjanduse varasalve.

Rahvaeepos «Kalevipoeg» on eesti progressiivse rahvusliku kirjanduse ja kultuuri alussambaks. Temaga sai alguse

«Kalevipoja» väljaannete tiitellehti.

eesti tõeline rahvuslik kirjandus. Sügavate ideede ja optimistliku elutunnetuse tõttu on «Kalevipojal» tänapäevalgi suur edasiviiv tähtsus.

Küsimusi ja ülesandeid

1. Missugused «Kalevipoja» ained pärinevad: 1) rahvajuttudest, 2) rahvalauludest ja 3) soome eeposest «Kalevala»? Millisena on iseloomustatud kangelast: 1) rahvajuttude alusel ja 2) rahvalaulude järgi?

2. Tuues näiteina laulukatkendeid eeposest, iseloomustage Kalevipoega. Missuguste karakteriomadustega on: 1) Kalevipoja vanemad ja 2) Alevi-, Sulevi- ja Olevipoeg? Iseloomustage laulukatkendite järgi Kalevipoja vastaseid: Sarvikut ja maaletunginud raudmehi.

3. Leidke «Kalevipojast» üksikepisoode ja laulukatkendeid, milles väljendub 1) orjuse- ja rõhumisevastase võitluse idee, 2) loova töö idee, 3) kodumaa kaitsmise idee, 4) patriotismi idee, 5) eesti ja vene rahva sõpruse idee, 6) usuvastane idee, 7) teadmiste omandamise idee.

4. Kirjeldage lähemalt eepose III, VIII, XVI või XX loo kompositsiooni, tuues näiteid ühtsuse-, kontrasti- ja gradatsioonivõtete kasutamise kohta. Kirjeldage gradatsioonivõtte rakendamist laulukatkendis «Rannast tulnud randlased».

5. Milline on otstarve «Kalevipojas»: 1) lüürilistel kõrvalepõigetel ja 2) looduskirjeldustel?

6. Leidke «Kalevipojast» näiteid epiteetide, võrdluste, personifikatsioonide, metafooride ja hüperboolide kohta ja selgitage, mis otstarve neil on. Leidke näiteid «Kalevipoja» sõnavara ja arhailiste vormide kohta. Määrake «Kalevipoja» viie laulurea värsimõõt. Missugused ühised jooned esinevad «Kalevipoja» ja rahvalaulude stiilis, keeles ja värsimõõdus?

7. Kirjeldage «Kalevipoja» levikut ja populaarsust nõukogude aastail. Millest tingituna võime «Kalevipoega» pidada maailmakirjandusse kuuluvaks teoseks?

VARASEM EESTIKEELNE KIRJASÕNA

Ühiskondlik-poliitilistest oludest

Muistsel ürgkogukondlikul ajastul polnud eestlastel kirja. Olles kokkupuuteis venelastega, tutvusid eesti hõimud (X—XI sajandil) ka ristiusuõpetusega, nagu osutavad laenud vene keelest (*raamat, rist, papp*). Alles varafeodaalsete suhete tingimustes (XI—XII sajandil) ühinesid eesti hõimud rahvaks.

XIII sajandi algupoolel tungisid Saksa ja Taani röövvallutajad Eesti alale. Ligi kakskümmend aastat (1208—1227) kestnud vabadusvõitluse järel jõududelt, relvastuselt ja riiklikult korralduselt üle olevate vaenlaste vastu langes eesti rahvas võõraste anastajate võimu alla.

Saksa sissetungijad levitasid Eesti territooriumil ristiusku ja viisid maksvusele feodalismi, mis oli eestlastel enne maa vallutamist kujunemas. Eesti maarahvas aga suhtus ristiususse põlglikult, põlvest põlve säilisid endised rahvakombed.

Läti Henriku kroonika

Varasemad eestikeelsed trükisõnalised kirjapanekud pärinevad võõrastelt. **Läti Henriku «Liivimaa kroonikas»,** mis kirjutati maa vallutamise ajal sissetungijate huvides, esineb üksikuid eestikeelseid nimesid, sõnu ja lauseosi, nagu *Sontagana* (Sootaga), *Hudempe* (Hiiepea); *kylekunda* (külakond), *maleva* (sõjavägi); *Laula! Laula! Pappi!* jm.

Eesti ala on XIII—XV sajandil jagatud mitme feodaalvõimu vahel. Sel ajajärgul halvenes järsult talurahva majanduslik olukord, sest feodaalisandad suurendasid maksusid ja teokoormisi. Kroonikakirjutaja Kelch märgib tolle aja kohta: «Eesti- ja Liivimaal on mõisnikkude taevas, pappide paradiis, võõraste kullaauk, aga talupoegade põrgu.» Eesti talurahvas võitles ägedalt mõisnike ikke vastu. Kõige võimsamaks vastuhakuks kujunes Jüriöö ülestõus 1343. a.

XVI—XVIII sajandini oli Eesti territoorium Rootsi ülevõimu all. Pärisorjusse surutud talupoegade rõhumine süvenes veelgi. Üldist viletsust suurendasid omakorda sagedased sõjad, viljaikaldused ja näljad. Talupoegade hulgas levis rahulolematuse laine. Mitmes mõisas leidsid aset talurahvarahutused ja väljaastumised.

Pärast Venemaa võitu Põhjasõjas ühendati Eesti ala 1710. a. Vene riigiga. See kindlustas eesti rahvale pärast alatisi rüüstavaid sõdu kaheks sajandiks rahuliku arenemise. Feodaalikkesse aheldatud talupoja olukorda see aga ei leevendanud. Mõis võttis talupoegadelt ikkagi kõik, nagu kurdab rahvalaul:

Mis kanad mune munevad,
needki saksa vaagenasse . . .
Naisel oli ainus poega,
seegi saksa samba'esse.

Nagu mujal, nii pidasid ka eesti talupojad visa võitlust pärisorjusliku rõhumise vastu. Uus tõus talurahvaliikumises toimus XVIII sajandi teisel poolel. 1784. a. puhkes ülestõus Liivimaal, kus eesti ja läti talupojad võitlesid koos parunite vastu.

Kirikukirjanduse tekkimine

Katoliku kirik ei tarvitanud usutalitustel kuigivõrd rahvakeelt. Alles võitluses pealetungiva protestantismiga hakkas katoliku kirik Liivimaal ka eesti keelt usulisteks otstarveteks kasutama, mida protestantlik kirik tegi algusest peale. Et eesti rahvast ristiusu mõjupiirkonda tõmmata, hakati XVI sajandil välja andma eesti keeles kirikuraamatuid, mida kasutati rahvakeelsete jumalateenistuste pidamisel. Esimese eestikeelse raamatuna ilmus Saksamaal Wittenbergis 1535. a. **Wanradt-Koelli katekismus.** Raamat oli määratud umbkeelsetele pastoritele käsiraamatuks ning on seepärast kirjutatud kahes keeles: paremal leheküljel eestikeelne, vasakul alamsaksakeelne tekst. Alamsaksakeelse osa koostas S. Wanradt ja eestikeelse osa tõlkis Tallinna Pühavaimu kiriku pastor Johann Koell. Raamat kuulutati keelatuks ja teda ei võetud kirikuis tarvitusele.

Wanradt-Koelli katekismus

XVII sajandi algusest on säilinud Tallinna pastori **Georg Mülleri** eestikeelsete **jutluste** käsikiri. Pastor Müller, kes Tallinna kirikukoolis õpetas eesti talurahva lastele õppeaineid nende emakeeles, esitab oma jutlustes näiteid ka tegelikust elust. Ühes jutluses ütleb ta, et meie ei pea toimima laevamehe taoliselt, kes merel suures hädaohus olles mõtles:

G. Mülleri jutlused

ſina Jumal Nicolae, Kuy ſina minꝺ ſeſtnatze Laiwa, Hüide [4]), ninck keick nedſamat, ke minu ks Laiwa ſiꝺ: omat, häſti ninck terwe ülleawitat, Ny pea kuꝺt mina Maa päle tulle, ſyß taha mina ſinu auwux üx ſeſarn ſuhr Mechewaa [5]) Küynla laſcke teha, kuꝺt ſeſinane Maſtpuh [6]) on

[4] varanduse; [5] meevaha; [6] mastipuu.

Kui seda tõotust kuuleb laevamehe poeg, küsib ta imestunult isa käest, et kust nad nii palju vaha võtavad. Isa aga rahustab teda, öeldes, et kui nad randa jõuavad, siis teevad nad võimalikult väikese vahaküünla. Sama kirjanduslikku rändmotiivi, milles hädaohu ajal tõotatakse, ohust pääsemisel aga lubaduse täitmisest loobutakse, on iseseisvalt käsitlenud Juhan Liiv jutus «Peipsi peal».

Nagu Mülleri jutluse katkendi järgi otsustada võime, on esimeste eestikeelsete kirjalike ülestähenduste keel võõrapärane ja puudulik. Jutlustaja tarvitab oma käsikirjas saksa õigekirjutust, nagu pikkade täishäälikute märkimine pikendusmärgi *h* abil, näit. *suhr* (suur); saksa tähtede (*ch, ck, sz, x, y* jt.) kasutamine, näit. *keick* (kõik), *sysz* (siis), *üx* (üks) jne.

H. Stahl ja J. Rossihnius

Pidevalt hakkab eestikeelseid kirjalikke käsiraamatuid ilmuma alates aastast 1632. Siis antakse välja **H. Stahli** põhjaeestikeelne «Käsi- ja koduraamat» I—IV (1632—1638) ja **J. Rossihniuse** samasisuline tartumurdeline raamat. Mõlema autori keel on vigane ja seisab saksa keele kammitsais, sest koostajad ei tundnud küllalt vabalt rahvakeelt. Neis käsiraamatuis esinevad kirikulaulud on ka värsimõõduta, nii et neid on raske laulda. H. Stahli ja J. Rossihniuse käsiraamatutega pannakse alus nii põhja- kui ka lõunaeesti kirjakeelele, mida hakatakse rööbiti kasutama.

B. G. Forselius

Tekkivat eesti kirjanduslikku keelt uuendas **B. G. Forselius** (1660?—1688), kes oli soomlasest pastori poeg. Ta asutas Tartu lähedal Piiskopi mõisas koolmeistrite seminari, kus nelja aasta jooksul (1684—1688) said riigi kulul õpetust 160 tulevast rahvakooliõpetajat. Forselius koostas lugemise õpetamiseks eestikeelse aabitsa-katekismuse (1686), milles ta kasutas uut kirjutusviisi. Tema ettepanekul jäeti eesti tähestikust välja saksa tähed *c, f, q, v, x, y*, pikki täishäälikuid märgiti kaashäälikuga lõppevas silbis kahekordse tähega (*ööl, sees*) ja täishäälikuga lõppevas silbis ühekordse tähega (*ö-sel, lo-ja*), lühikesele silbile järgnevat üksikkaashäälikut aga kirjutati kahekordse tähega (*tem-ma, wer-ri*). Seda kirjaviisi, mis võeti üldisele tarvitusele, nimetati hiljem vanaks kirjaviisiks. Forseliuse eesti kirjakeele parandusettepanekud viis ellu **J. Hornung** oma eesti keele grammatikaga (1693), mille ta kirjameeste kollektiivse tööna kirja pani. Selles grammatikas esitati kindlad reeglid eesti kirjakeele märkimiseks. Seda nn. vana kirjaviisi kasutas Hornung oma «Kodu- ja kirikuraamatus» (1695), kus kirikulaulud on loodud juba korrapärases värsivormis, näit.

J. Hornung

Kui sa ollid pallumas /
Nähti Werre Higgi /
Kui sind Engel kinnitas /
Tulli Judas liggi.
Astis jure andis Suud /
Kui üks kawwal Pettis /

Siinsete saksa pastorite suuremaks tööks oli piibli tõlkimine eesti keelde. Vastse testamendi ilmumisega 1686. a. pääses algul esikohale lõunaeesti kirjakeel. Kui aga 1715. a. ilmus uus testament ja 1739. a. kogu p i i b e l põhjaeesti keeles, siis sai eesti ühiskirjakeele aluseks põhjaeesti keskmurdeline rahvakeel. Piibli toimetas trükki Jüri pastor **Anton Thor Helle,** kes oli hea eesti rahvakeele tundja. Kirikukirjandust tõlgiti eesti keelde ristiusu ideoloogia levitamiseks. Kuid usulist tööd tehes levitasid nad rahva hulka mõnevõrra ka kirjaoskust. **Piibel 1739**

XVII ja XVIII sajandil asutati maal ja linnades ka kiriku- ja köstrikoole lugemaõppimise hõlbustamiseks. Lugemine ongi talurahva hulgas levinud XVII sajandi lõpust alates ja püsis ka neil aegadel, kui koole üldse ei olnud.

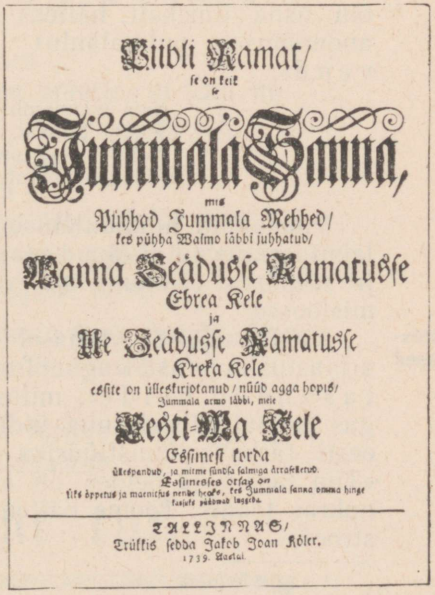

Piibli Ramat/
se on keik
se
Jummala Sanna,
mis
Pühhad Jummala Mehhed/
kes pühha Walmo läbbi juhhatud/
Wanna Seädusse Ramatusse
Ebrea Kele
ja
Ue Seädusse Ramatusse
Kreka Kele
essite on ülleskirjotanud / nüüd agga hopis/
Jummala armo läbbi, mele
Eesti-Ma Kele
Essimest korda
üllespandud, ja mitme sündsa salmiga ärrasselletud.
Essimesses otsas on
üks õppetus ja maenitsus nende heaks, kes Jummala sanna omma hinge kasjuks pühhmad laggeda.

TALLINNAS/
Trükkis sedda Jakob Joan Köler.
1739. Aastal.

Esimese eestikeelse piibli tiitelleht.

Kirikukirjandusel, eriti piiblil, oli suur tähtsus eesti varasema kirjakeele väljakujunemisel ja kirjaoskuse levimisel rahva hulka. Kirikuraamatuid kasutati pärisorjuslikul ajastul lugemaõppimise vahendina ja lugemismaterjalina.

Eesti kirikukirjandus pakub huvi ka kirjakeele arengu seisukohalt. Selle põhjal tutvume eesti kirjakeele tekkimise ja kujunemisega kahe sajandi vältel.

Varasem ilmalik kirjandus

Juhuluule

Ilmaliku kirjanduse liikidest tekkis kõige varem luule. Esimesed eestikeelsed luuletused on loodud XVII sajandi esimesel poolel. Need on juhuluuletused, mida saksa rahvusest Tallinna õpetajad ja pastorid kirjutasid aadlike pulmade ja matuste puhul, alates 1637. a., mil ilmus **Brocmanni** pulmalaul. Eesti keelt kasutati saksa ja ladina keele asemel mõnedes juhuluuletustes, et pulmalisi või matuselisi üllatada, kuidas ka «maasõnade» abil võib rõõmu ja leina väljendada. Nii kirjutab **G. Salemann** oma õnnesooviluuletuses 1642. a.:

Kuhle sax nühd tahs mahsannat
Kui sihn laulwat nohrt ninck wannat.

Üksikutes juhuluuletustes kujutati pulma rõõmsat meeleolu üsna ilmekalt, näiteks XVII sajandi lõpust pärinevas anonüümses pulmalaulus «Armas, kallis, kuldne vend»:

Saia wannamb[1] hüap kahz[2],
Tulket pulmal, Rõhmsast thasz[3].
Nalia heitap pruht ninck peick.
Rõhmusz olkut wõhrat keick.

Vaadeldud juhuluuletused olid mõeldud aadlikele meelelahutuseks, nad ei olnud maarahvale teadmiseks määratudki, ja seepärast ei kuulu nad eesti rahvusliku kirjanduse arenemisloosse.

Armastusluuletused

XVIII sajandi viimasel veerandil ilmus paar idüllilist armastusluuletust, nagu «Toomas ja Liisu» ning «Tiiu tasane ja helde», millest viimane levis talurahva hulgas ja sai viisistatuna üldlauldavaks. Need luuletused on eesti tärkava kunstlüürika õnnestunumad näited. Laulus «Tiiu tasane ja helde» on armastustunne väljendatud õrnnukras toonis. Toome näitena selle luuletuse kaks esimest strofi:

[1] saaja vanem.
[2] ka.
[3] taas, jälle.

Tio tassane ja helde	Nenda ruttab rööm siin ilmas
Olli armas minule,	Ürrikese önnega,
Pea öitsis, pea näertsis	Taenna paistab pääw meil selgest
Näertsis joudis surmale.	Homme pilwe kattega!

XVIII sajandil hakkas pidevalt ilmuma eestikeelne kalender pealkirja all «**Eestimaa Rahva Kalender**» (alates 1731. aastast). Kalendrid olid sel ajal ainsad väljaanded, mis igal aastal pakkusid rahvale lugemismaterjali. Peale kalendaariumi sisaldasid varasemad peopesasuurused kalendrid ilmateateid ja ümberjutustusi kirikuraamatuist. XVIII sajandi 80-ndaist aastaist peale aga avaldati kalendris ka jutustusi, luuletusi, valme ja populaarteaduslikke kirjutisi. **Kalender**

Eesti ajakirjanduse algust tähistab Põltsamaal 1766. a. P. E. Wilde ja A. W. Hupeli poolt toimetatud ning väljaantud ajaleht «Lühike õpetus». Selles ajalehes esitati rahvale arstiteaduslikke ja põllumajanduslikke nõuandeid ning selgitati ebausukommete ja joomise kahjulikkust. Märkimisväärne on Wilde ja Hupeli ajalehes väljendatud inimlik suhtumine **Ajaleht**

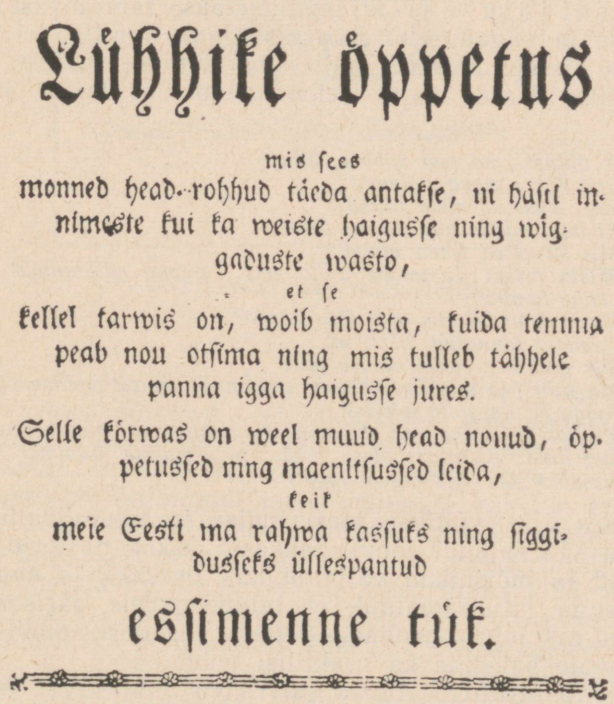

Lühhike öppetus

mis sees
monned head-rohhud täeda antakse, ni hästi inimeste kui ka weiste haigusse ning wiggaduste wasto,
et se
kellel tarwis on, woib moista, kuida temma peab nou otsima ning mis tulleb tähhele panna igga haigusse jures.

Selle kõrwas on weel muud head nouud, öpetussed ning maenitsussed leida,
kuit
meie Eesti ma rahwa kasuks ning siggidusseks üllespantud

esimenne tük.

Trükkitakse Poltsamal. 1766.

«Lühikese õpetuse» tiitelleht.

eesti talupoegadesse. Orjastatud talurahva poole pöördutakse sügava humaansustundega, nimetades teda oma sõbraks. Nad kirjutavad ajalehe eessõnas:

Armas Söbber! Ärra panne immeks, et ma sind omma Söbbraks hüan, sest et ma kül tean, et minna ep olle nenda kui sinna pärris orjaks waid pri Innimesseks sündinud ning et minna paljo ausam sind ollen, siiski ei tahha minna selle tühja Wahhe peale uhke olla ehk suur; ma tunnen ehk moistan töesti, et sinna olled innimenne nii hästi kui minna, ning et meie selle pärrast keik ühhesuggused olleme ...

Se teeb mulle wägga haiget, et sa keigipiddi waene ning willets olled, mul on wessi silmas, kui ma so peäle mötlen.

Et sa pead tundma, et minna sind töesti armastan, siis on mul nou sind öppetada ...

Kõrgelt tuleb hinnata seda, et ajalehes «Lühike õpetus» eesti talurahvast teiste rahvastega võrdseks peetakse ja et temas arenemisvõimelist rahvast nähakse, kes oma silmaringi laiendamiseks vajab ilmalikke teadmisi. P. E. Wilde ja A. W. Hupeli ajaleht on progressiivseks väljaandeks eesti tekkivas ilmalikus kirjanduses.

Jutukirjandus

Eesti varasem jutukirjandus oli kirikuõpetuse täienduseks rahvale. Esimeses eestikeelses jutustuses, nn. «Hansu ja Mardi jutus» (1739) manitsetakse talurahvast alandlikkusele ja vagadusele. Jutustus algab moraliseeriva dialoogilise sissejuhatusega, milles avaldatakse austust mõisavanemaile; Mardi kuju iseloomustab vagatsejat jumalateenrit.

Terre öhtust, mo hea söbber, Mart.
M(art). Terre wend tullemast.
H(ans). Kust sa nüüd tulled?
M. Et kust muido kui linnast tullen.
H. Mis sa olled linna winud?
M. Wisin pissut Jummala wilja, mis Jummal olli annud, rukkid, woid ja ühhe lamba.
H. Kuida kaup sündis, kas läks korda?
M. Jummal tännatud, hästi kül.
H. Mis anti siis rukki tündri eest?
M. Ma sain pea sesamma hinna, mis ausad moisa-wannemad sawad.
H. Kuida se ön sulle juhtus?
M. Et kule wennike, ma pallusin Jummalat, et ma omma pissut warrandust ilma pattota saaksin müa; ja armuline Jummal juhhatas mind hea söbra jure, kes öigust teggi.

Seoses klassivõitluse teravnemise ja talurahvaliikumise tõusuga XIX sajandi lõpul hakkasid saksa pastorid, koduõpetajad ja mõisnikud välja andma õpetliku ja moraliseeriva sisuga juturaamatuid, et talupoegadele pärisorjusliku korraga rahulolu sisendada. Sellega ühenduses püüdsid nad talurahvale pakkuda ka praktilisi teadmisi.

Fr. W. Willmann

Hea vastuvõtu osaliseks sai rahva hulgas **Fr. W. Willmanni** tõlkelaenuline jutu- ja valmikogu «Jutud ja teod» (1782), mis ilmus korduvais trükkides (alates 1804. aastast

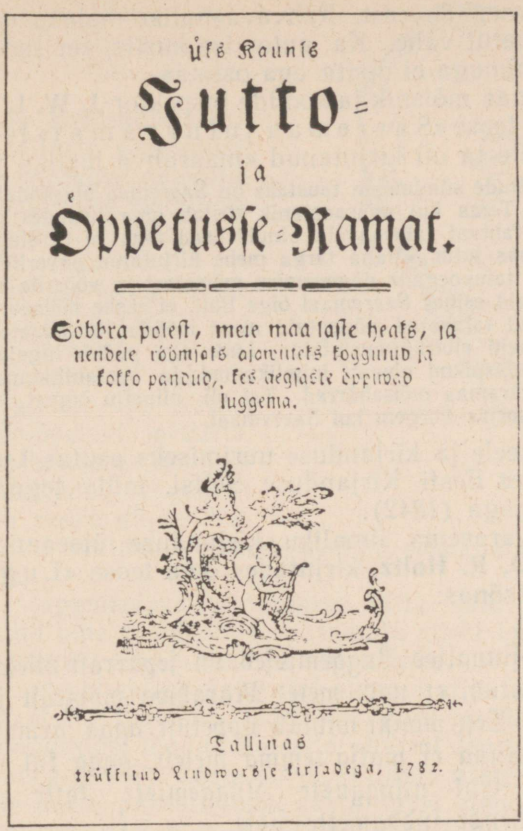
Üks Kaunis

Jutto-

ja

Öppetusse-Ramat.

Sõbbra poleſt, meie maa laſte heaks, ja nendele röömſeks ajawiteks kogguttud ja kokko pandud, kes aegſaste öppiwad luggema.

Tallinas

trükkitud Lindworsse kirjadega, 1782.

Fr. G. Arveliuse juturaamatu tiitelleht

pealkirja all «Jutud ja mõistatused»). Willmanni teose tegid huviäratavaks põnevad, sentimentaalse põhitooniga jutud ja huumoriküllased valmid, mis köitsid lugejate tähelepanu ja äratasid huvi ilukirjanduslike teoste lugemise vastu. Paarkümmend Willmanni juttu muutusid rahvale nii omaseks, et neid suuliselt edasi jutustati nagu harilikke rahvajutte ja hiljem rahvaluulekogujate poolt üles kirjutati.

Fr. G. Arvelius

Koduõpetaja **Fr. G. Arveliuse** sulest ilmus 1782. a. jutukogu «Üks kaunis jutu- ja õpetuse raamat», mis on eesti oludele kohandatud tõlketeos saksa keelest. Arveliuse teos sisaldab jutustusi, milles kirjanik süüdistab ülekohtuselt eesti talurahvast hooletuses, laiskuses, rumaluses ja mõisavarguses, samal ajal aga jagatakse mõisnikele ärateenimatut kiitust, nagu hoolitseksid «kallid mõisavanemad»

oma talupoegade eest. Rahvavaenuliku hoiaku pärast loeti seda raamatut vähe. Ka autor ise kurtis, «et seda raamatut suurema himuga ei otsita ega osteta».

J. W. L. Luce

Saaremaa mõisnik ja koolide inspektor **J. W. L. Luce** avaldas trükis teose «Saaremaa juturaamat» I—II (1807—1812), mille ta oli kirjutanud «maarahva lustiks ja kasuks».

Luce juttude sündmuste taustaks on Saaremaa ühiskondlik-majanduslikud olud. Tema kui mõisaomanik tõstab oma juttudes eriti esile, et mõisahärra tahtvat talurahvale ainult head teha ja ta elupõlve kergendada. Pikemas jutus «Vana targa mehe kirjutatud paberilehed» mõistab Luce hukka talupoegade põgenemise mõisatest ja võõrsile mineku. Selliseid juhtumeid esines Saaremaal õige tihti, et raske mõisaorjusega meeleheitele viidud talupojad põgenesid merd mööda Kuramaale, lootes sealt inimväärsemaid elutingimusi leida. Luce aga püüab lugejat veenda, et Saaremaa mõisnikud olevat inimlikumad ja heatahtlikumad talurahva vastu kui Kuramaa mõisahärrad. Tal oli niipalju õigust, et Kuramaal polnud pärisorjus kergem kui Saaremaal.

Eesti keele ja kirjanduse uurimiseks asutas Luce 1817. a. Kuressaares Eesti Kirjanduse Seltsi, mille tegevus lõppes Luce surmaga (1842).

O. R. Holtz

Eesti varasema ilmaliku kirjanduse ülesannet selgitab lähemalt **O. R. Holtz**, kirjutades oma teose «Lugemised» (1817) eessõnas:

Needsinnatsed Luggemissed on sepärrast üllespandud ja kokko korjatud, et nad meie Marahwa moistust ja süddant selletaksid Sest monni wihkab öppetust, agga armastab jutto. Kirriko Sanna ei maksa temma melest, agga kül mu tönnelemine. Eht nisuguste Luggemiste katte al tungib Öppetus nende süddamette sisse.

Nagu sellest järeldub, kasutati jutukirjandust selleks, et rahvale kirikuõpetust suupäraselt edasi anda.

Teatava kunstilise meisterlikkusega on loodud Holtzi lühem proosapala «Jutt on see kooruke, õpetus on see iva», milles kuivade õpetuste ja tavaliste elusündmuste kõrval kirjeldatakse ka loodust. Selle jutu sündmused arenevad aastaaegade taustal: kevadel tutvutakse, suvel avaldatakse armastust, sügisel minnakse kosja ja talvel peetakse pulmad.

Jubba leht-pu olli omma kattet mahha heitnud, ja ükski lind ei laulnud ennam temma otsade peäl. Keik rohhi olli jo närtsind ja Karjane ja Lambolinne wärrisesid metsa-tulle paistel. Siis tullid ühhel laupäewa öhtul kats Meest ratsa, senni kui Kadri isja aue. Perre koerad haukusid ja teiste perrette koerad tagga järrel, et se jut kohhe ülle Külla weres; sest Ku paistis otse kui künal ja Jaan ja temma Isja-mees ollid need kats Tulliat. Kadri südda loi kema, ja temma Wannemad wotsid nende terretamist ja nende pinad illusaste wasto.

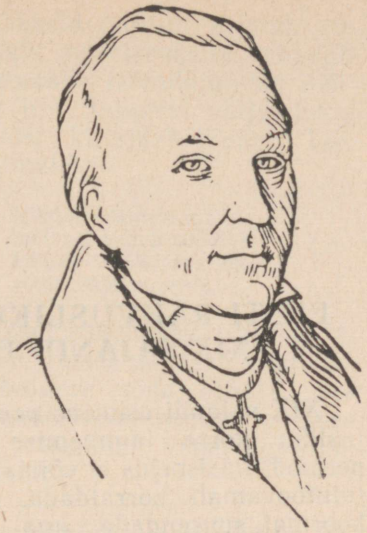
O. R. von Holtz.

Eelnevas katkendis kujutatakse kosilaste saabumist. Kunstilise kujukuse saavutamiseks kasutatakse metafoore (*see jutt kohe üle küla veeres; Kadri süda lõi keema*) ja võrdlusi (*Kuu paistis otsekui küünal*).

Eesti varasemate jutukirjanike taotluseks oli rahvale õpetusi jagada ja rahva hulka kirikuõpetust levitada. Autorid jutlustasid talupoegadele kuulekust, vagadust ja rahulolu raske eluga. Vanas kirjaviisis avaldatud juttude keel oli saksapärane, vigane ja puudulik.

Parema lugemisvara puudumise tõttu said varasemad juturaamatud oma puudustele vaatamata siiski loetavaiks ja ergutasid rahvast lugemisoskust omandama.

Näitekirjanduse algus

Katsetused näitekirjanduse alal algasid alles XIX sajandi 20-ndail aastail. Esimene teadaolev puht-eestikeelne, kuid võõrastel eeskujudel loodud näidend **«Pärmi Jaagu unenägu»** kanti Pärnus ette 1824. aasta suvel Tallinna näitetrupi lavastusel. Mõne aasta pärast, 1829. aasta suvel etendati Pärnus lihtsat lavateost **«Liisu ja Aadu** ehk See kaval peigmees» ja selle järge **«Liisu ja Aadu kihlusepäev»** ühes eesti rahvalaulude ja -tantsudega. Need eestikeelsed näidendid, mis Pärnu teatrimajas saksakeelsete lavateoste järel lisapalana ette kanti, ei olnud eestlaste jaoks mõeldud ja neile ei järgnenud mõnekümne aasta jooksul teisi näidendeid.

Küsimusi ja ülesandeid

1. Iseloomustage õpikus toodud näidete põhjal varasema eestikeelse kirjasõna keelt: a) enne Forseliuse parandusettepanekuid; b) pärast Hornungi eesti keele grammatika ilmumist. Kirjeldage pikkade täishäälikute ja lühikeste kaashäälikute märkimist kirjas nn. vana kirjaviisi järgi.
2. Kirjutage ajalehe «Lühike õpetus» eessõna kaasaegses keeles. Millised muutused on meie keeles toimunud? Tooge näiteid selle kohta.
3. Missugune tähtsus on kirikukirjandusel: 1) eesti kirjakeele arengus ja 2) lugemisoskuse levikul rahvahulkadesse?
4. Iseloomustage P. E. Wilde ja A. W. Hupeli suhtumist eesti rahvasse.
5. Missuguseid eesmärke taotlesid eesti varasemad jutukirjanikud? Missugustena kujutasid nad oma juttudes: 1) talupoegi, 2) mõisnikke, 3) talurahva ja mõisa vahekorda?

EESTI RAHVUSLIKU KIRJANDUSE ALGUS XIX SAJANDI ESIMESEL POOLEL

Feodaalsüsteemi lagunemine

XIX sajandi esimene pool on eesti rahva ajaloos pärisorjusliku korra lagunemise ja kapitalistlike suhete kasvu periood. Pärisorjus ei võimaldanud mõisnikel põllumajandust tulutoovamalt korraldada. Nad püüdsid talurahva orjusekoormat suurendada, aga talupojad astusid oma õiguste eest välja. Ummikusse jooksnud pärisorjust kritiseerisid vabameelsed saksa haritlased **G. Merkel** ja **J. V. Petri,** nõudes talupoegade vabastamist mõisnike meelevalla alt. Petri nimetas oma teoses «E e s t i m a a j a e e s t l a s e d» feodaalisandaid kurnajate seltskonnaks, «kes oma rikkalikult kaetud laua taga talupoegade liha, verd ja higi sööb ning ennast sellega nuumab». Merkeli ja Petri pärisorjusevastased teosed said äratavaks eeskujuks Faehlmannile, Kreutzwaldile jt. eesti rahvusliku liikumise aja ühiskonnategelastele ja kirjanikele.

XIX sajandi algul väljaantud talurahvaseadustega määras tsaarivalitsus kindlaks talupoegade koormised mõisa vastu, mis fikseeriti vakuraamatuis. Kuna kehtestatud koormised suurenesid, korraldasid talupojad mitmel pool vastuhakke. 1805. aastal Järvamaal Karinu ja Orina mõisas puhkenud rahutused suudeti maha suruda alles sõjavägede abiga.

Talurahva laienevate rahutuste survel kehtestas tsaarivalitsus Eestimaal 1816. a. ja Liivimaal 1819. a. u u e d t a l u r a h v a s e a d u s e d. Nende alusel kuulutati talupoeg vabaks, teda ei lubatud enam müüa ega osta. Kuid ta jäi maata ja pidi mõisnikku endiselt edasi orjama. Säilisid kõik kitsendused, sealhulgas põlastusväärne ihunuhtlus. Kohati muutus talupoegade elu veel kibedamaks, mida kinnitavad ka jätkuvad talurahvarahutused.

Kapitalismile üleminek toimus Eesti- ja Liivimaal aeglaselt, seda pidurdas teoorjus. Mõis rentis talupoegadele maid teorendi eest. Sunniviisiliselt ja algeliste tööriistadega haritud mõisapõldude saak vähenes aastast aastasse. Et majan-

duslikest raskustest pääseda, hakkasid mõisad sajandi 40-ndail aastail paremaid põllutööriistu muretsema ja vabapalgalist tööjõudu kasutama. Mõisamaade laiendamiseks mõisastati talumaid. Pered aga aeti tihti taludest välja. Seda sunniviisilist talumaade äravõtmist kirjeldab Juhan Liiv valusa mälestusena luuletuses «Emale»:

Seda tean, kuis isatalu
vanast võetud võimuga,
härra tema mõisa külge
võttis kavalusega.

Kuidas asemele anti
metsast kehva söödike;
kuidas sealtki ära aeti —
sööti vaja mõisale.

Talupoegade viletsust suurendasid sagedased viljaikaldused ja nälg. Lõuna-Eestis puhkesid mõisavastased vastuhakud, nagu rahvasuus tuntud Pühajärve sõda (1841), mis julmalt maha suruti. Mõisa koormistest vabanemise lootuses siirdusid talupojad 1840. aastail massiliselt vene õigeusku.

Eesti rahvusliku kirjanduse tekkimise eeldused

Eesti rahvuslik kirjandus võis tekkida alles vastavate tingimuste alusel, nagu hariduse taseme tõus, kirjakeele kujunemine, rahvaluule kogumine ja trükis avaldamine ning eesrindliku ühiskondliku mõtte levik. Kuna majanduselu areng kapitalismi suunas oli visa ja vaevaline, kujunesid rahvusliku kirjanduse tekkimise eeldused ajapikka, aastakümnete vältel.

Haridusolud

Feodalismiaegne kool õpetas talurahva lastele pühakirja lugemist, kirjutamist ja arvutamise algeid. **Rahvakoole** oli XIX sajandi algul vähe ja kooliõpetus seisis madalal järjel. Alles pärast 1816.—1819. aasta talurahvaseaduste maksmapanekut hakati v a l l a k o o l i d e võrku laiendama ja k i h e l k o n n a k o o l e asutama. Usuõpetuse kõrval õpetati valla- ja kihelkonnakoolides ka maateadust ja loodusõpetust. Kuid mõisnikud ja pastorid, kelle eestkoste ja järelevalve all kooliõpetus maal toimus, kandsid koolide eest siiski vähe hoolt. Koolid töötasid väikestes, poolpimedates talutaredes, õpetajad olid nõrga ettevalmistusega. Õpilaste arv kasvas väga visalt.

Mõnevõrra paremas olukorras olid linnad, kus tsaarivalitsuse korraldusel asutati XIX saj. teisel veerandil k r e i s k o o l e ja g ü m n a a s i u m e. Eesti talurahva lastele oli aga linnakoolidesse pääsemine majanduslike olude tõttu kitsendatud. Suurt osa etendas hariduse levimisel Tartus 1828. a. asutatud õ p e t a j a t e s e m i n a r. Tartus töötas k a ü l i k o o l, kus omandasid kõrgema hariduse eesti rahvusliku kirjanduse rajajad Fr. R. Faehlmann ja Fr. R. Kreutzwald.

Hoolimata õpilaste arvu vähesusest ja õpetuse madalast tasemest, suurenes XIX sajandi esimesel poolel rahva hulgas kirjaoskus. Paljud omandasid lugemis- ja kirjutamisoskuse kodusel teel. Raamatuid ilmus aasta-aastalt rohkem ja rahvas tundis järjest suuremat vajadust ise teoseid lugeda.

Kirjakeele kujunemine

XIX sajandi esimesel poolel kujunevad **eesti kirjakeele** põhijooned. Kirjakeele aluseks võetakse elav rahvakeel, uuendatakse eesti keele ortograafiat ja rajatakse uus kirjaviis; kirjakeele lausestust muudetakse rahvapärasemaks, täiendatakse sõnavara. Teedrajavat tähtsust selles töös omavad Rosenplänteri, Masingu, Ahrensi, Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjutised eesti kirjakeele uuendamise kohta, samuti nende teosed, milles nad kasutasid rahvakeelele lähendatud kirjakeelt.

J. H. Rosenplänter

Kultuuritegelane **Johann Heinrich Rosenplänter** toimetas ja andis «oma kulu ja kirjadega» välja eesti keele uurimise otstarbel teaduslikku ajakirja «Beiträge» («Lisandused»), mis ilmus 20 köites (1813—1832). Selles ilmus kirjutisi eesti keele õigekirjutuse, sõnade käänamise ja sõnavara kohta. Rosenplänter käis maal rahvakeelt uurimas, «et keele põhja leida ja kuulda, mis kõigis paigus on pruugitav». Ta tõestas oma artiklites, et rahvas kõneleb eesti keelt teisiti, kui seda keelt on tarvitatud senistes eestikeelsetes raamatutes, ja soovitas kultuuritegelastel eesti rahvakeelt lähemalt tundma õppida. Eeskujuks pidas ta saksa keele asemel soome keelt, «eesti keele õde». Toome näitena katkendi Rosenplänteri koostatud lugemispalast, milles kohtame eesti rahvakeelele omast lausestust.

Armas Abram! Ma tännan wägga selle ramato[1] eest, mis sa mulle kirjotasid. Agga ärra panne pahhaks, kui ma ütlen, et mul sinno nöudmissest mitte suurt kasso ei olnud. Nenda kui sinna räkisid, ollen minna lapsi öppetand; agga keik se öppimisse ja öppetamisse aeg on, Jummal parrako, raisko läind. Nemmad on awitse-ramato läbbiluggenud ja moistvad sedda küll eest ja takka otsast, agga kui sa suurt ramatut nende ette panned, siis ei tea egga moista nemmad sest ühtegi. Nemmad on keik peast öppind, se on minno arwates nende rummalusse sü.

O. W. Masing

Väljapaistvaid teeneid eesti kirjakeele ja varasema kirjanduse arendamise alal on **Otto Wilhelm Masingul** (1763—1832). Tema keelekorralduslik töö rajaneb elaval rahvakeelel. Masing vabastas eesti kirjakeele saksapärasest lausestusest, rikastas keele sõnavara ja lähendas kirjakeele märkimisviisi hääldamisele. Muu hulgas võttis ta kirjakeeles tarvitusele õ-tähe.

Masing kirjutas rea populaarteadusliku ja õpetliku sisuga teoseid. Ta esimene rahvaraamat «Pühapäeva vahelu-

[1] kirja

gemised» (1818) sisaldab õpetlikke jutustusi kaugeist maist ja nende elanikest. Huvitava sisu ja rahvapärase keele tõttu oli see paljuloetav raamat, mida kasutati kihelkonnakoolides ka õpikuna.

Laiemalt tuntuks sai Masing oma ajalehega «Maarahva Nädalaleht», millest ilmus neli aastakäiku (1821—1823 ja 1825). Selles leidub sõnumeid kodu- ja välismaa sündmustest, loodusnähtuste ja maakera ehituse kirjeldusi, ülevaateid Venemaa geograafiast ja ajaloost, hariduslikke ja majanduslikke küsimusi käsitlevaid kirjutisi, jutustusi ja luuletusi. Masing näitas Baltimaade ja Sise-Venemaa majandusliku ja töös-tusliku elu lahutamatut seost. Ta tõstis esile eesti ja vene rahva vaheliste kultuuriliste sidemete arendamise vajaduse ja andis õige hinnangu Eesti ala ühendamisele Vene riigiga 1710. aastal.

Masingu töödes avaldub sügav humanism, kaastundlik suhtumine eesti rahvasse. Ta leiab, et kõigist rahvustest inimesed on võrdsed ja pole mingit põhjust ühest rahvusest inimesi teistest paremaks pidada. Pastorina virgutas Masing talurahvast mõisa vastu kohuseid täitma, aga inimsõbraliku valgustajana mõistis ta talupoegade viletsat majanduslikku olukorda ja madalat haridustaset. Oma teostes püüdis ta talurahvale kasulikke teadmisi ja tulusaid õpetusi pakkuda. Toome sellekohase näitena katkendi kirjutusest «Paber», mis ilmus «Maarahva Nädalalehes».

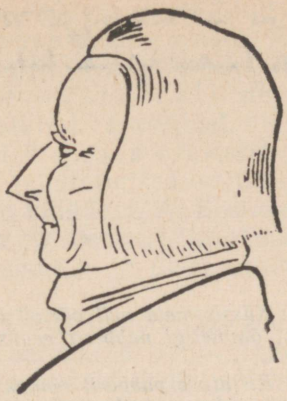

O. W. Masing.

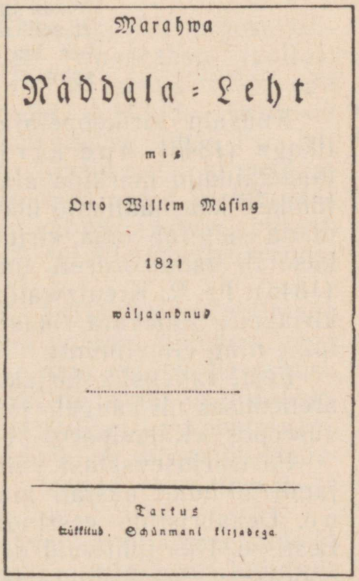

Maarahwa

Nädala-Leht

mis

Otto Willem Masing

1821

wäljaandnud

Tartus

trükitud Schünmani kirjadega.

«Maarahva Nädalalehe» tiitelleht.

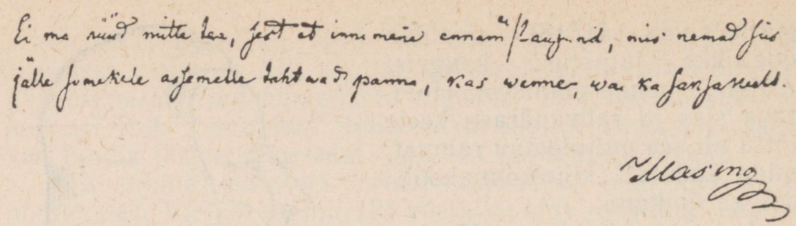

O. W. Masingu käekirja näide.

Küssis meid neil päewil üks terrase melega noor innimenne ja ütles: kust õmmetigi pabberit peaks tehtama, ja kuidas sedda peaks tehtama? — — —

Kirjutuse pabberit tehhakse linnasist hilpudest. — — — Näggime Räppina pabber-wabriku hilbo aita, mis õtsani täis olli ja kahhekümne tuhhande rubla eest hilpu sees ööldi ollewad. — — — Kui iggas majas perenaene ja toatüdrukud kõik hilbud korjasid, mis aija tahha ehk pühkme hunnikusse wiskawad: sis saaks meie maalt nipaljo hilpu, et Räppina wabrik neid kõiki ei jõuaks ärrakullutada. — — —

Masingu ilukirjanduslikest töödest on kõige paremini õnnestunud võõrastel eeskujudel loodud mõistuluuletus «P ä t s» («Vändra metsas Pärnumaal»), mis üldlauldava lauluna on rahva hulgas laialdaselt tuntuks saanud. Luuletuse lõppvärssides vihjab Masing sellele, kuidas tema rahvavalgustuslikule tööle takistusi on tehtud:

Sedda iggal ajal nähtud,
et sell' ikka waewa tehtud,
kes kui targem tõega,
rahwast püüdnud walgusta.

Uus kirjaviis

Kuusalu kirikuõpetaja **E. Ahrens** rajab oma grammatikaga (1843) u u e k i r j a v i i s i, mille järgi tuleks pikki täishäälikuid märkida alati kahekordselt *(maa, rääkima)* ja lühikesi kaashäälikuid ühekordselt *(luba, pime)*. Fr. R. Faehlmann selgitab oma kirjutises eesti keele ortograafiat ja kasutab esmakordselt uut kirjaviisi luuletuses «Piibujutt» (1846). Fr. R. Kreutzwaldi keelealaseks ülesandeks jääb eesti kirjakeele sõnavara rikastamine ja uue kirjaviisi propageerimine ning elluviimine.

Eesti rahvuslik kirjakeel on XIX sajandi keskpaiku oma arenemises nii kaugele jõudnud, et selles võidakse luua rahvuseepos «Kalevipoeg», eesti rahvusliku kirjanduse põhiteos.

Eesrindliku ühiskondliku mõtte tõus

Pärisorjusevastast võitlust hoogustas Venemaal XIX sajandi 20-ndail aastail alanud d e k a b r i s t i d e l i i k u m i n e. Dekabristide eesrindlikud ideed ulatusid kaudselt ka Eestisse. Üks juhtivaid dekabriste **V. Küchelbecker,** kes oma nooruse veetis Avinurmes ja õppis Võrus, kirjeldas oma jutustuses «A d o» (1824) vene ja eesti rahva ühist võitlust

saksa sissetungijate vastu XIII sajandi algupoolel. Jutustuses, milles muide on kasutatud eesti rahvaluule aineid, tõstetakse esile eestlaste muistset vaprust. Kirjanik-dekabrist **A. Bestužev-Marlinski** kirjutas teose «Reis Tallinna» (1821). Selles hindab ta kõrgelt eesti rahva võitlust välismaiste röövvallutajate vastu ja kujutab sügava kaastundega pärisorjuseaastaid, millal «igavesed pidutsemised valitsesid linnades ja lossides, igavesed pisarad külades». A. Bestuževi teose mõjul on loodud eesti kirjaniku J. Sommeri jutustused, mis on kantud eesti ja vene rahva sõpruse ja ühise ajaloolise võitluse ideedest.

Kõnesoleval ajajärgul pääsesid Tartu ülikooli kõrgemat haridust omandama eesti rahvusest haritlased Kr. J. Peterson, Fr. R. Faehlmann ja Fr. R. Kreutzwald, kellel oli hindamatu osa eesrindliku ühiskondliku mõtte arengus ja pärisorjusevastases võitluses.

Ülevaade eesti rahvuslikust kirjandusest XIX sajandi esimesel poolel

Eesti rahvusliku kirjanduse algusperioodi tähtsamad esindajad on Kr. J. Peterson, J. Sommer, Fr. R. Faehlmann. Siia kuulub ka Fr. R. Kreutzwaldi kirjandusliku tegevuse algus. Nende autorite looming toob murrangu eesti kirjanduse arengusse.

Kr. J. Peterson on meie rahvusliku kirjanduse esimene väljapaistev luuletaja, tõeline «maarahva laulja». Tema klassikaline luulelooming aga ei pääsenud trükki ega saanud eesti luule kujunemisele mõju avaldada. Peterson vaid kuulutas ette eesti rahvusliku kirjanduse sündi. Faehlmann ja Kreutzwald seevastu tõusid eesti kirjanduse alustaladeks. Nad töötasid käsikäes, neid sidus ja innustas ühiste ürituste mure ja hool oma rahva saatuse pärast. J. Sommer pälvib tähelepanu eesti jutukirjanduse arendajana.

J. Sommer

Johann Friedrich **Sommer** (1777—1851), kirjanikunimega **Suve Jaan**, sündis Tallinnas rätsepa pojana. Lühikest aega Vene sõjalaeval teenides täiendas ta oma vene keele oskust. 1808. a. algul asus Sommer Rakvere kreiskooli õpetajaametisse. Ta innustas oma õpilasi, teiste hulgas ka Faehlmanni, vene keelt õppima. Hiljem töötas Sommer hinnatud pedagoogina veel Viljandis ja Pärnus. Vanadusaastail oli ta tegev kirjamehena Pärnus.

J. Sommeri esikteosena ilmus rahvaraamat **«Vene süda ja vene hing»** (1841), mille ideeliseks taotluseks on kujutada vene rahva kangelaslikkust 1812. a. isamaasõjas. Sissejuha-

tuses rõhutatakse, et «meie naaberrahvas, venelased, meie vennad ja kaaslased, sel nimetatud aastal nii vahvasti seisid kurja ja kohutava vaenlase vastu ja hoidsid oma verd valades meie rahu, meie elu, meie naisi ja lapsi...» Rõhutamist leiab ka eesti sõjameeste vaprus, kes võitlesid venelastega õlg õla kõrval.

«Luige Laos»

Suve Jaani põhiteoseks on jutustus **«Luige Laos»**, mis ilmus 1843. a. Selle teose loomisel on autor eeskujuna silmas pidanud vene kirjaniku A. Bestužev-Marlinski jutustusi, milles kujutatakse vene vapraid meremehi ning nende kangelastegusid. Suve Jaan ühendab «Luige Laose» sündmustiku Bestužev-Marlinski teoste eeskujul tõelise ajaloolise sündmusega, nimelt Vene ja Rootsi laevastiku merelahinguga Tallinna all aastal 1790, kus Rootsi laevastik purustati. Jutustuse ideede kandjaks on nimikangelane Luige Laos, kes on vaese eesti talumehe poeg. Idealiseeritud kujuna on ta ülevate vooruste kandja. Erilist rõhutamist leiab Laose jäägitu kohusetunne, vanematearmastus, ennastohverdav vaprus ja õilsameelsus.

Lihtsa talupoja kujutamine kõrgete moraalsete omadustega inimesena on tolle aja kohta vägagi hinnatav, see oli vastukaaluks balti-saksa ringkondade alavääristavale suhtumisele maarahvasse. Hinnata tuleb ka ühises võitluses karastunud eesti ja vene sõjameeste sõpruse kujutamist, kuid samaaegselt häirib tsaarivõimu ja usu alandlik austamine.

Tegelasi, eriti peakangelast, kujutab Sommer pinnaliselt ja ühekülgselt. Luige Laos on vaba kõigist inimlikest nõrkustest; tema teod, kuigi õilsad, ei ole küllalt põhjendatud ja veenvad. Ülesehituselt on jutustus katkendlik.

Jutustuse tugevaks küljeks on kujundirikkad lahingu- ja looduspildid. Esitame stiilinäitena sellekohased katkendid.

Tükkide[1] *mürin oli nii kange, et laevad värisesid, maailm põrus, taevaalune kohas valjust paukumisest ja raksumisest, tuuleõhk kuumas kangest palavusest: meri punas verest, linnud ja kalad põgenesid maailma otsa ära ja kõik mis silma ees näha oli, uppus otse tule ja suitsu sisse, ja ses paksus suitsu pimeduses olid mehed rängasti elu ja surma vastu võitlemas. — — —*

Tuul läks ikka kangemaks ja meri üleannetumaks; päikese viimane puna kustus õhtu pool taevas; paksud pilved katsid taeva kui musta linaga kinni; pime öö laotas kui kuri kaaren oma mustad tiivad vuhinal üle mere ja uputas kõik oma pimedusse. Ei olnud tähekest taevas näha; kange torm katsus oma rammu, meri paisus ja lainetas hirmsasti, ja üks kerge, ilus sõjalaev lendas ööpimeduse vahelt kui merilind validasti, ikka validasti edasi.

Nagu katkendeist ilmneb, kasutab Sommer rohkesti kunstilise kujunduse vahendeid. Lahingupildile kohase sünge mee-

[1] Suurtükkide

leolu loovad hüperboolid, näit. *meri punas verest, linnud ja kalad põgenesid maailma otsa ära;* seda süvendavad veelgi onomatopoeetilised sõnad, nagu *tükkide mürin, maailm põrus, taevaalune kohas valjust paukumisest ja raksumisest.* Tormise merepildi kujutust ilmestavad tegusõnalised metafoorid ja võrdlused: *meri läks üleannetumaks; paksud pilved katsid kui musta linaga kinni; pime öö laotas kui kuri kaaren omad mustad tiivad vuhinal üle mere; kange torm katsus oma rammu.*

Kogu jutustust iseloomustab härdaid meeleolusid rõhutav ja tundetooniline väljenduslaad, mis on omane sentimentalistlikule kirjandusele. «Luige Laos» ongi kõige iseloomulikum ja õnnestunum sentimentalismi näide eesti kirjanduses. Temaga üheaegselt ilmus eesti keeles hulk haledasisulisi tõlkejutte, mis jutustasid süütult kannatavate aadlineiude kurbloolisest elust, nagu «Jenoveva elust», «Irlanda ehk Puhta elu võit» jt., mis olid rahva hulgas väga loetavad. Nende võõra päritoluga moraliseerivate sentimentaalsete juttudega võrreldes mõjus algupärane ja tõsise ideelise suunaga «Luige Laos» hoopis värskemalt ja virgutavamalt.

Küsimusi ja ülesandeid

1. Nimetage põhjusi, miks talurahva olukord ei paranenud pärast 1816/1819. aasta talurahvaseaduste ilmumist. Missuguseid abinõusid kasutasid talupojad võitluses mõisa vastu teokoormiste suurendamisel XIX sajandi teisel veerandil?
2. Iseloomustage Rosenplänteri, Masingu ja Ahrensi tööd eesti kirjakeele rajamisel. Nimetage, mille poolest erineb uus kirjaviis vanast kirjaviisist.
3. Kirjeldage O. W. Masingu rahvavalgustuslikku tegevust ja tema suhtumist eesti rahvasse.
4. Kirjeldage, kuidas Suve Jaani teostes kajastub eesti ja vene rahva sõpruse ja ühise ajaloolise võitluse idee.
5. Iseloomustage «Luige Laost» kui sentimentalistlikku teost. Missuguseid eesti talupojale omaseid iseloomuomadusi kehastab jutustuse peakuju Luige Laos? Missugused puudujäägid ilmnevad selles teoses?

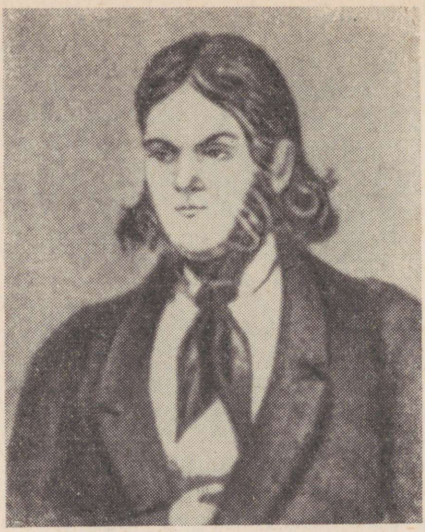

KRISTJAN JAAK PETERSON (1801—1822)

Lapsepõlv ja kooliaastad

Kristjan Jaak Peterson, eesti varaseim väljapaistev luuletaja, sündis kirikuteenija pojana 14. märtsil 1801 Riias. Ta isa, lõbus ja elavaloomuline Kikka Jaak, pärines Viljandimaalt Karula vallast, kust ta pärast pärisorjusest vabanemist oli koos perega Riiga elama asunud. Peterson kasvas üles ja õppis majanduslikult väga kitsastes oludes. Alghariduse omandas ta kiriku- ja kreiskoolis, kus õpetati peale muude ainete ka vene, ladina ja prantsuse keelt. Petersoni õpingud jätkusid Riia gümnaasiumis, mille nelja-aastase kursuse lõpetas kolme aastaga. Kooliaastail ilmnes Kristjan Jaagu ebatavaline andekus, eriti keelte õppimises. Kerge vaevaga omandas ta paljud keeled, nimelt saksa, vene, prantsuse, inglise, rootsi, ladina, kreeka ja heebrea keele. Kuueteistkümne-aastase gümnaasiumiõpilasena asus ta kirjutama rootsi keele grammatikat.

Lõpetanud gümnaasiumi, astus Peterson 1819. aasta jaanuaris suurte lootustega **Tartu ülikooli.** Oma toetajate soovi kohaselt õppis ta algul lühikest aega usuteaduskonnas, kuid veendus peagi, et kirikudogmad on vastuolus ta vabameelsete vaadetega. Ta loobus õpinguist usuteaduskonnas ja siirdus filosoofiateaduskonda kuulama keeleteaduse, filosoofia ja pedagoogika loenguid. Petersoni majanduslik olukord ja tervislik seisund halvenesid 1820. a. niivõrd, et ta oli sunnitud sama aasta maikuus ülikoolist lahkuma, ilma ühtki eksamit õiendamata. Eestist lahkumise meeleolusid kajastab luuletus **«Laul»,** loodud ühel tema jalamatkal Tartust Riiga:

Jumalaga nüüd, meie maa!
Ei ma nüüd kõnni
sinu kasemetsadessa,
kus lilled on õitsemas
ja laulemas linnud
ilusti puude varjuella.

Viimased eluaastad Riias

Riias andis Peterson ülalpidamise hankimiseks eratunde võõrkeeltes ja tegi teaduslikku tööd. Ta kirjutas keeleteaduslikke artikleid ja tõlkis saksa keelde teose soome muinasusundist «Soome mütoloogia». Oma poolehoidu eesti rahvale avaldas Peterson muide ka sellega, et käis talumeheriideis Riia tänavail.

Pingeline töö ning kurnav tuberkuloosihaigus murdsid noore luuletaja ning teadlase tervise. Peterson suri 21-aastasena 4. augustil 1822. Nagu ette aimates oma peatset surma, märgib Peterson ühes oma luuletuses: *«Surma varjule minema / peab maarahva laulja.»*

Petersoni mälestusele pühendatud järelhüüdes kirjutati Riia ajalehes: «Suur küllus nii kõlbelist kui ka vaimset jõudu, teadmiste ja lootuste suur varandus kirjandusele on temaga enneaegselt hauda varisenud.»

Keele- ja folkloristikaalane tegevus

Eesti keele küsimuste kohta kirjutas Peterson rea artikleid, mis ilmusid ajakirjas «Beiträge...». Petersoni keelelistel kirjutistel on suur tähtsus eesti kirjakeele kujunemisel.

Kr. J. Peterson tõlkis rootsi keelest saksa keelde Gananderi **«Soome mütoloogia»** (avaldati a. 1821 ajakirjas «Beiträge...») ja täiendas seda eesti ainestikuga. Selle teosega tõi ta eesti kirjandusse Vanemuise, Ilmarise ja Lemminkäise kuju. Peterson oli arvamusel, et säilinud mütoloogilistest riismetest võib eesti mütoloogia taastada. Neid mütoloogilisi aineid ja kujusid kasutas Faehlmann oma muistendeis ja Kreutzwald eeposes «Kalevipoeg». Vanemuise ja Ilmarise kuju levis ka eesti rahvusliku liikumise aja kirjanduslikesse teostesse.

Petersoni päevik

Kr. J. Peterson arutleb oma **päevikumärkmetes** seisusevahesid, patriootilisi küsimusi, praktilisi eluprobleeme, seltskondlikke kombeid ja suhtumist ekspluataatorlikku ühiskonda.

Seisusevahed mõistab Peterson hukka mõtteavalduses **«Tõde»**. Ta kirjeldab, kuidas ta talupojakuube seljas kandes Riias oma sõbrad kaotas. Petersoni kui patriooti iseloomustab päevikumärge **«Tubakas»**. Keegi talumees tõi talle kodumaalt tubakat, mida ta tarvitas ainult pühapäeviti. Päevikumärkmetes **«Sõber»** ja **«Goldsmith»** rõhutab Peterson, et inimene peab rahul olema vähesega ega tohi ennast lasta veedelda tühistest asjadest, nagu seda on rikkus ja au. Oma õnne saavutamiseks soovitab Peterson **«Ühes jutus Siimuga»** igal inimesel elada nii iseenda kui ka kaasinimeste hüvanguks.

Ülevaade loomingust

Kr. J. Petersoni **ilukirjanduslik looming** algas kooliaastail Riias. Sinna oli koondunud tol ajal ringkond vabade vaadetega haritlasi, kes mõistis vajadust levitada haridust talurahvahulkadesse. Nende vabameelsete haritlaste vaadete mõju ulatub ka Petersoni loomingusse.

Varalahkunud lauliku luulepärand koosneb ühes teisenditega vaid umbes 30 luuletusest. Paremik sellest on loodud Riias a. 1818 ja Tartus a. 1819. Petersoni luulelooming, mida ei saadud kirjaniku elupäevil trükki toimetada, jäi aastakümneiks seisma Õpetatud Eesti Seltsi arhiivi. Nõnda ei võinudki ta luuletused kaasajal eesti luule arenemist mõjustada. Kr. J. Petersoni luuletusi ilmus trükis alles XX sajandi algusest peale perioodilistes väljaannetes. Luuletaja 100. surmaaastapäeva puhul ilmus ta looming eri teosena pealkirja all **«Kristjan Jaak Petersoni laulud, päevaraamat ja kirjad»** (1922).

Kirjanduslikeks eeskujudeks olid Petersonile kreeka, rooma ja saksa kirjanduse klassikud — Pindaros, Horatius ja Klopstock. Nende luuleloomingu mõjul kirjutas ta peamiselt o o d e ja k a r j a s e l a u l e ehk pastoraale. Petersoni parimateks oodideks on **«Kuu»**, **«Laulja»**, **«Sügis»** ja **«Sõprus»**, milles ülistatakse eesti keelt luulekeelena, luuletaja kõrget kutsumust, inimese vaimset jõudu ja tõelist sõprustunnet. Õnnestunumais karjaselauludes «Ott ja Peedu», «Elts ja

Kr. J. Petersoni «Laulude, päevaraamatu ja kirjade» tiitelleht.

Tiiu» ja «Enn ning Ellu» kirjeldab Peterson lihtsate karjuste elu, kujutades looduse ilu, inimese õilsaid omadusi ja loodusnähtusi. Tema oodidest ja karjaselauludest eralduvad omaette rühmaks lüürilised elamus- ja armastuslaulud, nagu «Laul», «Rõõmulaul», «Mardi Luteruse päeval» ning «Jaagu leinalaul», milles kajastuvad luuletaja isiklikud tunded: kiindumus vanemaisse, armastus oma kalli Alo vastu ja sügav poolehoid eesti rahvale ning kodumaale.

Kr. J. Peterson kirjutas ka mõned saksakeelsed luuletused, mis avaldati pärast kirjaniku surma 1823. aastal ajakirjas «Zeitung für die Elegante Welt». Petersoni päevikus leidub kaks lühemat proosapala, nimelt **«Talveaeg»** ja **«Üks jutt».** Viimases kirjeldab Peterson isiklike muljete põhjal, kuidas ta teel isamajja veedab öö kuskil metsas praksuva tule ääres ja endamisi mõtiskleb oma vanematest: «Ei nemad tea seda mitte, et Jaak ikka lähemale nende poole jõuab. Oo, kui rõõmsad nad on, kui nende silmakesed näevad mind tuppa tulevat. Siis loen jälle oma laule nende juures, ja isakene hakkab laulma ja tantsima.» Lühipalast õhkub kirjaniku kojuigatsust ja hella suhtumist oma vanemaisse.

Oodid

Antiikkirjanike eeskujul loodud oodides esitab Peterson pateetilises tundetoonis pilte eesti keele ilust ja sisendusjõust, luuletaja ülesandest rahva valgustamisel, vaimsete väärtuste ja sõpruse iganematusest ning kestvusest jne. Oode ilmestavad tunderõhulised retoorilised pöördumised ning küsilaused, kujukad kontrastid ja ilmekad metafoorilised kõnekujundid.

«Kuu»

Oodis **«Kuu»** ülistab Peterson eesti keele kaunist kõla ja sisendusjõudu. Oodi idee väljendub luuletaja retoorilises küsimuses:

> Kas siis selle maa keel
> laulutuules ei või
> taevani tõustes üles
> igavust omale [1] otsida?

Retooriliste küsilausete kõrval leidub oodis rohkesti kujundlikke võtteid, et eesti keele ilu kõlama panna. Eesti keelt nimetatakse metafoorselt *lauluallikaks,* mis oma *rahva meelesse kastet valab;* eesti keelt on võrreldud nii tasase ojaga kui ka merega: *kas siis meie maa keel / mis kui tasane ojake, / ... kui meri on hüüdmas.*

«Laulja»

Rahvaliku luule mõju ning tähtsust ja rahva huve teeniva luuletaja osa ühiskonnas käsitleb ood **«Laulja»,** mille mõte kätkeb lõppvärssides:

---

[1] igavikku, jäädavust endale.

Ja tema ümber
vait kui merekaljud,
rahvad on kuulamas.

«Sügis» Oodis **«Sügis»** esitab Peterson kaks kontrastset pilti: sügisel langevad lehed, närtsivad lilled, allikas ummistub kaljurahnudest, päikesevalgus kaob ja inimese ilu närbub vanaduses, — aga igavesti püsivad inimese loodud vaimsed väärtused.

Petersoni oodides esineb rohkesti värvikaid looduspilte. Siin kohtame vahuseid koski ja kõrgeid kaljumägesid ühes kotkaste tuuliste pesadega, mille kujutamisel on autorile eeskujuks olnud välismaine klassitsistlik luule. Noore luuletaja isiklikel tähelepanekuil rajanevad sellised konkreetsed looduskujutlused nagu *paadi karvaga sügislehed, külm põhjatuul, sügise kanged vihmad* jm.

«Sõprus» Hingetu tammepuu ja inimese kui teadvusega olendi erinevuse tõstab Peterson esile oodis **«Sõprus»**. Lähestikku kasvavad tammepuud, mille juured ja oksad üksteisega kokku puutuvad, ei tunne vastastikust sõprust ega armastust. Igavesti kestev sõprustunne on omane vaid tunnetavale ja armastavale inimesele.

Petersoni oodides avalduvad noore, tulihingelise luuletaja jõuline optimistlik elutunne ning vääramatu usk inimese vaimsesse püsimisse. Ta ülistab oma pidulikes oodides nii inimvaimu kui ka eesti keelt, luulet ja luuletaja tähtsat ülesannet ülevas meeleolus ja kõrgelennulises tundetoonis. Eriti rõhukalt on Petersoni oodides esile tõstetud lõppvärsid, milles kujutatakse tunnete hariastet, inimese vaimse jõu ülistamist. Tema paremad oodid jätavad sügava ja mõjuva mulje.

Karjase-laulud Petersoni karjaselauludes ehk pastoraalides kirjeldatakse dialoogivormis karjuste vaikseid, idüllilisi meeleolusid ja esitatakse tundeküllaseid pilte loodusest.

«Ott ja Peedu» Karjaselaulus **«Ott ja Peedu»** loob Peterson kahe karjapoisi lauluvõistluse kaudu rea kontrastseid kujutlusi. Lauluvõistlusel valib Ott laulu aineks need nähtused, mis avaldavad oma mõju idüllilisuse, õrnuse ja vaikusega. Peedu aga tõstab esile nähtused, mis on võimsad ja ülevad. Laulu-

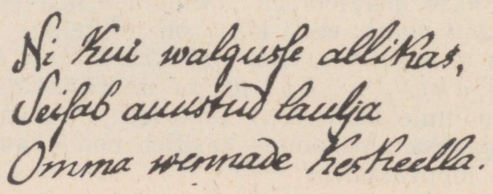

Kr. J. Petersoni käekirja näide.

kohtunik Aadu tunnistab võitjaks Peedu, kelle laul *on kui suure jõe vesi / kalju pealta langemassa.* Selle otsusega rõhutab Peterson vastavalt oma kirjanduslik-esteetilistele vaadetele jõulise loodustunnetuse võitu härdameelse idülli üle.

Rahvalaulu «Vaenelaps ema haual» aineil on kirjutatud karjaselaul **«Elts ja Tiiu — karjased».** Selles laulab Tiiu oma karjaseltsilisele Eltsule leinakasest, mis kasvab ta ema kalmul, kus ta käib kurtmas ja lohutust otsimas. Karjaselaul **«Enn ning Ellu»** kujutab karja äraajamist hilissügisel orust ja karjuste omavahelist vestlust teineteisest lahkumisel. «Elts ja Tiiu — karjased»

Peterson on kasutanud karjaselauludes eesti rahvalaulude arhailist keelt ja vormielemente, nagu algriimi, trohheilist värsimõõtu ja vähesel määral ka parallelismi.

Eri rühma Kr. J. Petersoni luuleloomingus moodustavad lüürilised e l a m u s- ja a r m a s t u s l u u l e t u s e d, mis peegeldavad autori isiklikke elamusi ja tundeid, eriti aga armastust. **Elamus- ja armastus-luuletused**

Luuletus **«Laul»**, mis on kirja pandud Tuule kõrtsis, kui Peterson üliõpilasena läks Tartust Riiga oma vanemaid külastama, kajastab kirjaniku kojuigatsust ja armastust oma vanemate, venna ja õe vastu. «Laul»

Emakene, vend ja õde,
teie juurde nüüd tulen!
Jumalaga meie maa,
ilusam päev mulle paistab
hella vanemate majas.

Jätkates antiikaja anakreontilise luule traditsioone, loob Peterson lüürilisi luuletusi, milles ta poetiseerib meelelist armastust. Nagu anakreontikud, nii ei arvesta ka Peterson armastatu sugu ja meenutab armastusluuletustes noorukit, oma ainsat südamesõpra Alot. Armastatule mõeldes tärkavad luuletajal meeltülendavad mõtted, nagu ta seda kujutab luuletuses **«Rõõmulaul»**. Ta on veendunud, et *armsa Alo silmad* paistavad talle igavesti. Luuletuses **«Jaagu leinalaul»** kirjeldatakse, kuidas luuletaja leinab lohutamatus kurbuses oma kadunud armsat Alot, keda ta endise hellusega armastab: «Jaagu leinalaul»

Koidupiir, oh kuule minu,
kuule minu leinahäälta;
siia too mu ilusada,
ilusada, hellakesta, —
ikka olen armastamas
oma ainsat armukesta!

Luuletuses **«Mardi Luteruse päeval»** ütleb Peterson lohutavalt, et tema küll sureb, aga ta laulud jäävad *armsale rahvale.* Laulude kaudu jääb luuletaja kõigil tulevastel aegadel oma rahvale elama. «Mardi Luteruse päeval»

Tähtsus Kr. J. Petersoni luulelooming on kantud sügavast patriotismitundest. Selles avaldub kindel usk eesti rahva ja eesti keele tulevikku. Peale armastatud kodumaa ja eesti keele ülistab Peterson oma luules inimese mõistust, sõprust ja vanematearmastust. Peterson hindab kõrgesti talurahva vaimseid omadusi ja talle on vastumeelne jutlustada oma rahvale alandlikkust ja orjameelsust. Ta püüab talurahvale sisendada optimistlikku elutunnet ja usku oma võimeisse.

Kr. J. Peterson oli tõeline r a h v a l u u l e t a j a ehk «maarahva laulja», nagu ta ise ennast nimetas, nii oma luuleloomingus ja mõtteavaldustes kui ka käitumises. Ta ei kõnele ülevalt alla, vaid laulab rahvale kui väärtuselt omasugusele. Niisugust kirjandust ei olnud ei siis ega kaua pärastpoolegi. Peterson ei avaldanud kaasajal eesti ilukirjandusele mõju, sest ta luuletused jäid käsikirjadesse. See on üks näide rahva hulgas leidunud andeist, kes orjuse tõttu ei saanud rahva teenistusse astuda.

Küsimusi ja ülesandeid

1. Iseloomustage Kr. J. Petersoni vaateid tema tegevuse ja päevikukatkendite järgi.
2. Millise tolle aja kohta erakordse mõtte väljendab Kr. J. Peterson oodis «Kuu»? Missuguseid kõnekujundeid ja muid vormivõtteid on oodis kasutatud eesti keele kauni kõla ja sügava sisendusjõu ning inimese vaimsete väärtuste esiletõstmiseks?
3. Milliste võrdluspiltidega toonitatakse luulejõudu oodis «Laulja»? Kelleks peetakse ja nimetatakse luuletajat? Leida ka lausestikud (ehk perioodid) sellest oodist.
4. Mida ülistab Ott, mida Peedu karjaselaulus «Ott ja Peedu»? Miks laseb Peterson lauluvõistluses võitjaks tulla Peedu? Leidke arhailisi keelevorme karjaselaulust «Ott ja Peedu».
5. Missuguseid kõnekujundeid kasutab Peterson luuletuses «Mardi Luteruse päeval» sõpruse ja armastuse kujutamisel?
6. Millal said Petersoni oodid ja karjaselaulud rahvale tuntuks?
7. Iseloomustage Petersoni luule omapära ja tähtsust.

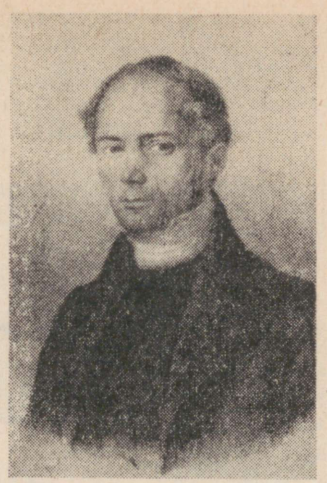

FRIEDRICH ROBERT FAEHLMANN (1798—1850)

Lapsepõlv ja kooliaastad

Friedrich Robert Faehlmann, eesti rahvusliku kirjanduse rajajaid ja «Kalevipoja» koostamise algataja, sündis 31. detsembril 1798 Järvamaal Ao mõisas valitseja pojana. Tema vanavanemad pärinesid Kadrina kihelkonnast Väälma talust. Selle talu nimetuse järgi anti perekonnale saksapärase kõlaga nimi Faehlmann. Kirjaniku kodus räägiti ainult eesti keelt, nii et lapsepõlves oskas Faehlmann vaid emakeeles kõnelda. Omavanuseid lapsi ületas ta oma ülekeeva energiaga kõigis mängudes. Mõisa peretoas kuulas ta juba väikese poisina vanu rahvajutte, mis hea mälu tõttu üksikasjadeni meelde jäid.

Seitsmendal eluaastal kaotas Faehlmann oma ema, kes suri kopsutuberkuloosi. Tema eest hakkas hoolitsema Ao mõisaomaniku Paykulli vennatütar Helene. Väike Faehlmann saatis sageli, rohupudelite korv käe otsas, oma heatahtlikku kasvatajat tema reisidel, kui mõisaneiu käis talutaredes ja mõisahooneis haigeid külastamas ning neile arstimeid viimas. Terane poiss pani hoolega tähele, kuidas haigetele arstiabi anti. Need on esimesed virgutused tulevaseks arstikutseks.

Esimesed vaod kirjatarkuse põllul ajas õpihimuline poiss Liigvalla kodukoolis. Sellele järgnes nelja-aastane koolitee Rakvere alg- ja kreiskoolis (1810—1814). Faehlmann oli koolitundides väga tähelepanelik, usin ja püüdlik. Koolis läbivõetud õppematerjali kirjutas ta kodus vihikutesse, et kõik kindlalt meelde jääks. Faehlmanni vihikud olid alati eeskujulikult korras ja puhtad. Tema lemmikõppeaineks oli loodusteadus. Ta tundis suurt huvi töö vastu ja õppis praktilise töö oskust töökojas, mille omaniku juures

Rakvere Vallimägi. Paremal Fr. R. Faehlmann. *Pistohlkorsi maal, 1838.*

ta korteris oli. Kõige enam köitsid noort Faehlmanni aga ilukirjanduslikud teosed, mida ta sageli luges kuni kesköönì. Vabadel hetkedel viibis ta Rakvere Vallimäel, kus ta võttis osa koolipoiste mängudest ja võistlustest, «istus hea meelega hakkide seltsis vanade müüride vahel ja võib-olla mõtiskles siis juba vanade aegade üle...»

A. 1814 siirdus Faehlmann oma õpinguid jätkama Tartu gümnaasiumi. Kuna vanaldane isa ei suutnud poja ülalpidamise eest küllaldaselt hoolt kanda, tuli Faehlmannil gümnaasiumiõpilasena ainelise kitsikusega võidelda. Gümnaasiumis oli Faehlmann kaasõpilaste hulgas oma taktilisuse ja õigluse tõttu suureks autoriteediks.

Ülikoolis

Faehlmann lõpetas gümnaasiumi 1817. a. lõpul ja astus järgneva aasta algul Tartu ülikooli arstiteaduskonda. Loengutel ja praktilistel töödel käis Faehlmann kohusetruult ja õppis kodus suure järjekindlusega. Peale arstiteaduslike õppeainete kuulas ta loenguid filosoofiast, esteetikast, poeetikast ja võrdlevast keeleteadusest. Ülalpidamise hankimiseks pidi ta koduõpetajana töötama ja teistele üliõpilastele loenguid ümber kirjutama. Suvevaheaegadel kogus Faehlmann oma kodukoha ümbruses rahvaluulet.

Ülikoolis püüab Faehlmann põhjalikke ja kindlaid teadmisi omandada, et teaduste sügavustesse tungida ja teooriat

praktikaga ühendada. Ta lükkab lõpueksamite õiendamise korduvalt edasi, sest «ta ei tahtnud mitte ainult oma eksamineerijaid rahuldada, vaid ka oma teadusliku tubliduse tõttu oma kutsekaaslaste seas auväärse, iseseisva koha võita». Faehlmann lõpetab hiilgavalt ülikooli 1827. a. ja omandab arstiteaduse doktori kraadi.

Juba 1824. a. hakkas Faehlmann Tartus praktiseerima vaestearstina. Ta ravis paljusid vaeseid haigeid tasuta, ehkki ta ise oli majanduslikes raskustes. 1825. a. tutvus Faehlmann Kreutzwaldiga, kui viimane valmistus Tartus ülikooli astumise eksamiteks. Ühine kutseala ja huvi eesti keele ja rahvaluule vastu lähendasid neid teineteisele.

Töö arstina ja teadlasena

Pärast ülikooli lõpetamist algas Faehlmanni pidev arstipraktika Tartus, kus ta sai mõne aastaga üheks otsitavamaks arstiks. Arstipraktika laiendamisega paranes ka majanduslik olukord. A. 1832 abiellus Faehlmann dr. Reidemeisteri tütre Henriettega, keda varalahkunud mõrsja oma surivoodil talle abikaasaks oli soovitanud.

Arstikutse kõrval kujunes Faehlmanni teine kaasakiskuv tööpõld, nimelt uurimistöö eesti keele ja kirjanduse alal. Tema algatusel asutati Tartus 1838. a. **Õpetatud Eesti Selts,** et plaanikindlalt organiseerida ja teostada eesti keele ja rahvaluule uurimist ning mitmesuguste teadmiste kogumist Eesti maast ja rahvast.

Faehlmann esines seltsis sageli ettekannetega, toimetas selle väljaandeid, virgutas seltsi liikmeid kirjanduslikule tegevusele ja asus ise Kalevipoja-muistendeid koguma. Sellele lisaks töötas ta ülikoolis eesti keele lektorina (1842—1850). Samal ajal laienes Faehlmanni arstitegevus. Mõõtmatu tööpõld sundis tihti ka öötundidest lisa võtma.

Ülekoormav töö kurnas Faehlmanni hädist tervist. Juba 1830. a. haigestus ta

Fr. A. Faehlmann.
Klünderi akvarell, 1826.

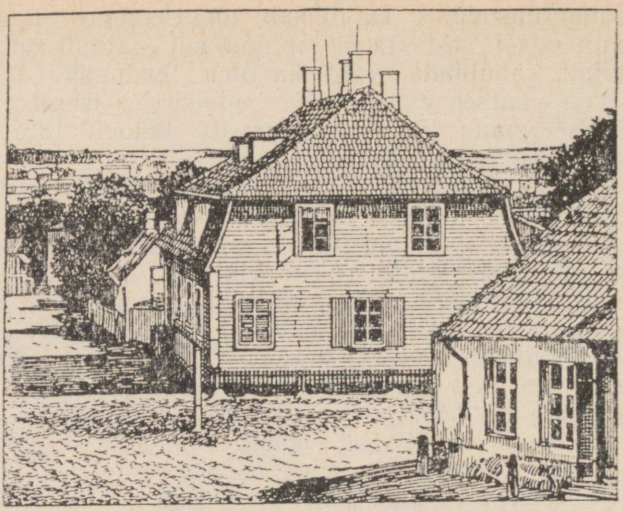

Fr. R. Faehlmanni elukoht Tartus.

kopsutuberkuloosi, mis muutus aasta-aastalt raskekujulisemaks. Faehlmann kirjutas Kreutzwaldile, et ta peab veerand inimese tervisega tegema kahe inimese töö. Arstina tuli tal iga päev vastu võtta umbes 70 haiget, kusjuures ta suhtus samaväärselt nii vaeste kui rikaste hädadesse. Düsenteeria- ja kooleratаudi ajal oli Faehlmanni tööpinge veelgi suurem. Siis polnud haruldased sellised tööpäevad, mil ta ei saanud öösiti lahti riietudagi.

Kuid Faehlmanni suur tööentusiasm ei kahanenud. Veel surma eel kõneles ta sisemise erutusega, nagu kirjutab Kreutzwald, «eesti muinaslugudest, oma plaanidest need kohad läbi käia, kus Kalevipoeg oli töötanud ja toimetanud». Faehlmann suri 22. aprillil 1850. a. ja tema põrm sängitati Tartu Jaani kalmistule. 1930. a. püstitati tema mälestuseks Tartu Toomemäele monument.

Faehlmann kui valgustaja-demokraat

Faehlmann oli eesti demokraatlik haritlane, kes tundis kaasa pärisorjuses ägavale talurahvale, võitles tema olukorra parandamise eest ja püüdis kaasa aidata talurahva kujunemisel tõeliseks kultuurrahvaks. Ta mõistis hukka eesti talurahva orjastamise saksa mõisnike poolt. Faehlmann kirjutas oma ülikooliloengus: «Kui meie eesti rahvas sakslaste poolt vallutati, siis oli ristiusu levitamine ainult ettekäändeks; tõeliseks tõukejõuks oli vallutusiha. Eestlane tehti orjaks ja see orjus hakkas kehtima kogu ajaloos küll täiesti ennekuulmatul kujul.» Valgustaja-demokraadina selgitas ta

oma kirjutistes feodaalse rõhumisega kaasnevaid sotsiaalseid pahesid ja eesti talurahva väljakannatamatut olukorda.

Faehlmanni enda poolt üleskirjutatud vaidlus **«Minu tüli Nolckeniga»** (1842) näitab selgesti tema vaateid. Faehlmann meenutab Nolckenile (Luunja mõisa omanikule), kuidas meeleheitele viidud talurahvas on sunnitud oma armastatud kodumaalt välja rändama ja kuidas talupojad Pühajärvel 1841. a. oma õiguste eest välja astusid. Ta nõuab parunilt talupoegadele järeleandmisi ja nende majandusliku olukorra kergendamist.

Faehlmann peab möönma, et eesti talupojad võtavad oma majandusliku olukorra raskenedes tarvitusele viimaseid abinõusid mõisnike rõhumise alt vabanemiseks: nad kas rändavad maalt välja või siirduvad vene õigeusku. Ta kirjutab 1845. a. Kreutzwaldile: «Meie viletsus on tõusnud viimase tipuni. Kõik näevad seda, aga keegi ei aita.» Olles kaasa kistud loodusteaduse edusammudest, suhtus Faehlmann arvustavalt pietismi ja usudogmadesse. Ratsionalistina nägi ta kirikus rahvapimestajat.

Faehlmann keelemehena

Faehlmann töötas suure innuga e e s t i k e e l e alal, mida ta pidas rahva poolt loodud kunstiteoseks ja kaunimaks ajalooliseks monumendiks. Ta seadis oma keelelise tegevuse eesmärgiks käsitleda põhilisemaid keeleküsimusi üksikartikleis ja nende alusel koostada eesti elaval rahvakeelel põhinev grammatika. Täita suutis ta ainult esimese ülesande.

Faehlmann käsitleb oma keelelistes kirjutistes astmevahelduse, käänamise, pööramise ja kirjaviisi korraldamise küsimusi, selgitab mitmuse osastava vorme, esitades reegleid nende tarvitamise kohta. Siin kohtame rohkesti tänapäeva kirjakeeles esinevaid sõnakujusid, nagu *maid, liikmeid, mune, koeri, inimesi* jt. Ta tarvitab uut kirjaviisi esmakordselt luuletuses «Piibujutt» (1846).

Oma keeleliste artiklite ja lektoritegevusega pani Faehlmann aluse eesti keele hääliku- ja vormiõpetusele. Ta leidis, et eesti kirjakeelt tuleb arendada, sest sakslased on selle arenemist pärisorjuse ajal pidurdanud, nagu tõendab rikutud ja ebarahvapärane kirikukirjanduse keel.

Faehlmann «Kalevipoja» koostamise algatajana

Fr. R. Faehlmannil tärkab juba noorpõlves mõte koguda muistendeid Kalevipojast. Oma rahvaluulekogumise matkadel kirjutab ta üles Kalevipoja-jutte ja kavandab neid hiljem terviklikuks looks ühendada. Sel puhul ta märkab, et saksa mõisnikud ja protestantlik kirik on hävitanud rohkesti eesti muistseid rahvaluulepärimusi ja et laulud ning muistendid vägilasest Kalevipojast on rahva hulgas ununemas.

Kalevipoja-pärimuste kirjapanekuga jõuab Faehlmann 1839. a. nii kaugele, et võib esineda Õpetatud Eesti Seltsis

pikema ettekandega **«Muistend Kalevipojast»**. Selle saksakeelse ettekande sissejuhatus rõhutab, et saksa feodaalidel pole õnnestunud seitsmesaja-aastase orjusaja vältel ausat, kannatlikku ja kindlameelset eesti rahvast veoloomaks alandada. Muistendite vestjana jutustab Faehlmann «lugusid eestlaste peakangelasest, nende toredast Kalevipojast», kes tegi tööd ja võitles oma rahva eest. Ta kirjeldab, kuidas vana Kalev, kes valitses üle maa ja mere, suri, kuidas tema kaasa ta mulda sängitas ja Kalevi kalmule kive kokku kandis ning kuidas tema leinapisaraist Ülemiste järv tekkis. Edasi jutustab Faehlmann Kalevi kolme poja viskevõistlusest Saadjärvel, Kalevipoja käikudest läbi Peipsi, tema võitlusest sortsidega, võidukast Assamalla lahingust ja Kalevipoja surmast. Pärast surma aga tehakse Kalevipojale ülesandeks põrgus korda valvata, nagu autor märgib muistendi lõpus. Oma ülevaatega Kalevipoja elust, vägitegudest ja seiklustest rajas Faehlmann eesti rahvuseepose sündmustiku põhijooned.

Ülevaade Faehlmanni muistenditest

Faehlmann suhtub «Kalevipoja» koostamistöösse kui oma eluülesandesse. Aga paljude muude töödega koormatuna suudab ta vähe tegelda eepose materjalide kogumise ja kirjapanemise alal. Ta saab mahti kirjutada vaid eepose saksakeelsed algussalmid, mida Kreutzwald pärast tema surma kasutab «Kalevipoja» alguslaulu «Soovituseks» loomisel.

Nõnda jääbki Faehlmanni teeneks «Kalevipoja» koostamise mõtte algatamine, Kalevipoja-muistendite kogumine, ülevaate esitamine Kalevipoja elust, tegevusest ja traagilisest surmast ning sissejuhatavate värsside sõnastamine saksa keeles.

Faehlmann andis suure tähtsuse eesti suulisele rahvaloomingule. Korduvalt kõneles ta vajadusest organiseerida rahvaluulematerjalide kogumist ühisel jõul, et rahva vaimset pärandit hävimisest päästa. Peamiselt rahvaluule kogumise eesmärgil asutaski Faehlmann koos mõttekaaslastega Õpetatud Eesti Seltsi, kelle Toimetistes ilmusid Faehlmanni muistendid «Emajõe sünd», «Vanemuise laul» ja «Keelte keetmine» (1840), «Koit ja Hämarik» (1844), «Loomine», «Vanemuise kosjaskäik», «Vanemuise lahkumine» ning «Endla järv ja Juta» (1852).

«Emajõe sünd» ja «Keelte keetmine»

Muistendite **«Emajõe sünd»** ja **«Keelte keetmine»** loomisel on Faehlmann kasutanud tekke-, seletus- ja kohamuistendeist pärinevaid motiive Emajõe ja Võhandu jõe tekkimisest ning keelte keetmisest. Need muistendid põhinevad kõige enam rahvapärimuslikel andmeil. Tublisti on Faehlmann täiendanud ja ümber töötanud seesuguste muistendite aineid nagu «Vanemuise laul», «Koit ja Hämarik» jt. Nende muistendite mütoloogilised kujud (Vane-

muine, Ilmarine jt.) on laenatud Kr. J. Petersoni tõlgitud «Soome mütoloogiast».

Faehlmann avaldas oma muistendid saksa keeles rahvamuistendite nime all, et tõestada teistele rahvastele eesti rahvaloomingu kõrget kunstilist taset. Pärast tõlkimist eesti keelde said need muistendid rahva hulgas üldtuntuks, levides esialgu peamiselt kooliraamatute kaudu.

«Koit ja Hämarik»

«Koit ja Hämarik» on Faehlmanni kõige populaarsem ja kunstiliselt õnnestunum muistend. Selle loomisel kasutas ta rahvaloomingus levinud motiivi, et jaanipäeva paiku koit ja eha silmapilguks kohtuvad ja teineteisele kätt annavad. Faehlmann nimetabki muistendi alguses, enne kui ta asub isikustatud Koidu ja Hämariku armastuslugu jutustama, seda rahvasuust kuuldud lühiteadet.

Huvi äratamiseks muistendi süžee vastu pöördub Faehlmann lugeja poole kolme retoorilise küsimusega, mis algavad korduva lauseosaga «Kas sa tunned...?». Muistendi keskseks motiiviks on Koidu ja Hämariku kohtumine suve saabumisel, põhjamaa kõige ilusamal ajal. Sellises luulelises kujutuses kirjeldatakse Koidu ja Hämariku vastastikuse armastuse tärkamist. Meeliköitvalt on esitatud armastajate soov jääda igavesti peiuks ja mõrsjaks.

Armastusteema taustana kujutab Faehlmann kodumaa looduse ilu: imeilusasti õitsvaid ja lõhnavaid lilli, lindude meeltülendavat laulu ja inimeste hõiskamist põhjamaa «lühikesel rõõmuajal». Muistendi lõpus kirjeldatakse, kuidas loodus ehib end Koidu ja Hämariku kohtumise hetkel *kõige kaunimate lilledega ja ööbikud hüüavad liiga kaua Koidu rinnal viibivale Hämarikule naljatades: «Laisk tüdruk, laisk tüdruk! Öö pikk!»* Nii ühendab kirjanik Koidu ja Hämariku armastusloogа ka lembustunnet süvendava ööbiku laulu.

«Koit ja Hämarik» sisendab lugejale optimistlikku elutunnet. Selles ülistatakse noorust ja noorusaja puhast armastustunnet. Kogu muistendist õhkub usku kõige kauni ja armastuse õnne püsivusse. Sügav emotsionaalsus ja kunstiline kujukus on saavutatud armastusteema elamusliku käsitlemisega, koidu- ja ehavalguse personifitseerimisega ja teose kõrgestiililise keelega. See Faehlmanni parim muistend on tõlgitud vene, soome, rootsi jne. keelde ning selle mõju on märgata eesti rahvusliku liikumise aja kirjanduses, näiteks Koidula loodusluuletuses «Ööbik».

Üleyaade Faehlmanni lühijuttudest

Faehlmann kirjutas ka kalendrilisades avaldamiseks rea lühijutte, nagu «Tühi jutt...», «Eeslist ja lõvist», «Kalendritegija kimpus» jt. Nendest proosapaladest väärib esiletõstmist lühijutt «Tühi jutt...», mis ilmus 1842. a. «Tartu- ja Võrumaa Kalendris».

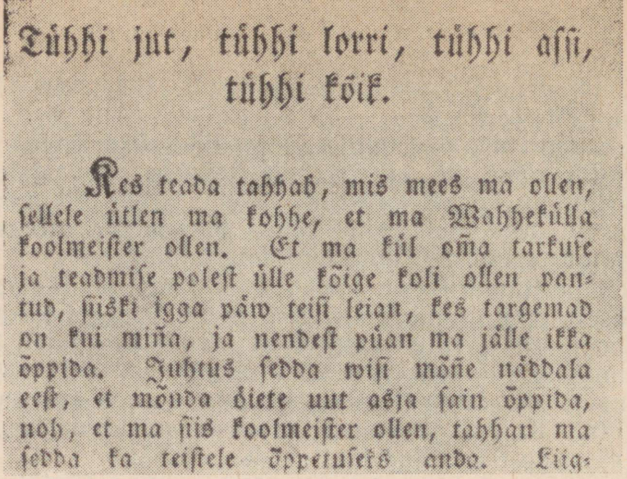

Tühhi jut, tühhi lorri, tühhi assi, tühhi kõik.

Kes teada tahhab, mis mees ma ollen, sellele ütlen ma kohhe, et ma Wahhekülla koolmeister ollen. Et ma kül oma tarkuse ja teadmise poleſt ülle kõige koli ollen pantud, ſiiski igga päw teiſi leian, kes targemad on kui miña, ja nendeſt püan ma jälle ikka õppida. Juhtus ſedda wiſi mõne näddala eeſt, et mõnda õiete uut asja ſain õppida, noh, et ma ſiis koolmeiſter ollen, tahhan ma ſedda ka teiſtele õpperuſeks anda. Liig-

Osa «Tartu- ja Võrumaa Kalendri» leheküljest.

«Tühi jutt...»

Jutus **«Tühi jutt, tühi lori, tühi asi, tühi kõik»** käsitletakse kaasaja kõige aktuaalsemaid küsimusi, nimelt viljaikaldust, väljarändamist, talumajapidamise ratsionaalsemat korraldamist, rahvahariduse taseme tõstmise tarvilikkust ja usuvahetust. Teose ideelist mõtet selgitab Faehlmann selles lühijutus kolme tegelase — Vaheküla koolmeistri, Vaskjala kõrtsmiku ja võõra talumehe — omavahelise vestluse kaudu.

Kõige üksikasjalisemalt arutlevad vestlejad viljaikaldusе küsimust. Jõutakse järeldusele, et kõiges on süüdi mõisaorjus: talupojad peavad kõige paremal külviajal mõisa põldudel töötama, nende oma külv aga jääb hilisele ajale, mispärast vili talupoegade põldudel hästi ei kasva.

Jutu lõpul arutleb Faehlmann usuvahetuse küsimust seoses talupoegade väljarändamise kavatsusega. Ta ei näe usuvahetuses mingit võimalust olukorra paranemiseks.

Faehlmann mõistab jutus «Tühi jutt...» hukka feodaalse rõhumise, pidades seda talurahva majandusliku viletsuse põhjustajaks, ja pakub rahvale rohkesti tulusaid õpetusi, kuidas talumajapidamist korraldada ja rahvahariduse taset tõsta. See realistlik lühijutt, milles tõetruult käsitletakse tema kaasaja tegelikke eluprobleeme, on õnnestunumaid proosateoseid eesti algavas rahvuslikus kirjanduses.

«Eeslist ja lõvist»

Lühipalas **«Eeslist ja lõvist»**, mis ilmus 1843. aasta «Maarahva Kalendris», rünnatakse satiirilises toonis inimeste pahelisi kalduvusi, naeruvääristatakse piiratud arusaamisega inimesi, kes mõne targema inimese välist teguviisi jäljendades püüavad kaasinimeste lugupidamist võita. Autor näitab mõistukujuliste ja tõsieluliste piltide varal, et elus etendavad tähtsat osa teadmised ja tarkus, mitte aga välised kombed.

Humoristlikus jutus **«Kalendritegija kimpus»** (1846) seisavad kesksel kohal kalendrilugejad, kes pole rahul kalendri seniste lugemispalade ja teadetega ning kellest igaüks avaldab oma erisoove kalendri sisu kohta. Faehlmann rõhutab, et kalendrilaitjate seisukohad on üksteisele niivõrd vastukäivad, et neid ei saa kõige parema tahtmise juures väikeses kalendrilisas täita. Humoristlik lühijutt «Kalendritegija kimpus» on oskuslikult üles ehitatud. Tegelaste kõnekeel annab rahvapäraselt edasi neile omaseid iseloomujooni. «Kalendritegija kimpus»

Faehlmann on kaasaja tegelikke elunähtusi ja ühiskondlikke olusid kajastavate lühijuttude rajaja. Kirjanik oskab aktuaalseid teemasid kujutada kaasakiskuva huvitavusega.

Faehlmann on loonud ainult kaks pikemat luuletust, nimelt oodi «Suur on, jumal, su ramm» ning luuletuse «Piibujutt», ja lühemaid epigramme, millest osa on ilmunud trükis pealkirja all **«Järvamaa vanamehe õpetused»**. Võttes eeskujuks rooma kuulsa poeedi Horatiuse luule, kirjutas Faehlmann oma laulud antiikses värsivormis, et näidata eesti keele paindlikkust luulekeelena. Ühes oma kirjas Suve Jaanile märgib Faehlmann: «Tahtsin näite anda sellest, et eesti keel on küllaltki painduv ja kõlvuline sobimiseks rasketesse värsimõõtudesse.» **Faehlmanni luuletused ja epigrammid** «Järvamaa vanamehe õpetused»

Pikemas dialoogilises luuletuses **«Piibujutt»** kujutab Faehlmann, kes ise oli kirglik suitsetaja, neid mõnusaid mõtisklusi ja unistusi, mida tekitab tema truu seltsiline piibuke. Piibusuits meenutab talle õnne ning sõpru ja aitab endisi aegu taaselustada. Luuletajale viirastuvad piibusuitsus mälestused ta noorelt hauda varisenud armastusest, tema «tuvikesest». «Piibujutt»

«Piibujutt», milles Faehlmann kasutab esmakordselt uut kirjaviisi, on kirjutatud eleegilises distihhonis:

Kõrgele tõuseb ta sinna, kus siravad tähtede astmed
Jumalaga! vii mõnele tervisetd mult!

Oma epigrammides mõistab Faehlmann hukka need, kes ise ei tööta ja arvustavad vaid teisi («Kerge ja raske»), selgitab, miks *paha on nii palju ja head nii vähe* («Hea ja paha»), innustab järjekindlale tööle («Täna ja homme») jne. Ta epigrammid on samuti loodud eleegilises distihhonis.

Küsisin: Mis on raske ja mis on kerge küll teha?
Kostis: Kerge küll on laita ja sundida teist.
Laps ju sundida mõistab ja laps laita ju oskab,
seda küll iga päev näeme ja imestame.
Aga mis ise sa laitsid, katsu paranda' ise, —
raske on see töö; tahad sa katsuda, tee.

«Kerge ja raske»

Inimeste pahesid hukkamõistvate epigrammidega rajas Faehlmann eesti luule ajaloos epigrammi liigi.

Tähtsus

Fr. R. Faehlmann omab väljapaistvat kohta eesti rahvusliku kirjanduse rajamisel. Ta esineb nii ühiskondliku kui kirjandusliku liikumise alal uute suundade näitajana ja mitmete ürituste algatajana.

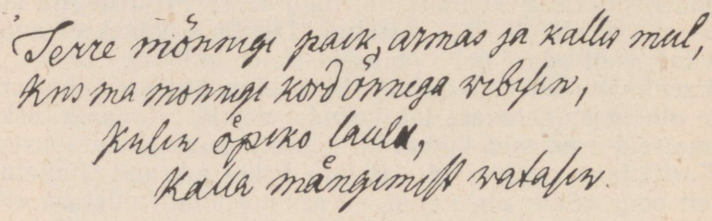

Fr. R. Faehlmanni käekirja näide.

Faehlmann hindas eesti rahvaloomingut kui väärtuslikku kultuuripärandit ja asus selle kogumisele ning hävimisest päästmisele. Ta algatas «Kalevipoja» koostamise ja rajas eesti rahvuseepose süžee põhijooned. Ideerikaste ja kunstiliselt viimistletud muistenditega püüdis Faehlmann tõestada eesti rahvaluule kõrget ideelist ja kunstilist taset.

Oma lühijuttudes käsitleb Faehlmann kõige aktuaalsemaid ühiskondlikke probleeme, näidates pärisorjuslikku korda talurahva majandusliku viletsuse peapõhjusena. Oma lühijuttude ja luuleloominguga oli Faehlmann eesti rahva huve teeniva kirjanduse rajajaid.

Fr. R. Faehlmann on väljapaistev arsti- ja keeleteadlane, esimene eesti valgustaja-demokraat, folklorist ja kirjanik, kelle uurimistööd ja ilukirjanduslikud teosed said eesti rahvusliku liikumise aja kirjanduse aluseks.

Küsimusi ja ülesandeid

1. Iseloomustage Fr. R. Faehlmanni kui valgustajat-demokraati tema tegevuse ja kirjutise «Minu tüli Nolckeniga» põhjal.
2. Missuguseid teeneid on Faehlmannil eesti keele alal?
3. Kirjeldage Faehlmanni tööd «Kalevipoja» koostamise algatajana.
4. Missuguseid kõne- ja lausekujundeid kasutab Faehlmann isikustatud Koidu ja Hämariku armastusloo kujutamisel («Koit ja Hämarik»)?
5. Millega põhjendab Faehlmann talupoegade viletsust ja mõisa rikkust («Tühi jutt . . .»)?
6. Mida arvab Faehlmann «Piibujutus» inimese õnnest, sõprusest ja armastusest? Kirjeldage «Piibujutu» keelt, tuues selle kohta sõnanäiteid. Määrake «Piibujutus» kahe kõrvuti esineva laulurea värsimõõt.
7. Iseloomustage kokkuvõtvalt Faehlmanni osa eesti rahvusliku kirjanduse rajamisel.

EESTI KIRJANDUS RAHVUSLIKU LIIKUMISE AJAL

1860.—1880. aastad tähistavad eesti kirjanduses pidevat tõusu. Sajandi esimesel poolel tärganud rahvusliku kirjanduse võrsed löövad õitsele, jõuline areng toimub kogu kultuurielus. See saab võimalikuks sügavate muutuste tõttu ühiskondlikus elus. Neisse aastakümneisse langeb nimelt kapitalismi kiire areng ja sellega seoses rahvuslik liikumine.

Ühiskondlik-poliitilised olud

1850. aastate lõpul tekkis kogu Venemaal revolutsiooniline situatsioon, mille tõttu hoogustus talurahvaliikumine ka Baltimail. Eestis tekkisid **talurahvarahutused,** mis võtsid ähvardava ulatuse, nagu 1858. a. puhkenud ülestõus Mahtras. Arenev kapitalism ja paisuv talurahvaliikumine sundisid tsaarivalitsust rakendama uusi **reforme.** 1861. a. talurahvareform Venemaal tõi kaasa kapitalismi kiire arenemise. Ka Baltimail, kus mõisnikud oma eesõigusi visalt kaitsesid, teostusid samadel põhjustel mõned kodanliku iseloomuga reformid.

Rahvusliku liikumise areng Eestis

Kapitalismi areng 1860. aastail loob soodsad tingimused eestlaste **rahvuslikuks ärkamiseks.** Juba ammu oli kujunenud eesti rahvast ühendav territoorium. XIX sajandi kolmandal veerandil kujunes eesti rahvuskeel, mis põhines põhjaeesti keskmurdel. Kapitalismi arenedes tihenesid XIX sajandi keskpaiku majanduslikud sidemed Eesti ala üksikute osade vahel — kujunes ühine majanduselu. Sel alusel areneb ka rahvuslik kultuur ja ärkab rahvuslik teadvus.

Rahvusliku liikumise alged ulatuvad XIX sajandi esimesse poolde. Eesti valgustajad Faehlmann ja Kreutzwald tõestasid esimestena eesti rahva vaimset loomisvõimet ja kultuurilist eluõigust tema kunstiväärtusliku rahvaloomingu kaudu. Nad tõstsid esile eestlaste kangelaslikku minevikku ja virgutasid patriotismi.

Talurahva mõisnikevastane võitlus äratas 50—60-ndate aastate vahetusel elavat huvi Tallinna saksa ja vene vabameelsete haritlaste ringkonnas, kuhu kuulusid kirjanik

N. F. Russow, folklorist A. H. Neus, õpetaja V. T. Blagoveštšenski jt. Anti välja talupoegade rõhumist hukkamõistev teos «Eestlane ja tema isand».

Rahvuslikule liikumisele tasandas teed trükisõna hoogne levik 50-ndaist aastaist alates. Märkimisväärne on seejuures ilmaliku kirjanduse osatähtsuse tõus ja pideva eesti ajakirjanduse algus. 1857. a. hakkas ilmuma J. V. Jannseni toimetusel ajaleht **«Pärnu Postimees»**, millel (vaatamata kokkuleplikule vaimule balti aadli ja kirikuga) oli suur tähtsus lugemisoskuse tõstmisel, teadmiste levitamisel ja rahvustunde äratamisel. Feodalismivastast võitlust ergutab Kreutzwaldi mitmepalgeline valgustajategevus. Tema rahvuseepos **«Kalevipoeg»** (1857—1861) sai otsekui rahvusliku uhkuse sümboliks.

Rahvusliku liikumise üritused

1860. aastad tähistavad juba teadliku rahvusliku liikumise algust. Majanduslikud nõuded kasvavad hoopis avaramateks rahvuslikeks taotlusteks ja leiavad väljenduse tolle aja ühiskondlikes ja kultuurilistes suuralgatustes. Liikumise tähtsaks koldeks kujunes majanduslikult ja kultuuriliselt rohkem edenenud Viljandimaa ja eriti **Holstre** vald. Siit võrsus silmapaistvaid rahvajuhte ja kultuuritegelasi (vennad Adam ja Peeter Petersonid, Jaan Adamson, Mihkel Veske, Juhan Kunder jt.); siin tärkasid kaks rahvusliku liikumise suurüritust: eestikeelse keskkooli — Eesti Aleksandrikooli — asutamise mõte ja nn. palvekirjade aktsioon. Viljandimaa ärksate talupoegade algatustele osutas hindamatut abi nn. Peterburi eesti patrioodide rühm, kuhu kuulusid maalikunstnik J. Köler, arst Ph. J. Karell, kirjanik N. F. Russow jt.; selles rühmas sai rahvusliku äratuse ka C. R. Jakobson.

Kümnendi teisest poolest elavnes rahvuslik liikumine **Tartus.** 1865. a. alustas siin tegevust laulu- ja mänguselts «Vanemuine». 1864. a. hakkas Jannsen Tartus välja andma ajalehte «Eesti Postimees», mille kaastöölisteks olid kõik tolle aja silmapaistvamad kirjanikud ja ühiskonnategelased, nende hulgas ka C. R. Jakobson.

Ülemaaliseks suurürituseks kujunes 1869. a. Tartus korraldatud esimene eesti üldlaulupidu, millest võttis osa 46 laulukoori ligi 800 lauljaga ning 15 000 peolist. Kuigi laulupeo algatajad, eesotsas Jannseniga, taotlesid tagasihoidlikke eesmärke, kasvas üritus juhtidel üle pea ja kujunes tõeliseks rahvuslikuks suurpeoks, kus kohtusid rahvajuhid, kus sõlmiti tutvusi ja hellitleti tulevikulootusi, tunnetati ühtekuuluvust eesti rahvana.

1870. a. loodi **Aleksandrikooli peakomitee.** Holstre valla meeste poolt algatatud mõte sai alles kümmekond aastat hiljem ametliku alguse. Komiteed arendasid üle maa laial-

dast tegevust ja kogusid kooli asutamiseks suuri summasid. Aleksandrikooliga samaaegselt pandi Tartus Koidula eestvõttel alus **eesti rahvuslikule teatrile.** 1870. a. suvel etendus «Vanemuise» seltsis Koidula näidend «Saaremaa onupoeg», mis tähistabki rahvusliku teatri algust. Järgmisel aastal asutati Tallinnas teatriselts «Estonia», mõne aja pärast järgnesid Viljandis «Koit», Pärnus «Endla» ja Võrus «Kannel». Kirjanduselu edendamise seisukohalt oli tähtis **Eesti Kirjameeste Seltsi** rajamine (1872), mis seadis ülesandeks rahvaluule kogumise ja eestikeelsete õpikute väljaandmise. See organisatsioon kujunes paljudeks aastateks eesti vaimuelu juhtivaks keskuseks, mille tööst võtsid osa kõik nimekamad ühiskonnategelased ja kirjanikud, nagu C. R. Jakobson, J. Hurt, M. Veske, J. Köler, J. Kunder jt.

Kaks suunda rahvuslikus liikumises

Rahvusliku liikumise juhtide seas ei olnud liikumise eesmärkide ja viiside suhtes üksmeelt. Algusest peale kujunes kaks suunda. Nende seisukohad käisid üha teravamalt teineteisele vastu, kuni 70-ndate aastate lõpul lõi lõkkele äge vastastikune võitlus.

Üks suund, mille eesotsas oli **Johann Voldemar Jannsen** (1819—1890), kellega hiljem liitus ka **Jakob Hurt** (1839—1907), pooldas rahva majanduslikku ja kultuurilist edenemist. Nad toetasid talupoegadele maa müümist, propageerisid tulusamaid põllupidamisviise ja hoolitsesid rahva hariduse eest. Kuid nad kartsid rahva aktiivset võitlust oma õiguste eest, manitsesid teravatest väljaastumistest hoiduma ja otsisid kokkulepet balti aadli ja kirikuga. Oma põhiolemuselt on see suund **kodanlik-klerikaalne.**

Talurahva laiade hulkade võitlust juhib **demokraatlik suund,** mille eesotsas seisavad J. Köler ja C. R. Jakobson. Seda suunda iseloomustab võitlev hoiak. Nõutakse talupoegade vabastamist feodaalsest rõhumisest ja nende varustamist maaga ning balti mõisnike seisuslike eesõiguste likvideerimist, samuti vabamaid tingimusi kooli ja rahvuskultuuri arenguks. Arendades Eesti olude ja balti erikorra teravat kriitikat, äratasid demokraatliku suuna juhid rahvuslikku teadvust ja aktiviseerisid rahvahulki võitlusele oma õiguste eest.

J. Köler seisis võitleva isamaalasena rahvusliku liikumise hälli juures. Temalt said äratust ja toetust paljud ühiskonnategelased ja kogu liikumise võitlev suund. Köleri taotluste edasiarendajaks saab **Carl Robert Jakobson** (1841—1882), mehine ja tulihingeline võitleja, andekas poliitik ja laia silmaringiga kultuuritegelane. Jakobson asus poliitilise võitluse teele 60-ndail aastail Peterburis, kus ta töötas gümnaasiumiõpetajana ja oli tihedais kokkupuuteis nn. Peterburi patriootide rühmaga.

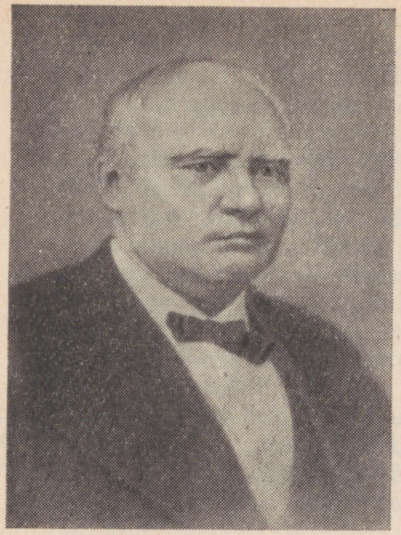

J. V. Jannsen.

C. R. Jakobson.

Rahva vaimustava poolehoiu võitis Jakobson «Vanemuise» seltsis peetud kolme kõnega (1868—1870), mis ilmusid brošüürina pealkirja all **«Kolm isamaakõnet»** (1870) ja müüdi mõne kuuga läbi. Tähtsaim isamaakõnedest oli esimene, mis kujutab kolme ajajärku eesti rahva ajaloos. Esimene on idealiseeritud pilt muistsest vabaduspõlvest. Seda aega nimetab Jakobson valguse ajaks. Teine pilt kirjeldab eestlaste alistamist saksa röövvallutajate poolt ja sellele järgnenud piinarikast orjuseaega. Aleksander II reformiga alanud kolmandat ajajärku nimetas Jakobson koiduajaks. Jakobsoni kõnes esineb mineviku idealiseerimist, kuid just selle tõttu oli neil kaasajal määratu ideeline mõjujõud: balti aadlile heideti näkku ajalooliselt põhjendatud süüdistus, vastukaaluks seati eestlaste sangarlik võitlus liidus venelastega.

Demokraatliku suuna esindajate ideed ja taotlused olid kaasajal progressiivsed ja leidsid rahvahulkades elavat poolehoidu.

Võitlus kahe suuna vahel

1870. aastate esimesel poolel töötasid demokraatliku ja klerikaalse suuna esindajad aktiivselt rahvuslikes organisatsioonides, ilma et nendevahelised hõõrumised oleksid kujunenud avalikuks tüliks. Rahvuslike organisatsioonide hoogne tegevus kandis head vilja. Talurahva rahvuslik teadvus tugevnes ja tema silmaring avardus. Kuid see ei olnud rahu ja lepituse olukord. Jakobsoni aheldas ajalehe puudumine, mida ta vajas nagu sõdur relva. Võitlus omandabki

sootuks teravamad piirjooned ja tulisema hoo, kui 1878. aastast hakkab Viljandis ilmuma Jakobsoni ajaleht «Sakala». Jakobson õhutas oma lehe veergudel rahvahulki võitlusele balti erikorra vastu.

Rahvusliku liikumise kahe suuna vahel algas 1870. aastate lõpul äge võitlus, mis kajastus ajalehtedes ja levis ka rahvuslikesse organisatsioonidesse. Terav võitlus selgitas rahvusliku liikumise erinevate suundade eesmärke rahvale ja kasvatas tema poliitilisi teadlikkust. Rahvahulgad toetasid kartmatult selles võitluses demokraatliku suuna esindajaid. Rahvas nimetas tabavalt Jakobsoni pooldajaid «rahvameeste parteiks» ja Jannseni-Hurda mõtteosalisi «kirikhärrade parteiks». Jakobsoni poolehoidjate arv mitmekordistus 1880. a. algul. Hurt aga oli sunnitud lahkuma rahvuslike organisatsioonide juhtivatelt kohtadelt.

Rahvusliku liikumise taandumine

Kahe aastakümne vältel jõuliselt arenenud rahvuslikus liikumises algab 1880. aastate esimesel poolel järsk taandumine. Selle tingisid olulised muutused ühiskondlikus elus.

Eesti talurahva taotluste programm, mis esitati märgukirjana tsaarivalitsusele, jäi rahuldamata. Talurahva rahulolematuse survel pidi valitsus ometi kohalikke olusid revideerima, mille tulemuseks olid vaid mõned aadli õigusi kärpivad reformid. Neile järgnes aktiivne venestamispoliitika. Ametiasutustes ja koolides võeti tarvitusele riigi- ja õppekeelena vene keel. Tartu ülikoolis asendati mitmed saksa õppejõud vene õppejõududega, ülikooli valgus Sise-Venemaalt üliõpilasnoorsugu. Vene keele oskuse levik võimaldas vene eesrindliku kultuuriga tutvuda ja soodustas kultuurialast suhtlemist eesti ja vene haritlaste vahel. Teisest küljest pidurdas venestamispoliitika emakeelse hariduse arengut ja raskendas normaalset suhtlemist rahva ja ametiasutuste vahel.

Niisugustes ühiskondlikes tingimustes taandus rahvuslik liikumine, pealegi kaotas ta oma juhid. Demokraatliku suuna mõjuvõimas juht Jakobson ja «Kalevipoja» koostaja Kreutzwald surid 1882. aastal, Jakobsoni töö jätkaja M. Veske lahkus 1885. a. Eestist. Jannseni tabas 1880. a. halvatus ja Hurt jäi rahvuslike organisatsioonide tegevusest kõrvale. Uutel ühiskonnategelastel A. Grenzsteinil, K. A. Hermannil ja teistel aga polnud võitluses rahva eluliste huvide ja püüdluste eest kindlat programmi. Nad ei suutnud õigesti orienteeruda komplitseerunud rahvuspoliitilistes olusuhetes ning nende ühiskondlikule tegevusele oli omane kõikumine ja põhimõttelagedus. Seoses eesti kultuuriliste ja majanduslike ettevõtete likvideerimisega tabas rahvuslikku liikumist kriis.

Eesti rahvusliku kultuuri ja kirjanduse arenemine 1860.—1880. aastail

Rahvusliku liikumise aeg tõi kaasa rahvusliku kultuuri õitselepuhkemise. Rajati eesti perioodiline ajakirjandus, pandi alus rahvuslikule kirjandusele, teatrile, kunstile ja teadusele, laiendati rahvakoolide võrku ja soetati ajakohast koolikirjandust.

Haridus

1860. aastaist peale elavnes Eestis **hariduselu.** Maal ehitati rohkesti uusi valla- ja kihelkonnakoolimaju, kooliõpetajate ettevalmistamiseks asutati õpetajate seminare. Eesrindlikumad haritlased ja talupojad nõudsid rahvakoolide vabastamist balti-sakslaste eestkoste alt ja loodusõpetuse, geograafia, ajaloo ning vene keele õpetamist koolides.

Suurt hoolt kanti koolide varustamise eest ajakohaste õpikutega. Eriti viljakas oli koolikirjanduse alal **C. R. Jakobson,** kes ise oli väljapaistev pedagoog. Tema sulest ilmus 1867. a. **«Uus aabitsa raamat»,** milles autor kasutas uut kirjaviisi ja rakendas oskuslikult hääldamismeetodit. Jakobsoni **«Kooli lugemise raamatus» I—III** (1867—1876) lähtuti lugemispalade esitamisel lapse kodukohast; peale loodusloolisti, ajalooliste ning geograafiliste palade tutvustati eesti rahvalaule, katkendeid «Kalevipojast», Koidula jt. luuletusi. Maateaduse õpetamiseks andis Jakobson välja «Väikese geograafia». Kirjanik ja kooliõpetaja J. Kunder koostas koolidele «Looduse õpetuse» I—III ja vene keele õpiku «Esimene õpetus vene keeles». Jakobsoni ja Kunderi õpikud olid koolides peaaegu igal pool kasutusel.

Teadus

Eesti teadlased ja kirjanikud rajasid **rahvusliku teaduse.** Fr. R. Kreutzwald pani aluse eesti rahvaluuleteadusele, J. Hurt, A. Grenzstein ja K. A. Hermann arendasid eesti keeleteadust. **M. Veske** selgitas esimesena, et eesti keeles esineb kolm väldet. Keeleõpikus «Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis» andis ta ülevaate eesti häälikute väldetest ja soovitas hääldamispärast kirjaviisi tarvitusele võtta. Akadeemik **F. J. Wiedemann** koostas eesti keele kauaaegse uurimise tulemusena «Eesti-saksa sõnaraamatu» (1869) ja eesti keele teadusliku grammatika, mis on olnud eesti keele uurijaile ammendamatuks allikaks kuni tänapäevani.

Ajakirjandus

Pärast tsaar Aleksander II troonileastumist muutus Baltimail ajakirjanduse väljaandmine mõnevõrra vabamaks. 1857. a. hakkas Eestis ilmuma kaks ajalehte: «Pärnu Postimees» J. V. Jannseni toimetusel Pärnus ja «Talurahva Postimees» Tartus pastorite toimetusel. **«Pärnu Postimehega»** algas eesti pidev rahvuslik ajakirjandus. 1863. a. lõpul asus Jannsen Tartu ja hakkas välja andma **«Eesti Postimeest»,** mis jäi aastail 1864—1878 ainsaks ülemaaliseks eesti aja-

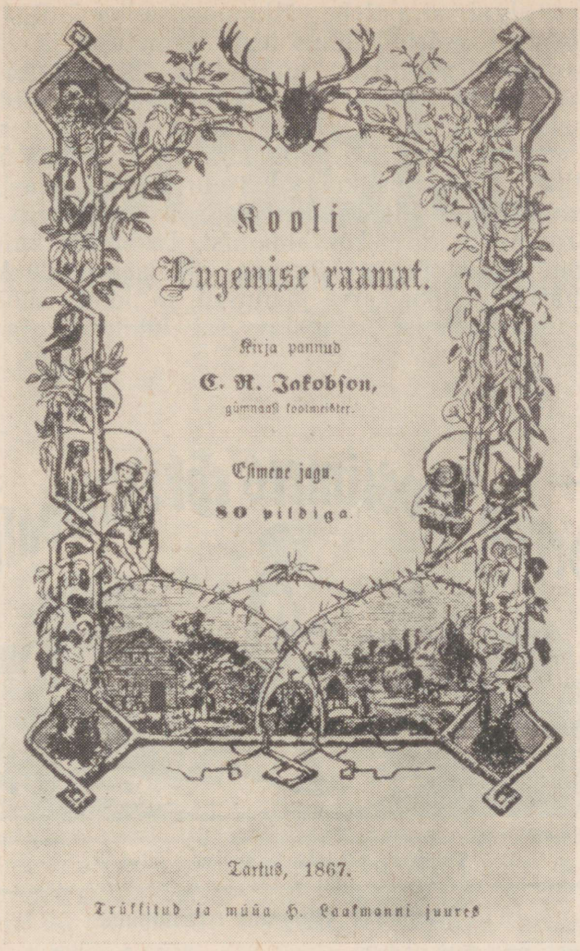

C. R. Jakobsoni «Kooli lugemise raamatu» tiitelleht.

leheks. Lehel oli ligi 3000 lugejat, tema kaastööliste hulka kuulusid kõik tähtsamad rahvusliku liikumise tegelased, nagu L. Koidula, C. R. Jakobson, J. Hurt, J. Weitzenberg, A. Reinvald jt. «Eesti Postimehes» virgutati talusid ostma, jagati õpetusi põllupidamise ja tervishoiu alalt, õhutati rahvuslike organisatsioonide ja laulukooride asutamist, selgitati hariduse tähtsust. Ent Jannsen säilitas sõbralikud suhted balti-saksa mõisnike ning pastoritega ja hoidus võitlusest nende vastu. Tema petlikuks lootuseks oli kergendada talurahva ränka olukorda kokkuleppe teel balti aadliga.

1878. a. algul sai ajalehe väljaandmise loa C. R. Jakobson. Sama aasta 11. märtsil ilmus tema toimetusel ja väljaandel Viljandis eesti poliitika-, kirjanduse- ja põllutöö-ajalehe «Sakala» esimene number. Lehe kaastöölisteks olid Fr. R. Kreutzwald, J. Köler, M. Veske, J. Kunder jt., algul ka J. Hurt. «Sakala» selgitas plaanikindlalt kodumaa ühiskondlik-poliitilise, majandusliku ja kultuurilise elu edasiliikumist pidurdavaid tegureid ja nõudis balti-saksa paruneilt sotsiaalsete väärnähtuste kiiret kõrvaldamist. Ta näitas, kuidas Eestis, sellest hoolimata et teoorjus oli ametlikult kaotatud, püsisid pärisorjusliku korra jäänused, ja nõudis mõisaorjuse lõplikku likvideerimist. «Sakala» sai lühikese aja jooksul

№ 1. 1857.

Perno Postimees ehk Näddalileht.

Pernus, kesknädbal sel 5mal Jani-ku päwal.

Postimehhe essimenne terretaminne.

Terre, armas Eesti rahwas!
Minna, Perno Postimees,
Kulutama ollen wahwas
Keik, mis sünnib ilma sees,
Annan teäda sulle heaks,
Et ka sinne rahwas teaks,
Kuida keik maailma maad
Ellawad ja teggewad

Arwalikkud kulutused,
Rigi käsud, seädused,
Sündind asjad, mälestused
Ja keik teised teädused
Sündko siin ehk teises rikis,
Saad siin leida nende likis,
Mis se kirri teäda annab,
Iggamehhe kätte kannab.

Kirrikudest, laste kolist,
Pöllo-töst ja harrimisest,
Mitmest asjast, iggast polist,
Ellajatte kaswatusest:
Nende terwist, arsti-rohto,
Hädda aial abbi-ohto
Luggedes sa leiad siit;
Agga mitte ebba wiit!

Andko nüüd siis Jummal sull'
Head meelt ja moistust ka,
Joudo, römo, toidust kül,
Wagga ello ellada;
Jummal saatko armust ka,
(Sedda pean sowima:)
Et, kui korra sõbraks same —
Hästi kauaks sõbraks jäme! —

«Pärnu Postimehe» esimene lehekülg.

№ 1 ja 2. Wiliandis, sell' 11ᵐᵉˡ Märtsil 1878. I. aastakäik.

Sakala.

Üks poliitika, kirjanduse ja põllutöö ajaleht.

Wastutaja toimendaja ja wäljaandja C. R. Jakobson.

«Sakala» esimene lehekülg.

eesti kõige loetavamaks ajaleheks (tellijaid 5000). Jakobsonil oli tihe kaastööliste võrk üle kogu maa. Iga «Sakala» numbri ilmumist oodati põnevusega, paljudes taludes korraldati kollektiivseid lehelugemisi. «Sakala» valgustas majandus- ja kultuurielu kõiki külgi, andis praktiliseks eluks väärtuslikke juhiseid ja sisendas optimistlikku võitlusvaimu.

Pärast Jakobsoni surma sai «Sakala» demokraatliku poliitilise võitluse jätkajaks ajaleht **«Virulane»**, mis 1882. a. hakkas ilmuma Tallinnas J. Järve toimetusel. «Virulane» valgustas esimese eesti ajalehena juba maa- ja linnaproletariaadi olukorda ja kaitses nende huve. Kuid 1888. a. saadeti Järv vastaste pealekaebuse tõttu maalt välja — ainuke eesrindlik ajaleht jäi seisma. A. Grenzstein asutas Tartus ajalehe **«Olevik»** (1882), mis sai eesti kodanluse häälekandjaks 80-ndail aastail. Esialgu oli «Olevik» rahva hulgas üheks loetavamaks leheks. Hiljem muutus Grenzstein poliitiliselt põhimõttelagedaks ja «Olevik» kaotas oma lugejad.

Sel ajal ilmusid ka kirjanduslik-kultuurilised ajakirjad **«Meelejahutaja»** ning **«Oma Maa»**, kus ilmus nii eesti ilukirjandust kui ka tõlkeid vene, saksa jt. eesrindlike kirjanike teostest. «Oma Maa» etendas M. Veske toimetusel väljapaistvat osa vene kirjanduse ja Venemaa tutvustamisel.

Kirjandus

Seoses eesti rahva haridusliku taseme ja kirjaoskuse järsu tõusuga XIX sajandi teisel poolel laienes märgatavalt **kirjanduse** levik ja mõju rahva hulgas, tema osatähtsus ühiskondlikus ja kultuurielus kasvas mõõtmatult. Kirjandus levis rahva sekka eri raamatutena, samuti kalendrite, ajalehtede ja kooliõpikute kaudu.

Eesti rahvuslikule kirjandusele pani 1860. aastate algupoolel aluse Kreutzwald oma «Kalevipoja» ja «Eesti rahva ennemuistsete juttudega». Kreutzwald rajas eesti rahvusliku kirjanduse demokraatlikud alused, mida teised selle ajajärgu kirjanikud, nagu J. V. Jannsen, L. Koidula, J. Weitzenberg, C. R. Jakobson, Fr. Kuhlbars, A. Reinvald, M. Veske, J. Kunder ja E. Bornhöhe süvendasid, mitmekesistasid ja edasi arendasid. Nende teostes kajastusid tekkiva rahvusliku kirjanduse põhimotiivid: viha ja võitlusvaimu õhutamine saksa röövvallutajate ja orjastajate vastu, rahvusliku teadvuse ja patriotismi äratamine, muistse vabaduspõlve idealiseerimine, pärisorjusliku ekspluateerimise hukkamõistmine, rõhujatevastase võitluse virgutamine, eesti ja vene rahva sõpruse propageerimine, loova töö, hariduse ning teadmiste tähtsuse rõhutamine.

Oma olemuse ja põhisuuna poolest oli eesti kirjandus 1860.—1880. aastail rahvusromantiline. Selles ülistati eestlaste muistset vabadust, isamaad ja selle looduse ilu, eesti rahva töökust ja vaprust, emakeelt ja kodukohta, sügavate tunnete õilsust. Need kunstisõnas väljendatud ideed innustasid rahvuslikku võitlust. Väga iseloomulik motiiv on just idealiseeritud muistse põlve vastandamine süngele orjapõlvele. See sisendas võitlusjulgust, sütitas viha rõhumise vastu, juhtis rahva pilgud tulevikku, parema elupõlve poole. Progressiivsete romantikutena pöördusid selle aja kirjanikud sageli rahvaluule poole, kust leiti ilmekaid minevikupilte, võitlevaid ideid ja tabavaid vormielemente.

Valitseva progressiivse romantismi kõrval avalduvad selle ajastu kirjanduses tugevad realistlikud tendentsid, nagu Weitzenbergi ja ka mõnedes Veske luuletustes, Kreutzwaldi, Jannseni ja Koidula jutustustes, samuti Koidula ja Kunderi näidendites. Nendes teostes kujutatakse tõepäraselt kaasaja ühiskondlikke olusid, esitatakse tõetruid pilte kodumaa loodusest. Sageli kohtame romantiliste ja realistlike joonte põimumist.

Eesti kirjanduses oli 1860.—1880. aastail kõige levinumaks žanriks **luule,** milles kõige otsesemalt kajastusid eesti rahvusliku liikumise taotlused.

Kreutzwald juhtis oma luuleloominguga eesti luule rahvuslikule arenemisteele. Koidula rajas eesti lüürika põhiliigid: isamaa- ja looduslüürika, armastus- ning lasteluule. Eesti luule temaatikat laiendasid J. Weitzenberg, C. R. Jakobson, Fr. Kuhlbars, A. Reinvald, M. Veske, J. Kunder, J. Bergmann jt.

Sügavalt ideeline isamaaluule etendas 1860.—1880. aastail väljapaistvat osa rahva patriotismitunde kasvatamisel

võitluses balti-saksa mõisnike eesõiguste vastu. Patriootilise luule mõjul tugevnes eesti rahva rahvuslik teadvus, usk oma jõusse ning paremasse tulevikku.

XIX sajandi 50.—80. aastate tähtsamateks **jutukirjanikeks** olid Fr. R. Kreutzwald, J. V. Jannsen, L. Koidula, J. Pärn ja E. Bornhöhe.

Fr. R. Kreutzwald kirjutas allegoorilis-satiirilisi ja eesti külaelu kujutavaid jutustusi. Allegoorilis-satiirilistes jutustustes, nagu «Reinuvader Rebane», «Kilplased» ja «Tuisulased», piitsutas ta feodaalühiskonna pahesid, mõistis hukka vana kirjaviisi tarvitamise ja naeruvääristas tagurlust, võhiklust ja rumalust. Kreutzwald esitas külaelu käsitlevates jutustustes («Paar sammukest rändamise teed», «Videvik» jt.) elulähedasi pilte möödunud sajandi külaelust. Ta rajas eesti rahvaliku jutukirjanduse traditsioonid.

J. V. Jannseni ulatuslikust proosaloomingust pälvivad mainimist ta algupärased jutud «Maatargad», «Uus variser» jt., milles autor esitab üsna tõepäraseid pilte külaolustikust, talurahva elust ja kombeist.

L. Koidula sulest ilmus rida olustikulisi jutustusi, nagu «Enne ukse lukutamist», «Ainuke», «Tammiste küla «veskitondid»» jt. Tema jutustustes kajastus 1860.—1880. aastate elevusrikas kaasaeg: väljarändamisliikumine, laulukooride tegevuse elavnemine, vastuolude teravnemine rikaste ja vaeste vahel, rahvakoolide olukorra paranemine jne. Koidula halvustas oma jutustustes ebausku ja rahaahnust ning kujutas töökate, edasipüüdlike ja ausate inimeste võitu ahnete ja petiste üle.

J. Pärn viljeles olustikuproosat. Tema õnnestunumaid jutustusi on «Oma tuba, oma luba» ja «Must kuub».

E. Bornhöhe rajas oma populaarsete ajalooliste jutustustega «Tasuja», «Villu võitlused» ja «Vürst Gabriel» eesti ajaloolise proosaloomingu, tõstes neis esile eesti talurahva vabadusvõitluse teema.

Teater

Eesti rahvusliku teatri mõtte algatajad ja esimeste eestikeelsete näidendite loojad olid Fr. R. Kreutzwald, C. R. Jakobson ja L. Koidula. Juba 1858. a. paiku oli Kreutzwald kirjutanud eestikeelse näidendi «Peeter Suure kroonimine» ja juhatas selle ettekannet Võrus. Hiljem tõlkis ta eesti keelde näidendid «Tuletorn» ning «Vanne ja õnnistus».

Eesti rahvusliku teatri asutas Lydia Koidula Tartus 1870. a. Ta kirjutas paari aasta jooksul näidendid «Saaremaa onupoeg», «Kosjakased» ja «Säärane mulk», seadis need lavale ja juhatas nende ettekandmist «Vanemuise» seltsis.

70-ndate aastate algul rajatud eesti rahvuslikku teatrit

võime selle tegevuse algperioodil nimetada tema asutaja nime järgi Koidula teatriks. 1878. a. valiti «Vanemuise» teatri juhiks August Wiera, esimene eesti kutseline teatritegelane. Ta tõi lavale C. R. Jakobsoni näidendi «Arthur ja Anna» ning J. Kunderi teosed «Muru Miku meelehaigus» ja «Kroonu onu». Eriti suure menu osaliseks sai «Kroonu onu», mille võidukäik algas «Vanemuise» laval 1885. a.

Helikunst

1860.—1880. aastatel sai alguse ka eesti rahvuslik helikunst. Seoses laulupidude korraldamisega elavnes laulukooride ja puhkpilliorkestrite tegevus. Koguti eesti rahvaviise ja heliloojad viisistasid eesti luuletajate laule. A. Kunileid, esimesi eesti heliloojaid, lõi viisid Koidula luuletustele «Sind surmani küll tahan» ja «Mu isamaa on minu arm», mis kanti ette esimesel laulupeol. K. A. Hermann kogus rohkesti eesti rahvaviise ja andis välja rea noodiraamatuid: «Eesti Kannel», «Kodumaa laulja», «Eesti rahvalaulud segakoorile» jt. Tema tuntumaid laule on «Kalevipoja» laulukatkendite sõnadele loodud «Isamaa ilu hoieldes» ja «Kuku sa, kägu, kulda lindu».

Kujutav kunst

Kujutava kunsti väljapaistvamaks esindajaks oli maalikunstnik J. Köler, kes kuulus rahvusliku liikumise demokraatliku suuna juhtide hulka. Tema parimateks ühiskondlikke teemasid kujutavateks maalideks 1860.—1880. aastail olid «Nõidusunest ärkamine» ja «Lorelei needmine munkade poolt». Kunstniku isa ja ema portreed ning kodutare maal rõhutasid autori kindlat sidet eesti talurahvaga. Köleri maal «Nõidusunest ärkamine» andis Koidulale tõuke kujutada isamaa matmise motiivi patriootilises luuletuses «Ei jäänud!». J. Köler on loonud ka Fr. R. Kreutzwaldi portree.

Raidkunsti alal väärivad esiletõstmist A. Weizenbergi ja A. Adamsoni kuulsad skulptuurteosed «Kalevipoja» aineil ja büstid ning monumendid rahvusliku liikumise tegelastest, nagu A. Weizenbergi «Kalevipoeg», «Linda», «Koit ja Hämarik», Kreutzwaldi büst jt.; A. Adamsoni «Kalevipoeg ja Sarvik», L. Koidula mälestussammas Pärnus jne.

Küsimusi ja ülesandeid

1. Nimetage kodanliku rahvuse kujunemise eeldused. Kirjeldage rahvusliku liikumise suurüritusi ja nende mõju rahvahulkadele.
2. Võrrelge rahvusliku liikumise kahe suuna eesmärke ja taotlusi. Kirjeldage võitlust kahe suuna vahel. Nimetage positiivseid ja negatiivseid jooni J. V. Jannseni ja J. Hurda tegevuses. Iseloomustage C. R. Jakobsoni demokraatliku suuna juhina.
3. Missugust osa etendasid Kreutzwald ja Koidula esimeste eestikeelsete näidendite loomisel ja rahvusliku teatri rajamisel?

FRIEDRICH REINHOLD KREUTZWALD

(1803—1882)

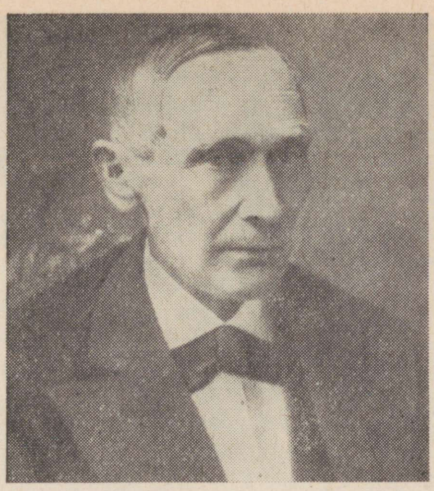

ELU JA KIRJANDUSLIK-ÜHISKONDLIK TEGEVUS

Lapsepõlv ja noorus

Friedrich Reinhold Kreutzwald, eesti rahvusliku kirjanduse rajaja ja rahvuseepose «Kalevipoeg» koostaja, sündis 26. detsembril 1803. a. Virumaal Kadrina kihelkonnas Jõepere mõisas (praegu Rakvere rajoonis). Tema isa, perekonnanimeta pärisori Juhan oli Jõepere mõisa kingsepp ja elas mõisa lähedal Ristmetsa vabadikukohal. Tulevasele kirjanikule anti koolipõlves sünnikoha järgi nimeks saksapärane perekonnanimi *Kreutzwald,* ta ise aga kasutas sageli oma tööde all nii eestipäraseid eesnimesid kui ka perekonnanimena sünnikoha rahvapärast nimetust — *Vidri Rein Ristmets.*

Jõepere

Kaarli mõisas

Kreutzwald oli vaevalt pooleaastane, kui ta vanemad asusid Rakvere lähedal asetsevasse Kaarli mõisa, kus ta isa sai aidameheks ja ema pereemandaks. Siin veetis väike Aida-Vidri, nagu teda nimetati, oma lapsepõlve. Kaarli mõisas õppis ta tundma pärisorjuses ägava talurahva seisundit ja rahva suulist loomingut. Teritatud kõrvu kuulas Kreutzwald põlvepikkuse poisina mõisa ketrus- ja rehetoas rahvajutte.

Juba Kaarli mõisas kuulis Kreutzwald arukalt mõisateenrilt Kotlepilt lugusid vägilasest Kalevipojast. Kotlep näitas terasele Aida-Vidrile Kalevipoja nimega seoses olevaid kohti: ta peaaset, kurnipakku, hobuse jalajälgi.

Rakveres

Algõpetuse sai Kreutzwald oma emalt. 1815. aasta sügisel võeti ta vastu Rakvere algkooli õpilaseks. Algkoolis kuulus Kreutzwald parimate ja andekamate õpilaste

Aida-Vidri muinasjutte kuulamas. *O. Kangilaski.*

hulka. Kooli kursuse lõpetas ta poolteise aastaga. Kui ta 1817. a. algul astus Rakvere kreiskooli, ütles talle senine õpetaja Gööck: «Friedrich! See on nüüd teine trepiaste. Tõuse kuni kõrgema astmeni!»

Mõlemad nimetatud koolid olid saksa õppekeelega. Kreutzwaldi edasijõudmine üksikutes õppeainetes, kodune hoolsus ja käitumine on kreiskoolis hinnatud enamasti väga heaks. Peale saksa keele õppis ta kreiskoolis ka vene keelt, milles ta osutas samuti väga häid teadmisi. Vanemate vaesuse tõttu pidi Kreutzwald õpingud kreiskoolis katkestama.

1815. a. aprillis sai Kreutzwaldi isa kauase teenistuse eest vabakirja, mille järgi kogu perekond vabanes pärisorja seisusest ja võis vabalt oma elukohta valida. Vabakirjaga omandatud vabadust kasutades asus Kreutzwaldi isa 1818. a. Ohulepal Hageri kihelkonda väikesse Ohulepa mõisa, kus ta sai mõisavalitsejaks. Poeg aga pandi Tallinna ühte kaubakontorisse õpipoisiks. Kuid varsti selgus, et Kreutzwaldil polnud kaupmehekutseks eeldusi, ja ta tuli tagasi vanemate juurde.

Ohulepal alustas Kreutzwald 1818. a. rahvalaulude üleskirjutamist, milleks ta oli tõuke saanud tuntud rahvaluulekogujalt, Kadrina kirikuõpetajalt A. Knüpfferilt. Ohulepal jutustas Kreutzwaldile rahvajutte vana mõisa toapoiss Jakob Fischer, keda mõisas nimetati Toapapaks.

Toa-Jaagup teadis Kreutzwaldile jutustada lugusid ka kangelasest Kalevipojast, tema ujumisest üle Soome lahe ja seiklustest Soomes.

Tallinnas ja Peterburis

Aastal 1819 avanes Kreutzwaldil ootamatult võimalus oma õpingute jätkamiseks. Tallinnas kavatseti asutada rahvakooliõpetajate seminar ja leiti, et Kreutzwald kui andekas noormees võiks seminariõpetaja kutseks ette valmistuda. Kreutzwald tuli 1819. a. algul Tallinna ja asus saksa kreiskoolis õppima.

Kreutzwaldile õpetati ka eesti keelt. See virgutas teda saksa kirjandust eesti keelde tõlkima. Esialgu proovis ta jõudu Schilleri ja Goethe luuletuste kallal. 1820. a. aga valmis tal pikema tõlketööna jutustus «Vaga Jenoveva ajalik eluaeg».

Kreutzwald lõpetas kreiskooli 1820. aastal. Kuna rahvakooliõpetajate seminar jäi asutamata, võis ta oma tahte kohaselt töökohta valida. Esialgu töötas ta Tallinnas algkooliõpetajana, jätkates töö kõrval usinalt enesetäiendamist. Suvised ja talvised koolitöövaheajad veetis Kreutzwald kodukohas Ohulepal, kus ta kogus rahvaluulet ja uitas metsades ringi, nautides looduse ilu. Vana jutuvestja Toa-Jaagup, kes oli osav ka aadrit laskma ja haigeid ravima, soovitas Kreutzwaldil arstiks õppida.

1824. a. lahkus Kreutzwald Tallinnast ja asus pealinna **Peterburi**, kus ta töötas koduõpetajana ühes Peterburi jõukamas aadliperekonnas, vaba aja aga pühendas iseseisvaile õpinguile. Kreutzwaldile, kes oli üles kasvanud lihtsas ja vaeses kodus, ei meeldinud elu toretsevas aadliperekonnas. Ta hellitas lootust astuda Peterburi arstiteaduse akadeemiasse, aga seda ei võimaldanud ta kuulumine maksualusesse seisusse ja puudulik vene keele oskus. Novembris 1825 lahkus Kreutzwald Peterburist ja sõitis Tartu, et küpsuseksamiteks ette valmistuda.

Ülikooliaastad Tartus

1826. a. algul sooritas Kreutzwald Tartu ülikooli juures küpsuseksamid ja ta immatrikuleeriti 1826. a. jaanuaris Tartu ülikooli arstiteaduskonna üliõpilaseks. Katkendliku eelhariduse tõttu pidi ta esimesel ülikooliaastal tõsiselt pingutama, et kõrvaldada lünki oma teadmistes. Edasirühkiv noor üliõpilane ületas need raskused peagi.

Tartus tutvus Kreutzwald doktorieksamiteks valmistuva Faehlmanniga. Ühiste huvide tõttu tekkis nende vahel siiras ja südamlik sõprus, mis pakkus Kreutzwaldile kui nooremale võitluskaaslasele suurt moraalset tuge.

Ülikooli vaheaegadel matkas Kreutzwald nagu varemgi maal, et rahvaluulet koguda. Ta vanemad olid 1824. a. asunud Paide-lähedasse Viisu mõisa, kus Kreutzwald sageli peatus ja rahvaluulelisi materjale üles tähendas. Rahva-

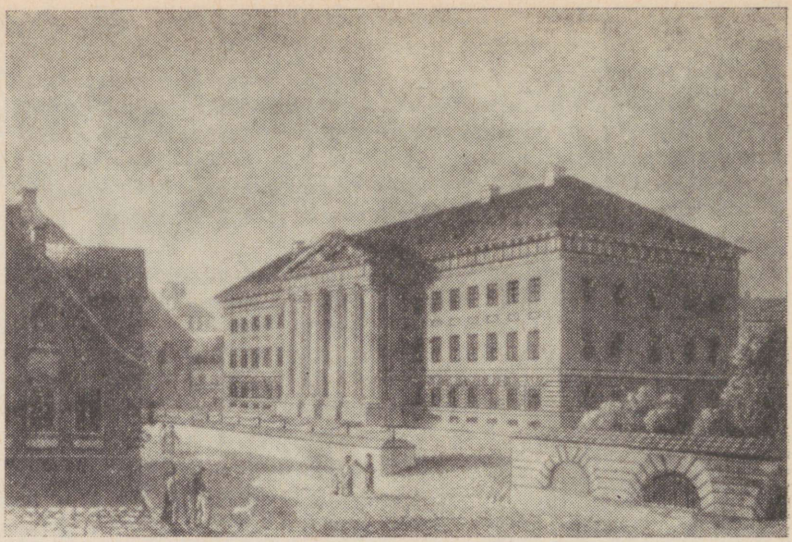

Tartu ülikooli peahoone. *A. Hageni akvatinta.*

luulepärimuste kogumise otstarbel viibis ta mitut puhku ka oma varasemas kodukohas Virumaal.

Tartus elavnes Kreutzwaldi huvi ilukirjanduse vastu. Ta kuulas ülikoolis loenguid kirjandusajaloost ja esteetikast ning luges kirjanduse klassikute teoseid, märkides oma kirjanduslikku päevikusse ideerikkamaid katkendeid ja lauseid loetud raamatuist. Üliõpilasena kirjutas ta saksakeelseid luuletusi, millest mõned ilmusid saksa ajakirjades.

1831. a. jõudis Kreutzwald oma õpingutega ülikoolis lõpule ja hakkas valmistuma lõpueksamiks. Samal ajal levis mitmes kohas epideemia ja Kreutzwald saadeti ühes teiste noorte arstidega selle vastu võitlema. Lõpueksami sooritas ta 1832. a. ja omandas järgmisel aastal arstidiplomi.

Kreutzwald asus 1833. aasta märtsis linnaarsti kohale Võru linna. Samal aastal abiellus ta Tartu tinavalajameistri tütre Marie Elisabeth Saedleriga, kes oli küll osav perenaine, kuid kel polnud vaimseid huve. Ühes kirjas kirjutab Kreutzwald, et ta naine koob meelsamini tosina sukki, kui et loeb ühe laulu «Kalevipojast».

Võrus

Võrus töötas Kreutzwald pidevalt nelikümmend neli aastat (1833—1877). Looduslikult kauni ümbrusega Võru linnake kujunes talle meelepäraseks töötamiskohaks. Esialgu oli Kreutzwaldil arstiametis majanduslikke raskusi, sest ta ravis vaeseid enamasti tasuta ja andis neile rohudki oma koduapteegist kaasa.

Kreutzwaldil oli Võrus väike aiaga maja. Suure loodusesõbrana istutas ta aeda rohkesti lilli ja viljapuid. Oma õnnelikumateks hetkedeks pidas Kreutzwald neid väheseid vabu tunde, mil ta võis endasse süvenenult istuda oma aia varjukate puude all ja nautida õitsvate lillede ilu ja puude ning põõsaste rohelust. Vabanenud õhtuti väsitavast arstiametist, läks Kreutzwald oma vaiksesse madalasse töötuppa, mis asetses maja teisel korrusel. Siin võis ta häirimatult raamatuisse süveneda ning loomingulist tööd teha.

Töötades arstina õppis Kreutzwald tundma eesti rahva rõhutud majanduslikku seisundit ja madalat hariduslikku taset. Oma kirjandusliku tegevuse esmajärguliseks ülesandeks pidas ta *rahva õpetamist ja kasvatamist*. Ta hakkas koostama ja välja andma mitmesuguseid teoseid, rahvaraamatuid ja perioodilisi väljaandeid.

Oma sõbra Faehlmanni soovitusel tõlkis Kreutzwald ja kohandas eesti oludele karskussisulise jutustuse «*Viina katk*» (1840). Siitpeale hakkas ta kalendritele kaastööd tegema. Ligi kolmkümmend aastat toimetas Kreutzwald **«Maarahva Kasulist Kalendrit»**, mis 1867. a. nimetati ümber «Eesti Rahva Kasuliseks Kalendriks». Selles kalendris avaldas ta õpetlike kirjutiste kõrval ka jutustusi. Eri raamatuna

Fr. R. Kreutzwald noorena. *Hueberi maal.*

Fr. R. Kreutzwaldi maja Võrus.

ilmus 1853. a. Kreutzwaldi jutustus «Paar sammukest rändamise teed». Kogumik **«Sipelgas»** (I 1843, II 1861) sisaldas kirjutisi talumajapidamise, tervishoiu, ajaloo ja rahvaluule alalt ning luuletusi. Pildiajakiri **«Maailm ja mõnda,** mis seal sees leida on» (1848—1849) pakkus kirjeldusi ja seletusi maakerast, võõraist maist, loomadest, tehnika saavutustest jne. Tõlketeosena ilmus kolmeköiteline reisiraamat **«Maa- ja merepildid»** (1850—1861), milles jutustati reisidest ja juhtumustest Lõuna-Aafrikas, Tseiloni saarel ja Põhja-Jäämerel.

Pärast Faehlmanni surma sai Kreutzwaldi elutööks rahvuseepose **«Kalevipoeg»** koostamine. Selle teose ainestiku kogumine, värsistamine ja trükkitoimetamine nõudsid talt pingelist tööd ligi kaheteistkümne aasta jooksul.

Pärast «Kalevipoja» koostamist ei vaibunud Kreutzwaldi töö folkloristika alal. 60-ndate aastate algul avaldas ta oma muinasjutte trükis üksikvihikute kaupa. Tervikliku koguna ilmusid Kreutzwaldi muinasjutud 1866. a. pealkirja all **«Eesti rahva ennemuistsed jutud».** Kreutzwaldi lüürilise loomingu kõrgajastuks olid samuti 60-ndad aastad, mil ilmusid trükist ta luuletuskogud «Angervaksad» (1861) ja **«Viru lauliku laulud»** (1865).

Elades muudest kultuurikeskustest eemal, seisis Kreutzwald tihedas kirjavahetuses paljude progressiivsete kirjanike, ühiskonnategelaste ja teadlastega, et kirja teel arutleda aktuaalseid kultuurilisi ja ühiskondlik-poliitilisi probleeme. Nii pidas ta aastaid kirjavahetust Fr. R. Faehlmanniga, C. R. Jakobsoniga, L. Koidulaga, maalikunstnik J. Köleriga, Vene Teaduste Akadeemia liikmete A. Schiefneri ja J. Sjögreniga ning paljude teistega. Erilist tähelepanu väärib Kreutzwaldi **kirjavahetus Koidulaga,** mis kestis järgemööda kuus aastat (1867—1873). Kirjade kaudu oli Kreutzwald esimesele eesti naisluuletajale isiklikuks sõbraks ja juhendajaks nii kirjanduslikes kui ka ühiskondlikes küsi-

Fr. R. Kreutzwaldi toimetatud kalendri tiitelleht.

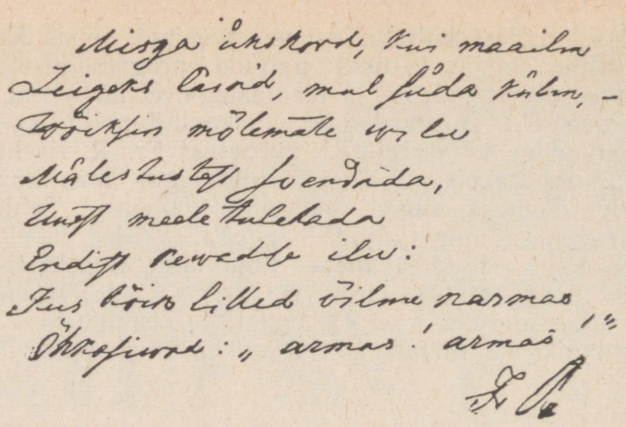

Fr. R. Kreutzwaldi käekirja näide.

mustes. Ta hindas tunnustavalt Koidula luuletusi, milles mõtted olid «eesti külalapse ehtes» ja «igas kohas selged».

Raske töökoormuse tõttu vananes Kreutzwald varakult, aga täitis endiselt ennastsalgava hoolega arstikohustusi ning jätkas ilukirjanduslikku loomingut ja rahvahariduslikku tegevust. Kui Kreutzwaldi tema 70. sünnipäeva puhul 26. detsembril 1873 õnnitlema tuldi, ütles ta: «Mina pole nende õnnitluste väärt... Inimarmastus ja heldus on arsti elukutse hing.»

Vanadusaastad Tartus

1877. a. lahkus Kreutzwald kõrges eas Võru arstikohalt ja asus elama Tartu oma tütre Adelheid Blumbergi perekonda. Siingi ei raugenud ta kirjanduslik ja ühiskondlik tegevus. Ta koostas pikaajalise arstipraktika kogemuste põhjal tervishoiu-alaseid teadmisi populariseeriva käsiraamatu «Kodutohter» (1879), mis leidis laialdast kasutamist kuni käesoleva sajandi algusaastateni.

Tartus oli Kreutzwald elavas kirjavahetuses «Sakala» toimetaja C. R. Jakobsoniga, kellele ta saatis aeg-ajalt kaastööd. Kirjades innustas Kreutzwald ründama «Sakala» veergudel tagurlust, rahvuslikku reetmist, mõisnike ees lömitamist, balti erikorda ja kiriklikku vagatsemist. Ta rõhutas vene keele õpetamise vajalikkust eesti koolides ning toetas eesti ja vene rahva sõprust.

Õpetatud Eesti Seltsi esindajana käis Kreutzwald 1882. a. maikuus Peterburis õnnitlemas dr. Karelli ta 50. a. ametijuubeli puhul. Sama aasta augustis ta haigestus ja suri 25. augustil 1882. Ta põrm sängitati Tartu Jaani kalmistule.

Kreutzwaldile on püstitatud mälestussambad Võrus, Rak-

veres, Tartus ja Tallinnas. Nõukogude võimu esimesel aastal asutati Kreutzwaldi majas Võrus temanimeline memoriaalmuuseum. Fr. R. Kreutzwaldi nime kannavad ka Eesti NSV Riiklik Raamatukogu ja Eesti NSV Teaduste Akadeemia Kirjandusmuuseum.

Kreutzwaldi maailmavaade ja ühiskondlik tegevus

Kreutzwaldi maailmavaate kujunemise aluseks sai ta siiras poolehoid eesti talurahvale, kellega ta seisis lähedases kokkupuutes kogu oma elu kestel. Talurahvas, tema kannatused ja igatsused said talle lähedaseks juba suulise rahvaloomingu kaudu, mida ta kõrgelt hindas varasest lapsepõlvest peale. Rahvaluule innustas Kreutzwaldi võitlema talurahva orjusest vabastamise eest.

Õppides ülikoolis arstiteadust, omandas Kreutzwald looduseteaduslikul alusel rajaneva maailmavaate. Kreutzwald rõhutas inimese mõistuse tähtsust tegelikkuse tunnetamisel. «Mõistuse valgus» võib igale inimesele olla kõige osavamaks nõuandjaks ja teejuhiks. Kirikut pidas ta igasuguse edenemise tõkestajaks ja pastoreid varaahneiks silmakirjateenreiks. Kreutzwald toetas kõike, mis arenes ja edasi viis, ning võitles paigaltammumise ja tardunu vastu. Põllupidamiseski soovitas ta uusi tulusamaid põllupidamisviise tarvitusele võtta.

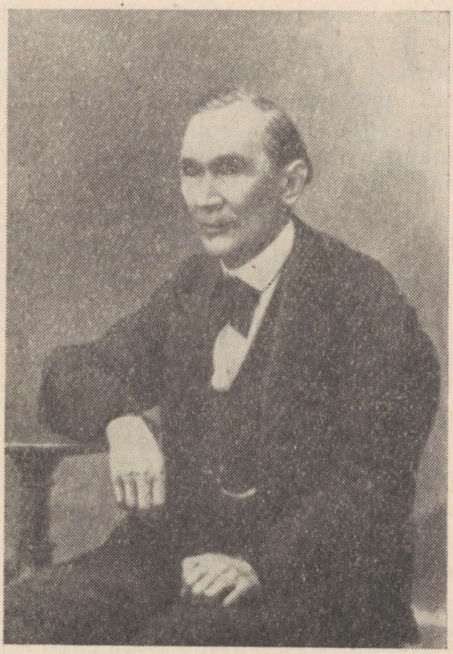

Fr. R. Kreutzwald **raugaeas.**

Valgustajana ja humanistina taunis Kreutzwald mõisnike ülevõimu ja vägivalda ning kirjeldas oma töödes *üldist häda maal, mis ei tunne mingit halastust.* Talle ei jäänud märkamata ka ebavõrdsus eesti kehvtalurahva ja jõukate peremeeste vahel.

Hariduse levitamiseks arendas Kreutzwald laialdast rahvavalgustuslikku tegevust. Oma populaarteaduslikes ja ilukirjanduslikes teostes pakkus ta väärtuslikke teadmisi, võitles kivinenud ja tagurlike eelarvamuste vastu, piitsutas pahesid, jagas tulusaid juhiseid elukorralduseks. Tutvustades pildiajakirjas «Maailm ja mõnda...» tehnika saavutusi ja loodusteaduste edusamme, tõstis Kreutzwald esile inimese mõistuse väljapaistva osa leiutuste teostamisel ja loodusjõudude ning -seaduste rakendamisel inimese teenistusse.

Kreutzwald oli tõeline patrioot ja pidas ennast uhkusega eestlaseks. Astudes välja ümberrahvustamise püüete vastu, kirjutas ta rahvaraamatus «Sipelgas» II: *Ja mis sest viga on, kui üks eestlane saksa keelt õpib ja tudeeritud meheks saab; aga tema peab oma südames sugurahva vastu truuks jääma... Nõnda on õnne kombel minuga lugu olnud, ja ma olen õige uhke selle peale, et ennast eestlaseks tohin nimetada.*

Kõiki inimesi ja rahvusi pidas Kreutzwald üheväärseiks. Ta leidis, et rahvused peaksid omavahel elama sõpruses. Oma teostes rõhutas ta eesti ja vene rahva koostöö tähtsust. Koolides soovitas ta õpetada eesti ja saksa keele kõrval ka vene keelt, et eestlased võiksid venelastega lähemas läbikäimises olla. Rahvaraamatus «Sipelgas» I on rõhutatud, et Eesti ala ühendamisel Venemaaga oli edasiviiv tähtsus eesti rahva elus, kuna pärast seda lakkasid sõjad Eesti pinnal.

Kogu oma elu vältel kaitses Kreutzwald eesti talurahva huve, võitles rõhumise ja ülekohtu vastu. Humaanse kultuuritegelasena püüdis ta eesti talupoegi mõisnike omavoli alt vabastada ja neile inimväärseid elamistingimusi luua. Oma populaarteaduslike teostega avardas ta rahva silmaringi ja kasvatas mõtlevaid, teadlikke patrioote, kes oma rahvast kohusetruult teeniksid ja kodumaale ustavaks jääksid.

LOOMINGULINE TEGEVUS

«KALEVIPOEG»

«Kalevipoega» koostamas

«Kalevipoja» koostamisega lõi Kreutzwald eesti eepose, tekkiva rahvusliku kirjanduse esimese suurteose. Pärast Fr. R. Faehlmanni surma tegi Õpetatud Eesti Selts

Fr. R. Kreutzwald
Köleri maal.

Kreutzwaldile ettepaneku «Kalevipoja» koostamine enda peale võtta. Talle saadeti Õpetatud Eesti Seltsi arhiivi kogutud materjal ühes vastavate paberitega Faehlmanni pärandist. «Kalevipoja» koostamine tundus Kreutzwaldile elutööna, mida ta asus täitma täie hoole, innu ja armastusega.

Esialgu kavatses Kreutzwald «Kalevipoja» koostada proosakujulisena. Kuid varsti selgus talle, et olemasolevast materjalist ei jätku tervikliku muistendi loomiseks. Kreutzwaldi virgutusel algas Kalevipoja-lugude täiendav kogumine. Ta käis ise lauluarmastajate Pihkva eestlaste hulgas täiendavaid materjale kogumas. Seal jõudis ta kindlale veendumusele, et «aastasadade eest on kogu Kalevipoja-muistend pidanud elama rahvasuus laulude kujul». Kreutzwaldil polnud küll mingeid lähemaid andmeid oma arvamuse tõestamiseks, aga ta leidis, et rahvalaulude stiil, mis oli rahvajuttude stiilist väljakujunenum ja rahvapärasem, sobis enam rahvaeeposele. Seepärast nägi ta oma rahvuslikku kohustust selles, et kogu Kalevipoega käsitlev ainestik, mille suurema osa moodustasid rahvajutud, värsivormi valada.

«Kalevipoja» mitmesuguste materjalide ühendamist ja eepose üksiklugude loomist kirjeldab Kreutzwald alguslau-

lus «Sissejuhatuseks»: *Laulik luues lugusida, / veerevaida värssisida, / võtab pihu võltsivallast, /tüki teise tõsitalust.*

Kreutzwaldi ennast ei rahuldanud koostatud eepos, mille kohta ta märkis: «Vähemalt minu «Kalevipojal» ei ole kõige vähemat pretensiooni nii kõrgelennulise tiitli kohta (rahvaeepos) ega taha see olla poeetiline kunstitöö, vaid ainult kogu tõesti rahvasuus elavaid lugusid, mida olen püüdnud üksteisega teatavas korras ühendada.»

«Kalevipoja» valmimine ja ilmumine

«Kalevipoeg» valmis Kreutzwaldil esimeses redaktsioonis 1853. a. See nn. **«Alg-Kalevipoeg»** on tänini säilinud ainult käsikirjas. Teose trükkitoimetamisel tõmbas tsensor maha kõik need värsid, milles kõneldi eesti rahva muistsest vabaduspõlvest ja talupoegade rõhutud olukorrast pärisorjuse ajal. See kärpimine pahandas Kreutzwaldi. Pealegi ei jäänud ta ise eepose esialgse visandiga rahule. Kreutzwald asus 1854. a. eepost uuesti välja töötama, et seda rahvapärasemaks muuta ja täiendavaid materjale ning laule lisada. Ta liitis eeposega Salme laulu, vabalt loodud reisi maailma otsa ja muid väiksemaid vahelugusid. Aastal 1855 oli Kreutzwaldil «Kalevipoeg» uues redaktsioonis valmis kirjutatud.

Õpetatud Eesti Selts otsustas eepose uue variandi koos saksakeelse tõlkega seltsi Toimetistes välja anda. Seesuguses puhtteaduslikus väljaandes, mis oli määratud teadlastele ega pääsenud rahva hulka, ei teinud tsensor mingeid kärpimisi. **«Kalevipoeg»** ilmus Õpetatud Eesti Seltsi Toimetiste seitsmes vihus aastail 1857—1861 trükiarvuga 500 eksemplari.

Juba eepose ilmumise aastail tekkisid ägedad vaidlused teose ümber. Kreutzwald ise märkis, et ta on arvustajate rünnakuiks ette valmistatud. Reaktsioonilised pastorid, kes pidasid end eesti keele ja rahvaluule headeks tundjateks, avaldasid juba eepose esimese vihu kohta mahategevaid kirjutisi. Neid häiris ilmselt selle demokraatlik hoiak. Tagurlike «kirikuhakkide» kallaletungidest räägib Kreutzwald eepose XV loo algul:

Kullid tulid kiskumaie,
kaarnad sulgi katkumaie,
kiriku-hakid kiusama,
enne kui lapsi lagedale,
pojukene päevapaiste,
väeti veeres vainuelle.

Kreutzwald sai Õpetatud Eesti Seltsilt «Kalevipoja» koostamise eest honorariks ainult 25 tasuta eksemplari.

Vene Teaduste Akadeemia liikmed A. Schiefner ja F. J. Wiedemann julgustasid Kreutzwaldi «Kalevipoja» koostamistööd lõpule viima ja pakkusid talle suurt abi eepose rahvaväljaande trükkitoimetamisel. Nad andsid «Kalevipojale» kõrge hinnangu, kirjutades: «Dr. Kreutzwald ei ole loonud küll mingit «Iliast», on aga eesti kirjandusele kinkinud

kapitaalse teose, mis kõigil aegadel on eestlastele sama, mis oli kreeklastele nende «Ilias».»

Kreutzwaldi suurimaks sooviks oli «Kalevipoeg» välja anda kogu rahvale kättesaadava teosena. Eepose rahvaväljaannet pidas Kreutzwald eesti rahvusliku kirjanduse alguseks, nagu ta sellest kirjutas 1860. a. veebruaris Schiefnerile: «Kui... «Kalevipojast»... rahvaväljaanne korraldatakse, siis tohime sõnakese rääkida eesti kirjanduse algusest.»

Akadeemik Schiefneri kaasabil suutis Kreutzwald organiseerida «Kalevipoja» rahvaväljaande trükkimist Soomes, kus tsensorid ei teinud takistusi teose kärpimisteta ilmumiseks. Keeleliselt redigeeris osa eepose trükipoognaid Wiedemann. «Kalevipoja» rahvaväljaanne trükiti Kuopio linnas, kus see valmis 1862. aasta maikuus. Kreutzwald kirjutas «Kalevipoja» eessõnas: «Eestlaste kuulsam ennemuistne jutt «Kalevipoeg» astub siin, laialipillatud jutu- ja laulu-sõna riismetest kokku korjatud ja uuest jalule seatud, rahva ette...»

Kreutzwaldi eluajal ilmus 1875. aastal veel «Kalevipoja» kolmas trükk, milles autor tegi mõningaid väiksemaid keelelisi parandusi.

«Kalevipoja» mõju

Rahvuseepos «Kalevipoeg», millega eespool lähemalt tutvusime (vt. lk. 76), ilmus rahvaväljaandena rahvusliku liikumise algaastail. Eeposes kõneldi eestlaste parematest päevadest kauges minevikus ja rõhutud rahva kunagisest kangelaspõlvest. Sel oli äratav mõju nii hoogustuvale rahvuslikule liikumisele kui ka kirjanduse ideelisele suunitlusele ja kultuurielule.

«Kalevipoja» kohta võttis hindavalt sõna C. R. Jakobson. Oma kirjutistes rõhutas ta, et «Kalevipojast» võib eesti rahvas julgustust saada võitluseks saksa mõisnike vastu. Ja-

Kalewi poeg.

Üts ennemuistene Eesti jut,

Rahwastümnes laulus.

Kuopio linnas, Soome maal,

«Kalevipoja» rahvaväljaande tiitelleht.

kobson avaldas oma «Kooli lugemise raamatus» katkendeid «Kalevipojast» ja tsiteeris eepose värsse «Sakala» juhtkirjades ja artiklites. Jakobson pidas eestlaste rahvavanemaid Kalevite järeltulijaiks. L. Koidula nimetas eepose autorit «Kalevipoja laulu loojaks» ja «meie rahva lauluisaks». Ta leidis, et eesti rahvas võib olla uhke oma kangelaseepose üle, mis talle ennustab paremat tulevast elupõlve. A. Reinvald ja J. Kunder tutvustasid «Kalevipoja» sisu rahvale, avaldades eepose sündmustiku kohta ülevaateid brošüüridena. J. Hurt ja M. Veske said «Kalevipoja» lugemisest õhutust rahvaluule kogumiseks.

Nagu Kreutzwald ise rõhutas, tähistab «Kalevipoja» ilmumine eesti algupärase rahvusliku kirjanduse algust. Tema otsesel eeskujul hakati eesti rahvalaulude värsivormi ja stiililisi iseärasusi kasutama kunstlüürikas, kusjuures eesti rahva muistset vabaduspõlve ning võitlust saksa maaletungijate ja orjastajate vastu asuti käsitlema ajaloolistes töödes, nagu C. R. Jakobsoni «Kolmes isamaakõnes» ja E. Bornhöhe ajaloolistes jutustustes. Suurt hoogustavat mõju avaldas «Kalevipoeg» eesti rahvaluule kollektiivsele kogumistööle.

«Kalevipoeg» on väljapaistev teos eesti kirjanduses XIX sajandi kolmandal veerandil. Ta on rahvuslik suurteos, mille ained lähtuvad rahvaloomingust ja mis on tihedasti seotud eesti rahva minevikuga, tema ajaloolise võitlusega. «Kalevipojas» on nimikangelase kaudu leidnud kehastust eesti rahvas oma iseloomu, töö ja võitlusega, oma arusaamade, püüdluste ja igatsustega, oma sügava patriotismitunde, vapruse ja aususega. Eeposes kajastuv rõhumisevastase võitluse idee innustas rahvahulki võitlusele saksa orjastajate vastu XIX sajandi teisel poolel.

Küsimusi ja ülesandeid

1. Iseloomustage Fr. R. Kreutzwaldi vaateid ja ühiskondlikku tegevust.
2. Kirjeldage Kreutzwaldi loomingulist tööd «Kalevipoja» koostamisel ja väljaandmisel.
3. Missuguse hinnangu andsid eesti rahvuseeposele C. R. Jakobson, L. Koidula ja A. Reinvald? Millist osa etendas «Kalevipoeg» eesti rahvaluule kogumistöös? Missugune tähtsus on «Kalevipojal» eesti kirjanduse arenguloos?

«EESTI RAHVA ENNEMUISTSED JUTUD»

«Eesti rahva ennemuistsed jutud»

Juba kauemat aega kogus Kreutzwald eesti rahvajutte, töötas rahvasuust ülestähendatud muinasjutud ja muistendid ümber vastavalt oma kirjanikuandele ning vaadetele ja avaldas nad a. **1866** tervikliku kogumikuna pealkirja all **«Eesti rahva ennemuistsed jutud»**. See koguteos sisaldab 43 mui-

«Eesti rahva ennemuistsete juttude» tiitelleht.

nasjuttu ja 18 lühemat muistendit. Kreutzwald kirjutab kogumiku eessõnas: «Meie rahval on hea kogu ennemuistseid jutte ja neist võiks vist mitu raamatut täita, kui kõik tuttavaks saaks, mis praegu siin ja seal rahva keskel alles varjul elab...» Ta rõhutab eriti nende rahvajuttude tähtsust, mis kajastavad tõelist elu ja inimestevahelisi sotsiaalseid suhteid. «Mida enam ennemuistses jutus,» märgib Kreutzwald, «inimese loodud kombed, imeteost lugu pidamata, avalikuks tõusevad ja mitmes tükis tõsist elu üles näitavad, seda täielikum on jutu loomine.»

Kreutzwald mõistis rahvajutte õigesti, nähes neis talurahva elu, mõtete ja igatsuste peegeldust. «Ennemuistsetes juttudes» ilmneb, kuidas vaene orjatüdruk, kurnatud sulane, karjapoiss, vabadik või vaeslaps vabaneb oma jõu ja arukusega või õnneliku juhuse läbi orjusest ja ülekohtust ning leiab oma õnne. Selle kõrval taunitakse mõisnike, kiskjalike peremeeste ja õelate perenaiste varaahnust ja julma omavoli. Kreutzwaldi kui valgustaja-demokraadi sümpaatia kuulub vaestele ja rõhutuile, terava pilkega kujutab ta aga kurnajaid ja õeluse kehastajaid.

«Puulane ja Tohtlane»

Muinasjutus **«Puulane ja Tohtlane»**, mille ained pärinevad kratte käsitlevaist muinasjuttudest, mõistetakse hukka taluperemehe varaahnus.

Selles kirjeldatakse, kuidas ihne peremees astub targa nõuandel ühendusse vanakurjaga. kellelt ta saab sulaseks Puulase ja tüdrukuks Tohtlase. Mõlemad teenijad ei tarvita toitu, aga suvel põuasel ajal tuleb nad ööseks likku panna, et nad ära ei närtsiks. Kui lepinguaja lõpul taotleb peremees Puulast ja Tohtlast edasi pidada, kaotab ta vanakurjale oma tühise hinge. «See oli ahnele mehele palgaks,» märgitakse muinasjutu lõpul, «et ta ülekohtusel kombel oma rikkuse oli kokku pannud.»

Ihne peremees ei jää millalgi kokkukraabitud varaga rahule, sest ta ahnusel pole piire. Sulased ja tüdrukud on talle vaid rikkuse soetajateks. Selle muinasjutu aineil on Jakob Tamm loonud ballaadi «Odavad orjad», milles samuti kujutatakse ahnet taluperemeest, kelle hukutab varakogumise kirg.

«Kullaketrajad»

Muinasjutu **«Kullaketrajad»** loomisel on Kreutzwald kasutanud motiive mitmest muinasjututüübist.

Selles kujutatakse, kuidas Kalevite suguvõsast pärinev kuningapoeg armub noorimasse kullaketrajasse neiusse, kes on juba aastaid kedranud lonkur nõiamoorile kuldlinadest lõnga. Õel nõiamoor moondab neiu vesiroosiks, aga kuningapoeg saab Soome targalt head nõu, kuidas oma armastatu taas inimeseks muuta, ja päästab peale oma tulevase kaasa nõiamoori küüsist ka tema kaks õde.

«Kullaketrajates» on varjatud kujul edasi antud rõhuja ja rõhutavate suhted. Muinasjutus kirjeldatud kullaketrajate töökamber meenutab mõisa ketrustuba, kus orjatüdrukud pikil sügis- ja talveõhtuil ketravad lõnga varaahnele ja tigedale mõisaprouale. Oma tulevikukujutlustes näevad ketrajad taluneiud armastatud külanoormehi kuningapoegadena, kes neid mõisaorjusest päästavad. Tigedale mõisaprouale on orjapiigad valmis mürgijuurest tehtud toitu andma, et see kiiremini kõngeks. Vaadeldud eesti populaarsema muinasjutu aineil on helilooja E. Kapp loonud koreograafilise poeemi «Kullaketrajad».

«Ennemuistsete juttude» tähtsamaks teemaks on orjuse ja sellest vabanemise kujutamine. Muinasjuttudest järeldame, et Eesti külas olid kehvtalurahva rõhujaiks peale mõisnike ja pappide ka rikkad taluperemehed. Kurnajat taluperemeest kujutatakse kuradina ja sulaste ning teenijate talumatut elu nimetatakse põrguks. Kreutzwald rõhutab inimeste vabadusearmastuse suurust: nad kas ise vabastavad end rõhumisest või neid päästavad teised lähedased inimesed või head haldjad.

«Ennemuistsete juttude» põhjal selgub, et see, mis jääb inimestele tegelikus elus kättesaamatuks, teostub nende kujutlustes fantaasia varal loodud kangelaste kaudu. Muinasjuttude kangelased on hiiglasliku kehajõu, kiirete jalgade, terava nägemise ning muude imetaoliste võimete ja oskustega. Nad tunnevad lindude keelt, nii et linnud võivad neid abistada.

Kreutzwald töötas küll rahvasuust kuuldud jutud ümber, neid temaatiliselt laiendades ja nende kunstilist kujukust tõstes, aga säilitas ideestikus ja kunstilise kujunduse vahendeis kõik rahvaloomingule iseloomulikud jooned. Seepärast kohtame «Ennemuistsetes juttudes» peamiselt neid motiive ja ideid, mis esinevad rahvasuust ülestähendatud eesti muinasjuttudes ja muistendites. Eesti rahvajuttude taoliselt on «Ennemuistsete juttude» keel rahvalik, ilmekas ja rikas rahvapärastest võrdlustest ning rahva kõnekäändudest.

Kreutzwaldi «Eesti rahva ennemuistsed jutud» on esimene eesti rahvajuttude kogumik, mis oma demokraatlike ideede ja rahvapärase keelega omas eesti proosakirjanduse arengus suurt tähtsust.

FR. R. KREUTZWALDI PROOSALOOMING

1840. a. ilmus Kreutzwaldi sulest eri raamatuna ta esimene pikem jutustus **«Viina katk»**, mis oli loodud ühe saksa kirjaniku jutustuse eeskujul. Teoses võideldakse teaduslikele andmetele tuginedes joomise kui sotsiaalse pahe vastu, mis suurendas rahva viletsust. **«Viina katk»**

Kreutzwaldi jutuloomingu paremik pääseb trükki 1850. aastail. Need on ühelt poolt allegoorilis-satiirilised jutustused, nagu «Reinuvader Rebane», «Kilplased» ja «Tuisulased»; teiselt poolt romantilis-realistlikud proosatööd kaasaja külaelust, nagu «Paar sammukest rändamise teed», «Videvik» jt.

Jutustuse **«Reinuvader Rebane»** (ilmus eri raamatuna 1850. a.) eeskujuna on kasutatud peamiselt saksa kirjanduse klassiku J. W. Goethe samanimelist teost, kusjuures sündmustik on kohandatud eesti oludele. Mõningad motiivid pärinevad eesti rebasemuinasjuttudest ja Kalevipojamuistendeist. Loomade kaudu kujutatakse inimeste pahelisi omadusi. **«Reinuvader Rebane»**

Peakuju Reinuvader Rebane, Kurjasünnituse mõisa omanik, on ülekohtu ja vägivalla kehastaja, kelle mõrvarlikud teod kardavad päikesevalgust. Tema relvaks on salakavalus ja vale, ta toimib põhimõtte järgi, et *väikesed vargad puuakse võlla, suured tõstetakse tõlda.* Niiviisi võidab ta kuninga poolehoiu: vastased heidetakse vangitorni, Rebane ise aga ülendatakse kuninga asevalitsejaks. Rebase kuju kaudu mõistetakse hukka ka silmakirjalik usuline vagatsemine. Kord hakkab Rebane oma endisi patte kahetsedes jumalasõna-kuulutajaks, aga hävitab vagatsejana ühe kanapoja teise järel. Nii varjab ta valevagatsemisega oma roimi.

Jutustuse moto *(Elajate majapidu, rändamise. kuju, tegu*

/ andvad õpetuse idu, näitavad peeglist sinu nägu) kui ka lõppsõna juhivad lugeja tähelepanu sellele, et loomade all tuleb mõista inimesi ja nendevahelisi suhteid. Nii on autor kujutanud Reinuvader Rebase, kuningas Lõukoera, karu Mesikäpa, hunt Kriimsilma ja teiste loomade all feodaalühiskonnas võimutsevaid rahva rõhujaid ja nende käsilasi. Tsensor, kes mõistis teose feodalismivastast tendentsi, kärpis tublisti jutustust selle väljaandmise eel. Rahva seas sai «Reinuvader Rebane» loetavaks teoseks.

«Kilplased» 1857. a. ilmus Kreutzwaldi rahvaraamat «Kilplaste imevärklikud, väga kentsakad, maailmas kuulmata ja tänini veel üleskirjutamata jutud ja teod». Seegi teos on ümber töötatud samanimelise saksa raamatu järgi, lisatud aga mõningaid eesti-ainelisi motiive, nagu peatükid vana kirjaviisi tarvitamise kohta jne.

«Kilplastes» piitsutab Kreutzwald inimlikku rumalust, võhiklust ja narrust. Raamatu mahlakat satiiri iseloomustavad näiteks järgmised pildid: kilplased tassivad palke mäest alla, selle asemel et veeretada; nad ehitavad akendeta hoone ja teevad hiljem katset valgust kotiga pimedasse hoonesse kanda; eakas Kilpla-vanamees viib oma kolmekümneaastase poja kooli ja nõuab, et koolmeister ta mõne tunniga targaks teeks. Ajakohaseks pilkeobjektiks on vana kirjaviisi tarvitajad. Kreutzwald ütleb: «. . . mõni meie rahva soost sündinud mees . . . on üsna võõras ikkes hakanud vedama ja sest kütkest ennast enam ei oska päästa, mis rohkem kui kahesaja aasta eest keeletundmatud võõrad meie keele sarvi olid sidunud.» See pilge käib Jannseni pihta, kes vanast kirjaviisist põikpäiselt kinni hoidis.

Kreutzwaldi rahvaraamat sai kiiresti rahva hulgas paljuloetavaks ja populaarseks teoseks. Sõna *kilplane* muutus nõmeda ja võhikliku inimese üldnimeks.

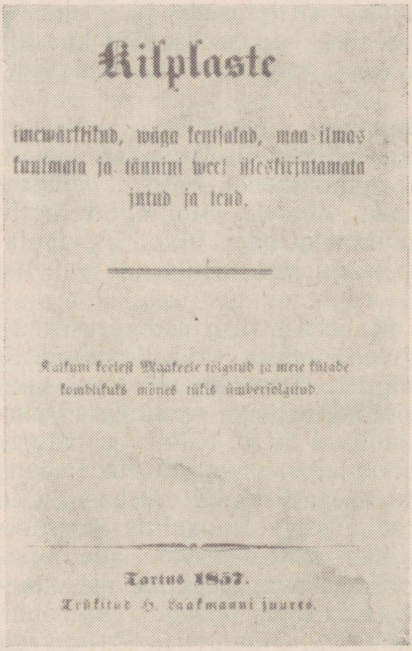
Kilplaste

imewärklikud, wäga kentsakad, maa-ilmas kuulmata ja tänini weel üleskirjutamata jutud ja teod.

Kalkuni keelest Maakeele tõlgitud ja meie kütade kombikuks mõnes tükis ümbersõlgitud.

Tartus 1857.

Trükitud H. Laakmanni juures.

«Kilplaste» tiitelleht.

Satiirilises jutustuses «**Tuisulased**» (1859) naeruvääristab Kreutzwald põikpäid, kes sõdivad kõigi uuenduste vastu. Igaüks, kes söandab kivinenud tavade vastu toimida, aetakse tuisulaste poolt kui kärnane konn maalt välja. Kreutzwald rõhutab, et tagurluse eesotsas seisid pastorid ja usukultuse levitajad, nn. «Taara-hiie vahid». «Tuisulased» on eesti esimene algupärane satiiriline jutustus, milles pilgatakse teravmeelselt ajast-arust jäänud kommetest kinnipidamist ja tagurlikku mõtteviisi. «Tuisulased»

Kreutzwaldi tuntumaks jutustuseks on «**Paar sammukest rändamise teed**» (1853). Jutustuse loomiseks andis kirjanikule tõuke ta noorema tütre Marie Ottilie varane surm, kelle mälestusele jutustus ongi pühendatud. Selle teose kirjutamisel on autor silmas pidanud ka saksa kirjaniku J. P. Richteri üht romantilist jutustust. Jutustuses kohtame üsna tõepäraseid pilte eesti külaelust XIX sajandi algupäevilt. Meeldejäävalt kujutatakse teoses 1812. a. isamaasõja sündmusi. Rahvas on hirmul prantslaste sissetungi pärast, peidetakse vara riisujate eest ja hingatakse kergendatult, kui saadakse teada, et vaenlase salakuulaja on külas tabatud. «Paar sammukest rändamise teed»

Teose peakujuks on S u n t s i M a r i, temasse on kätketud jooni kirjaniku varalahkunud tütre lühikesest elukäigust. Maris on juba varases lapsepõlves ühendatud nii lapselikud kui ka vanainimeselikud omadused. Ta on haruldaselt tark ja sõnakuulelik laps, kes vanemate soovid silmist ära mõistab. Kaheksandal eluaastal haigestub Mari raskesti leetritesse ja pääseb nagu imekombel surmasuust. Viieteistkümne-aastane Mari on juba emal ja isal *igas tükis kõige targem nõuandja.* Varakevadel aga tabab vanemaid valus lein — Mari sureb.

Kreutzwald kirjeldab Mari varaseid eluaastaid nukkerlüürilises tundetoonis. Esiplaanil on romantilised, õrnleebed meeleolupildid idealiseeritud noore kangelase lapsepõlvest, tema meeldivatest omadustest. Nukrus ja varase surma aimdus pääsevad mõjule juba alguses: *Tema armu- ja heldusrikas süda oli väsimata kõigi vastu, kui oleks õhtu ligidust teadnud, mis teda armutööl ruttama sundis, et enne mineviku pimedat, mis siin koidu järel kätte jõudis, kõigega valmis saaks.* Eleegiline alatoon läbib kogu teost.

Kreutzwaldi jutustuses «Paar sammukest rändamise teed» esinevad kõrvuti romantilised elamuspildid ja tõetruud olustikukirjeldused. Möödunud sajandi 50-ndate aastate jutukirjanduses on vaadeldud jutustus väljapaistvaks saavutuseks, tähistades ühtlasi eesti romantilise proosaloomingu algust.

Kreutzwaldi jutustustest, milles ta käsitleb kaasaegset külaelu, on paremini õnnestunud «**Videvik**» (1854). Teos on kirjutatud raamjutustusena. Selle algus kirjeldab üksikut Hiiu talu, kus ümbruskonna rahvas käis sügiseti ja talviti «Videvik»

videvikutundi pidamas. «Videviku» põhisündmused esitatakse vana Hiiu Käsperi jutustusena rahaaugu leidmisest.

Peategelasteks on tekkiva eesti maakodanluse esindajad, kolm kohalikku rahakamat meest — Arina aidamees, Kukla mölder ja Värtmetsa kubjas. Nad on kõik *meele ja südame poolest enam saksad kui talupojad.* Kõrtsis ei seltsi nad lihtsate taluinimestega, vaid istuvad omaette kaubakambris. Kõik need kolm külaisandat on varaahned tõusikud, kuid seejuures nürimeelsed ja harimatud. Ühine põhiloomus kisub neid ka häbi ja haleda sissekukkumise rappa. Kuid igaühel sellest kolmikust on ka isikupäraseid omadusi. Arina aidamees on uhke hoiakuga ja armastab teisi pilgata. Külapoisid nimetavad teda isandaks. Kukla mölder oma sinise ninaga mõjub juba väliselt eemaletõukavalt, tema pime usk rahaaukudesse reedab ohjeldamatut mammonakirge. Värtmetsa kubjas Villem on enesekiitleja, suurustleja. Peale nende kolme on jutustuses veel kaks tegelast, nimelt kupja tädipoeg Hans ja salapärane võõras «isand». Teoses öeldakse, et Hans on *peast varbani saksavärki mees, ilus hõbekeega taskukell karmanis ja laia hõbekaanega merevaigust piip suus.* Sileda välimuse taga on aga *üks poolhulgus, kelle käsi salamahti silmanähtavalt korjas, mis kätte puutus ja tasku mahtus.* Võõras «isand» on salakaval kelm, kes Hansu kaasabil meeste rahakire lõkkele sütitab, neilt suure rahasumma ja väärisesemed välja petab ning parajal hetkel põgeneb.

«Videviku» põhiideeks on tekkiva eesti maakodanluse rahaahnuse ja vaimupimeduse hukkamõistmine. Ühtlasi pilgatakse pimedat ebausku ja veendakse, *et midagi loodud kombe vastu ei või sündida.* Jutustuse keelt ilmestavad ja rahvapärastavad rohked vanasõnad (*Ega küsija suu peale lööda),* tabavad võrdlused *(libedam kui angerjas,* kostis *imeliku elaja mäkerdamine... otsegu vana hambutu inimese jutt),* piltlikud metafoorid *(Siin lõhkusin mina... ühtepuhku viiulit),* onomatopoeetilised väljendid *(seda ligemale jõudis vuh! vuh! minu selja taga)* jne.

«Videvikus» on Kreutzwald õnnestunult ühendanud tõsielulise sündmustiku ja rahvaluulepärimused. Teos on parimaid näiteid eesti algavas jutukirjanduses.

Kreutzwaldi realistlikud ja rahvalikud jutustused, mis kalendrite kaudu ja eri teostena rahva hulgas populaarseiks said, on suure valgustusliku ja kirjandusliku tähtsusega.

Kreutzwald kirjutas oma varasemad luuletused ja ballaadid kreiskooliõpilasena Tallinnas, üliõpilaspõlves Tartus ja esimestel aastatel Võrus. Need luuleteosed olid kirjutatud saksa keeles.

Eestikeelseid värsse hakkas Kreutzwald looma ülikooliaastail. Tema üheks varasemaks trükis ilmunud luuletuseks on «**Eesti lauluanne**» (1846). Selles laulus kõneleb Kreutzwald eesti luule ülesandest kaugeist minevikupäevist kuni kaasajani. Muiste oli luule õitseaeg, siis äratas laul rahvast rõõmule. Tulid võõrad vallutajad ja tõid kaasa kurnava orjuse, sõja ja nälja, aga orjapõlve kurjus ei suutnud laulu kaotada:

Kuid orjapõlve kurjus
polnd laulu kaotanud:
ei viltupeade nurjus
vist sule laulul suud.

1854. a. ilmus rahvaluule vormis poeem «**Sõda**», milles Kreutzwald valgustab vastalanud Krimmi sõja sündmusi. Hinnatav on poeemis kodumaa kaitsmise ja eesti ning vene rahva ajaloolise sõpruse idee.

«Angervaksad»

Kreutzwald avaldas 1861. a. oma esikvärsikogu «**Angervaksad**», milles leidub üks algupärane luuletus «Viru laulik» ja Schilleri ning Goethe luuletuste tõlkeid. Luuletus «Viru laulik» hindab kõrgelt loomingulist tegevust. Kellele on lauluannet antud, see asugu oma luuleloominguga maailmast paha lepitama; lauliku ülesanne on inimeste murevaeva vähendada, neid lohutada ja vaimu sütitada.

«Viru lauliku laulud»

Värsikogumikku «**Viru lauliku laulud**» (1865) on autor koondanud oma algupärased luuletused ja värsitõlked. Keskse kohal on selles värsikogus isamaa-armastuse teema, eriti luuletustes «Priiusele» ja «Esimene laul».

«Priiusele»

Ood «**Priiusele**» (W. Hauffi järgi) ülistab vabadust. Igatsus vabaduse järele on luuletaja põues tärganud juba noorusaastail ning nüüd lõkkele löönud. Oma salamõtteid on ta hädas, õnnes ja südant paisutavas lootuses avaldanud oma kandlele, millega ta on ülistanud vabadust. Ta loodab, et orjuse kadumisega vabaneb rahvas ka vaimukütkeist.

«Esimene laul»

Luuletuses «**Esimene laul**» (Houwaldi järgi) on kujutatud armastust emakeele vastu. Kõigi teiste keelte kõrval on kätkis omandatud emakeel unustamatu ja armsaim. Luuletaja suurimaks sooviks on luua laule, millest heliseb *eesti hääl*.

Kreutzwaldi looduslüürika paremiku moodustavad luuletused «Laul» ja «Kevade».

«Laul»

Üldtuntuks on saanud Kreutzwaldi luuletus «**Laul**» («Ma

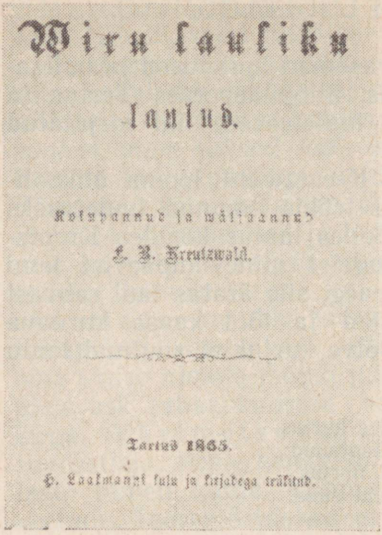
Wiru lauliku

laulud.

Kolupannud ja wäljaannud

F. B. Kreutzwald.

Tartus 1865.

H. Laakmanni kulu ja kirjadega trükitud.

«Viru lauliku laulude» tiitelleht.

teretan sind, hommik»), mille autor on saksa kirjaniku Houwaldi luuletuse järgi meisterlikult ümber luulendanud. Luuletuse peaideeks on näidata, et luuletajale on loominguline tegevus niisama oluline ja iseloomulik kui lillele õitsemine ja linnule laulmine. Laulik peab selgi puhul looma, kui ta luuleinspiratsioon on tekkinud tema enda tunnete ja mõtete ajel, ilma et teda keegi selleks oleks sundinud. Lauliku vahelduvad meeleolud ja arutlused on luuletuses «Laul» rohkete retooriliste pöördumiste ja küsimuste varal kujukalt esile tõstetud.

«Kevade» Looduslaulus **«Kevade»** (Lenau järgi) esineb kevad, *suve kaunim poega* isikustatuna. Ta vabastab jõed talvekütkeist, veetleb muruema naerma, lilled õitsema ja linnud laulma.

Kreutzwald on loonud ka rea armastusluuletusi, nagu «Enne ja praegu», «Närtsind lillele» jt. Luuletuses **«Enne ja praegu»** (Lenau järgi) elustab laulik mälestusi möödunud noorusest. Ta kõnnib heldinult noorpõlveradadel ja nukrutseb selle üle, et ta ühes noorusega on kaotanud oma armastuse. Eleegilises luuletuses **«Närtsind lillele»**, mis on loodud kaeblikus leinameeleolus, mälestab laulik kurbusega oma vara haudavarisenud noorusarmastust:

«Enne ja praegu»

«Närtsind lillele»

Oh puistke, tuuled, lilleriismed
mu armastuse põrmule,
kus ükskord väsind sammud viimsed
mind viivad vaikse rahusse.

Kreutzwaldi luuletuskogul «Viru lauliku laulud» on teedrajav tähtsus eesti luule arengus. Selle värsikogu lauludega levisid patriootilised motiivid eesti luulesse ja loodus- ning tundelüürika sai alguse.

Luuletused ajalehe- ja kalendrilisades

Oma hilisemad luuletused avaldas Kreutzwald ajalehe- ja kalendrilisades. Need luuletused on hiljem ilmunud «Viru lauliku laulude» uutes väljaannetes (1926, 1953).

«Isamaalaulus»

«Isamaalaulus» õhutatakse eesti mehi isamaale truudust hoidma. Ta meenutab neid aegu, mil eesti sõjamehed võitle-

Fr. R. Kreutzwaldi teoste väljaandeid Nõukogude Eestis.

Fr. R. Kreutzwaldi teoste väljaandeid Nõukogude Eestis.

sid Lembitu juhtimisel võõraste vallutajate vastu. Raskused ja viletsused painutasid küll eestlaste selja küüru, aga ei suutnud *rahva tugevat kändu* murda. Laulik märgib luuletuse lõpul, et sajanditepikkused rahva kannatused kohustavad igaüht isamaa eest võitlema ja surema.

Kreutzwald on ajalehtedes avaldanud värsivormis mõttelaaste ja kalendrilisades kuusalmikuid. Tema mõtteluuletused piitsutavad kaasaja pahesid ja väärnähtusi ning õhutavad haritlasi võitlema rahva olukorra parandamise eest ja ründavad teaduse vaenlasi. Eriti taunitakse ebaõiglust, mida luuletaja selleaegses ühiskonnas näeb:

Nägin a u s a i d põlgtud põlves,
nägin k e l m e kõrguses.
Ausal pole rahavara —
mehe hind — ei rikkuses.

Kreutzwald oli esimene eesti tuntuim luuletaja, kes kirjutas isamaa, loodus-, armastus- ja mõtteluuletusi. Ta lõi küll enamiku oma lauludest võõrastel eeskujudel, aga oskas luuletuste laenatud tunde- ja mõttesisu meisterlikult ümber luulendada. Kreutzwaldil tuli palju vaeva näha, et veel kujunemata eesti kirjakeele kaudu väljendada poeetilisi kujutlusi vajaliku kunstilise kujukusega värsivormis. Nii mõnigi kord lühendas ta sõnu, et saavutada luuletustes korrapärast värsimõõtu ja täiskõlalisi riime, nagu *muist'* (muiste), *ra'alt* (rajalt), *kats'ke* (katsuge), *põlgtud* (põlatud) jne.

Paljudes luuletustes kasutas Kreutzwald eesti rahvalaulude vormielemente. Mõned pikemad luuletused ja poeemi «Sõda» on ta otseselt rahvalaulu vormi valanud. Lühemates luuletustes on tarvitatud üksikuid rahvalaulu vormielemente, nagu neljajalgset trohheilist värsimõõtu («Annetuseks», «Viru laulik» jt.), alliteratsiooni *(Sõber, kes sa sündind Simson, / lõhu eesli lõualuuga: / eest kõik rahva eksitajad, tagant nende takistajad)* jm. Kreutzwaldi luuletustes esineb rohkesti romantilisele luulele omaseid stiilielemente, nagu piltlikke kõnekujundeid ja tunderõhulisi pöördumisi ning küsilauseid, mis muudavad tema luule väljenduse kujundirikkaks ja elamuslikuks.

Oma luuleloominguga algatas Kreutzwald eesti lüürika pealiigid, nagu i s a m a a-, l o o d u s-, a r m a s t u s- ja m õ t t e l u u l e. Kasutades luuletustes rahvalaulude eeskuju, rajas ta eesti kunstluule rahvusliku vormi traditsioonid.

KREUTZWALDI LOOMINGU TÄHTSUS EESTI KULTUURI AJALOOS

Fr. R. Kreutzwald on suurim kuju XIX sajandi eesti kirjanduses. Ta pani aluse eesti demokraatliku kultuuri rahvuslikele traditsioonidele ja avaldas virgutavat mõju rahva vabadusliikumisele.

1. Kreutzwald on **eesti rahvusliku kirjanduse rajaja.** Ta koostas eepose «Kalevipoeg», andis välja «Eesti rahva ennemuistsed jutud» ning lõi rea proosatöid ja luuletusi. Kreutzwald ammendas oma teoste ainestiku ja vormirikkused peamiselt rahvaloomingust. Sealt laenas ta ka sügava demokratismi, humanismi ja rõhumisevastase võitluse ideestiku, mis on omane tema loomingu paremikule. Tema rikkalik kirjanduslik looming sai äratavaks eeskujuks kaasaegsetele ja järgnevatele kirjanikele kogu rahvusliku liikumise aja kestel.

2. Oma jutustustega pani Kreutzwald aluse eesti **proosaloomingule,** mis kajastab tähtsaid sotsiaalseid teemasid. Eesti jutukirjanduses levis kaasaja tegelikkusest pärinevate ainete allegoorilis-satiiriline ja romantilis-realistlik käsitlusviis.

3. Kreutzwaldil on väljapaistvaid teeneid ka eesti **luule** alal. Ta patriootilised luuletused, loodus- ja armastuslaulud ning mõttesalmikud, ehkki nad on loodud peamiselt saksa luule eeskujul, said eesti rahvusliku lüürika arengut hoogustavaks tõukejõuks.

4. Kreutzwaldi otsesel mõjul ja virgutusel kujunesid rahvusliku liikumise ajal väljapaistvaiks luuletajaiks ja kirjanikeks L. Koidula, C. R. Jakobson, A. Reinvald, M. Veske, J. Kunder jt.

5. Kreutzwald rajas ka eesti **folkloristika.** Oma üleskutsete ja kirjadega õhutas ta rahvaluule kogumist ja selgitas rahvaloomingu väärtust. Rahvaluule ainetel loodud teostega näitas ta, et tõeline rahvuslik kirjandus peab põhinema rahvaloomingul.

6. Kreutzwald on eesti **kirjakeele** kujundajaid ja rikastajaid. Tal on suured teened võitluses vana kirjaviisi vastu ja uue kirjaviisi võidulepääsu eest. Kreutzwald rikastas eesti keele sõnavara.

7. Kreutzwald on eesti väljapaistev **valgustaja** XIX sajandil. Oma rohkete publitsistlike tööde ja ulatusliku ühiskondliku tegevusega aitas ta rahvahulkade hariduslikku taset tõsta ja poliitilis-majanduslikku olukorda parandada. Kõrge tunnustuse Kreutzwaldi ühiskondlik-kirjanduslikule tegevusele andis C. R. Jakobson, kirjutades: «Ma pean tunnistama, et ma Kreutzwaldi terve maailma inimestest kõige enam hindan.»

Nõukogude võimu aastail on Kreutzwaldi looming ja tema kultuurhariduslik tegevus saanud kõrge hinnangu ning austuse osaliseks. Suureks pidupäevaks kujunes tema 150. sünnipäeva tähistamine 1953. a. Sel puhul ilmus rohkesti uudisväljaandeid Kreutzwaldi teostest eesti ja vene keeles, uurimusi tema tööst ja loomingust, koostati tema elu ja tegevust kujutav dokumentaalfilm ja korraldati arvukalt pidulikke koosolekuid nii Eesti NSV-s kui ka vennasvabariikides. Üleliidulise kultuurisündmusena tähistati 1961. aastal ka «Kalevipoja» 100 a. juubelit.

Küsimusi ja ülesandeid

1. Kirjeldage orjuse ja sellest vabanemise teema kujutamist Kreutzwaldi «Eesti rahva ennemuistsetes juttudes». Mis oli ahne peremehe unistuseks ja taotluseks muinasjutus «Puulane ja Tohtlane»? Kuidas suhtub rahvas ihnsasse peremehesse muinasjutus «Puulane ja Tohtlane»? Iseloomustage kullaketrajaid neiusid ja nõiamoori («Kullaketrajad»). Selgitage, kuidas Kreutzwald kujutab «Kullaketrajais» rõhuja ja rõhutava suhteid.

Fr. R. Kreutzwaldi monument Võrus.

2. Missuguseid sotsiaalseid pahesid piitsutab Kreutzwald jutustuses «Reinuvader Rebane»? Mida naeruvääristab ta «Kilplastes»? Iseloomustage Kreutzwaldi satiiri, millega ta piitsutab vana kirjaviisi tarvitamist ja aegunud kommetest kinnipidamist «Tuisulastes». Missuguseid kõne- ja lausekujundeid kasutab Kreutzwald Suntsi Mari iseloomustamisel jutustuses «Paar sammukest rändamise teed»?

3. Iseloomustage «Videvikku» kui raamjutustust. Missuguseid kunstilise kujunduse vahendeid kasutatakse «Videviku» tegelaste iseloomustamisel?

4. Kirjeldage patriootilise teema käsitlust luuletuses «Priiusele» ja «Isamaalaul». Iseloomustage luuletaja ülesannet luuletuste «Viru laulik» ja «Laul» («Ma teretan sind, hommik») järgi. Missuguseid kõne- ja lausekujundeid kasutab Kreutzwald luuletuses «Priiusele» ja «Laul» isamaaarmastuse ja luuletaja ülesande esiletõstmiseks?

5. Iseloomustage Kreutzwaldi loomingu tähtsust eesti rahvusliku kirjanduse rajamisel. Missuguseid teeneid on Kreutzwaldil eesti folkloristikas ja kirjakeele arendamisel?

LYDIA KOIDULA

(1843—1886)

NOORUSAASTAD JA KIRJANDUSLIKU TEGEVUSE ALGUS

Lapsepõlv Vändras

Lydia Koidula, eesti isamaaluule ja näitekirjanduse rajaja, sündis 24. detsembril 1843 Vändra kihelkonnas (praeguses Pärnu rajoonis). Ta isa V. Jannsen pärines põlisest eesti talupojaperekonnast. Tulevase luuletaja ema oli rahvuselt sakslane. Lapsepõlve veetis Koidula köster-kooliõpetaja väikekodanlikus kodus, kus kõnekeelena kasutati enamasti saksa keelt. Eesti keele omandas ta talurahva lastega mängides ja oma isalt selles õpetust saades. Esimestel eluaastatel kiindus Koidula eriti oma isapoolsesse vanaemasse Mallesse, kes leelutas talle eesti rahvalaule ja jutustas muistendeid talurahva elust. Tulevase luuletaja vaimsetes kalduvustes ja välimuseski oli vanaema Mallega palju ühtelangevaid jooni.

Vändra köstrimaja, luuletaja kasvukoht, asetses looduslikult kaunis ümbruses. Koidula kiindus varakult loodusesse, eriti lilledesse, mida hulganisti kasvas ta koduaias. Võib arvata, et üldlauldav rahvalik luuletus «Meil aia-äärne tänavas» kajastab, hoolimata selle võõrast algupärast, ka Koidula lapsepõlvemeeleolusid Vändra köstrimaja-äärseilt mängumailt.

Pärnu Ülejõel

1850. aasta varakevadel asus Jannsenite perekond elama Pärnu Ülejõele, kus Jannsen sai vastasutatud algkooli juhatajaks ja õpetajaks. Ülejõe koolimaja, kus Koidula vee-

tis oma noorusaastad, asetses Pärnu jõe paremal kaldal, kaskedealuse maantee ääres. Koidula ergas loodusetunnetus sai siin uut toitu.

Koidula väljapaistvad vaimsed võimed ilmnesid juba enne kümnendat eluaastat. Ta olnud väga taibukas ja etendanud teiste lastega mängides juhtivat osa. Algõpetuse lugemises, kirjutamises ja aritmeetikas omandas Koidula oma isalt. Nüüd võis ta jutukesi ette lugeda oma nooremale õele ja vendadele, kes sageli jäid tema järele vaadata.

Kümneaastaselt astus Koidula 1854. a. augustis Pärnu Kõrgemasse Tütarlastekooli, kus ta õppis kuni 1861. a. detsembrini. Selles saksa õppekeelega tütarlastekoolis kuulus Koidula nii teadmiste kui ka hoolsuse ja käitumise poolest esimestel kooliaastatel keskpäraste ja viimaseil semestreil parimate õpilaste hulka. Ta koolikaaslasteks olid tütarlapsed aadlike, ametnike, kaupmeeste, käsitööliste ja mõne jõuka talupoja perekonnast.

Kooli õppeprogrammides seisid esikohal keeled — saksa, prantsuse ja vene keel, mille vastu Koidula tundis suurt huvi. Kirjandustundidest pärineb tutvus maailmakirjanduse klassikute teostega. Tulevast luulemeistrit paelus iseäranis lüürika. Koidula kirjanikuanne avaldus kooliaastail õnnestunud kirjandeis, mis loeti kogu klassile ette. Kirjandusõpetaja tähendas talle: «Siin sa näitad mis võid.» Oma esimese tundelaulu kirjutas ta kolmeteistkümne-aastasena. Peale keelte

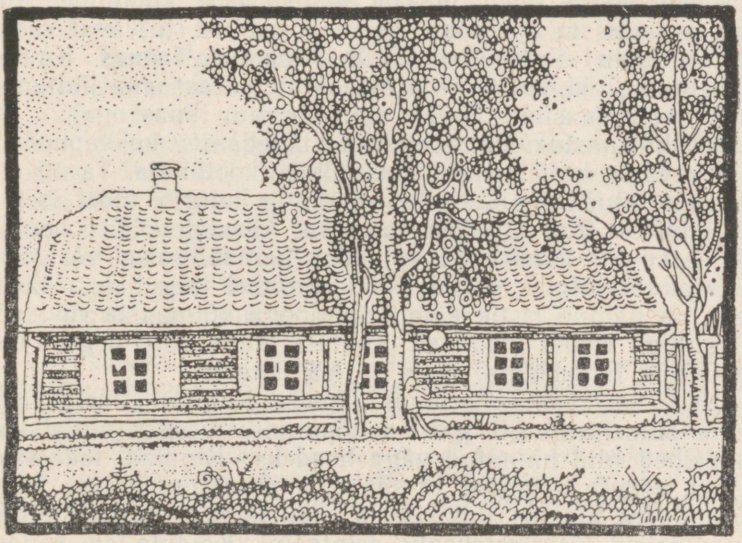

Pärnu Ülejõe koolimaja.

L. Koidula koolipõlves.

ja kirjanduse õppis Koidula tähelepandava kiindumusega ajalugu, maateadust, loodusõpetust, joonistamist, käsitööd ja ilukirja.

Õpilaskoorist võttis Koidula osa parima lauljana, tal oli ilus meloodiline hääl ja hea muusikaline kuulmine. Muu hulgas laulis ta õpilaskooris emaarmastust tulvavat saksakeelset laulu «Emasüda». Sellest laulust laenas Koidula mõned motiivid, kui ta kirjutas aastate pärast oma üldtuntud luuletuse «Emasüda» («Üks paigake siin ilmas on»).

Koidula astus Pärnu-aastail lähedasse kokkupuutesse talurahvaga, kes tihti külastas Ülejõe koolimaja. Ta oli elavalt huvitatud kohalike talupoegade ja kalurite tööst ja elutingimustest. Kui Jannsen korraldas kibedal põllutööhooajal Ülejõe koolile kuuluvatel põldudel heinaniitmise või viljakoristamise talgud, oli ka Koidula vahel talguliste ridades. Teda on nähtud ristikheinapõllul loogu võtmas ja rukkipõllul sirbiga rukist lõikamas. Koidula laulis ühes õega kaasa ka Ülejõe laulukooris, mida ta isa juhatas.

1861. aasta detsembrikuus lõpetas Koidula Pärnu Kõrgema Tütarlastekooli parima lõputunnistusega, millel kõik õppeained olid hinnatud väga headeks. Kindlad teadmised ja hea oskuse omandas ta saksa ja prantsuse keeles, saksa kirjanduses, ajaloos, ilukirjas ja joonistamises, millised õppeained seisid tütarlastekoolis esiplaanil. Koidula sai sellega kõrgeima hariduse, mida sel ajal Baltimail tütarlastele anti.

Järgmisel aastal õiendas Koidula edukalt koduõpetajanna eksamid Tartu ülikooli juures. Koduõpetajanna diplom andis talle õiguse õpetada aadlike perekondades ajalugu, maateadust, usuõpetust, aritmeetikat, saksa ja prantsuse keelt. Kuid Koidula valis oma tööalaks kirjandusliku tegevuse, et kirjasõna varal õpetada ja äratada teoorjuses ägavat eesti rahvast.

Kirjandusliku tegevuse algus

Pärnu-ajastul abistas Koidula eelkõige oma isa ajalehe «Pärnu Postimees» toimetamisel, tema iseseisev kirjanduslik looming oli alles tärkamas ja kujunemas. Ajalehetöö algas juba 1861. aastast, kui ta õppis veel tütarlastekoolis. Ta tõlkis saksakeelseid ajalehesõnumeid ja ilukirjanduslikke töid eesti keelde ja kirjutas etteütlemise järgi Jannseni enda koostatud artikleid ja teateid ajalehe jaoks.

Loomingulisel alal tegi Koidula sel ajastul algaja kirjanikuna alles esimesi katsetusi. Tema sulest ilmus «Pärnu Postimehes» 1861. aastal esikjutuke «Kivirist». Paari aasta pärast avaldas Jannsen autori enda vastuseisust hoolimata eri raamatuna trükis jutustuse «Ojamölder ja tema minia», mille Koidula oli vabalt tõlkinud saksa kirjaniku L. Würdigi teose järgi. Koidula varasemad jutustused tõendavad, et noorel autoril oli loomupärast kirjanikuannet.

LOOMINGULISE TEGEVUSE KÕRGPERIOOD TARTUS

«Eesti Postimeest» toimetamas

1863. aasta lõpul siirdus Koidula ühes vanemate, õe ja vendadega Tartu, kus Jannsen hakkas toimetama ja välja andma **«Eesti Postimeest»**. Koidula õlgadele langes suurem osa ajalehe toimetus- ja talitustööst. Jannseni parem käsi oli haige, ta ei saanud väga sageli ise kirjutada. Tütar Lydia pidi tema artiklid, teated ja jutustused enamasti etteütlemise järgi üles kirjutama. Koidula ülesandeks oli ka pidada kirjavahetust ajalehe kaastööliste ja tellijatega, parandada trükipoognaid, kirjutada käsitsi igal nädalal üle kuuesaja aadressi ja ajalehed postiasutusse ära saata. Oli rohkesti selliseid tööpäevi, mil tal tuli toimetustoas puhkamata töötada hommikust kesköönі.

Oma koostööst isa Jannseniga «Eesti Postimehe» toimetamisel jutustab Koidula järgmist: *See oli rõõmsa töö, meeltülendava vaimse võitluse, vapra kultuurilise ja poliitilise tegevuse aeg, mil mina veel kollase sekretäri tagakülje ääres etteütlemise järgi kirjutasin, samal ajal kui papa, käed seljal, mööda tuba edasi-tagasi kõndis või võõrkeelsete ajalehtede lugemisel istus, samal ajal kui mina iseseisvat artiklit koostasin. Sageli oli meie vahel elav vaidlus, sest mul oli küll lugupidamine papa küpsema kogemuse ja suurepärase poliitilise pilgu ees, mis teda millalgi eksiteele ei viinud, aga minu nooruslik koolitarkus ja minu aastate — vahest ka minu kalduvuse — idealistlik lennukus tõusis püsti*

sageli selle arvamuse ja isegi selle vormi vastu, mis armsale vanakesele nagu endastmõistetavana näis. Siis tekkis väiteid ja vastuväiteid, nii et see kestis tihti kuni varahommikuni ... Mõnikord hakkas isa mulle dikteerima, tõusis siis üles, kas ärakutsutuna või muidu tegevusse rakendatuna, ja laskis mind kirjutuslaua juurde: «Seda võid sa niisama hästi ise teha!» See esines, tõsi küll, poliitilise osa toimetamisel harva.

Juba maast-madalast on olnud Koidula põhimõtteks mitte kriitikata omaks võtta teiste arvamusi, olgu need kas või tema isa omad. Temale iseloomulik kindlus oma seisukohtades avaldub tema töös «Eesti Postimehe» toimetamisel. Esimestest Tartu-aastaist peale kujuneb Koidula ajakirjanduslikus tegevuses parooliks — kasvatada ja äratada eesti rahvast, taotleda talle majanduslikku ja kultuurilist edenemist ning talupoegade vabastamist balti-saksa parunite feodaalsest rõhumisest. Kuid nii isa kui tsensori vastuseisu tõttu ei saanud ta neid progressiivseid ja demokraatlikke mõtteid «Eesti Postimehes» avaldada.

Koidula võttis aktiivselt osa 60-ndate aastate ühiskondlik-poliitilistest üritustest, mille eesmärgiks oli tõsta talurahva majanduslikku ja kultuurilist heaolu. Ta abistas ühes oma isaga neid talupoegade esindajaid, kes läksid Tartu kaudu Peterburi tsaarivalitsusele esitama talurahva kollektiivseid palveid teorendi alandamise ja ihunuhtluse kaotamise kohta. Palvekirjadeliikumisest osavõtnud ja Vjatkasse asumisele mõistetud üliõpilasele Peeter Petersonile saatis ta kirja ühes

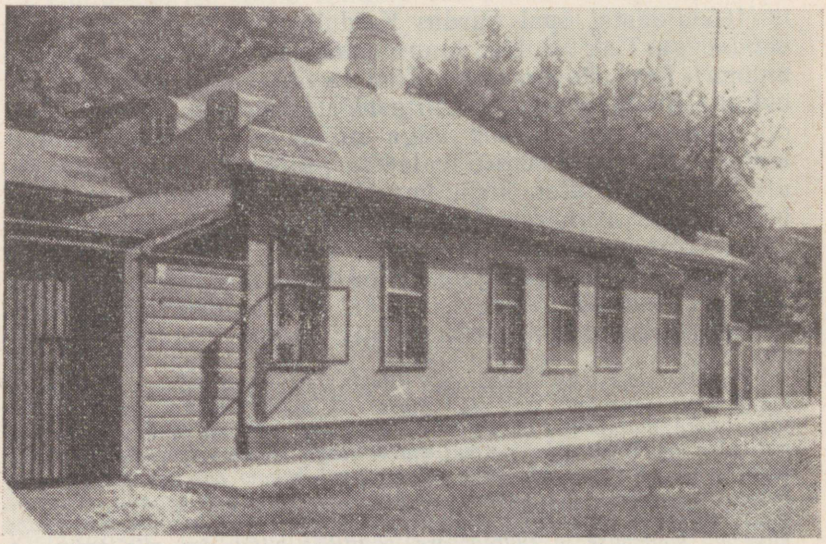

Jannsenite maja Tartus.

kahe patriootilise luuletusega «Ei jäänud!» ja «Isamaa!». Koidula oli agaralt tegev üldlaulupeo organiseerimisel ja Aleksandrikooli mõtte elluviimisel. Ta plaanitses asutada esimese eesti õppekeelega tütarlastekooli, kus ta oli valmis andma kõik tunnid «üksi ja hoopis ilma kasu nõudmata».

Esimesed jutud ja luuletused

Esimesel Tartu-aastal kirjutab Koidula «Eesti Postimehele» ja selle «Jututoale» õige rohkesti õpetliku, ajaloolise ja maateadusliku sisuga lühipalu, nagu «Siid», «Sool», «Ihunuhtluse kaotamisest Preisimaal», «Aafrika liivameri» jt. 1865. aastal debüteerib ta luuletustega «Kodu», «Kasepuu» ja «Emasüda». Siis pääsevad eri värsivihikutena anonüümselt trükki Koidula luuletuskogud «Vainulilled» (1866) ja «Emajõe ööbik» (1867).

C. R. Jakobson, kes Koidula luuletusi avaldas oma «Kooli lugemise raamatus», tegi laulikneiule ettepaneku võtta luuletajanimeks *Koidula*. See kõla- ja tähendusrikas nimi näis luuletajale esimesel hetkel olevat *liiga kaunis, liiga poeetiline ja veidi uhke*. 1867. a. märtsis usaldas ta siiski esmakordselt kasutada C. R. Jakobsoni poolt antud nime «Eesti Postimehe» lisalehes avaldatud allkirjana, märkides *L. K.. d. la.* Varjamata levitas aga Koidula luuletajanime 1867. a. trükist ilmunud C. R. Jakobsoni lugemik «Kooli lugemise raamat» I. Nõnda sai Koidula luuletajanimi üldtuntuks.

Kirjavahetus C. R. Jakobsoni ja Fr. R Kreutzwaldiga

Koidula ühiskondlik-poliitiliste vaadete ja kirjandusliku loomingu arengule avaldasid mõju C. R. Jakobson ja Fr. R. Kreutzwald, kellega ta oli kirjavahetuses. Jakobson näitas oma kirjades, et eesti rahva suurimaks vaenlaseks on saksa mõisnikud, «kes ei tee omalt poolt mitte üht ainsat sammu, mis meie priiuse järge kindlama põhja peale seaks». Võitluses parunite vastu soovitas Jakobson toetuda vene rahva abile, sest «venelaste poolt ei või meil milleski kartust olla». Kreutzwald analüüsis üksikasjaliselt «Emajõe ööbiku» luuletusi. Ta tõstis esile Koidula õnnestunumad luuletused, nagu «Mu isamaa on minu arm» ja «Mu isamaa, nad olid.

L. Koidula neiuna.

matnud», juhtides tähelepanu nende ideelisele sügavusele ja vormilisele meisterlikkusele. Paljude teiste luuletuste puhul vaatles Kreutzwald peamiselt konarusi ja puudujääke. Ta andis nõu, kuidas ebaõnnestunud värsse ümber sõnastada, et tõsta luule ideelist löögijõudu ja kujundilist külge. Kreutzwaldi püüdeks ja lootuseks oli Koidulast «aegamööda ühte laulikut kasvatada, kelle kandle keeled eesti rahva auks ja iluks peavad kõlama . . .»

Algupärased jutud

Aasta 1868 märgitseb kõrgaega Koidula algupärases proosaloomingus. Ta sulest ilmusid sel aastal «Eesti Postimehe Jututoa» veergudel jutustused **«Enne ukse lukutamist»** ja **«Ainuke»**. Samal aastal pääses trükki ka tema jutustus **«Tammiste küla «veskitondid»»**. Need õnnestunud proosateosed eesti talurahva elust tõid Koidulale jutukirjaniku kuulsuse.

Eesti rahvuslikku teatrit rajamas

Esimese üldlaulupeo (1869) korraldamisest võttis Koidula osa kogu oma leegitseva olemusega. Järgmisel aastal on ta juba eesti rahvuslikku teatrit rajamas. Ta lavastas nimelt lauluseltsi «Vanemuine» 5. aastapäevaks (1870) enda kirjutatud näidendi **«Saaremaa onupoeg»** ja juhatas ise selle ettekandmist, mängides lauluosadele klaveril kaasa. Näidendi ettekanded said suure menu osaliseks. Sama aasta sügiseks koostas Koidula uue naljamängu «K o s j a k a s e d», mis võeti pealtvaatajate poolt samuti heakskiiduga vastu.

Nendele tõlkelaenulistele, kuid ometi algupärasteks muutunud näidenditele järgnes Koidula algupärane naljamäng **«Säärane mulk»**, mida etendati «Vanemuises» 1871. aastal. Oma näidenditega sai Koidula eesti algupärase näitekirjanduse rajajaks ja ühtlasi eesti teatri loojaks.

Tööst tüdimatu ja ühiskondlike kohustustega koormatud Koidula, eesti esimene naisajakirjanik, töötas «Eesti Postimehe» toimetustoa hallide seinte vahel järgemööda kümme aastat (1863—1873). Vähesed vabad hetked pühendas ta kirjanduse lugemisele, luuletuste loomisele, looduse ilu nautimisele, seltskondlikele koosviibimistele, laulule ja muusikale. Ta lõi näiteks v i i s i d näidendeisse «Saaremaa onupoeg» ja «Kosjakased» põimitud lauludele, oma luuletustele «Ööbik» ja «Isamaa!» ning Jakobsoni luuletusele «Veel pole kadund kõik».

Küsimusi ja ülesandeid

1. Kirjeldage Koidula kiindumist loodusse ja tema kirjanduslike huvide kujunemist lapsepõlves ja kooliaastail. Nimetage neid asjaolusid, mis võimaldasid Koidulal juba noorusaastail astuda lähedasse kokkupuutesse talurahvaga.

2. Kirjeldage Koidula koolipõlve Pärnu Kõrgemas Tütarlastekoolis: a) missugused õppeained teda eriliselt huvitasid? b) mis alal avaldusid

tema väljapaistvad võimed ja anded? c) milliste teadmiste ja oskustega lõpetas ta tütarlastekooli?

3. Iseloomustage Koidula kirjandusliku tegevuse algust Pärnus: a) mis ajendil eelistas ta ajakirjanduslikku tööd koduõpetajanna-ametile? b) mis ajast peale ja kuidas Koidula abistas oma isa «Pärnu Postimehe» toimetamisel? c) millise tähtsusega on Koidula esimesed proosatööd, mida ta Pärnus kirjutas?

4. Iseloomustage Koidula ja J. V. Jannseni koostööd «Eesti Postimehe» toimetamisel ja nimetage lahkuminekuid nende tõekspidamistes ning taotlustes. Milliste jutupaladega ja luuletustega debüteeris Koidula «Eesti Postimehes» ja selle «Jututoas»?

5. Kirjeldage, kellelt Koidula oma luuletajanime sai ja kuidas ta omandas luuletajakuulsuse.

6. Milliseid kirjanduslikke ja ühiskondlikke äratusi ning mõjustusi võttis Koidula vastu Fr. R. Kreutzwaldilt ja C. R. Jakobsonilt?

7. Kirjeldage Koidula aktiivset osavõttu eesti rahvusliku liikumise suurüritustest ja tema tööd eesti teatri rajamisel.

KOIDULA LÜÜRIKA

(1865—1872)

1865. aastal valmis käsikirjas Koidula esikluuletuskogu **«Vainulilled»**, mis 1866. aastal anonüümselt trükist ilmus. **«Vainulilled»**

Värsikogu «Vainulilled» sisaldab Koidula kõige varasemat lüürikat, kogusummas 34 luuletust. Neist on algaja autor üle paarikümne luuletuse loonud saksa luule eeskujudel. Tähtsamate teemadena käsitleb Koidula esikkogus lapsepõlvekodu, noorusigatsusi, armastust, loodust ja isamaad.

Saksa luuletaja Klaus Grothi järgi on loodud tema üldtuntud luuletus **«Kodu»** («Meil aia-äärne tänavas»). Meenutades Vändra köstrimajas veedetud muretuid lapsepõlveaastaid, tõstab Koidula isiklike mälestuste põhjal emotsionaalselt esile, *kui armas* oli lapsepõlves viibida *aiaäärsel tänaval,* kus lapsed jooksid *kasteheinas põlvini* ja kus ta väiksena mängis *küll lille, rohuga.* «Kodu»

I.

Waino-Lilled.

Eesti-rahwa heaks meleks.

Hind pogitud 8 Kopp.

Kurresares,

trükkitud Ch. Assafrey kullo ja kirjadega.

1866.

«Vainulillede» tiitelleht.

Selle laulu viimases stroofis jääb valulikult kõlama lapse unistuste ja tõeliste võimaluste vastuolu. Eleegilises loodus-
«Sügise-mõtted» laulus **«Sügisemõtted»** (E. Geibeli järgi) kirjeldab Koidula sügist kui kõige kurvemat aastaaega, mil rõõmuhääled lakkavad ja loodus kaotab oma iluehted. Oma esimeses pari-
«Kaugelt koju tulles» mas isamaalaulus **«Kaugelt koju tulles»** (mõned motiivid laenatud G. Herweghilt ja Hoffmann von Fallerslebenilt) annab luuletaja jällenägemisrõõmus kodumaa mullale suud ja tõotab kallile isamaale kestvalt ustavaks jääda.

Sinust iial enam lahku ma,
isamaa, mu püha Eestimaa!

«Õpetus» Õnnestunud mõttelaulus **«Õpetus»** innustab Koidula eesti rahvast teadmisi omandama ja õpetust taga nõudma, et vabaneda *rumaluse orjapaeltest.* Selle värsikogu luuletustest on «Kodu» ja «Sügisemõtted» viisistatud lauludena laialdaselt levinud.

Koidula luulekeel on «Vainulilledes» veel kujunemata, tema värsid on rütmilt paiguti konarlikud ja neis esinevad enamasti ebatäpsed riimid. Kuid hoolimata ta lüürika osalisest kujunduslikust küündimatusest, tähistavad need vähenõudlikud tõlkelaenulised luuletused üsna märgatavat edusammu eesti tolleaegse luule arenguloos. C. R. Jakobson andis kiitva hinnangu Koidula esikkogu lauludele ja avaldas soovi: «...oleks ometi meie noorte inimeste käes enam niisuguseid...»

«Emajõe ööbik» Koidula teine anonüümne luuletuskogu **«Emajõe ööbik»**, mis jääb viimaseks tema eluajal väljaantud värsikoguks, ilmus 1867. aastal. Arglikult lugeja ette astuva luuletaja palavaimaks sooviks on, et tema laulud, *mis südamest tuln'd, mingu / jälle mingu südame!*

«Mu isamaa on minu arm» «Emajõe ööbiku» 45 laulust on valdav osa patrioototilised luuletused, milles kajastub autori sügav kiindumus oma armastatud isamaasse. Patrioototilistest luuletustest kõige populaarsem on **«Mu isamaa on minu arm»**, mida viisistatuna on lauldud rahva hulgas rahvusliku liikumise ajast kuni tänapäevani. Luuletuses väljendub Koidula jäägitu andumine isamaale, kelle valu on luuletaja valuks ning õnn ja rõõm tema isiklikuks õnneks ja rõõmuks. Laulik kinnitab ustavust, mida ei väära võõraste laim, ja kõneleb hardast soovist Eestimaa rüppe puhkama heita. Kujutades elamuslikult sügavat patriotismi, ustavust isamaale ja igatsust puhata kodumaa mullas, kasutab Koidula meeliköitvaid kunstilisi väljendusvahendeid: epiteete *(ülim õnn, õitsev Eestimaa, püha Eestimaa);* võrdlusi sarnasuse järgi *(Mu isamaa on minu arm);* metafoore *(kell' südant annud ma; Su valu südames mul*

k e e b); hüperboole *(ja peaks sada s u r m a ma / seepärast s u r e m a)* jt. Et armastust isamaa vastu esile tõsta, kordab luuletaja iga strofi alguses ja lõpus sõnaühendit *mu isamaa.*

Samad motiivid korduvad isamaalaulus **«Sind surmani»,** milles eelistatakse võõrsil õnnes elamisele suremist armastatud isamaal. Luuletuse lõpul ennustatakse kodumaale paremat tulevikku:

Mu Eestimaa, oh looda:
ka ajad muutuvad.

Emmajõe Öpik.

I.

Tartus 1866.

«Emajõe ööbiku» tiitelleht.

«Sind surmani»

Eestlaste m u i s t s e t v a b a d u s p õ l v e ja sajandeid kestnud f e o d a a l s e t o r j u s a e g a käsitleb Koidula patrioötilistes luuletustes «Mu isamaa, nad olid matnud», «Mõtted Toomemäel» jt. Muistset vabadust meenutades näitab luuletaja saksa sissetungijaid eesti rahva vabaduse röövijatena ja eestlaste orjastajatena.

Patrioötilisse luuletusse **«Mu isamaa, nad olid matnud»** on koondatud Koidula isamaalüürikale omased motiivid: eesti rahva orjastamine sakslaste poolt ja sellele järgnenud orjaöö, muistse vabadusaja mälestuse taaselustamine ja selle virgutav mõju rahva teadvusele.

«Mu isamaa, nad olid matnud»

Õnnestunult valitud poeetilised vahendid väljendavad ilmekalt ja elamuslikult luuletuse põhi-ideed ning loovad sellele vastava meeleolu. Rahva alistamist ja sünget orjapõlve sümboliseerib võrdluspilt raskest, mustast kattest. Kuuesaja-aastase orjusaja jooksul ei anna rahvas endast mingit elumärki. Aheldatud rahva traagikat väljendavad elamuslikult kujukad epiteedid ja tabavad võrdlused, nagu *r a s k e, m u s t a kattega; muud h a a v a t u·d maapinnast tõusnud / kui v e r e l i·l·e d õitsema* jt. Siis levib rahva hulgas muistend, mis jutustab eestlaste vabadusest kauges minevikus. Isikustamise meisterliku kasutamisega saavutab luuletaja väga ilmeka poeetilise pildi:

Kuid imelikult kõndis, tasa
üks muistne jutt veel üle maa ...

Sõnum muistsest priiuspõlvest õhutab eesti rahvast taastama vabadust oma maal. Isikustatud linnud, pilved ja

tuuled kannavad edasi teate eestlaste vabaduspüüdest. Luuletus lõpeb pildiga orjusest vabanenud rahvast, ehkki vabastamist tõeliselt ei toimunud. Orjusest vabastamist käsitas Koidula, samuti teised tolle aja kirjanikud ja ühiskonnategelased (Jakobson, Veske) keisri armuteona. Sügava elamusliku tõusu saavutab Koidula luuletuses «Mu isamaa, nad olid matnud» meeleolu järkjärgulise kujundamisega. Luuletuse algus loob raske, sünge meeleolu. Teises stroofis mõjub elustavalt muistse priiusepõlve meenutamine. Seda muljet süvendab veelgi kolmas stroof, milles lauldakse *muistse jutu* virgutavast jõust rahva teadlikkuse tärkamisele. Luuletuse lõpp on meeleolult hoopis optimistlikum.

«Mõtted Toomemäel»

«Mõtted Toomemäel» on Koidula pikemaid eepilisi isamaaluuletusi. Luuletaja, kes mõttekujutuslikult peab Tartu Toomemäge Kalevipoja kalmuks, seisab Toomemäel ja kujutleb üksikepisoode eesti rahva ajaloost. Talle meenub, kuidas sissetunginud saksa anastajate poolt Eestimaa vallutati, eestlased omal maal orjastati, õigustest ilma jäeti ja majanduslikult haletsemisväärsesse seisundisse suruti:

Piits ja veri valitsesid!
Orjaleiba nuttes murdsid,
eesti rahvas, Eestimaal.

Luuletuse lõpposas kirjeldatakse vabaduse taastamist kodumaal ja uue elu puhkemist Eesti külades. Vaadeldavas luuletuses saavutab Koidula kujundilise ilmekuse peamiselt abstraktsete nähtuste isikustamisega:

Sõda pikas vereriides
*sõida*b tuleratta vankris
sinu pinnal, Eestimaa!

Tema sammul *haigus* astub,
orjapõli kütkeid *tõstab*
ristilöödud kujuga.

Peale patriootilise teema käsitleb Koidula «Emajõe ööbikus» armastust ja loodust. Ta armastuslauludes «Oh armasta!», «Ma olen mu armukest näinud», «Ei ma jõua» jt., mis toetuvad saksa luule eeskujudele, kajastuvad platoonilise lembustundega seoses olevad südame õnn ja valu, rõõm ja nukrus. Emaarmastust tunderõhuliselt käsitlevas luuletu-

«Emasüda»

ses **«Emasüda»**, mille mõned motiivid on laenatud võõrsilt, on Koidula mõjukalt esile tõstnud, et kõigist laste rõõmudest ja õnnetustest osavõttev emasüda on asendamatu — *...aeg andis teist mull' tagasi: / ei emasüdant — iialgi!*

«Emajõe ööbiku» vähestes looduslauludes («Tee lahti», «Kevade tulek» jt.) kujutatakse kevademeeleolusid, mis on seotud uute lootuste tärkamisega inimhinges.

Luuletuskogus «Emajõe ööbik», eriti selle isamaalüürika hulgas, kohtame juba Koidula isikupärast ja sügavalt emotsionaalset luulet, mis on loodud eredas ja tunderõhulises romantilises stiilis. Ta luulekeel on omandanud kunstilise

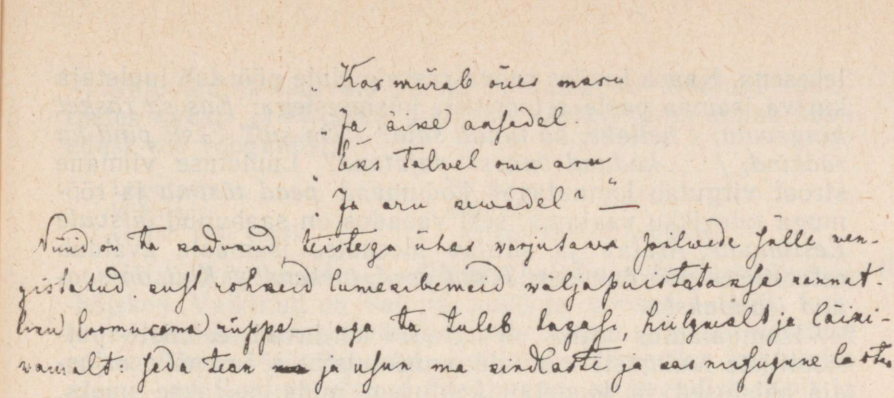

Katkend Koidula kirjast Kreutzwaldile.

kujukuse, värsid kõlavad rütmikalt ning jõuliselt. Kujundilist küündimatust võib veel märgata peamiselt armastus- ja loodusluules.

Värsikogu «Emajõe ööbik» patriootilistel luuletustel oli määratu suur virgutav mõju rahvahulkadele eesti rahvusliku liikumise ajal. Siin avaldas Koidulaulik sügavat poolehoidu ja armastust Eestimaale ja selle päriselanikele, keda seni oli halvaks peetud ja põlatud. Siin tõsteti ausse eesti keel, mida tol ajal üsna tihti häbeneti kasutada haritlasperekondades. Siin viidi lugeja muistse vabaduspõlve radadele, näidati pärisorjuse rängkusi ja kutsuti üles üksmeelsele kodumaa teenimisele.

Koidula luuletused perioodikas

Peale Koidula elupäevil ilmunud kahe luuletuskogu avaldati tema luuletusi õige rohkesti 1860. aastate lõpul ja 1870. aastate algul «Eesti Postimehe» lisalehes ja kalendris. Üksteise järel pääsesid trükki ta patriootilised luuletused «Eesti muld ja eesti süda», «Miks sa nutad?» jt.; looduslaulud «Tulnud!», «Vesi» ja «Ööbik»; armastusluuletus «Kaks selget silma», mõttelaul «Üürikene» jne. Sellega sai Koidula luuletuste paremik üldsusele tuntuks. Osa tema luuletusi ilmus näidendeis «Saaremaa onupoeg» ja «Kosjakased», osa aga jäi siiski avaldamata.

Isamaalüürika «Eesti muld ja eesti süda»

Patriootilises luuletuses **«Eesti muld ja eesti süda»** isikustab Koidula isamaad ja jutustab talle, kuidas ta varasest lapse-east peale on seisnud tihedas kokkupuutes kodumaaga. Ta palus, et Eestimaa, kellele ta kõneleb oma tööst ja laulust, kataks kord ema kombel kinni tema rinna, sest —

eesti muld ja eesti süda —
kes neid jõuaks lahuta!

«Miks sa nutad?»

Luuletuses **«Miks sa nutad?»** kujutab Koidula orjuses kannatavat kodumaad sümboolselt kastepisarais nutva lil-

lekesena. Kaasa tundes rahva raskele elule pöördub luuletaja kurtva isamaa poole retooriliste küsimustega: *Kas sa rasket hingevalu, / hellake, ka tunda said? / On sull' Eesti pind ka rääkind, / ... kadund õnnest pajatand?* Luuletuse viimane stroof virgutab kannatavat kodumaad *pead tõstma* ja rõõmuga tulevikku vaatama, sest vabadus on saabunud *õitsvale Eestimaale.* Äratav ja sütitav üleskutse isamaale avaldub retoorilises pöördumises: *Tõsta pead, õiekene! / Koit on saanud isandaks!*

Isamaalaulus «Miks sa nutad?» korduvad eelmiste patriootiliste luuletuste motiivid: ennemuistne rõõmupõlv, orjusaja ahistused ja loodetav koiduaeg, mida peetakse uueks, vabadust tõotavaks ajajärguks talurahva elus.

Koidula mitte ainult ei lohuta mõisnike vägivalla all ägavat eesti rahvast, vaid ta võtab aktiivselt osa teoorjusliku korra vastu peetavast võitlusest. Talupoegade kollektiivsete palvekirjade koostamise pärast Vjatkasse asustatud Peeter Petersonile läkitatud luuletuses **«Ei jäänud!»** veenab ta, et orjastatud rahva igatsus vabaduse järele on kandunud põlvest põlve. Luuletuse viimases stroofis ennustatakse eesti rahva vabanemist orjusahelaist ja vaba elupõlve:

«Ei jäänud!»

Prii rahvast siis, prii põlve, *õigust*
siis leiad Eesti pinna pealt!

Looduslüürika

Peene kunstimaitsega on loodud Koidula looduslüürika. Ta looduslaulud, milles kirjeldatakse kodumaa looduse ilu, kajastavad autori sügavat kiindumust loodusesse ja selle vahelduvatesse nähtustesse. Koidula lemmik-aastaajaks on kevad. Kevade tulekust, selle võidust talve üle, kevadisest looduse ilust ja inimeste südantülendavast kevaderõõmust on Koidula loonud oma looduslüürika paremiku, nimelt luuletused «Kevade on sala tulnud», «Tulnud!», «Siis tuleb kevade» jt.

«Kevade on sala tulnud»

Looduslaulus **«Kevade on sala tulnud»** arendab Koidula kevade märkamatu saabumise motiivi, rõhutades seda kordusvärssidena iga stroofi alguses ja lõpus.

Kevade on sala tulnud ...
. . . . . .
Kevade, kevade
jälle tuli tagasi!

Luuletust iseloomustavad lühirealised, trohheilis-daktülilise värsimõõduga, helisevad värsid ja piltlik sõnastus. Saabunud kevad on isikustatud: ta kiigub, seisab, joob piisku, võtab hõlma, tuleb tagasi jne. Hingestatud kevade tegevuse rõhutamine toob luuletusse liikuvuse ja dünaamilise hoo ning loob ereda pildi kevade tulekust.

Sujuvaid ja laulvaid värsse kohtame ka Koidula luuletustes «Vesi» ja «Ööbik». Laulvalt voolav värss annab hästi edasi vee voogamist:

Liigutades, kiigutades voolab vesi edasi.
Ilu vetes kujutades vaatvad kaldad laintesse.

«Ööbik»

Kõlarikkas luuletuses **«Ööbik»** helisevad loodushääled ja -hõisked. Vaikinud on vainud, puud ja põõsad — kõik kuulavad ööbiku imetlusväärset hõbehelinat. Selle luuletuse põhimotiivi — ööbiku laul Koidu ja Hämariku kohtumise ajal — on Koidula võtnud Faehlmanni muistendist «Koit ja Hämarik».

All õhkab väli, mets ja maa,
ööbik! ööbik!
Pilv sõuab kõrges pilvega,
ööbik!
Ja Koidu poole, häbelik,
end kummardamas Hämarik.
Ööbik! ööbik!
Tark Taara linnuke.

Koidula loodusluuletused ei esita ainult maastikupilte, vaid peegeldavad ka autori isiklikke elamusi, tundeid ja mõtteid. Looduse poolt tekitatud elevus inimhinges avaldub lüürilises tundetoonis. Seda väljendab hästi piltlikkus, ladus luulekeel ja laulev lühirealine värss. Viisistatuna on üldtuntuks saanud loodusluuletused «Tulnud!» («Nüüd õue! õue! väljad»), «Ööbik» jt.

Armastuslaulud

Koidula sulest on ilmunud vaid mõningad armastuslaulud, nagu «Kaks selget silma», «Vokilaul» («Ketramas») jt. Nendes avalduvad armastava neiu tagasihoidlikud lembusigatsused. Luuletuses **«Kaks selget silma»** kujutatakse, kuidas sügav lembustunne võtab oma haardesse kõik armunu tunded ja mõtted, kusjuures ei varjata ka tuska, mis hiljem sellest võib tekkida. **«Vokilaulus»** kirjeldatakse ühtaegu neiu ketrustööd ja ta mõtteid oma armastatust. Luuletuses rakendatakse oskuslikult rahvalauludele omaseid kunstilise kujunduse võtteid, mille varal saavutatakse laulu ideelise sisu edasiandmisel haruldane konkreetsus.

«Kaks selget silma»

«Vokilaul»

Mõtteluule

Koidula mõttelüürikas on õnnestunumaid luuletusi **«Üürikene»**. Selles mõttelaulus, mis koosneb kolmest kaksikstroofist, kujutatakse kiiresti mööduvat elu. Stroofide esimestes värssides esitatakse kujukaid pilte õitsemise, laulmise ja hõiskamise lühiajalisest kestusest. Viimastes värssides aga rõhutatakse, et ei lill, lind ega inimene hooli peatsest närtsimisest ega surmast, sest nad kasutavad neile antud üürikese elu täielikult oma elutungi rahuldamiseks. Sõnakorduseid *(õieke, õieke; linnuke, linnuke; inime, inime)*, luuletuse peamõtet märkiva sõnaühendi *üürike elu* kordumine, retoorilised pöördumised *(lilleke, lilleke)*, antiteesid *(Magus, jah, magada mullassa: / täna veel*

«Üürikene»

laske mind hõisata!) jt. muudavad luuletuse sügavalt emotsionaalseks ja sugestiivseks. Mõtteluuletus «Üürikene» on populaarseks saanud paljulauldava soololauluna.

Kokku võttes tuleb märkida, et aastail 1868—1869 väheneb järsult tõlkelaenuliste luuletuste arv Koidula loomingus. Alates aastast 1868 loob ta peamiselt *algupäraseid* luuletusi. Koidula lüürikas 1868—1872 võib märgata kujundilist täienemist ning edasiarenemist ilmekama väljenduse, korrapärasema värsirakenduse ja täiskõlaliste riimide suunas. Tartu-aastail arendab Koidula oma luuleloominguga edasi ka eesti luulekeelt, millele oli aluse pannud Kreutzwald. Ta kasutab oma rahvusromantilises lüürikas sellele iseloomulikke kujundilisi vahendeid.

Koidula lüürikale avas tee levikuks rahva sekka C. R. Jakobsoni lugemik, mis korduvais trükkides ilmudes tutvustas pidevalt ta paremaid luuletusi nii koolinoortele kui ka lugemishuvilisele vanemale põlvkonnale. Tema tuntumate laulude ülemaalist levikut soodustasid ka viisid, mis muutsid nad üldlauldavaiks lauludeks.

Küsimusi ja ülesandeid

1. Kirjeldage Koidula tähtsamaid luuletusi, mis ilmusid: a) «Vainulilledes», b) «Emajõe ööbikus» ja c) perioodikas 1865—1872.
2. Millistes Koidula patriootilistes luuletustes kajastub autori sügav kiindumus oma isamaasse? Missuguseid kõne- ja lausekujundeid kasutab Koidula nendes patriootilistes luuletustes isamaa, eesti rahva ja emakeele ülistamiseks?
3. Missuguste kunstilise kujunduse vahenditega idealiseerib Koidula muistset vabadusaega, kujutab orjusajal kannatavat kodumaad ja õhutab võitlusvaimu rahvahulkades (luuletustes «Mu isamaa, nad olid matnud», «Mõtted Toomemäel», «Miks sa nutad?» ja «Ei jäänud!»)?
4. Kirjeldage, milliseid poeetilisi pilte loob Koidula kevade, suve ja sügise kujutamisel (luuletustes «Kevade on sala tulnud», «Ööbik» ja «Sügisemõtted»).
5. Milliseid kunstilise kujunduse vahendeid kasutab Koidula armastuslauludes «Kaks selget silma» ja «Vokilaul» ning mõtteluuletuses «Üürikene»?
6. Iseloomustage Koidula luule tähtsust eesti rahvusliku liikumise kõrgperioodil.

L. KOIDULA NÄIDENDID

Eeltöid eestikeelsete näidendite soetamiseks ja rahvusliku teatri rajamiseks tegid Fr. R. Kreutzwald ja C. R. Jakobson. Eesti rahvusliku teatri mõtte elluviijaks aga sai Koidula.

«Vanemuise» seltsis tekkis 1868. a. kavatsus organiseerida Tartus eestikeelseid teatrietendusi ja paluti selleks Koidula kaasabi. Koidula oli mõttest vaimustatud ja kirjutas sama aasta maikuus Kreutzwaldile: *Mõned «Vanemuise»*

liikmed ... tahavad ikka meie seltsimajas teatrimängimisega proovi teha ... Eesti teater T a r t u s! ... Millist hindamatut vahendit rahva kasvatamise alal võib endast kujutada sobiva repertuaariga lava. Hinnates näitekirjanduse väljapaistvat osa rahvusliku kultuuri arendamises, asus Koidula paar aastat hiljem eesti teatri mõtet levitama.

«Saaremaa onupoeg»

Aasta 1870 sai eesti rahvusliku teatri sünniaastaks. Selle aasta 24. juunil etendati esmakordselt «Vanemuise» seltsis Koidula esiknäidendit **«Saaremaa onupoeg»** autori enda lavastusel.

«Saaremaa onupoja» kirjutamisel kasutas Koidula kirjandusliku eeskujuna saksa näitekirjaniku Th. Körneri värsivormilist külajanti, kohandades selle nii olustikuliselt kui ideeliselt eesti oludele. Näidendis esinevad ainult kolm tegelast: talurentnik Muru Miku, ta tütar Miina ja noor talupoeg Hans.

Näidend kajastab kaasaegseid haridusolusid Eesti külas. Noore taluniku suu läbi öeldakse, et koolides pannakse rõhku ainult usuõpetusele: *Aabits ja katekismus silmi lahti ajades, aabits ja katekismus magama minnes ... Uus kooliplaan anti mullu kirikumõisast kätte: katekismus ja piibli lugemised hommikuks, katekismus ja testament õhtuks ...* Samal ajal aga virelеb kooliõpetaja oma perekonnaga äärmises puuduses: *... lõuna ajal võib koolmeister naise ja lastega taari kuiva soolaleiva kõrvale juua ..., koolmeistri amet on koera amet!* Näidend rõhutab, et parunite ülevõimu tõttu puudus talurahval igasugune õigus oma olukorra parandamiseks kaasa rääkida.

«Kosjakased»

1870. aasta sügisel tuli «Vanemuise» lavale Koidula teine näidend **«Kosjakased»**, mis pealtvaatajate poolt veelgi suurema poolehoiuga vastu võeti. Teose aine on autor võtnud Jannseni tõlkelaenulisest jutustusest «Naabri tütred». Tegelasteks on eesrindlike vaadetega ratassepp Tõlla Hans ja tagurliku mõtteviisiga talunik Luige Siim, samuti aus taluneiu Suli Miina ja õel talutütar Nääri Maret.

Näidendi «Kosjakased» peaideeks on hariduse kui rahva majandusliku ja kultuurilise arengu eeltingimuse ülistamine. Orjameelsus ning tagurlikkus mõistetakse hukka ja rahvast virgutatakse tööle isamaa hüvanguks. Inimese väärtuseks peetakse mitte tema kuuluvust jõuka talurahva hulka, vaid ta kõrgeid moraalseid omadusi: ausust, õiglust, truudust, südameheadust ja töökust.

Mõlemasse näidendisse põimis Koidula vahele oma luuletused, mis ta ise viisistas. Tegelaste osi mängisid Koidula lavastatud näidendeis ainult mehed, sest kaasaegsete väikekodanlike eelarvamuste järgi ei peetud sobivaks naistel laval esineda.

«Säärane mulk ehk Sada vakka tangusoola»

1871. aasta juunis etendus «Vanemuises» Koidula kolmas näidend **«Säärane mulk»**. «Eesti Postimees» kirjutas sel puhul, et rahvas vaatab hea meelega näidendeid, mis kajastavad tema elu ja on loodud rahva *õpetuseks ja rõõmustuseks*. «Säärase mulgi» kirjutamist alustas Koidula 1870. a. sügisel, nähtavasti kohe pärast «Kosjakaskede» menukat ettekannet. 1871. a. kevadel valmis näidend käsikirjas ja tuli juunis «Vanemuise» laval ettekandmisele. Trükis ilmus «Säärane mulk» **1872.** aastal. Koidula esimene algupärane näidend, milles kajastus talurahva elu kaasajal, sai kõikjal sooja ja heakskiitva vastuvõtu osaliseks. Seda etendati peale Tartu paljudes teistes linnades ja asulates.

«Säärase mulgi» keskseks teemaks on a r m a s t u s e t e e m a, mida arendades Koidula kaitseb noorte südameõigust elukaaslase valikul. Peateemaga seostuvad aktuaalsed päevaprobleemid, nagu talukohtade ostmine, vaen tartlaste ja mulkide vahel, hariduse vajadus.

Tegelased

Tegelased jagunevad vastandkujudeks. Männiku Märt, Maie, Anne, Jüts ja Kure Aadu on heade ja meeldivate omaduste kandjad; Erastu Enn on läbini paheline, kuna Peeter Pint jõuab sündmustiku vältel halvast paremaks kujuneda.

M ä n n i k u M ä r t esindab XIX sajandi 70-ndate aastate alguse edasipüüdlikku noort talupoega. Kure Aadu arvates pole kogu kihelkonnas teist sellist tublit ja tarka noormeest, nagu seda on Männiku Märt, kel on mõistust, teadmisi ja jõukust. Märdisse kui ideaalkujusse on Koidula koondanud kaasaegse haritud talupoja parimad omadused: kena välimuse ja viisaka käitumise, aususe ja töökuse, tarkuse ja ettevõtlikkuse. Kuid püüe ehtida kangelast nii paljude voorustega on ühtlasi ta elulisust lahjendanud.

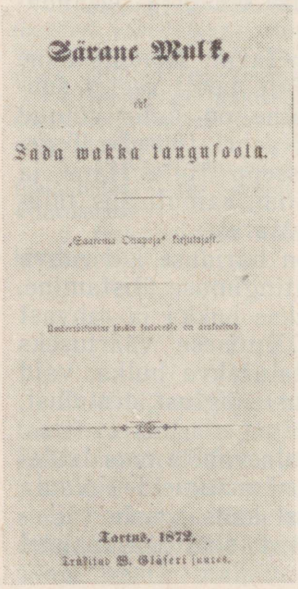
Säräne Mulk,
Sada wakka tangusoola.
Tartus, 1872.

«Säärase mulgi» esiktrüki tiitelleht.

M ä e o t s a talunik P e e t e r P i n t on mulkide ja hariduse tuline vaenlane. Mulk on omandanud Peetri endise kodutalu ja sellest pärinebki pime viha mulkide vastu. Nürivõitu vaim ja vanamoelised vaated ei luba Peetril hariduse kasust aru saada.

Alles äpardunud tangudemüük avab Peetri silmad ja sunnib senist põikpäisust ümber hindama.

Taluperemehe poeg E r a s t u E n n on läbini antipaatne. Punastele juustele ja rõugetatud näole seltsib salalik ja kidane iseloom ning rikka perepoja rumaluhke vaim. Selline virila välimuse ja olemisega kosilane ei võigi Maiet väärida ja kavalasti põimitud naisevõtuplaan lõpeb häbiväärse sissekukkumisega.

Peretütar M a i e on tragi ja veetlev neiu. Märt nimetab teda kullerkupuõieks, silmateraks ja südamerõõmuks. Maiel ei puudu naiselikku edevustki, kui ta kiitlevalt meenutab oma paljusid kosilasi. Kuid teda ei veetle tulevase elukaaslase rikkus, vaid meeldiv välimus ja moraalsed omadused.

Peetri käbe naine A n n e on eluline ja usutav kuju. Ta on ebausklik, armastab kiidelda, kuid hoiab oma sõgeda mehe tuhvli all. Kosjaloos võitleb perenaine noorte südamehääle nimel. Sellesama eest on agaralt väljas poeg J ü t s, terane ja vilgas poisinaaskel.

Ideestik

«Säärase mulgi» põhiideeks on selgitada **hariduse** tähtsust talumajapidamise paremale järjele seadmises. Hariduse mõtte kandjaks on näidendis Männiku Märt. Peeter Pintki jõuab näidendi lõpul kindlale arusaamisele, et teadmisi ja tarkust võib omandada ainuüksi hariduse teel.

Kompositsioon

Ülesehituselt on «Säärane mulk» üsna õnnestunud. Koidula on oskuslikult rakendanud lavateosele omaseid võtteid, nagu kontrasti põhimõtet ja sündmustiku pinevuse astmelist tõusu. Seetõttu pääsevad mõjule ka autori ideelised taotlused. Koidula «Säärase mulgi» puuduseks on, et kirjanik kujutab näidendis selliseid tegelasi, keda tegelikkuses kohtame harva. Näidendi peamised tegelased on kas ideaalkujud (Männiku Märt) või jälle puhtnegatiivsed kujud (Erastu Enn). Tõeliste tüüpidena on iseloomustatud teoses ainult taluperenaist Annet ja asjalikku vallakasakat ning isameest Kure Aadut. Sama liialdavat joont võib märgata ka teose sündmustiku arengus, ehkki näidendi aine on võetud tolleaegsest igapäevasest elust. «Säärase mulgi» tegelased, lihtsad taluinimesed, kõnelevad vastu ootusi pikki monolooge. Teose lõpplahendus ei kasva otseselt välja selle tegevusest, vaid laheneb vallavalitsuse ootamatu vaheleastumise teel.

Keel

«Säärase mulgi» **keel** on tolle aja keeletaset arvestades küllalt v ä l j e n d u s r i k a s ja i s i k u p ä r a n e ning loob kujutluse tegelaste hingelaadist, tunde- ja mõttemaailmast.

Näidendis kohtame isegi a l l i t e r a t s i o o n i ja a s s o n a n t s i, kõigepealt tegelaste ees- ja perekonnanimedes, nagu *Männiku Märt, Erastu Enn, Peeter Pint, Aluste Anne,* aga ka tegelaste kõnekeeles: *Sina minu silmatera ja südamerõõm; p a d a j a p a n n, k a l a j a k a t e l kõik tema oma!*

«Säärases mulgis» leidub mõnikümmend mõttetera ehk sententsi, milles autor on väljendanud teose põhimõtteid, näiteks *Õige meel kannab enamasti kaugemale kui kavalus. Laste südameid peab ikka ka küsima. Tütarlapse meel on nagu kõrkjas tuule käes kaldal. Salaja kuulamine, see on häbi ja inetu* jne.

Koidula rakendab «Säärase mulgi» keeles selliseid kunstilise kujunduse vahendeid, mis vajaliku selguse ja loomulikkusega peegeldavad tolleaegsete taluinimeste elu, nende kujutlusi, mõtteid, tundeid ja taotlusi ning omavahelisi suhteid.

Tähtsus

Koidula kolmevaatuseline naljamäng «Säärane mulk» on eesti esimene algupärane näidend. Teos kajastab tõetruult kaasaja aktuaalseid probleeme. Teose ideelised taotlused olid väga aktuaalsed ja seisid tolleaegse ühiskondliku elu tulipunktis.

«Säärase mulgiga» algab eesti algupärase näitekirjanduse ajalugu. Tema otsesel eeskujul on loodud J. Kunderi näidend «Mulgi mõistus ja tartlase tarkus».

Nõukogude aastail on Koidula näidendid ilmunud ka koguteostena, nimelt «Näidendid» (1946) ja «Teosed» II (1957).

Küsimusi ja ülesandeid

1. Kirjeldage Koidula rajatud eesti teatrit ja näidendite ettekandmist autori juhtimisel.
2. Missuguseid teemasid käsitleb Koidula oma näidendeis?
3. Nimetage «Säärasest mulgist» näiteid, milles Koidula iseloomustab tegelasi 1) otseselt ja 2) kaudselt. Esitage iga tegelase kõnekeelest selliseid näiteid, mis antud kuju individuaalseid iseloomuomadusi esile tõstavad. Missuguseid näidendi peamõtteid väljendavad mõtteterad «Õige meel kannab enamasti kaugemale kui kavalus», «Laste südameid peab ikka ka küsima», «Tütarlapse meel on nagu kõrkjas tuule käes kaldal»? Milles avaldub «Säärase mulgi» keele rahvalikkus?

L. KOIDULA PROOSALOOMING

Koidula proosateosed on enamikus tõlkelaenulised. Tema algupärastest jutustustest on parimad «Enne ukse lukutamist», «Ainuke» ja «Tammiste küla «veskitondid»». Need jutustused on nõukogude võimu aastail ilmunud kogumikus Lydia Koidula «Valitud jutustusi» (1950) ja koguteoses «Teosed» II (1957).

«Enne ukse lukutamist»

Jutustuses **«Enne ukse lukutamist»** (1868) käsitletakse ümberasumise küsimust. Kõrtsi-Priidu meelitab Mäetaguse rendiperemehe Hannuse jooma ja soovitab tal välja rännata, sest mõis kavatsevat tema talurenti tõsta. Hannus nõustubki, hoolimata oma naise Tiiu vastuseisust, Venemaale

ümber asuma. Kuid Priidu ja ta võõras abiline vahistatakse ning Hannus loobub ümberasumise kavatsusest. Teose lõpul nimetatakse, et selle *valla talupoegadest ei läinud keegi välja: rent jäi sellesama jala peale.*

Koidula hoiatab jutustuses talurahvast ümber asumast, aga selle tõelisi põhjusi ta ei selgita.

«Ainuke»

Jutustuses **«Ainuke»** (1868) käsitletakse peateemana abiellumist armastuse pärast, kõrvalteemana aga taluinimeste lauluharrastusi esimese laulupeo eelseil aastail. Vihjamisi puudutatakse muidki aktuaalseid päevaprobleeme, nagu uue kirjaviisi tarvituselevõtmist, vallakoolide õppetöö parandamist, maahindade tõusu küsimust, lauluseltside asutamist jm.

Jutustuse keskne tegelane, tubli puusepp **Lohasaare Andres** on Koidula ideede kandja. See on hoolas ja väsimatu töömees, kes hommikust õhtuni rühmab puutööd teha ja seejuures rõõmsasti laulu lööb. Pealegi on Andres meeldiva välimusega, *kehast pikk ja sirge, näost valge verega ja kaks sinist lahket silma peas.* Tema kaudu arendab Koidula oma lemmikteemat: Andrese südant ei pane kipitama vanapoolne ja nüri vaimuga *Tust-Kadri,* vaid heinamaal virgasti töötav *laulurästas,* sõstrasilmaline Tiiu. Neid seovad ühised huvialad ja kõikevõitev armastus.

Omakasupüüdlikke ja varaahneid talunikke taunitakse **Vaariku Villemi** kujus. See on alaline kohtuskäija ja protsessija, kiusakas ja õel inimene. Eluline kuju on Vaariku Villemi käsilane, kingsepp **Pahmaru Aadu,** kes südameasjade arvel loodab tulu teenida.

Jutustuses «Ainuke», milles esitatakse rohkesti laulukatkendeid, antakse kõrge hinnang eesti r a h v a l a u l u d e l e. Teoses nimetatakse, et Andrese kõrvu on sageli kostnud *tuttav ja ilus rahvalaul, mille loomuliku koore* (= vormi) *ja rikka sisu vastu harva mõni uhkes ülikonnas astuja riimitud õde... saab.*

«Ainukeses» kohtame tõepäraseid elupilte vaheldumisi romantilise ilutsemisega. Realistlikke jooni leidub esijoones tegelaste karakteristikas, nende tegevuses, vastastikustes suhetes ja dialoogis. Nõnda kirjeldatakse tõetruult ja ilmekalt kujundiliste vahenditega Andrest töötamas oma tööpingi taga pärast «ainukese» leidmist või siis Kase Kustase arutlust oma 16-aastase tütre kosjamõtteist.

Jutustuse keelt ilmestavad kõnekäänulised väljendid. Lohasaare Andrese kosjamõtte tärkamist kirjeldatakse õnnestunud võrdlusega: *nüüd tuli see lugu Lohasaare Andresega kätte n a g u t a r g a l e t õ b i j a a r s t i l e h a i g u s.* Kui Andres aga Vaarikul *Tust-Kadrit* nägi, jooksid ta mõtted *kõik ühtekokku peas n a g u v õ i r a a s u k e d külma vee sees perenaise kausis.*

Eesti Postimehhe 1. lissaleht. (26.) Tulled igga nädbalas wälja ja maksab aastas 65 kopp. hõbb.

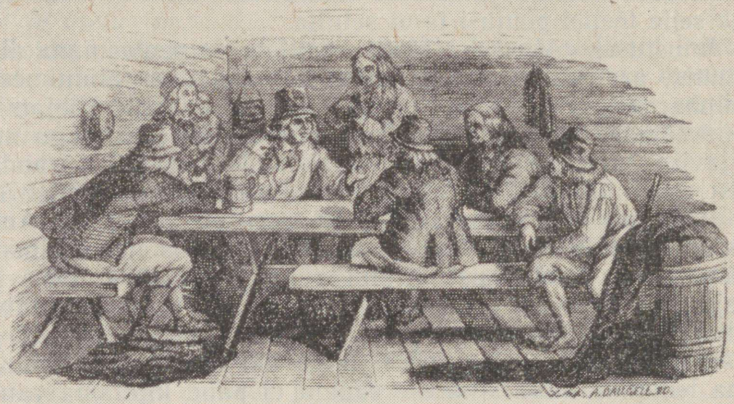

Eesti Postimehhe juttutubba.

(Soe tubba, maggus jut.)

Kues | Tartus, 5. Juni 1869. | aasta.

Olesja.

Et meil tänna juhtumise wisil wõimalik ei olle, Johanna d'Arki teggudest eddasi kõnnelda, siis sago siin mõnni sõnna jutto kombel ühhest ellolouft rägitud, kuida neid ommal aeal miljonid ärraellanud: orjapõlwe ellolouft, kelle kaddumise mällestusepiddo meil kõigil alles meles ja süddames ligub. Juttustaja on üks wennekele ramatukirjutaja, kellel omma rahwa raske enneaegne põlli kangeste süddamesse on käinud, ja kui meie ka mitte sõnna sõnnalt temma sõnno ei wõi kätte üttelda, temmast malitud kujo tahhame luggejale jõudo möda silma ette panna.

Meie küllas, juttustab kirjutaja, ellas Kassakamaal wanna Hmara, rikkas ja wabba mees. (Kassakad ei seisnud mitte orjapõlwe al, nago nüüd endised wenne allamad, waid ollid wabbad, ja ommadusepiddajad rahwas wenne wallitsuse kaitsmise al.) Hmaral olli põldo ja weisid ja küllalt iggapiddi warra. Kuid lapsi ei olnud Jummal temmale paljo annud, üht ainust tüttart, kes kaunis ja kenna olli, nago päike taewas. Nad kaswatasid ja kallistasid tedda ja andsid temmale kõiksuggu head ja tullulist õppetust, ja kui Olesja kaunikesel kueteistkümnes aasta otsa lõppes, hakkasid jubba kossilased temma wannemate honet otsima. Wannemad tännasid selle au eest, wõtsid tullejaid lahkeste wasto ja pakkusid kuiwa ja märga küllalistele süa, agga tüttart ei annud nad kotto ärra. „Laske tedda weel ommast norusest rõmustada," ütlesid nemmad. „Warra alles, lapselikko pead maeatallituse murrega täita. Laske ta ka pärrast omma pigapäiwi mele wõiwad tulletada. Polle temmal tarwis, wabbadust jubba käest ärra anda."

Agga kes loeb Olesja kossilaste hulka ärra! Kuhho ta tulli, seal likus neid parwekaupa temma ümber. Agga mis neio temma

Lehekülg «Eesti Postimehe Jututoast».

Romantilist kujutust võib märgata Andrese ja Tiiu armastuse ning looduspiltide kirjeldamisel. Siin esineb meeleolulist ilutsemist, äärmuslikke tundepuhanguid, inimeste idealiseerimist või alavääristamist, loodusnähtuste isikustamist, retoorilisi pöördumisi ning küsilauseid, eredavärvilisi epiteete ja antiteese.

«Tammiste küla «veskitondid»»

Jutustuses **«Tammiste küla «veskitondid»»** (1868) on samuti esiplaanil abiellumine armastuse ajendil. Jutustuse põhiideeks aga on ebausu mõttetuse ja sotsiaalse ohtlikkuse hukkamõistmine. Koidula rõhutab teoses, et *halli taeva all muid tonte ei liigu, kui neid, mis inimese pea kas õeluses või rumaluses iseenesele või teistele sünnitab.*

Jutustuse tähtsamateks tegelasteks on Tammiste veski vanaperenaine Riinu, ta tütar Miina, veskisulane Karusta Hinn ja Turuvere Taavet.

Vanaperenaine **Riinu** on pärast mehe surma viisteist aastat sulastega veskitööd teinud. Raske töö ja elumured muljuvad leske rängalt ja ta vananeb kiiresti koos veskiga, nagu seda piltlikult kujutatakse: *tuuleveski katus venis tahapoole, nagu veskieit ise ettepoole...* Tammiste Riinu jääb meelde vaese, tööka ja oma tütre eest hoolitseva möldrilesena, kes ei taha teiste kulul elada, vaid püüab ka vanadusaastail ise ennast toita.

Miina, Tammiste veskieide 18-aastane sõstrasilmaline tütar, on niisama hoolikas ja usin nagu ta emagi. Inimesi aga tunneb Miina emast paremini. Ema arvamise vastaselt peab ta Hinnu kiskjaks hundiks. Oma armastatu — Turuvere Taaveti päästmisel kurjategijate küüsist ilmutab noor neiu ennastsalgavust, julgust ja vaprust.

«Veskitontide» peamees **Karusta Hinn** on isakodust kõlvatu pojana lahkunud. Juba kolmat aastat töötab ta Tammistel veskisulasena, püüdes perenaise vastu meelepärane olla ja tema väimeheks saada. Miina aga avastab Hinnus tigeda ja salaliku inimese, *kes nii... vargsel viisil teise inimese otsa vahib nagu kanavaras.* Koidula mõistab Karusta Hinnu kujuga hukka silmakirjalikud vagatsejad ja kurjategijad.

Turuvere Taavetit, Miina peigmeest, iseloomustatakse vaid vihjamisi. Välimuselt meeldiv noormees on ühteaegu julge, mehine ning kaine ja asjaliku mõttelaadiga. Taaveti kuju on lähedane Männiku Märdile, «Säärase mulgi» positiivsele kangelasele.

Jutustuse kandvamate kujude vahendusel kummutab Koidula rahva ebausklikud arvamused ja rõhutab nendest johtuvaid pahesid. Teose juhtmõtted on valatud rahvalike kõnekäändude ja vanasõnade vormi ja pääsevad ilmekalt mõjule, näiteks: *Ilu ei panda patta ega kaunist katlasse. Kullast*

puur on linnul niisama hirmus näha kui puust puur. Kahtlane mõte on nagu salatuluke mätta all. Rikkast perest osta hobune, vaesest vallast võta naine jne.

Teemade käsitlus Koidula jutustustes

Koidula jutustustes on esiplaanil kõlbelised probleemid. Kiŕjanik piitsutab mitmesuguseid pahesid, nagu petmist, valelikkust, salalikkust, teesklevat vagatsemist, röövimist, vargust jne., hindab aga kõrgelt ausust, õiglust, ustavust, omakasupüüdmatut armastust, töökust, vaprust. Ta mõistab hukka petised, ihnurid, omakasupüüdlikud kosjasobitajad, rahaahned talupojad ja kurjategijad. Eeskujuks on seatud töökad, elurõõmsad, lauluharrastajad, abivalmid, ausad, julged inimesed, keda kujutatakse poolehoiu ja sümpaatiaga.

Põgusalt kajastab Koidula oma jutustuses ka peremeeste ja külakehvikute erinevaid elutingimusi. Jutustuses «Ainuke» arutleb Lohasaare vana päeviline Mikk, kui ta näeb peremeest ühes möldriga tulevat ja kuuleb teda laulu «Oh Eestimaa, oh Eestimaa, kus leiba ja vett!» vilistavat: *Mis niisugune ka veest-leivast pidi nimetama, kellel õlut-viina ühtepuhku põigiti nina ees võis seista? Küllap sellel hea kerjata, kellel kott omast käest kaelas ripub!... Eks teada ammugi, mis temasuguse vaese orja päralt jäi: sai ööd-ilma kui päeva sundida ja taga kihutada...* Kuid Koidula ei näe kehvikute ja peremeeste vahel ületamatuid vaheseinu ega vastastikust võitlust. Vaest ja rikast püütakse lepitada ja tavaliselt saab ühendavaks sillaks noorte abiellumine.

Koidula tõlkijana

Algupäraste jutustuste kõrval on Koidula tõlkinud ajaloolisi ja olustikulisi jutustusi eesti keelde. Nõnda on tema tõlkes ilmunud jutustus **«Johanna d'Ark»**, milles käsitletakse ennastohverdava prantsuse taluneiu, rahvuskangelanna Jeanne d'Arc'i võitlust oma isamaa vabastamise eest.

Erilist tähtsust omavad Koidula tõlgitud jutustused vene ja ukraina rahva elust. Koidula on pioneeriks vene eesrindliku jutukirjanduse levitamisel eesti ajakirjanduse veergudel. Tema sulest ilmuvad vabas tõlkes ukraina naiskirjaniku Marko Vovtšoki pärisorjusevastane jutustus **«Olesja»** ja vene ajalooline jutustus **«Kosma Minia»** («Kosma Minin»), mille tõlkimisel ta kasutab allikana saksakeelseid teoseid vene keele vähese oskuse pärast.

Küsimusi ja ülesandeid

1. Missuguseid kunstilis-kujundilisi võtteid kasutab Koidula jutustuses «Ainuke» tegelaste elamuste ja meeleolude kujutamisel? Leidke realistlikke ja romantilisi jooni tegelaste karakteristikas, sündmuste kirjeldustes ja looduspiltides («Ainuke»).
2. Missuguseid sotsiaalseid pahesid piitsutatakse jutustuses «Tammiste küla «veskitondid»»? Leidke kõne- ja lausekujundeid, mille varal

jutustuses «Tammiste küla «veskitondid»» kirjeldatakse loodust ja maastikku, kujutatakse sündmusi ja iseloomustatakse tegelasi. Leidke teosest rahvalikke kõnekäände ja arutlege nende ideelist sisu.

3. Milliseid teemasid käsitleb Koidula saksa keelest tõlgitud jutustustes «Olesja» ja «Kosma Minia»? Missugust mõju avaldasid need jutustused eesti lugejale 1869. aastal, mil nad «Eesti Postimehe Jututoas» ilmusid?

ELU JA LOOMING KROONLINNA-AASTAIL

Kroonlinnas

Koidula abiellus 1873. aastal sõjaväearst Eduard Michelsoniga ja asus elama oma abikaasa töökohta Kroonlinna. Abiellumine ei toonud märgatavaid muudatusi ta kirjanduslikku ega ühiskondlikku tegevusse. Koidula jätkas Kroonlinnas kahanemata tarmukusega nii kirjanduslikku loomingut kui ka kaastööd «Eesti Postimehele», samuti tööd ühiskondlikes organisatsioonides, ehkki tal selleks jäi perenaise-ameti tõttu vähem aega. Ta töötas Kroonlinnas paaril aastal eesti naisseltsis, pidas naistele kõnesid kasvatusteaduslike küsimuste üle ja andis koolitüdrukuile käsitöötunde.

Koidulal oli kolm last: poeg **Hans**, tütred **Hedda** ja **Anna**,[1] kellesse ta suhtus hoolitsuse ja leebe armastusega. Oma lapsi hoides ja magama uinutades luuletas ta lastelaulukesi, mida need meelsasti kuulasid. «Kui ma esimest korda seda improvisatsiooni «omal viisil» laulsin,» kirjutab Koidula omastele «**Hällilaulu**» ettekandmisest oma pisipojale Hansule, «ajas ta kõrvad kikki, ja sest saadik on «maimonge» lemmiklauluks jäänud, millest silmanähtavalt avaldub päritud tugev eesti keele eelistamine ja kalduvus eesti keelele!» Kuid Koidula ainus poeg, kellest ta nähtavasti kavatses kasvatada oma töö jätkajat, suri juba varases lapseeas.

«Hällilaul»

L. Koidula tütrega.

Suviti viibis Koidula enamasti lastega kas Tartus või mõnes suvituskohas Peterburi läheduses. Paar aastat (1876—1878) oli ta mehe ja pojaga välismaareisil Saksamaa ja

[1] Koidula poeg Hans Voldemar (1874—1878), vanem tütar Hedvig, keda nimetati *Heddaks* (1876—1941), ja noorem tütar Anna (1878—1965).

Austria linnades, kuhu ta abikaasa oli komandeeritud stipendiaadina.

Patriootiline luule Kroonlinna-aastail «Igatsus»

Koidula patriootilises luules Kroonlinna-aastail domineerib kojuigatsuse teema. Tunde- ja mõttetihedas luuletuses **«Igatsus»** avaldab luuletaja ühelt poolt karmi enesesüüdistust, miks ta võõrsile elama asus, ja teiselt poolt edasilükkamatut vajadust kodumaale tagasi tulla.

Miks ep ma otsisin võõralta ilu,
võõralta varju, tuge ja nõu?
Marudeks kasvanud kodune vilu,
imeb mul soontest nooruse jõu!

«Jutt»

Sama kustumatu kojuigatsus kajastub ka Koidula luuletuses **«Jutt»**, mille viimane stroof kõneleb autori pakitsevast südamesoovist rutata võimalikult kiiresti oma armastatud kodurandadele.

Päeva ja und
küsitan: «Millal mind viite ta pinda?
Lootuse silin — kas petab ta rinda?
Millal sind teretan, laulude rand?»

Neis kojuigatsusluuletustes ei leidu enam seda pateetilist tooni, mis oli iseloomulik Koidula varasemaile isamaalauludele, vaid luuletaja sügav kiindumus oma sünnimaasse väljendub kaeblikus ja leinalises meeleolus. Mõlemad patriootilised luuletused on saanud elamusrikaste deklamatsioonipaladena rahva seas üldtuntuks.

Seoses akadeemik F. J. Wiedemanni keeleteadusliku tegevuse 50 aasta juubeliga loob Koidula pühendusluuletuse **«Minu armsale taadile»**. Selles laulus käsitleb ta ilukirjanduslikus vormis Wiedemanni viljakat eesti keele uurimise tööd.

«Minu armsale taadile»

Vaeseks lapseks teede ääres
nuttes seisis *eesti keel*...
Isa, nägid tema häda,
tolmu seest ta välja tõid...

Akadeemik Wiedemanni keeleuurimise tööd kujutatakse kõnesolevas luuletuses üldistavalt, mõeldes selle all kõigi tublide patriootide tööd kodumaa hüvanguks.

«Koidula õnn!»

Millise rahvusliku ülesandega on Koidula oma laule loonud, selle kohta annab ta lähema seletuse luuletuses **«Koidula õnn!»**. Koidula näeb oma õnne selles, et ta on võinud rahva sekka levitada ilu, vaba vaimu ja tõde.

Mis südames mul kuumalt keeb,
see sulaks külmad põued teeb:
kus külas kõndis Koidula,
sääl lõivad silmad särama.

Kroonlinnas on Koidula väga viljakas lüürika alal eriti 1881. aastal. Sel aastal ilmub ta sulest «Eesti Postimehe»

veergudel kümmekond luuletust, nagu «Teretus», «Ei eksi», «Puhtad pihud», «Ma kannan leina!» jt.

Patriootilises luuletuses **«Teretus»** näeb Koidula eesti tublides poegades isamaa vabastajaid, *kellel kulmud kuumavad töös*. Ta elustab nendes eestlaste muistset vaprust ja õhutab rahva seas võitlusvaimu feodaalide vastu. «Teretus»

Isamaalaulus **«Ei eksi»** kutsub Koidula üles kõiki kodumaalasi ohvrimeelsele rahvateenimise tööle ja võitlema mõõgaga oma põliste vaenlaste balti sakslaste vastu. «Ei eksi»

Mõõk ühes, lubi teises käes,
nii teeme rahvatööd!
Nii lahutame vaikses väes
ta rasket vaimuööd!

Veelgi eredamalt on esile tõstetud iga ausa patrioodi ühiskondlikud ülesanded isamaalaulus **«Puhtad pihud»**. Siin innustatakse omakasupüüdmatult ja ennastsalgavalt töötama isamaa hüvanguks. «Puhtad pihud»

Luuletuses **«Ma kannan leina!»** valutab Koidula oma südant nende lahkhelide pärast, mis valitsesid rahvusliku liikumise klerikaalse ja demokraatliku suuna vahel. Ta peab üksmeele puudumist kahe vastasleeri kultuuripüüetes ja taotlustes isamaa huvide lõhestamiseks. Seepärast virgutab ta ühtehoidmise tunnet eesti poegades. «Ma kannan leina!»

Kunstimeisterlikkuselt on Koidula Kroonlinna-perioodi luuletused mõneti kujundirikkamad, vormikindlamad ja täiuslikumad kui tema Tartu-ajastu laulud. Ta paneb suurt rõhku oma lüürika poeetilisele stiilile, värsside rütmikusele ja eufooniale, eriti aga riimide puhtusele. Siin läheb ta koguni nii kaugele, et kasutab ka mõningaid mittekohaseid riimsõnu, mille tähendus jääb enamasti ebaselgeks, nagu *sõne — kõne, lõhk — rõhk, annetusi — pannetusi* jt. Sellest hoolimata jätavad need tunde- ja mõttetihedad luuletused sügava mulje lugejale.

Kroonlinna-aastad on Koidula algupärase luule õitseajaks. Sel loominguperioodil vabaneb tema lüürika saksa luule mõjust ja omandab isikupärase ilme.

Üsna produktiivne on Koidula Kroonlinnas ka jutuloomingu alal. Siin kujutab autor üksiktegelaste elusaatuse kõrval ka tookordseid aktuaalseid ühiskondlikke ja kultuurielu teemasid. Jutus **«Liisu»** (1878) kirjeldatakse eesti rahvusliku liikumise aegset kultuurielu. Ülipõnevas lühijutus **«Surmasuus»** (1879) esitatakse tõepärane kujutus renditalupoja õigusetust seisundist ja eesti talupoegade suhtlemisest vene talurahvaga. Miniatuuris **«Talvine metsasõit»** (1880) antakse eesti rahvale mõista, et tema paremad elupäevad on käegakatsutavast kaugusest kiiresti tulemas. Jutustuses **Jutulooming Kroonlinna aastail** «Surmasuus»

«Loigu perenaine»

«Loigu perenaine» (1881) avaneb kaunis usutav pilt tookordsest eesti külaühiskonnast, kus talurahva jõukam ladvakiht ekspluateeris armutult sulaseid ja teenijatüdrukuid.

Kroonlinna-perioodil on märgata Koidula proosaloomingus seikluslikkuse ja põnevuse sissetoomist ning selle järkjärgulist kasvu. Ühes sellega suureneb ta juttude huvitavus ja loetavus lihtrahva hulgas. Ta viimastes jutustustes võib tähele panna ka tegelaste hingeelu sügavamat läbivalgustust, kui see oli omane ta varasemaile teoseile. Ühtlasi on muutunud tegelastevaheliste suhete ja olustiku kujutus tõepärasemaks ning usutavamaks.

«Kosjaviinad»

Kroonlinnas kirjutas Koidula 1880. aastal ka oma viimase näidendi **«Kosjaviinad»**, milles ta propageerib rahvusliku ürituse üldlaulupeo ideid.

Koidula viimased eluaastad kujunesid kannatusrikkaiks. Alates 1881. aastast andis end järjest rohkem ja rohkem tunda raske haigus — rinnavähk, mis aheldas luuletaja 1885. aastal haigevoodi külge. Kuid luuleloomingule, oma lemmiktegevusele, jäi Koidula surmatunnini ustavaks. Raskemail haigushetkil kirjutas ta luuletusi kas paberilehekestele või isegi tapeedile oma voodipeatsi kohal.

«Enne surma Eestimaale»

Ka surma eel ei unusta Koidula oma armastatud isamaad. Mõned nädalad enne elulõppu paneb Koidula kirja oma poeetilise testamendi, viimse luuletuse **«Enne surma Eestimaale»**, kus ta usub eesti rahva helgesse tulevikku, kuulutab oma elutöö lõpetatuks ja väsinud linnuna suigub surmale.

Hinge pisaratest sulle
pärga püüdsin kududa.
hõlmad lahti hoia mulle,
hinge ilu — Eestimaa!

Lydia Koidula suri 43. eluaastal 11. augustil 1886. aastal Kroonlinnas. Luuletaja põrm toodi Eesti NSV valitsuse otsusel Kroonlinnast Tallinna ja maeti 1946. aastal tema 60. surma-aastapäeval ümber Tallinna Metsakalmistule.

Pärnu 2. Keskkoolile ja Pärnu teatrile «Endla» anti Lydia Koidula nimi, endises Pärnu Ülejõe koolimajas asutati 1945. aastal Lydia Koidula memoriaalmuuseum ja luuletaja sünnikohta, Vändra kunagise köstrimaja krundile püstitati mälestusmärk.

L. Koidula teoste kaanepilte.

LYDIA KOIDULA LOOMINGU TÄHTSUS

Varasele surmale vaatamata oli Koidula eesti rahvusliku liikumise aja viljakamaid kirjanikke. Tema loominguline tegevus kestis 25 aastat (1861—1886), mille vältel ta kirjutas üle 300 luuletuse, umbes 90 proosatööd ja 4 näidendit. Koidula eluajal ilmus trükist ainult pool ta lüürilisest toodangust, nimelt 150 luuletust. Tema luulelooming on avaldatud kogumikes «Kogutud luuletused» (1925), «Valik luulet» (1948) ja «Teosed» I (1957). L. Koidula on lauluisa Kreutzwaldi kõrval suurim nimi rahvusliku liikumise aja kirjanduses. Tema looming kerkis pärast «Kalevipoja» ilmumist juhtivale kohale eesti kirjanduses.

L. Koidula mälestussammas Pärnus.

Kokku võttes seisneb Koidula loomingu kirjandusajalooline tähtsus järgmises.

1. Koidula rajas ideerikka ja kunstiliselt väärtusliku eesti kunstluule ja algatas selle peateemad: isamaa-, armastus-, loodus- ja lasteluule. Ta esimeste viisistatud lauludega algas eesti kunstluule levik rahva seas üldlauldavate lauludena. Koidula rahvalik lüürika, mis oli paljudele kaasaegsetele ja pärastistele kirjanikele luuleinspiratsiooni allikaks, määras eesti luule arengu põhisuunad mitmeks aastakümneks. Tema luule mõjul jäid eesti lüürika põhiliikideks isamaa-, armastus-, loodus- ja lasteluule kuni XIX sajandi 90-ndate aastate alguseni.

2. Koidula algatas eesti rahvusliku teatri asutamise mõtte ja teostas selle 1870. a. Ta kirjutas eesti esimese algupärase näidendi ja pani aluse rahvuslikule näitekirjandusele.

3. Koidula sulest ilmusid algupärased olustikulised jutustused, mis oma aktuaalse temaatikaga esindasid eesti jutustava kirjanduse paremikku möödunud sajandi 60-ndail aastail.

4. Oma tõlkejutustuste kaudu oli Koidula esimesi vene kirjanduse populariseerijaid.

5. Koidula kirjanduslik looming, mille ainestik oli võetud kaasaja tegelikkusest ja mis kajastas rahva paremaid ootusi ja lootusi, avaldas sügavat kasvatavat mõju rahvahulkadesse. Ta teosed etendasid väljapaistvat osa rahva kõlbelise ja kultuurilise taseme tõusus.

Tulihingelise isamaalüürikuna ja algupärase näitekirjanduse andeka pioneerina kuulub Koidula eesti kirjanduse klassika eesrinda.

Küsimusi ja ülesandeid

1. Kirjeldage Koidula kirjanduslikku tegevust Kroonlinna-perioodil. Missugused uued motiivid väljenduvad tema kojuigatsuslikes patriootilistes lauludes? Mille poolest erinevad Koidula Kroonlinna-ajastu luuletused Tartu-aastate omadest? Missuguseid Kroonlinna-perioodi luuletusi peate kõige õnnestunumaiks?
2. Iseloomustage Koidula luuleloomingu arenemisteed nii ideelise sisu ja kunstilise kujukuse seisukohalt kui ka luuletuste algupärasuse lähtekohalt. Missugusel teemal on Koidula loonud kõige enam algupäraseid luuletusi? Millised Koidula laulud on rahva hulgas kõige populaarsemad? mispärast?
3. Milles peitub Koidula luule üle aegade ulatuv mõjujõud?

EDUARD BORNHÖHE

(1862—1923)

Elulugu

Eesti ajalooliste jutustuste looja **Eduard Bornhöhe** (kodanikunimega Brunberg) sündis 17. veebruaril 1862 Rakvere

Kullaaru

lähedal väikeses Kullaaru mõisas aidamehe pojana. Kirjaniku isa Jaan Brunberg, endine kooliõpetaja, oli kirjanduslike huvidega sõnaosav jutumees, kes vestis väikesele Eduardile lugusid möödunud aegadest. Ema Mai, E. Vilde emapoolne tädi, oli luulemeelne ja lauluarmastaja. Lapsena oli Bornhöhe väga elavaloomuline. 1870. a. siirdus perekond

Tallinnas

laste koolitamise otstarbel Tallinna. Samal aastal algas saksa õppekeelega algkoolis kaheksa-aastase Eduardi koolitee. Pärast algkooli lõpetamist jätkusid õpingud kreiskoolis. Poiss paistis silma heade kirjandite ning muusika- ja joonistusandega. Kreiskoolipõlves sündisid Bornhöhe esimesed pooltõlkelised ilukirjanduslikud tööd, millest mõned, nagu jutukatsetus «Röövel ja mõisnik», ka trükki pääsesid. Kreiskooli lõpetas ta 1877. aastal auhinnaga.

Kreiskooli lõpetamise järel leidis Bornhöhe lühikest aega tööd maamõõtja juures, pärast seda tegi joonistusi ajalehtedele ja arhitektidele. Mõne kuu töötas Bornhöhe kaubakontori õpilasena Peterburis, kust läks peagi Kovnosse (Kaunasesse) raudteekontori ametnikuks. Sealt tuli ta 1878. a. Tal-

Põltsamaal

linna, et siit juba järgmisel aastal siirduda Põltsamaale, kus oli tegev õpetajana. Põltsamaal töötades kirjutas Bornhöhe seitsmeteistkümne-aastase noormehena ajaloolise jutustuse «Tasuja», mille ta lõpetas Tallinnas, kus see 1880. a. trükis avaldati. Järgneval aastal asus Bornhöhe pikemale reisile Kaukaasiasse. 1882. a. tuli Bornhöhe kodumaale

tagasi ja jätkas siin pedagoogilist tegevust. Mõned aastad oli Bornhöhe tegev vabakutselise ajakirjanikuna ja karikaturistina kodumaal ja Lääne-Euroopas, peamiselt Saksamaal. Tartus

Omandanud 1888. a. eksternina küpsustunnistuse, hakkas Bornhöhe Tartu ülikoolis keeleteadust õppima. Kuid majanduslike olude tõttu katkesid ülikooliõpingud juba poole aasta pärast. 1890. a. ilmus Bornhöhe teine ajalooline jutustus «Villu võitlused». Kirjanik oli sel ajal Novgorodi kubermangus organistiks. Paar järgnevat aastat töötas Bornhöhe koduõpetajana Peterhofis aadliperekondades, kus tal oli kokkupuuteid ka kuulsa vene kirjaniku Lev Tolstoiga.

Sagedasest reisimisest tüdinud, jäi Bornhöhe püsivalt elama Tallinna, töötades kohtu alal algul tõlgina ja hiljem arhivaarina. Samal ajal ilmus ta sulest kolmas ajalooline jutustus «Vürst Gabriel ehk Pirita kloostri viimsed päevad». Tallinnas

1898. a. viibis Bornhöhe viimasel pikemal välismaareisil, matkates Türgimaal, Palestiinas, Egiptuses, Kreekas, Itaalias ja Prantsusmaal. Pärast välismaareisi Bornhöhe abiellus ja asus elama Jõhvi, kus töötas edasi kohtu alal. Oma elu kahel viimasel aastakümnel ei tegelnud ta enam ilukirjandusliku loomingu alal. Kirjaniku viimased eluaastad möödusid Tallinnas. Rahukohtunikuna käis ta vahetevahel Kuressaares kohtuistungeil. Bornhöhe suri südamerabandusse 17. novembril 1923. Tema põrm sängitati algul Kopli surnuaiale, hiljem maeti ümber Tallinna Metsakalmistule.

LOOMING

Eesti ajaloolise jutustuse rajajaks sai E. Bornhöhe oma parima jutustusega **«Tasuja»** (1880), mille tegevustik toimub XIV sajandi esimesel poolel. Keskseks ajalooliseks sündmuseks on jutustuses eesti talupoegade Jüriöö ülestõus 1343. aastal. Kirjanik märgib teose eessõnas, et ta tahab «tükikest eestlaste õnnetusrikkast ajaloost nüüdse eestlase silma ette panna». Jutustuse ajaloolise ainestiku ammendas kirjanik saksa kroonikaist. Peamise allikana on kasutatud Kelchi «Liivimaa ajalugu», milles jutustatakse, kuidas eestlased pühal jüriööl 1343. a. Harjumaal kõik sakslased ja taanlased ära tapsid. Jutustuse tegelased ja sündmused on aga kujundanud kirjaniku loominguline fantaasia. «Tasuja»

«Tasuja» tegevustik toimub Tallinna lähemas ümbruses, Põhja-Harjumaal. Sündmuste keskseim paikkond — Metsa talu ühes Lodijärve lossiga — asetseb Tallinnast umbes 12 kilomeetri kaugusel. Jutustuse sündmused lõpevad eestlaste

Ülestõusu märguanne. *Illustratsioon «Tasujast».*

kangelasliku võitlusega Tallinna all. Tegevustik kestab umbes kakskümmend aastat.

Teose kujud

Jutustuse ideede kandjaks on peakangelane **Jaanus** (ülestõusu ajal T a s u j a). Juba lapsepõlves ilmutab Jaanus julgust ning enesekindlust, ta käitub väärikalt ega lase ennast alavääristada. Varakult tärganud õiglustundest ja poolehoiust talurahvale võrsub Jaanuses rahva vabaduse eest võitlemise aade. Kangelase sirgudes karastub ka võitlusvaim. Jaanus ei unusta vanaisa Vahuri viimset õpetust — «Varja

vabadust». Tasuja on kaasakiskuvalt kujutatud romantiline kangelane, kogu jutustust elustava vabadusaate kandja. Õilsad iseloomujooned, mehine ja vapper käitumine, ebatavaline jõud ja osavus loovad üleva rahvussangari kuju. Jutustuses võlub ja köidabki esijoones peakangelane, kelle võitlejateed on kujutatud usutavalt ja kaasakiskuvalt. Tasuja hukkuminegi ei mõju rusuvalt, vaid võitlusele virgutavalt.

Episoodiliste kujudena esinevad jutustuses Jaanuse vanaisa Vahur ja ta isa Tambet. **Vahur** meenutab vägilast eesti rahvamuistendeist. Vahuri poeg **Tambet** on isa vastand: teda ei puuduta rahva raske elupõlv. Lodijärve vana lossiisandaga sobitab ta sõbralikke suhteid. Kuid Tambeti elu kurb lõpp hoiatab mõisasakstega sõbrustamast.

Lodijärve lossi noor mõisnik **Oodo von Raupen** on Tasuja peavastane. Ta kehastab rüütlitele omast seisuseuhkust, toorust ja närusust. Oodo on ühtlaselt ja tõetruult iseloomustatud kuju. Tema toores käitumine ja kõrk kõne on kirjaniku poolt hästi tabatud. **Emiilia** on venna vastandkuju. Bornhöhe on teda idealiseerinud, tõstes esile tema heasüdamlikkuse, õigluse ja õrnatundelisuse. Idealiseeritud aadlineiuna süvendab Emiilia jutustuse romantilist tundetooni.

Üksikkujude kõrval etendab jutustuses «Tasuja», eriti selle lõpposas, väljapaistvat osa **rahvas.** Jüriöö ülestõusus lõi võimsalt lõkkele rahvahulkade võitlustung. Lodijärve lossi ründamisel osutasid talupojad osavust, mehisust ja vaprust. Tallinna alla kogunenud talupoegade ainsaks sooviks oli *vabaduse eest võideldes võita või surra.*

«Tasuja» ideestik

Jutustuse põhiideeks on **rahva vabaduse ja patriotismi idee.** Neid ideid avaldab teose alguses Vahur oma surivoodil, aga nende kandjaks saab Tasuja. Juba noorusaastail kuulutab Jaanus avameelselt Emiiliale: *Ma vihkan ainult oma isamaa üleannetuid rõhujaid, olgu nende rahva nimi mis tahes.* Sellega sütitatakse «Tasujas» **võitlust igasuguse rõhumise** vastu, hoolimata rahvusest. Tuhanded eestlased läksid 1343. aasta vabadusvõitluses kangelassurma. Oma õilsa eeskujuga näitasid nad, et parem vabadusvõitlejana surra kui orjuses vaevelda. Nõnda lõpeb jutustus eestlaste palava isamaaarmastuse ja üleva kangelassurma sugestiivse kujutusega.

Vabadusvõitluse ideega on «Tasujas» ühendatud **kirikuvastase võitluse idee.** Pappe kujutatakse mõisnike abimeestena, orjuse ja häda õigustajatena. Kloostrivanemad kurnavad talupoegi niisama armutult kui mõisnikud.

«Tasujas» käsitletakse ka **armastuse** ja **hariduse ideed.** Jaanuse ja Emiilia armastus rajaneb inimeste võrdsuse põhimõttel. Hariduse tähtsust tõstavad jutustuses esile Tambet, Jaanus ja eremiit Prohveti-Pärt, kes hindavad kõrgelt teadmisi ja tarkust.

Jutustuse stiil ja keel

«Tasuja» on r o m a n t i l i n e teos, mille sündmusi, olukordi ja tegelaste elamusi kujutatakse tugeva tundelise varjundiga. Emotsionaalsuse ja sügava haaravuse saavutamiseks kasutab Bornhöhe kunstiliste kujundite eredust, teravaid kontraste ja tunderõhulist sõnastust.

Tegelased kõnelevad jutustuses isikupärast keelt. Jaanuse sõnadest tulvab kindlust ja hoogu, oma aadete julget kaitsmist. Jaanus ütleb Emiiliale: *Ma a r m a s t a n seda pinda, kus ma sündinud olen, ma a r m a s t a n teda kuumalt ja truult.* Korduste abil on siin rõhutatud kangelase palavat kiindumust oma kodumaasse. Oodo kõne on, nagu ta karaktergi, hooplev ja kõrk; ta kasutab labaseid ja halvustavaid väljendeid. Emiilia räägib küll südamlikult, kuid tema kõnes puudub eriline ilmekus.

«Tasuja» väljaannete kaanepilte.

Rohkete piltlike ning emotsionaalsete kõne- ja lausekujunditega saavutab Bornhöhe «Tasujas» väljendusrikka stiili, milles domineerivad romantilised elemendid.

«Tasuja» on eesti esimene ja kõige populaarsem **ajalooline jutustus**, mis on rahva hulka levinud üle saja tuhandes eksemplaris. See teos on äratanud juba aastakümneid rahvahulkades rõhumisvastast vaimu. Möödunud sajandi viimasel veerandil õhutas «Tasuja» teisi eesti kirjanikke, nagu A. Saali, J. Järve ja A. Kitzbergi, ajaloolisi jutustusi looma. «Tasuja» tähtsus

Eriti suurt virgutavat mõju on avaldanud «Tasuja» revolutsiooniliste sündmuste päevil, sütitades rahvast võitlema oma põhiliste rõhujate vastu. Suure Isamaasõja aastail kandsid «Tasuja» nimetust eesti töötajate summadega ehitatud lennueskadrill ja ühe eesti väekoondise ajaleht ning eesti partisanide häälekandja. Sõjajärgsel perioodil on «Tasuja» välja antud mitmel korral suurtes tiraažides. Teos on tõlgitud ka vene, soome ja leedu keelde.

Bornhöhe teises ajaloolises jutustuses **«Villu võitlused»** (1890) kujutatakse Viljandimaa talupoegade väljaastumise katset, mis toimus Jüriöö ülestõusu järel, 1343. a. toomapäeval. Kas toomapäeva-sündmused on tõeliselt Viljandi lossis aset leidnud või teavad neist jutustada vaid rahvamuistendid, selle üle pole täit selgust. Bornhöhe esitab oma jutustuses haarava pildi Viljandimaa talurahva raskest majanduslikust olukorrast XIV sajandi esimesel poolel ja kirjeldab tõepäraselt rõhutud talupoegade võitlust oma vabaduse eest. **«Villu võitlused»**

Jutustuse kangelane on **sepp Villu**, ümbruskonna *kõige priskem, jumekam, tugevam, ausam ja rõõmsam mees.* Päästnud Viljandi komtuuri elu, võib ta vaba mehena oma sepapajas relvi ja terariistu sepistada. Villu nõuandel teevad talupojad meeleheitliku katse: nad püüavad kümnisekottidesse peidetuna Viljandi lossi pääseda. Kuid ülestõusu plaan saab komtuurile enne teatavaks. Talupojad hukatakse, Villu suletakse lossikeldrisse surema.

Bornhöhe tõstab jutustuses «Villu võitlused» esile talurahva raske olukorra. Ta märgib, et vaesed mulgid olid lammaste taolised, kelle seljast mitu nahka võeti. Bornhöhe kirjutab jutustuses, kuidas ülestõusust haaratud talupojad meenutasid *oma kurnatud kehade, õõnsate palede ja pealuusse vajunud silmadega* enam varjusid kui elusaid inimesi. Viljandimaa talupojad, kelle elu oli muutunud talumatuks, jäid Jüriöö ülestõusu ajal äraootavale seisukohale, aga toomapäeva-sündmustest võtsid nad mehiselt osa.

Jutustuse «Villu võitlused» väärtust vähendavad ülepaisutatud seikluslikud episoodid (Maie päästmise lugu). Siin ei kujutata rahva vabadusvõitlust säärase kunstilise meisterlikkusega nagu «Tasujas». Tervikuna mõjub jutustus siiski

kaasakiskuvalt. Ilmekamate tegelastena kerkivad esile sepp Villu, Priidu ja Risti Krõõt.

«Vürst Gabriel»

Kolmanda ajaloolise jutustuse **«Vürst Gabriel ehk Pirita kloostri viimsed päevad»** (1893) ajalooliseks taustaks on Liivi sõda XVI sajandi teisel poolel ja eesti talurahva väljaastumised oma rõhujate vastu. Süžeeliseks teljeks on vürst Gabriel Sagorski ja aadlineiu Agnes von Mõnnikhuseni romantiline ja seiklusrohke armastuslugu.

Peakangelase Sagorski isa oli vene vürst, ema eesti talupoja tütar. Kangelase põhijooneks on armastus ja lugupidamine kannatava ja võitleva rahva vastu. Gabrieli emapoolne vanaisa Oru Juhan juhtis 1560. a. talurahva ülestõusu feodaalide vastu. Teoses märgitakse, et Oru Juhani kavatsuseks oli *mõisnikkude sugu Eestimaalt hoopis ära kaotada ja oma rahvaga Moskva tsaari kaitse all vabalt elada.* Oma vanaisa soovide teostajaks saab Gabriel Sagorski, kes võitleb sangarlikult Vene sõjaväe ridades sakslaste ja rootslaste vastu. Gabriel kogub enda ümber eesti talupoegi, liitub Groznõi vägedega ja võitleb mehiselt Tallinna piiramisel 1577. aastal.

Vürst Gabrieli vapper ja mehine kuju kannab jutustuse põhiideed — eesti talupoegade ja vene sõjameeste ühist võitlust saksa feodaalide vastu.

«Vürst Gabriel» sai erutava sündmustiku tõttu üheks loetavamaks eesti ajalooliseks jutustuseks. Teoses etendavad tähtsat osa seikluslikud sündmused, mille tagajärjel kogu jutustuse tegevus muutub ebareaalseks ja väheusutavaks. Taotledes põnevust, on kirjanik elutõest kõrvale kaldunud.

«Tallinna narrid ja narrikesed»

Ajalooliste jutustuste kõrval kirjutas Bornhöhe kaasaja teemadel rea lühemaid satiirilisi jutustusi, mis ilmusid jutustustekogus **«Tallinna narrid ja narrikesed»** (1892). Selle kogu jutustustes «Kuulsuse narrid», «Raha narrid», «Armastuse narrid» ja «Narride narr» naeruvääristab autor terava satiiriga inimveidrikeks muutunud tüüpe, kes on sattunud mõne kire, nagu kuulsuse, raha või armastuse küüsi.

«Kuulsuse narrid»

Kõige õnnestunum satiirilistest jutustustest on **«Kuulsuse narrid».** Siin karikeeritakse Jaan Tatika ja Salomon Vesipruuli kuju kaudu isehakanud andetuid leidureid ja kirjanikke, kes ilma igasuguste vaimsete eeldusteta ja hariduseta püüavad saada maailmakuulsaiks leiutajaiks ja sõnameistreiks. Mõlemad «kangelased» loodavad mingi õnneliku mõttesähvatuse või luuleinspiratsiooni mõjul midagi enneolematut välja mõelda ja luua. Need tegelased näevad küll vastastikku teineteise puudusi ja naeravad nende üle, kuid oma veidraid tegusid ja taotlusi nad ei märka. Vesipruul annab tabava hinnangu Tatika kohta, mis on ka tema enda tegude suhtes maksev: *See inimene on üks neist õnnetuist,*

kes ilma vaimuanneteta ja tarviliku ettevalmistuseta suuri asju ette võtavad. Nende nõder vaim, pealegi veel kangest tuhinast pimestatud, ei saa iialgi aru, kui määratu vahe nende tahtmise ja jõu vahel on... Vesipruuli kirjanduskatsetustega parodeerib autor neid möödunud sajandi viimase veerandi kirjanikke, kes kirjutasid ideelagedaid ja ülespuhutud stiiliga teoseid.

Bornhöhe loomingu tähtsus

E. Bornhöhe on eesti väljapaistvam proosakirjanik XIX sajandi 80-ndail aastail ja 90-ndate aastate algul. Tema rajatud ajaloolise jutustuse žanr jäi domineerima eesti kirjanduses kuni 90-ndate aastate keskpaigani.

Satiirilistes jutustustes naeruvääristas Bornhöhe kaasaja kodanliku ühiskonna sotsiaalseid pahesid ja inimeste väiklasi püüdeid ning tühiseid kirgi. Ühiskondliku satiiriga rajas ta teed kriitilise realismi õitselepuhkemiseks.

Küsimusi ja ülesandeid

1. Iseloomustage «Tasuja» ideelist suunda ja eesti rahva olukorda XIII—XIV sajandil teose I peatüki järgi.
2. Leidke jutustusest kõne- ja lausekujundeid, mille varal Bornhöhe iseloomustab: 1) Tasujat, 2) Oodot ja 3) Emiiliat.
3. Missuguseid kunstilise kujunduse vahendeid kasutab Bornhöhe Jüriöö ülestõusu kujutamisel (XIII peatükk)?
4. Leidke «Tasujast» romantilisi stiilielemente ja näidake nende seost teose ideelise sisuga.
5. Kirjeldage E. Bornhöhe ajalooliste jutustuste ja satiiriliste juttude tähtsust eesti proosakirjanduse arenguloos!

TEISI KIRJANIKKE XIX SAJANDI 60.—80. AASTAIL

Kreutzwaldi, Koidula ja Bornhöhe loomingul on eesti rahvusliku liikumise aja kirjanduses teedrajav tähtsus. Nende kõrval olid lüürika, jutu- ja näitekirjanduse alal tegevad mitmed vähemad kirjanikud. Ulatuslikuma ülevaate saamiseks eesti XIX sajandi 60.—80. aastate kirjandusest tutvume üldjoontes ka nende loominguga.

J. Weitzenbergi luuletused «Tõnis Laks...»

Luuletaja **Juhan Weitzenberg** (1838—1877) on kirjutanud kaks pikemat luuletust «Tõnis Laks...» ja «Vana opmani nutulaul». Populaarse laulu **«Tõnis Laks** ehk Eestlaste isamaa» (ilmunud 1862. a. anonüümselt «Pärnu Postimehes») teemaks on ümberasumisliikumine. Viletsate elutingimustega meeleheiteni viidud talupojad otsustasid ümber asuda Lõuna-Venemaale, kus loodeti tasuta maad saada. Üks ümberasujaist oli vana taluperemees Tõnis Laks, kes eluaeg oli *palehigi sees* mõisat orjanud. Ta andis oma talukoha käest ära ja valmistus minema Volga kaldale, kust aga saabusid halvad teated. Talust ilmajäänud Laksi Tõnis suri murest murtuna. Tema põrm maeti Alatskivi kalmistule, kus talle anti viimaseks eluasemeks maatükk *seitse jalga pikkusele, neli jalga lai.* «Tõnis Laks...» kujutab renditalupoja kurbloolust usutavalt, ilmekalt ja lihtsas sõnastuses. Kunder kirjutas, et selles laulus «on eesti rahva elust justkui pintsliga pildike üles maalitud».

«Vana opmani nutulaul»

Weitzenbergi teine populaarne luuletus **«Vana opmani nutulaul** mõisavalitsust käest ära andes jüripäeval 1861» levis algul rahva hulgas käsikirjaliselt ja ilmus 1864. a. anonüümselt trükis. Luuletus piitsutab satiirilises toonis mõisa opmani altkäemaksuvõtmist, kehvikute kurnamist, rikaste soosimist, julmust ja ahnust. Laulus suurustleb rahaahne ja südametu opman:

Ei mina patust hoolinud,
ei surma peale mõtelnud:
sest õigus sell' sai mõistetud,
kes vankri oli määrinud;
sest vaene maksis nahaga,
mis ta ei jõudnud rahaga.

Weitzenbergi luuletused on eesti realistliku luule varasemad näited.

C. R. Jakobson andis 1870. a. välja luuletuskogu **«Lauliku C. R. Linnutaja laulud»**, mis sisaldas 13 algupärast luuletust ja umbes niisama palju saksa klassikute luuletuste tõlkeid. Tähtsamate teemadena käsitles ta oma luules isamaad ja armastust. C. R. Jakobsoni laulud

Jakobsoni õnnestunumad isamaalaulud on **«Veel pole kadunud kõik»** ja **«Uue elu tõotus»**. Luuletaja tunneb tõsist muret, et tema isamaad on *seitsesada aastat piinal peetud,* aga ta on veendunud, et eesti noorsugu kui tuleviku lootus vabastab rahva orjakütkeist, sest Taara tammikutest pole veel kadunud muistsed vabadusetuuled, nagu ta märgib patriootilises luuletuses «Veel pole kadund kõik»: «Veel pole kadunud kõik» ja «Uue elu tõotus»

Sest Taara tammikutes
veel kuulen kanget häält;
kõik ennemuistsed tuuled
ei ole kadund säält!

Pöördudes eestlaste kauge mineviku poole ja kirjeldades, kuidas saksa raudmehed laastasid Eestimaad, äratab Jakobson viha saksa vallutajate ja orjastajate vastu.

Armastuslauludes põimib luuletaja armastustunde looduspiltidega. Ta nimetab armastust kannikeseks, kelle ta viib ja istutab oma koduaeda, kus *üks vaikne kohakene, / kallis lill, ka sinule* («Minu kannikene»).

C. R. Jakobson kirjutas ka näidendi **«Arthur ja Anna»** (1872). Ainestikuna kasutas ta isiklikke tähelepanekuid Torma mõisa- ja koolielust. Näidendi ideeline teravik on suunatud reaktsioonilise ja moraalselt laostunud balti-saksa aadli vastu. Vastukaaluks idealiseeritakse liberaalseid mõisnikke, neilt loodetakse talurahva olukorra parandamist. Koolmeister Torba kaudu propageerib kirjanik hariduse levitamise ideed. Uskudes ekslikult mõisnike noorema põlvkonna uuendustaotlustesse, laseb Jakobson näidendi lõpul eesti taluneiul abielluda paruni pojaga. Kunstiliselt on see teos üsna küündimatu. Aktuaalse ainestiku tõttu sai näidend «Arthur ja Anna» kiiresti populaarseks ja teda mängiti korduvalt eesti teatri laval. Näidend «Arthur ja Anna»

Friedrich Kuhlbars (1841—1924), kauaaegne Viljandi õpetaja, on avaldanud luuletuskogud **«Vastse laulo ja kannel»** (1863), **«Laulik koolis ja kodus»** (1868), **«Vanemuine ehk Neljakordne laululõng»** (1870), **«Villi Andi luuletused»** I—III (1923—1924) jt. Ta on loonud peamiselt isamaa- ja lastelaule. Fr. Kuhlbarsi lüürika

Oma patrioootilistes luuletustes, nagu **«Vanemuise laul Endla piigast»**, **«Linda laul»** ja **«Vanemuine»** ülistab

Fr. Kuhlbars.

Kuhlbars eesti rahva muistset minevikku. Tema isamaalaulude tegelased Vanemuine, Linda, Endel ja Juta pärinevad Faehlmanni ja Kreutzwaldi teostest. Üldlauldava lauluna on populaarseks saanud Kuhlbarsi patriootiline luuletus «Vanemuine», mis algab värsiga «Kui Kungla rahvas kuldsel a'al».

Kuhlbarsil on Koidula kõrval väljapaistvaid teeneid eesti lasteluule rajamisel. Tegeliku pedagoogina kirjutas ta rea

Lasteluule

lastelaule, millest õnnestunumad on **«Uinu, mu laps»**, **«Teele, teele kurekesed»** jt. Tema lihtsates ja ilukõlalistes lastelauludes kajastuvad laste elavad ning kaunid kujutlused ja õrnad, südamlikud ning leebed meeleolud. Toome näitena esimese stroofi lastelaulust «Uinu, mu laps».

Uinu, mu laps!
Oh maga, marjaoks!
Puu peidust tuleb uneke
ja kaldub sinu kätkisse.
Uinu, mu laps!

Kuhlbarsi lastelaulude kogu «Laulik koolis ja kodus» ilmus ühes nootidega. Ta lastelaule õpiti nii koolis kui kodus ja nad said ülemaaliselt lauldavaiks lauludeks.

Kuid enamik Kuhlbarsi luulest on sisult pinnaline ja vähese kunstilise väärtusega. Mõnedes hilisemates luuletustes seisab kirjanik tagurliku kodanluse klassihuvide teenistuses.

A. Reinvaldi luule

Ado Reinvald (1847—1922) on välja andnud luuletuskogud **«Viljandi laulik»** I—IV (1872—1889), **«Ado Reinvaldi Laulud»** (1904). Pärast luuletaja surma ilmus kogumik **«Valik luuletusi»** (1924).

Keskse kohal A. Reinvaldi luules on patriotismi teema. Isamaalasena tahab luuletaja eesti isaisade *musta kuube kanda... auga* («Musta kuube»). Ta kujutab rahva rõhutud olukorda mõisaorjuses ja pöördub Kalevi poole palvega, et ta vabastaks rahva mõisnike rõhumise alt («Palumine»):

A. Reinvald.

Jõua põrgu väravalta,
kallis Kalev, koju sa!
Ammu sind ju vangi maalta
ootab ohkel isamaa.

Tuntud luuletus **«Pisarad»** mõjub ränga süüdistusena orjastajaile, kes tõid Eestisse pimeda orjaöö ja sundisid rahvast pisaraid valama. Isikustatud kastepisarad kurdavad:

Paistab taevas päikene,
lähme jälle mullasse; —
öö meid valus ilma lõi,
sest ei valgust näha võI.

See on Reinvaldi kunstiliselt mõjukamaid luuletusi, milles saavutatakse luuletaja ja kastepisarate kahekõne kaudu sügav poeetiline elamus. Üldlauldav **«Kuldrannake»** äratab eleegilisele põhitoonile vaatamata lootust paremasse tulevikku. «Kuldrannake»

Luuletuses **«Kodukeel»** ülistab Reinvald emakeelt ja selle pidulikult helisevat kõla, mida ta esmakordselt kuulis oma isa-ema suust *väikeses saunahurtsikus*. Lüürilise tundetooniga kujutatakse selles laulus luuletaja kõnet emaga, kes manitseb teda kuni surmani *oma kallist kodukeelt ehteks pidama*. «Kodukeel»

Eesti rahva põlisviha balti-saksa parunite vastu väljendavad luuletused «Küsimused» ja «Võrtsjärve peal». Luuletus «Üles!» õhutab rahvast orjusköidikuist vabanema.

Paljudes Reinvaldi luuletustes leiab käsitlemist u s u v a s t a s e v õ i t l u s e teema. Usk ja orjus käivad käsikäes, nagu märgib luuletus «Eesti rahva minevik-olevik-tulevik».

Rüütlid tulid randa
tuule, tormila,
tooma meile usku,
tooma orjust ka!

Usk ja orjus, piinad
ühes rändavad,
seda ajalugu
tundvad rahvad, maad.

Pastorite varaahnust piitsutab allegoorilis-satiiriline luuletus **«Juba jälle!»**. Usu ja teaduse lepitamatus on leidnud tabava väljenduse Reinvaldi mõttesalmis «Usk ja teadus»: «Juba jälle!»

Tahad sa uskuda, siis ära tea midagi, / tahad sa teada, siis ära usu midagi. Reinvald virgutab rahvast teadmisi täiendama ja silmaringi avardama, et ta leiaks tee orjusest vabanemiseks. Usuvastase tegevuse pärast nimetasid saksa pastorid C. R. Jakobsoni «lendava mao peaks» ja A. Reinvaldi «mao sabaks».

«Buuri sõda»

Hilisemast luulest väärib tähelepanu imperialismivastase võitluse teemat käsitlev **«Buuri sõda».** See on sütitav väljaastumine vallutussõdade vastu. Reinvald õhutab buuri rahvast inglise röövvallutajate vastu edasi võitlema: *Oh buuri rahvas, võitle sa, / sul võitu soovib ilmamaa!*

A. Reinvaldi luule on võitlev luule; see on demokraatliku leeri võitlusprogrammi poeetiline väljendus. Tema värssides esineb küll vormilisi konarusi, kuid sügav ideeline sisu ja elamuslikkus varjutavad need puudujäägid.

M. Veske laulud

1860.—1880. aastate viljakamate luuletajate hulka kuulub **Mihkel Veske** (1843—1890). Tema rikkalik värsilooming on avaldatud kogudes **«Laulud viisidega»** (1874), **«Dr. Veske laulud»** (1899), **«Mihkel Veske laulud»** (1931) ja **«Valitud laulud»** (1949).

Mihkel Veske on esijoones väljapaistev isamaalüürik. Ta luule ülistab isamaad, selle looduse ilu, eestlaste tublidust ja rahva vabaduspõlve. Veske pöördub **«Pühenduselaulus»** kaasmaalaste poole ja kutsub neid üles armastama isamaad, hoidma rahvuslikku teadvust, kaitsma rahva vabadust ja arendama eesti keelt. Üldlauldavana tuntuks saanud laul **«Ilus oled, isamaa!»** maalib kauneid pilte kodumaa loodusest: mägedest, jõgedest, järvedest, viljapõldudest, metsadest ja karjamaadest. Teine populaarne laul **«Kodumaa»** («Kas tunned maad, mis Peipsi rannalt») on ülistuslaul kodumaa loodusele ning vabaduse ja hariduse poole sammuvale rahvale.

M. Veske.

Pateetiliselt kõlab Veske isamaalaul **«Päikesele»**. Esimesed pildid kujutavad päikesetõusu ja päikesevalguse elujõudu. Järgnevas saab päike eestlaste ajaloo tunnistajaks kaugest minevikust tänapäevani. Luuletus lõpeb optimistliku pildiga rahvast, kes väsimatult töötab: *raiub ja kaevab ja künnab vahvast'*. «Päikesele»

Veske patriootilised luuletused, mis on loodud ülevas pidumeeleolus, äratasid rahvahulkades võitlusvaimu, tööentusiasmi ja püüdu hariduse järele. Tema üldlauldavate isamaalaulude populaarsus pole kahanenud tänapäevalgi.

Hell, lüüriline tunne avaldub Veske koduluules («Võõral maal», «Igatsus kodu järele» jt.) ning loodus- ja armastuslüürikas («Uinuselaul neiule», «Suve pidu», «Kadunud kinnas», «Jaanike, ae!» jne.), kus kohtame lihtsat sõnastust ja rahvalauluvormi. Toome näiteks loodusluuletuse **«Uinuselaul neiule»** esimesed värsid, milles sõnade häälikuline ilukõla annab vahetult edasi suveõhtu õrnleebeid meeleolusid:

Õhtu õhud sõudvad sala
lepalehti libistes.
Lustil laksu lööb nüüd kala
järve pinna selguses...

Veske armastusluulele, nagu luuletusele «Kadunud kinnas», on omane jutustav element. Ta kujutab armastuselamusi kaudselt ja pehme huumoriga.

Uue teemana käsitleb Veske vastuolusid jõukate taluperemeeste ja külakehvikute vahel. Luuletuses **«Rikas orja armuke»** kujutatakse, kuidas sulane unenäos armub rikkasse talutütresse. Kuid virgudes haihtuvad illusioonid: talle meenub, et ta on vaene sulane, tema armastatu aga on jõukas taluneiu. Sulane kurdab oma lootusetu armastuse üle: «Rikas orja armuke»

Oh, et olen vaene ori,
olen sündind sulane!
Oh, et nägus neiu rikas,
sündind talutütreke!

Sama motiiv kordub teisendatud kujul rahvalauluvormilises luuletuses **«Hõissa, poiss, ja võta naine!»**. Hallipäine külaonu õhutab vaest noormeest abielluma, aga viimane vastab kibestunult, et tal pole maja, põldu ega niitu, kus ta armsamaga elaks, ta peab võõrale taluperemehele töötama ega saa oma perekonda ja kodu rajada. «Hõissa, poiss, ja võta naine»

Veske luule on oma aja ideede ja taotluste peegelpilt. Rahvusliku ärkamise üleva ideelisuse kõrval leiame ka elulähedasemaid pilte. Veske värsid on lihtsad, musikaalsed ja meeleolurikkad. Sageli kohtame rahvalaulu elementide kasutamist.

J. Kunderi

J. Kunderi luule

Juhan Kunderi (1852—1888) luuletused on ilmunud värsikogudes **«Kümme laulu»** (1876) ja **«J. Kunderi algupärased luuletused»** (1889). Tema kasinas luuleloomingus esinevad tolle aja luule peamotiivid — eestlaste kauge mineviku idealiseerimine, romantiliselt kaunid pildid kodumaa loodusest. Esitame näitena tema isamaalaulu **«Munamäel»** esimese stroofi:

«Munamäel»

Kui siit pilve piirilt alla vaatan
üle õitsva Eestimaa,
rõõmu laulu siis maailma saadan,
hüüan valju häälega:
Siin on ilus elada!

Kunderi patriootilised luuletused, nagu «Munamäel», «Kuningas Kalev» ja «Eesti mäel», on saanud üldtuntuks.

J. Kunder täiendas ka Eesti teatri repertuaari. Tema sulest ilmusid näidendid «Mulgi mõistus ja tartlase tarkus», «Muru Miku meelehaigus», «Kroonu onu» jt. Kahes esimeses teoses kordab ta Koidula näidendite «Säärane mulk» ja «Saaremaa onupoeg» temaatikat. Tema õnnestunumaks näidendiks on «Kroonu onu» (1885).

Naljamäng «Kroonu onu»

Kahevaatuseline naljamäng **«Kroonu onu»** kajastab ühiskondlikke vastuolusid tolle aja Eesti külas. Uhket ja jõukat külakurnajat esindab päriskohaomanik **Metsa Priidu.** Ta suurustleb ja uhkustab jõuka talu, suure rahapunga ja koolitatud tütrega. Naaber, vaene rendiperemees **Jõepära Madis,** on tema silmis vaene võlarott, kelle lastele ei pruugi muidugi ka haridust anda. Jõepära Madis on töökas ja tubli, kuid kehvus kasvab iga aastaga, sest *rent on kallis ja viimased aastad olid ka vaesed.*

Näidendi ilmekamaks kujuks on erusoldat **Aabram Sikk,** keda nimetatakse *kroonu onuks.* Aabram hoopleb oma vahvuse ja kangelastegudega Vene-Türgi sõjas. Temast saab ettevõtlik abimees uhke Metsa Priidu tütre Elsa ja vaese

Jõepära Madise poja Aadu abiellumiskavatsuse täideviimisel. Ilmekalt arendatud sotsiaalne vastuolu tasandub lõpplahenduses vastasleeri noorte abiellumisega.

Kunderi «Kroonu onu» joonistab esmakordselt usutava eesti kulakliku taluperemehe kuju, põhjendab talurentnike vaesust ja kujutab tõetruult sotsiaalset ebavõrdsust Eesti külas. Näidendis esineb rohkesti koomilisi situatsioone, tegelaste keel on mahlakas ja mitmed tüübidki on õnnestunud. «Kroonu onu» püsis paljumängitava lavatükina teatrilaval kuni käesoleva sajandi esimeste aastakümneteni.

J. Bergmanni ballaadid

Eepilise luule esindajaks on **Jaan Bergmann** (1856—1916). Tema loomingu paremik on ilmunud kogus **«Jaan Bergmanni laulud»** (1901). Parematek neist on ajaloolised ballaadid «Ustav Ülo», «Taara pidud tagaselja» jt.

«Ustav Ülo»

Ballaadis **«Ustav Ülo»** kujutatakse, kuidas rüütlite kätte vangi langenud vapper sõjakäskjalg Ülo teatab julgelt, hoolimata vaenlase ähvardustest, Viljandit kaitsvale Valdekule, et Lembitu on oma vägedega appi tulemas:

Kuid kindlasti kuulutas Ülo hääl:
«Et võidelge ustavalt, vennad, sääl!
Ju Lembitu ligi on tulemas,
ju vastane hirmuga ehmatas...»

Ülo surmatakse julmalt vaenlase poolt, aga Valdeku, Lembitu poeg, hindab kõrgelt tema kui ustava eestlase kangelastegu.

Ballaadis **«Taara pidud tagaselja»** kirjeldatakse pärisorjusliku korra karmides tingimustes vaevlevaid orje, kes öösiti kogunevad ohvripaika, et seal kõneleja suust kuulda jutustusi muistsest vabadusajast ja endiste eestlaste *tugevast tööst*. Kuid hommiku tulekul peavad kõik mõisapõllul tööle asuma:

«Taara pidud tagaselja»

J. Bergmann

«Maast üles! Maast üles! Ju otsas on öö!»
Ja kurjustab kubjas ja tänitab töö.

Mõlemad ballaadid, mille sündmustik areneb keskendatult ja kaasakiskuvalt, on loodud rütmikais värssides, nimelt amfibrahhilises värsimõõdus.

Kui Viljandil vaenlane valvas ees,
ju looluse lõpetas igamees.

Laulud

Peale ballaadide on Bergmann loonud ka muid õnnestunud luuletusi, nagu **«Lese silmapisar»** ja **«Vaenelaps»**, milles ta kujutab sügava kaasaelamisega lesknaise ja vaeslapse kurtmist ning talumatut elu kodanlikus ühiskonnas.

Suurem osa tema lüürilistest luuletustest on aga pinnalised ja sisuvaesed. Pastorina kuulus Bergmann kodanlik-klerikaalse suuna esindajate hulka ja toetas Jannseni kokkulepluse poliitikat saksa mõisnikega.

Bergmannil on mõningaid teeneid eesti luule värsitehnika ja keele arendamises. Ta koostas esimese eestikeelse kirjandusteoreetilise ülevaate **«Luulekunst»**.

J. V. Jannseni jutud

Fr. R. Kreutzwaldi kõrval oli möödunud sajandi keskpaiku väga viljakas jutukirjanik **Johann Voldemar Jannsen**, kelle sulest ilmus üle kahesaja jutu. Enamik Jannseni juttudest on sobitatud eesti keelde saksa noorsoo- ja rahvakirjaniku W. O. v. Horni teoste eeskujul. Algupäraseiks peetakse ainult üksikuid Jannseni külajutte, nende hulgas ka «Maatarku» ja «Uut variseri».

«Maatargad»

Külajutus **«Maatargad»** (1857) kujutatakse Eesti külas levinud ebausukombeid ja mõistetakse hukka petised külatohtrid. Karskuspropaganda teenistuses on külajutt **«Uus variser»** ehk Ilma kõrtsita ja kõrtsiga küla» (1860).

«Uus variser»

Selles kirjeldatakse, kuidas kõrtsita Korvi külas elati jõukat elu ja oldi töökad, pärast kõrtsi asutamist aga muutus Korvi küla rahvas üleöö hooletuks ja vaeseks. Külarahva ootamatu allakäigu põhjustas kõrtsmiku poeg Jakob Võrk. Teeseldes vagatsejat sai ta Matsi Peetri talu koduväiks, asutas Korvi külla kõrtsi ja meelitas inimesed jooma. Ebaausa silmakirjateenri Jakob Võrgu kuju loomisel on Jannsen laenanud iseloomujooni oma võõrasisalt Jaan Rõõmussaarelt, kes oli lodevate elukommetega ja raiskas oma kasulaste vara.

Jannsen esitab külajuttudes üsna ehtsaid talupojakujusid ja käsitleb olustikku tõetruult, aga jutusündmustiku arendamisel kaldub ta enamasti ebausutavale pinnale. Juttudes kasutab ta lihtrahvalikku jutustamisviisi ja familiaarset suhtumist lugejasse. Jannseni proosateoste hinnatavaks jooneks ongi rahvapärane vestluskeel ja pildirikas stiil.

J. Pärn.

J. Pärna jutustused

Jannsen pakkus umbes kolmekümne aasta vältel (1848—1880) rahvale rohkesti huvitavat ja õpetlikku lugemisvara. Ta jutud olid rahvaliku keele ja humoristliku esitusviisi tõttu lugejate seas väga populaarsed.

Rahvusliku liikumise kõrgaja jutukirjanike hulgas pälvib teenitud tähelepanu kauaaegne algkoolijuhataja **Jakob Pärn** (1843—1916). Tema üldtuntud teosteks on jutustused «Oma tuba, oma luba» ja «Must kuub».

«Oma tuba, oma luba»

Jutustuses **«Oma tuba, oma luba»** (1879), mille ainestik pärineb autori sünnikohast Tormast, käsitletakse rahvusliku liikumisaja aktuaalsemat teemat — talukohtade päriseksostmist. Oma isa elaval eeskujul on Pärn iseloomustanud jutustuse peategelast Lahvardi Kristjanit, kes hoolika tööga ostab talukoha kolme aasta jooksul päriseks ja õnneliku perekonnaelu rajab. Kristjanile kui ideaalsele talupojakujule on jutustuses vastandatud negatiivse tüübina joomarist Kördi Saul, kelle *käed ei teinud kärbsepesagi valmis*. Jutustuse eesmärgiks on innustada rendiperemehi talukohti päriseks ostma ja neid eeskujulikult korrastama. Seda teost on nimetatud eesti renditalupoja aabitsaks.

«Must kuub»

Pärna pikemas jutustuses **«Must kuub»** (1883) kujutatakse, kuidas rikka maakodanluse noorem põlvkond jõuab mõisnike võsudega nii jõukuselt kui hariduselt samale pulgale. Eesti noored haritlased aga mõistavad õigesti, et neid eraldab parunite klassist rahvuslik vahesein, nn. «must kuub».

Pärn püüab oma jutustustes lugejat niisama pealetükkivalt õpetada, nagu seda tegi Jannsen. Ta propageerib edu saavutamise vahendina tööd, mille varal on võimalik üle saada ka kõige suurematest takistustest. Tegelaste iseloomustamisel kasutab ta musta-valge tehnikat: ühed tegelased on ideaalkujud, teised aga negatiivsed tüübid. Ta positiivsed tegelased saavutavad oma elu eesmärgi, nad kas raja-

vad «oma toa, oma loa» või jälle leiavad õnne abielus. Pärna jutustustes kajastuvad küll aktuaalsed probleemid tolleaegsest elust, aga ta teoste süžeeline arendus, mis põhineb kirjaniku fantaasial, jääb enamasti ebausutavaks.

J. Pärna tuleb hinnata kui eesti olustikuproosa edukat viljelejat ja edasiarendajat, kes oma jutustustega tagajärjekalt propageeris rahvusliku liikumise kõrgaja lõppaastail talukohtade päriseksostmist ja taluümbruse kaunistamist viljapuuaedade rajamisega.

E. Bornhöhe kõrval on XIX sajandi *ajaloolise jutustuse žanri* tähtsamaiks esindajaiks veel Jaak Järv ja Andres Saal.

J. Järve ajaloolised jutustused

Jaak Järv (1852—1920), eesti demokraatliku ajalehe «Virulane» toimetaja, on kirjutanud ajaloolised jutustused «Vallimäe neitsi» (1885), «Karolus» (1892) jt.

«Vallimäe neitsi»

Populaarses ajaloolises jutustuses **«Vallimäe neitsi»** kujutab Järv sündmusi Tallinnas Põhjasõja päevil, kui Eesti ala liideti Vene riigiga. Jutustuse peakujuks on noor neiu Marta, kes halastajaõena ravib suure ennastsalgavusega katkutõves vaevlevaid haigeid. Tema kangelaslikkust hindab kõrgelt tsaar Peeter I, kelle väed vabastavad Tallinna Rootsi ülevõimu alt.

«Karolus»

Ajalooline jutustus **«Karolus»** käsitleb 1343. a. Jüriöö ülestõusu. Jutustuse kangelane Karolus, kelle soontes voolab eesti rahvavanema Varpo veri, nõuab Tallinna maapäeval eestlastele vabade inimeste õigusi. Teda süüdistatakse rahva ässitamises ülestõusule ja temalt võetakse õigus mõisat pidada. Karolus käib asjatult abi otsimas ordumeistri ja Leedu vürsti juures, et kergendada eesti talurahva olukorda. Ta võitleb kangelaslikult Jüriöö ülestõusule järgnenud lahingus, kus ta satub vangi. Piinapingil võtab Karolus mürki ja sureb, isamaa ja armastatu nimi huultel.

Järv arendab oma ajaloolistes jutustustes põnevat sündmustikku, aga tegelaste psüühikat ta lähemalt ei kujuta. Tema teostes jäävad sündmused ja tegelaskujud nii mõnigi kord väheusutavaks. Kõige paremini on õnnestunud Järve ajalooline jutustus «Karolus», mille peakuju on karakteriseeritud eredamalt.

A. Saali ajaloolised jutustused

Andres Saal (1861—1931) on üks viljakamaid ajalooliste jutustuste autoreid. Tema sulest on ilmunud jutustused «Vambola» (1889), «Hilda» (1890), «Aita» (1891) ja «Leili» (1893).

«Aita»

«Aita», «Leili» ja «Vambola» moodustavad triloogia, milles kujutatakse saksa ristirüütlite sissetungi Baltimaile XIII saj. algupoolel. **«Aitas»** kirjeldatakse sakslaste röövellikku vallutusretke Baltimaile. Liivlaste ja eestlaste väejuhid Aatso, Kaupo, Imanta ja Lembitu kaitsevad oma sõjamees-

tega sangarlikult kodumaad. **«Leilis»** jutustatakse sellest, kuidas Kaupo siirdub sakslaste leeri, laseb end ristida ja saab isamaa reetjaks. **«Vambolas»** kirjeldatakse Lembitu-aegseid kangelaslikke võitlusi Ümera jõel, Viljandis jm. Kaupo sõdib vaenlase poolel oma hõimlaste vastu. **«Hilda»** sündmustik on seotud 1343. a. Jüriöö ülestõusuga. «Leili» «Vambola» «Hilda»

Saal püüab esitada tõepäraseid ajaloolisi sündmusi, kasutades allikmaterjalina vastavaid kroonikaid. Tema teostes esineb rohkesti tegelasi, aga veel enam üksiksündmusi, mille vahel puudub lähem side. Seetõttu osutuvad Saali jutustused laialivalguvaiks ja tegelaste iseloomujooned ei kerki selgelt esile.

Andres Saali ajaloolisi jutustusi tuleb hinnata kui põneva sisuga raamatuid, mis äratavad lugejas patriotismitunnet ja viha rahva rõhujate vastu. Ta ajalookujutus ei ole sageli tõele vastav.

Küsimusi ja ülesandeid

1. Missugused teemad kajastusid 1860.—1880. aastate luules? Millised uued teemad tõid J. Weitzenberg ja M. Veske tolle aja luulesse? Kirjeldage võrdlevalt patriootilist teemat C. R. Jakobsoni, Fr. Kuhlbarsi, M. Veske, A. Reinvaldi ja J. Kunderi isamaalauludes. Leidke kõne- ja lausekujundeid, mida tolle ajastu luuletajad kasutasid isamaa, emakeele, kodukoha, looduse ja armastuse ülistamisel.
2. Kirjeldage talurahva ja mõisnike vahekorra kujutamist C. R. Jakobsoni näidendis «Arthur ja Anna» ja ühiskondlike vastuolude kajastamist J. Kunderi näidendis «Kroonu onu».
3. Milliseid teemasid käsitlesid J. V. Jannsen ja J. Pärn oma jutustustes? Kirjeldage nende proosateoste tähtsust rahvusliku liikumise ajal.
4. Millest oli tingitud ajalooliste jutustuste rohke ilmumine XIX sajandi viimasel veerandil? Milliseid teemasid käsitlesid J. Järv ja A. Saal oma ajaloolistes jutustustes? Kirjeldage ajalooliste jutustuste äratavat mõju rahvahulkadele. Mispärast keelati ajalooliste jutustuste avaldamine trükis?

KRONOLOOGILINE TABEL

Aastad	Ühiskondlik-poliitilised ja kultuurilised sündmused	Aastad	Kirjandus
X—XII saj.	Feodaalsuhete kujunemine Eestis		
1208—1227	Eesti rahva vabadusvõitlus	XIII saj. algupoolel	Läti Henriku kroonika
1210	Ümera lahing		
1227	Saaremaa vallutamine		
1343	Jüriöö ülestõus		
		1535	Esimene eestikeelne raamat (katekismus)
1558—1583	Liivi sõda		
		1601—1606	Mülleri jutlused
1629	Eesti vallutamine Rootsi aadliriigi poolt	1632	H. Stahli, J. Rossihniuse kirikuraamatud
1632	Asutati Academica Gustaviana Tartus	1637	Esimene ilmalik luuletus
1684—1688	Forseliuse asutatud õpetajate seminar	1686	Vastne testament
		1693	J. Hornungi «Eesti keele grammatika»
1695—1697	Suur nälg	1695	Ch. Kelchi kroonika, milles avaldatakse esimest korda trükis eesti rahvalaul
1700—1721	Põhjasõda		
1704	Vene väed vallutasid Tartu		
1710	Eesti ühendamine Vene riigiga		
		1715	Uus testament
		1731	Esimene eestikeelne kalender
1734	Asutati Räpina paberimanufaktuur	1739	Piibel; «Hansu ja Mardi jutt»

Aastad	Ühiskondlik-poliitilised ja kultuurilised sündmused	Aastad	Kirjandus
1765	Määrus kihelkonna- ja vallakoolide asutamise kohta Liivimaal	1766	Esimene eestikeelne ajaleht «Lühike õpetus»
		1782	F. Arveliuse «Üks kaunis jutu- ja õpetuseraamat»; F. Willmanni «Jutud ja mõistatused»
1783	Pearahamaksu sisseseadmine		
1784	Talurahvarahutused Liivimaal	1784	«Tiiu tasane ja helde»
1786	Rahvakoolide seadus	1796	G. Merkeli teos «Lätlased ...»
1797	Talurahvarahutused Liivi- ja Eestimaal		
1802	Asutati Tartu ülikool	1802	J. Petri «Eestimaa ja eestlased»
1804	Talurahvaseadused Liivi- ja Eestimaal		
1805	Talurahvarahutused Põhja-Eestis	1807—1812	J. Luce «Saaremaa juturaamat» I—II
1812	Isamaasõda	1813—1832	J. Rosenplänteri «Lisandused» («Beiträge»)
1816	Eestimaa talurahvaseadus	1817	O. Holtzi «Lugemised»
		1818	O. W. Masingu «Pühapäeva vahelugemised»
		1818—1819	Kr. J. Petersoni oodid ja karjaselaulud
1819	Liivimaa talurahvaseadus	1821—1823,	O. W. Masingu «Maarahva
1821	Asutati kalevivabrik Narva juures	1825	Nädalaleht»
		1824	Esietendub esimene eestikeelne näidend
1825	Dekabristide ülestõus Peterburis		
1828	Asutati Tartu õpetajate seminar	1839	Fr. R. Faehlmanni ettekanne «Muistend Kalevipojast»
		1843	Fr. R. Kreutzwaldi üleskutse rahvaluule kogumiseks
1841	Pühajärve sõda	1844	Fr. R. Faehlmanni muistend «Koit ja Hämarik»
1845—1848	Talupoegade massiline liikumine Lõuna-Eestis	1846	Fr. R. Faehlmanni «Piibujutt»

Aastad	Ühiskondlik-poliitilised ja kultuurilised sündmused	Aastad	Kirjandus
		1850—1852	Neusi «Eesti rahvalaulud»
		1850	Kreutzwaldi «Reinuvader Rebane»
1853—1855	Krimmi sõda	1853	Kreutzwaldi «Paar sammukest rändamise teed»
		1854	Kreutzwaldi «Videvik» ja poeem «Sõda»
1856	Talurahvaseadus Eestimaal		
		1857—1863	«Pärnu Postimees» Jannseni toimetusel
		1857	Kreutzwaldi «Kilplased»
1858	Mahtra sõda; Anija meeste tulek Tallinna	1857—1861	«Kalevipoeg» teadusliku väljaandena
1860—1862	Ümberasumisliikumine Põhja-Eestis		
1861	Talurahvareform Venemaal	1861	«Eestlane ja tema isand»; Kreutzwaldi «Angervaksad»
		1862	«Kalevipoeg» rahvavä'jaandena
1863	Passikorraldus Baltimail	1863	«Eesti Postimehe» proovinumber
1864—1868	Lõuna-Eesti talupoegade kollektiivsed palvekirjad	1864—1880	«Eesti Postimehe» väljaandmine Jannseni toimetusel
1865	Laulu- ja mänguseltsid «Vanemuine» ja «Estonia»; kaotati kodukariõigus	1865	Kreutzwaldi «Viru lauliku laulud»
		1866	Kreutzwaldi «Eesti rahva ennemuistsed jutud»; Koidula «Vainulilled»
		1867	Koidula «Emajõe ööbik»
1868	Teorendi ametlik kaotamine	1868	Koidula «Enne ukse lukutamist», «Ainuke» ja «Tammiste küla «veskitondid»»
1868—1870	Jakobson esineb «Vanemuises» «Kolme isamaakõnega»		Kuhlbarsi «Laulik koolis ja kodus»
1869	Esimene eesti üldlaulupidu; rahvusliku liikumise elavnemine	1869	Wiedemanni «Eesti-saksa sõnaraamat»

Aastad	Ühiskondlik-poliitilised ja kultuurilised sündmused	Aastad	Kirjandus
1870	Asutati eesti rahvuslik teater Tartus; loodi Aleksandrikooli peakomitee; avati Balti raudtee	1870	C. R. Jakobsoni «Kolm isamaakõnet»; «Lauliku C. R. Linnutaja laulud»; Koidula «Saaremaa onupoeg» Kuhlbarsi «Vanemuine ehk Neljakordne laulutõng»
1872	Asutati Eesti Kirjameeste Selts; toimus Kreenholmi streik	1872	Koidula «Säärane mulk»
		1872—1889	Reinvaldi «Viljandi laulik» I—IV C. R. Jakobsoni «Arthur ja Anna»
		1874	M. Veske «Laulud viisidega»
1876	Avati Tapa—Tartu raudtee	1876	J. Kunderi «Kümme laulu»
1879—1880	Revolutsiooniline situatsioon Venemaal	1878—1882	«Sakala» väljaandmine Jakobsoni toimetusel
1881	Kodanlik-klerikaalse suuna esindajate lahkumine Eesti Kirjameeste Seltsist	1880	Bornhöhe «Tasuja»
1882—1883	Senaator Manasseini revisjon Liivimaal	1884—1888	«Virulase» väljaandmine Järve toimetusel
		1884—1885	«Oma Maa» väljaandmine Veske toimetusel
		1885	Kunderi «Kroonu onu» Järve «Vallimäe neitsi»
1888	Põltsamaal asutati vene õppekeelega Eesti Aleksandri linnakool; teostati politseireform Balti kubermangudes	1888	Hurda «Paar palvid Eesti ärksamaile poegadele ja tütardele»
1889	Kohtureform Balti kubermangudes	1889	Saali «Vambola»
		1890	Bornhöhe «Villu võitlused»
		1892	Järve «Karolus»
1893	Suleti Eesti Kirjameeste Selts; tsensor pani keelu alla ajalooliste jutustuste trükkimise ja väljaandmise	1893	Bornhöhe «Vürst Gabriel»; Saali «Leili»

KIRJANDUSTEOORIA

Teema, probleem ja idee

Teema

Teemaks nimetatakse elunähtuste ringi, mida ilukirjanduslikus teoses käsitletakse. Kirjanik võib valida oma teose teemaks elunähtusi olevikust, minevikust ja tulevikust.

Teema ühendab teose mitmekesise sisu ühtseks tervikuks. L. Koidula käsitleb oma luuletuses «Mu isamaa on minu arm» patriotismi teemat. E. Vilde on võtnud jutustuse «Minu esimesed «triibulised»» teemaks mõisateenijate laste elu kujutamise.

Suuremas ilukirjanduslikus teoses on peale p e a t e e m a veel k õ r v a l t e e m a d. E. Bornhöhe jutustuse «Tasuja» peateemaks on rahva võitlus oma orjastajate vastu, kõrvalteemaks aga armastuse ja hariduse teema. Pea- ja kõrvalteemad on üksteisega tihedalt ühte põimunud ja kujundavad teosest ideelis-kunstilise terviku.

Probleem

Probleemiks nimetatakse elulist põhiküsimust, mida teoses igakülgselt valgustatakse elulise ainestiku põhjal. Teose aktuaalsus oleneb sellest, kuivõrd elulisi ja ühiskondlikult tähtsaid küsimusi selles käsitletakse. Rahvusliku liikumise ajal, kui eesti rahvas seisis hariduslikult madalal tasemel, oli eluliseks küsimuseks hariduse probleem. Kreutzwaldi ja Koidula teosed, kus seda probleemi korduvalt valgustatakse, võitsid rahva hulgas suure populaarsuse. XIX sajandi lõpul, mil kapitalismi hoogsa arengu tõttu kasvas tööstusproletariaat, sai aktuaalseks probleemiks tööliste rasked töötingimused. Seda elulist probleemi käsitleb Vilde romaanis «Raudsed käed», mis ilmumisel erutas laiu töörahvahulki.

Idee

Teoses arendab kirjanik valitud teemat ja lahendab püstitatud probleemi selle juhtiva mõtte ehk idee seisukohalt, mida ta tahab esile tõsta. **Sellist juhtivat mõtet, mis järeldub antud teema arendamisest ja püstitatud probleemi lahendamisest, nimetatakse teose ideeks.**

Koidula näidendi «Säärane mulk» põhiideeks on näidata hariduse tähtsust talumajapidamise edasiarendamisel. Jutus-

tuse «Tasuja» põhiideeks on, et talupoeg peab orjusest vabanemiseks võitlema rõhujate vastu. Romaani «Raudsed käed» põhiideeks on selgitada, kuidas maalt linna siirdunud kehviktalupojad satuvad veelgi rängema kapitalistliku ekspluateerimise ikkesse.

Põhiideede kõrval leidub pikemais teoseis ka teisi ideid, mille varal kirjanik avaldab oma seisukohti kõrvalteemade kohta. Need ideed ühes põhiideedega moodustavad kogu teose ideestiku.

Kreutzwaldi «Kalevipoja» põhiideeks on orjuse- ja rõhujatevastase võitluse idee. Eepose teiste ideedena tuleb aga nimetada loova töö, kodumaa kaitsmise, patriotismi, eesti ja vene rahva sõpruse jm. ideed.

Kompositsioon ja süžee

Motiiv

Kui teose teema osadeks jaotame, saame viimaks sellise väikese üksuse, mida enam pole võimalik jaotada. **Seesugust väikest, jaotamatut teema üksust nimetatakse teose motiiviks.** Igas lauses võib väljenduda eri motiiv. Näiteks «Kalevipoja» algusstroofis on järgmised motiivid: *Laena mulle kannelt, Vanemuine!* (Vanemuise poole pöördumise motiiv); *Kaunis lugu mõlgub meeles, / muistse põlve pärandusest / ihkan laulu ilmutada* (muistsetest aegadest laulda igatsemise motiiv).

Motiivid liigituvad nagu teemadki pea- ja kõrvalmotiivideks. Peamotiivide all mõeldakse teose teema tähtsamaid sõlmpunkte, kõrvalmotiividena aga väiksemaid üksusi.

Oma laadilt on motiivid kahesugused: staatilised ja dünaamilised. Staatiliste ehk püsimotiivide varal kirjeldatakse tegelaste välimust, iseloomuomadusi ja muid püsivaid olukordi ja nähtusi. Dünaamilised ehk hoogmotiivid tähistavad tegevust, liikumist ja muutumist olukordades. Siia kuuluvad tegelaste teod ja võitlus, torm, lumetuisk, mere lainetamine jne.

Faabula

Teoses esitatakse enamasti sündmusi ajalises ja põhjuslikus järjekorras, nagu nad tegelikult elus toimuvad. **Sündmuste esitamist nende ajalis-põhjuslikus järgnevuses nimetatakse teose faabulaks** (ladina sõnast *faabula* — jutt). Näiteks jutustatakse Faehlmanni muistendis «Koit ja Hämarik» peategelaste armastuslugu ajalis-põhjuslikus järgnevuses.

Süžee

Harilikult kalduvad kirjanikud üsna sageli teose faabulast kõrvale, et saavutada suuremat ideelis-kunstilist mõju. Nad tõstavad teoses mõned ajaliselt hilisemad juhtumused varasematest ettepoole ega pea iga kord ka silmas sündmuste põhjuslikku järgnevust. **Seesugust omavahel seostatud ja pidevalt sõlmitusest kuni lahenduseni arenevate eluliste sündmuste tegelikku järjestust, mis moodustab eepilise, lüro-**

eepilise või draamateose vahetu sisu, nimetatakse süžeeks. Lüürikas harilikult süžee puudub.

Teose süžees peegelduvad elulised sündmused, inimeste vahekorrad ja kirjaniku suhtumine tegelastesse. M. Gorki järgi on süžee «inimestevahelised sidemed, vastuolud, sümpaatiad, antipaatiad ja üldse vastastikused suhted, ühe või teise karakteri tüübi arendamise ja kujunemise lood».

Tegelased

Süžee arendamine toimub tegelaste kaudu, kelle tegusid, vastastikuseid suhteid ja võitlust teoses kujutatakse. **Teose tegelaseks** e. **kangelaseks nimetatakse seesugust ilukirjanduslikku kuju, keda on iseloomustatud teatavate karakteriomadustega ja kellel on teoses teiste tegelastega kindlad suhted.**

Tegelane võib olla kas p ü s i v a või a r e n e v a iseloomuga. Püsiva karakteriga tegelase iseloom jääb teoses muutumatuks, areneva karakteriga tegelase iseloomujooned aga muutuvad süžee arengukäigus. Näiteks «Säärase mulgi» tegelane Mäeotsa perenaine Anne on püsiva iseloomuga, tema mees Peeter Pint aga kasvab teoses ümber: endisest haridusevastasest taluperemehest kujuneb hariduse pooldaja.

Oma vaadete ja tegude poolest on tegelased kahesugused: ühed on p o s i t i i v s e d, teised n e g a t i i v s e d. Positiivne tegelane on niisugune, kes kehastab endas oma ajastu eesrindliku inimese iseloomujooni ja kellele kuulub autori sümpaatia, nagu Männiku Märt (Koidula «Säärases mulgis»), Eespere Andres (Tammsaare «Tões ja õiguses»), Külasoo Matis (Hindi «Tuulises rannas») jt. Negatiivseks aga nimetame halbade karakteriomadustega ja reaktsioonilise vaadetega tegelast, kes suhtub vaenulikult kaasinimestesse ning rahvasse ja keda kirjanik hukka mõistab, näit. Erastu Enn, Tagapere Pearu, pastor Girgensohn (samades teostes) jm. Tavaliselt kõrvutatakse teoses vastandkujud, et nende iseloomujooned selgemini silma paistaksid.

Tegelasi iseloomustatakse teoses kas otseselt või kaudselt. O t s e n e k a r a k t e r i s t i k a on selline, kus kirjanik kas ise või mõne muu tegelase kaudu iseloomustab antud tegelast. Nii iseloomustab J. Smuul poeemis «Järvesuu poiste brigaad» Paul Haavaoksa otseselt: *Ta on raske ja vaikne kui meri või mänd. / Kurvavõitu ja sinised silmad...* Mõnikord avaldab ka tegelane ise oma seisukohti ja tõekspidamisi. K a u d n e k a r a k t e r i s t i k a väljendub aga tegelaste käitumise, tegude, vastastikuste suhete, elamuste, kõneaine ning -stiili kaudu.

Kompositsioon

Kõiki võtteid, mida kirjanik kasutab teose ülesehitamiseks, nagu süžee arendamiseks, tegelaste iseloomustamiseks ja idee väljendamiseks, nimetatakse teose ülesehituseks e. kompositsiooniks (ladina sõnast *compositio* — koostamine, kokkuseade).

Kompositsiooni tundmaõppimisel on vaja jälgida, kuidas teos on süžeeliselt üles ehitatud, missuguseid kompositsioonivõtteid on rakendatud ja millist osa etendavad teoses looduskirjeldused.

Iga teose kompositsioonis esineb üldkehtivaid seaduspärasusi. Süžee ülesehituses on kuus põhiosa: ekspositsioon, sõlmitus, dispositsioon, kulminatsioon, pööre ja lõpplahendus.

Ekspositsioon on süžee sissejuhatavaks osaks, milles kirjeldatakse keskkonda, kus tegevus toimub, ja tutvustatakse tegelasi ning nende suhteid. Koidula näidendi «Säärane mulk» ekspositsiooniks on esimese vaatuse viis esimest stseeni.

Sõlmituseks e. intriigi alguseks on sündmused, mis tekitavad vastuolu ja kutsuvad esile järgnevate sündmuste arengu. «Säärases mulgis» on sõlmituseks esimese vaatuse 6.—10. stseen.

Dispositsiooniks on järgmine osa süžeest, milles kujutatakse tegelaste vahel alanud intriigi. Tegelased grupeeruvad kaheks vastaspooleks, kelle vahel tekivad konfliktid. «Säärases mulgis» kujuneb esimese vaatuse lõpul ja teise vaatuse esimestes stseenides näidendi intriigi arenedes samuti kaks vastasrühma.

Intriigi arengu pinevaimat astet nimetatakse tegevuse kulminatsiooniks e. haripunktiks. Siin seisavad võitlevad pooled teineteisega silm silma vastas. «Säärases mulgis» esineb süžee arengus kulminatsioon teise vaatuse kuuendas stseenis.

Kulminatsioonile järgneb pööre tegevuse arengus. Kokkupõrked vastaspoolte vahel tasanduvad ja sündmustiku pinevus langeb. «Säärases mulgis» põhjustab tegevuse pöörde äpardunud tangudemüük.

Lõpplahenduses lepitatakse vastuolud tegelaste vahel. On teoseid õnnelikulõpplahendusega, milles õilsate püüetega tegelased saavutavad oma eesmärgi, pahelised aga leiavad teenitud karistuse, näiteks «Säärases mulgis». Osas draamateostes, eriti tragöödiais, laheneb sündmustik otse vastupidi, katastroofiga, nimelt peategelase traagilise hukkumisega, nagu A. Puškini tragöödias «Boriss Godunov».

Mõnedes ulatuslikumais jutustavais teoseis eelneb ekspositsioonile proloog ja lõpplahendusele järgneb epiloog. Proloogis ehk eelloos jutustatakse ettevalmistavalt eelnenud sündmustest ja tutvustatakse autori ideelist kavatsust. Nii kirjeldab J. Smuul poeemi «Järvesuu poiste brigaad» proloogis oma sügisöist sõitu rongis läbi ääretu pimeduse Leevakule ja oma kujutlusi, *kuidas vallutab Eestimaal pimedussaared / elekter — kui meretõus.* Epiloogis e. jä-

relloos kujutatakse kangelase edasist saatust. Näiteks eepose «Kalevipoeg» epiloogis kirjeldatakse, kuidas kangelane pannakse põrgu väravasse valvuriks.

Kirjanik põimib teosesse mõnikord *lüürilisi kõrvalepõikeid*, mis pole süžeega seotud ja mille kaudu ta avaldab oma hinnanguid, mõtteid ja tundeid kujutatavate sündmuste ja tegelaste kohta. Seesuguseid lüürilisi kõrvalepõikeid esineb rohkesti Kreutzwaldi «Kalevipojas» ja Gogoli «Surnud hingedes».

On teoseid, mille algusse või peatükkide ette on paigutatud *motona* mõne kirjaniku üldtuntud laulustroof või ütlus. Näiteks on E. Särgava jutusarja «Paised» motoks valitud Koidula värsid veidi muudetud kujul:

Sinu pisaraid ma näen,
Sinu muret kuulen ma:
Eestimaa, su ööst, su valust,
Neist sull' tahan rääkida!

Sellised juhtlaused ja värsid aitavad esile tõsta kas kogu teose või vastava peatüki ideed.

Teose üksikosade liitmisel kunstiliseks tervikuks kasutatakse *kolme ülesehitusvõtet*: ühtsuse-, kontrasti- ja gradatsioonivõtet.

Ühtsusevõtte alusel peab kogu teos moodustama ühtse terviku. Selle osad, nagu peatükid, stseenid ja meeleolupildid, olgu esitatud võrdsetes proportsioonides. Sündmused ja tegevus arenegu ühtses tempos, valitsegu ühtsus keele kunstilise kujunduse vahendeis jne. Eepilistes teostes taotletakse sündmustiku arengu ühtsust, draamateostes tegevuse ühtsust ja lüürikas meeleolu ühtsust.

Klassikalise draama kompositsioonis peeti silmas kolme ühtsuse, *aja, koha* ning *tegevuse ühtsuse* nõuet. Draamas kujutatud sündmustik ei tohtinud kesta üle ühe ööpäeva, tegevus pidi toimuma samas paigas ja teoses võis esineda ainult üks tegevus (faabula). Kaasaja draamas aga taotletakse sageli *sümmeetrilist ühtsust*: viimases vaatuses toimub sündmustik samas paigas ja olukorras nagu esimeseski vaatuses, näiteks A. Kitzbergi «Libahundis».

Kontrastivõtte varal tugevdatakse teose emotsionaalsust ja muudetakse kujutatavad olukorrad ning tegelased ilmekamaks.

Kreutzwald rakendab õnnestunult kontrastivõtet «Kalevipojas», kasutades eepose süžeelisel arendamisel õige tihti kontrastsete situatsioonide, meeleolude ja tegelaste vastuseadmist.

Rikkalikult leidub kontraste näitekirjanduses, mida peetakse kontrastide kunstiks. Koidulal on õnnestunud kontrastivõtte rakendamine «Säärases mulgis». Meeldiva välimusega, lahkele ja töökale Männiku Märdile vastandab ta rõugearmilise näoga, salakavala ja rumaluhke Erastu Ennu. Kontrastivõtet kasutab autor ka situatsioonides. Kontrastsed pildid võivad ka tasandada äärmuslikke muljeid. Nii pehmendavad W. Shakes-

peare'i tragöödias «Hamlet» julma tapmisstseeni õudsust marsihelid, mis kuulutavad Fortinbrase tagasitulekut võidukalt sõjaretkelt.

Lüürikas rakendatakse kontrastivõtet antiteesi abil, millega tõstetakse kujukalt esile vastuseatud kujutlused, tunded ja mõtted. Koidula on kasutanud antiteesi ülesehitusvõttena luuletuses «Üürike» ja Juhan Liiv õige paljudes lauludes. Näiteks esitab Liiv luuletuses «Mets» kontrastse pildi metsast sügisel ja suvel:

Sa, mets, oled must ja tume
ja muremõtetes!
Su üle on hallid pilved
ja sügis ta ududes...

Siis olid sa selge ja ilus
ja helkisid kaugele
ja taevaäärega ühte
kui sulasid viimati.

Gradatsiooni- e. astmelise tõusu võtte kasutamine avaldub lüürikas meeleolu järkjärgulises kasvus ja süvendamises. Näiteks kirjeldatakse Koidula luuletuses «Kevade on sala tulnud» gradatsioonivõtte alusel, kuidas kevade mõju loodusele iga päevaga suureneb.

Ulatuslikumais eepilistes ja draamateostes arendatakse tegevuse pinevuse astmelist tõusu enamasti laineliselt. Esialgu intriigi arengus pinevus pidevalt tõuseb, siis ajuti langeb ja tõuseb uuesti veelgi kõrgemale, jõudes haripunkti, kus peavastased seisavad silm silma vastu. Kulminatsioonile järgneb taas pinevuse langus ja sellele uus tõus, mis mõnes teoses kujuneb katastroofiks (vt. «Kalevipoja» kompositsioon). Viievaatuselises draamas on tavaliselt kaks suuremat tõusu: esimene kolmandas vaatuses (kulminatsioon) ja teine viienda vaatuse lõpul.

Ühtsuse-, kontrasti- ja gradatsioonivõtte meisterliku rakendamisega loob kirjanik tõelise kunstiteose, mis köidab lugejat ja pealtvaatajat ning avaldab neile sügavat mõju.

Stilistilised kujundid

Ilukirjanduslikes teostes kasutatakse mitmesuguseid keele kunstilise kujunduse vahendeid. Sõnu tarvitatakse harilikult erinevas tähenduses, lausestatakse teisiti, kui seda tehakse tavaliselt, ja taotletakse häälikulist heakõla. Stiililised kujundid jagunevad kolme põhiliiki: kõne-, lause- ja kõlakujundeiks.

Kõnekujundid

Kõnekujundiks nimetatakse sellist ebaharilikku sõnastust, milles sõna kasutatakse harilikust erinevas, piltlikus tähenduses. Tähtsamaiks kõnekujundeiks on epiteet, võrdlus ja troobid. Viimase alaliikideks on metafoor, personifikatsioon, sümbol, allegooria, metonüümia, sünekdohh, hüperbool ja litootes.

Epiteediks nimetatakse kaunistavat või kirjeldavat täiendit, mis tõstab esile põhisõna mõne olulise omaduse või tunnuse. Harilikult on epiteediks omadussõnad, nagu: *Kus selle maikuu kuldne päike, / mis sind su tupest puhetand.* (Fr. R. Kr.); mõnikord ka v-kesksõnad, näit. *Mu õitsev Eesti rada, mu lehkav isamaa!* (L. K.)

Võrdluses kõrvutatakse olendeid, esemeid või nähtusi sarnasuse alusel. Võrdluse kaudu esitatakse antud olend, ese või nähtus uues, piltlikus seoses, mis muudab sõnastuse

ilmekaks ja elavaks. Võrdlused algavad enamasti sidesõnadega *kui, nagu, otsekui,* näit. *Tema paljas pea ja tema pikk valge habe läikisid k u i k õ d u p u u pimedas.* (S. J.); *Su tütred, n a g u l i l l e d / nad õitsvad, nägusad!* (L. K.); *Öö oli... pilvine, taevas tume ja täpiline n a g u m ä t t a n e m a a.* (E. B.) Vahel väljendatakse võrdlusi kaassõna *kombel* abil või sõnaühendiga, nagu: *K õ u k o m b e l nad ilmuvad hulgana.* (J. B.); *Sinu aastakesed olid k u i k u l l e r k u p u k õ i k u m i s e d ja sinu suremine ühe õispuu m a h a v a r i s e v a t e õ i l m e t e s a r n a n e.* (Fr. R. Kr.)

Troobid

Troopideks nimetatakse kõnekujundeid, milles sõnu ja väljendeid kasutatakse ülekantud tähenduses.

M e t a f o o r on kõnekujund, milles ühe olendi, eseme või nähtuse omadused omistatakse teisele sarnasuse põhjal. Sisult on metafoor kaudne võrdlus. Metafooriks võivad olla: 1) n i m i s õ n a d, nagu: *Looja minemas... / oled sa, s i n i t a e v a s i l m!* (Kr. J. P.) *Ikka mu t u v i k e veel armas ja kallis mul on.* (Fr. R. F.); 2) t e g u s õ n a d, näit. *Laulja on... / ...v a l a m a s / suusta laulukastet.* (Kr. J. P.); *Taevas n a e r a t a b lootust.* (Fr. R. F.)

P e r s o n i f i k a t s i o o n i k s e. i s i k u s t a m i s e k s nimetatakse elava olendi omaduste ja tunnuste ülekandmist loodusnähtustele, esemetele ja mõistetele. Personifikatsiooni kaudu, mis on metafoori alaliigiks, elustatakse ja hingestatakse loodusnähtusi, esemeid ja mõisteid. Näit. *Kuu jäi kurvast vaatamaie, / pahal meelel paistis päeva, / kased nutavad kamberis.* («Kalevipoeg».) «*Miks sa nutad, lillekene, / nupud sul täis pisaraid?* (L. K.)

S ü m b o l i k s e. v õ r d k u j u k s nimetatakse nähtuse või eseme tähistamist piltlikult mingi muu nähtuse või esemega, mis antud nähtust või eset meelde tuletab. Nii on *koit* ja *hommik* algava vabaduse või nooruse sümboliks, *öö* ja *pimedus* kaduva orjuse või surma sümboliks jne. Näit. *Ö ö põgenes ja eemalt / k o i t õitses ülesse; I g a s ü d a ö ö s e taga / on seda liig'vam hommik veel.* (L. K.); *A g a p i m e d u s ei kesta igavesti ja tõusis k o i t hommiku poolt ja kuulutab heledat valgust.* (C. R. J.)

A l l e g o o r i a k s e. m õ i s t u k õ n e k s nimetatakse kõnekujundit, milles elunähtust või mõistet antakse edasi mõistu mõne elulise kuju abil. Allegooriat kasutatakse muinasjuttudes, valmides, jutustustes jne., kus tavaliselt kujutatakse inimlikke omadusi, nagu k a v a l u s t allegooriliselt rebasena, a h n u s t ja r u m a l u s t hundina, a r g u s t jänesena vms. Kõige sagedamini leidub allegooriat valmides.

M e t o n ü ü m i a e. ü m b e r n i m e t u s on kõnekujund, milles ühe mõiste nimetuse asemele võetakse teine nimetus kindla suhte põhjal. Nii ütleme kirjaniku t e o s e asemel *autori* nime, nagu *lugesime T a m m s a a r e t, k õ i k i n i-*

mesed asemel *kogu maailm*, näit. *kogu maailm saab teada, abiline* asemel *parem käsi*, nagu *mu parem käsi lahkub kodunt* vms. Näit. *Kas sa tunned valguseandjat* (=päikest) *vanaisa kojas?* (Fr. R. F.); *Ükskark* (=vallavaene) *tuli vastu...* (A. K.)

Sünekdohhiks nimetatakse kõnekujundit, milles terve asendatakse osaga (*pars pro toto*) ja osa — tervega (*totum pro parte*) või mitmuse asemel tarvitatakse ainsust. Näit. *Tervevald oli kokku aetud, / kihelkond kokku kutsutud* (terve osa asemel). (Rahvalaul.) *Eestlane unustas ajutiselt oma rahvuse* (ainsus mitmuse asemel). (E. B.) Sünekdohh on metonüümia üheks alaliigiks.

Hüperbooliks nimetatakse kunstikavatsuslikku suurendamist, näit.

Kolmas venda, vennikene,...
laulis, et mered mürasid,
kaljud vastu kärasivad,
puie ladvad paindusivad,
mäekingud kõikusivad,
pilved lausa lõhkesivad.
(«Kalevipoeg».)

Litootese all mõeldakse kunstikavatsuslikku vähendamist, näit.

Tegi toa tuule peale,
maja marjavarre peale,
koja kobrulehe peale.
(Rahvalaul.)

Lausekujundiks nimetatakse sellist erilist lausestust, mida kasutatakse lause väljendusrikkuse tõstmiseks. Tähtsamateks lausekujunditeks on inversioon, kordused, refrään, parallelism, retoorilised küsimused, pöördumised ja hüüatused. Lause-kujundid

Inversioon on ebaharilik sõnajärjestus lauses. Sõnajärjestuse muutmine tõstab esile selle sõna, mis on paigutatud ebaharilikule kohale. Enamasti esineb inversioon luules, näit. *Peeter peeni, mees madala, / kalevine poisikene.* (Rahvalaul.) *Soe leib ja soe süda, / perenaine tasane.* (J. L.) *Sa maga, tütreke väike!* (E. N.)

Kordused on sellised lausekujundid, kus korratakse olulisi sõnu ja sõnaühendeid. Korduste varal tõstetakse väljenduse emotsionaalset mõju.

Kordustes võivad sõnad ja sõnaühendid korduda lause või värsi alguses, lõpus või sees. Näit.

Kas sa tunned kätt, kes päikese vastu võtab...? Kas sa tunned kätt, kes kustunu jällegi põlema süütab...? (Fr. R. F.)

Kalevite kallim poega
kündis päeva, kündis kaksi,
kündis kolmandama päeva,
kündis peale mõne päeva,
kündis vara udu jälgel,
kündis hilja kaste piirel,
kündis lausa lõuna ajal.
(«Kalevipoeg».)

Nüüd õue! õue! väljad
ja metsad lehkavad! (L. K.)

Laulab laanes lehelindu, laulab:
Liirila! (L. K.)

Refrääniks nimetatakse värsse või stroofe, mis korduvad iga stroofi või stroofide rühma järel või mõnikord ka stroofi ees. Näiteks kordub Koidula luuletuses «Mu isamaa on minu arm» esimene värss stroofi alguses ja sõnaühend *mu isamaa* stroofi lõpus:

Mu isamaa on minu arm,
kel' südant annud ma.
.....
su õnn ja rõõm mind rõõmsaks teeb,
mu isamaa!

Parallelism on sama mõtte kordamine järgnevais värssides teisendatud kujul. Kõige sagedamini esineb parallelism regivärsilises rahvalaulus ja «Kalevipojas», harvemini ka kunstlüürikas. Näit.

Lükati mind lüpsikule,
tõugati mind toobrile,
käänati käsikivile. (Rahvalaul.)

Tuuled juhtigu sul teeda,
õhud õrnad õpetagu,
taevatähed andku tarkust! («Kalevipoeg».)

Kuhu läksid, pääsukene,
lendasid sa, linnukene! (M. V.)

Retoorilineküsimus on küsimuste vormis sõnastatud lause, mille vastus sisaldub küsimuses endas. Retoorilisi küsimusi kasutatakse, et huvi äratada ja vastust esile tõsta. Näit.

Mitu halba ilma pealla?
Viis on halba ilma pealla... (Rahvalaul.)

Kas siis selle maa keel
laulutuules ei või
taevani tõustes üles
igavust omale otsida? (Kr. J. P.)

Kes võib priiust paelu panna,
kui ta paisub paistusel? (M. V.)

Retoorilised pöördumised ja retoorilised hüüatused on lausekujundid, kus tunnet ja mõtet süvendatakse ning tõstetakse esile hüüdlause kujul. Näit.

Emake, vend ja õde,
teie juurde nüüd tulen! (Kr. J. P.)

Tagane ära, valede vaim!
Sirgu ja sigine, tõe taim!
Juhata jõudu! (L. K.)

Priiuse päike tõuseb veripunaselt. Aita, halastaja vaim, et ta niisamuti looja ei läheks! (E. B.)

Kõlakujundid

Kõlakujundiks nimetatakse seesugust stilistilist kujundit, millega taotletakse väljenduse heakõla e. eufooniat. Tähtsamaid kõlakujundeid on helijäljendus, alliteratsioon ja assonants (vt. rahvaluule peatükis).

Helijäljenduste e. onomatopoeetiliste sõnadega antakse edasi häälikulise kõlaga kujutatava nähtuse iseloomulikke jooni, nagu lindude laulu, loomade häälitsusi, küünte kribinat jne. Näit.

Kiri-küüt, kiri-küüt,
vaole, vaole!
Tüdruk, tüdruk,
too piits, too piits,
plaks! plaks!
(Ööbiku laulu helijäljendus rahvaluules.)

Popi käpad tegid kripa-krõpa ruudulisel põrandal. (Fr. T.)

Värsiõpetus

Sidumata ja seotud kõne

Ilukirjanduslikud teosed on sõnastatud kas sidumata või seotud kõnes. **Sidumata kõnet** nimetatakse ilukirjanduslikuks proosaks, **seotud kõnet** luuleks e. poeesiaks.

Proosat ehk sidumata kõnet iseloomustab igapäevasele kõnekeelele omane vaba sõnade ja lausete seostamisviis. Luules ehk seotud kõnes vahelduvad korrapäraselt rõhulised silbid rõhututega. Seesugune seaduspärane rõhutõusude ja -languste vaheldus tekitab luules rütmi. Ka proosas esineb teatav rütm, aga mitte nii järjekindlalt kui luules.

Seotud kõnet, kus esineb korrapärane rütm, nimetatakse rütmiliseks kõneks. Rütmilise kõne mõõdetavateks üksusteks on värsid ehk lauluread.

Värsimõõt

Igas värsis on rõhutõusud ja -langused seaduspäraselt järjestatud, s. t. igas värsis esineb **värsimõõt.** Värsimõõt moodustub värsijalgadest. Eesti luules koosnevad värsijalad rõhulistest (′) ja rõhutuist (◡) silpidest, sest meil on tarvitusel rõhuline värsisüsteem.

1. Kahesilbilised värsijalad:
   a) trohheus, ′◡: *õhtu, kiidab,*
   b) jamb, ◡′: *ma siin, su naer,*
   c) spondeus, ″: *kuldseid, maantee.*
2. Kolmesilbilised värsijalad:
   a) daktül, ′◡◡: *lapsena, tantsivad,*
   b) anapest, ◡◡′: *tule nüüd, kadus seal.*

Rõhutõusude ja -languste asendilt rühmituvad kahe- ja kolmesilbilised värsijalad 1) langevateks, mis algavad rõhutõusuga (trohheus ja daktül); 2) tõusvateks, mis algavad rõhulangusega (jamb ja anapest).

Eesti luulele on iseloomulikud langevad värsijalad, sest sõna esimene silp on pearõhuline. Sellele vastavalt kohtame oma luules kõige sagedamini trohheilisi ja daktülilisi värsse. Näit.

Trohheiline värss.

Kerin / lahti / teie keeled,
/ ⏑ / ⏑ / ⏑ / ⏑
mässin / välja / murest / meeled! (L. K.)
/ ⏑ / ⏑ / ⏑ / ⏑

Daktüliline värss

Südames / midagi / salaja / tärkab,
/ ⏑ ⏑ / ⏑ ⏑ / ⏑ ⏑ / ⏑
paisuvat, / vallale / püüdvat... (V. R.)
/ ⏑ ⏑ / ⏑ ⏑ / ⏑

Esitatud värssides on viimane värsijalg trohheuses.

Jambilisi ja anapestilisi värsse võib eesti keeles vaadelda kui eeltaktiga e. anakruusiga värsse. Näit.

Kaks / selget / silma / mulle / vaatnud
/ ⏑ / ⏑ / ⏑ / ⏑
kui / taeva/tähed / südame. (L. K.)
/ ⏑ / ⏑ / ⏑ ⏑
Aina / sajab ja / sajab ja / sajab.
/ ⏑ ⏑ / ⏑ ⏑ / ⏑
Neli / tundi on / möödas sest / ajast... (J. S.)
/ ⏑ ⏑ / ⏑ ⏑ / ⏑

Eesti luules on mitmed autorid rakendanud ka antiikset vältelist värsisüsteemi, kus värsis vahelduvad pikad (—) ja lühikesed (⏑) silbid. Antiikseist värsimõõtudest on kasutatud peamiselt heksameetrit ja pentameetrit.

Heksameeter on kuuejalaline värss, millest neli esimest värsijalga on daktülid või spondeused, viies värsijalg on alati daktül ja kuues võib olla trohheus. Tsesuur e. paus (//) esineb kolmandas värsijalas lühikese silbi järel. Skeem:

— ⏑ ⏑ / — — / — ⏑ // ⏑ / — ⏑ ⏑ / — ⏑ ⏑ / — ⏑

Pentameetri moodustavad kaks võrdset poolvärssi, millest kumbki koosneb kahest daktülist ja millele liitub veel üks pikk silp. Skeem:

— ⏑ ⏑ / — ⏑ ⏑ / — // — ⏑ ⏑ / — ⏑ ⏑ / —

Heksameeter koos pentameetriga moodustab värsipaari, mida nimetatakse eleegiliseks distihhoniks. Eesti värsiehituse alusel kasutatakse meil pikkade ja lühikeste silpide asemel ka eleegilises distihhonis rõhutõusude ja -languste vaheldust. Näit.

Ükskord / oli üks / mees. // Ta / sündis, / kosis ja / suri.
/ ⏑ / ⏑ ⏑ / / / ⏑ / ⏑ / ⏑
Enam ma / temast ei tea. // Aga see / oli üks / mees.
/ ⏑ ⏑ / ⏑ ⏑ / / ⏑ ⏑ / ⏑ ⏑ / Fr. R. F.)

Eesti varasemates juhuluuletustes on tarvitatud silbilist värsisüsteemi, s. t. värsid on koostatud silpide arvu alusel. Näiteks on Brocmanni pulmalaul «Opitzi poeetika reeglite järgi koostatud eestikeelne

luuletus aleksandriinis» (1637) kirjutatud 13-silbilistes jambilistes värssides. Näit.

See pruut / on kau-/nis küll, // see i-/sa on / küll ri-/kas.
⏑ / ⏑ / ⏑ / ⏑ / ⏑ / ⏑ / ⏑

Hiljem ei rakendatud enam aleksandriini eesti luules, sest see ei vastanud eesti keele struktuurile.

Riim

Riimiks nimetatakse kahe või mitme sõna sise- ja lõpp-häälikute kokkukõla värsside lõpul. Kui sõnade häälikuline kokkukõla on alates pearõhulisest silbist täielik, siis on riim täisriim, nagu *päid: häid, tohib: rohib.* Osalise häälikulise kokkukõla puhul esineb irdriim, näit. *süsi: rühi, noore: soone.* Kui riimuvad üksiksõnad, siis esineb lihtriim, nagu *puul: tuul, lõpeta: õpeta,* kui aga riimsõna koosneb mitmest sõnast, siis nimetatakse riimuvaid sõnu liitriimiks, näit. *püstipäi: müüri jäi, sõdureid: samu teid.*

1. Silpide arvu järgi jagunevad riimid:

1) ühesilbilisteks e. meesriimideks: *vend: end, vaist: naist, voog: roog; 2)* kahesilbilisteks e. naisriimideks: *valu: salu, takti: katki, jõuab: sõuab;* 3) kolmesilbilisteks e. libisevateks riimideks *silmale: ilmale, tumestab: jumestab;* 4) neljasilbilisteks e. ülilibisevateks riimideks: *kisendada: isendada, laigulised: maigulised.*

2. Asukoha järgi jagunevad riimid:

1) paarisriim (skeem: *a a b b),* näit.

Eestimaa vahid mis vastavad nüüd?
«Tähtjasem tegu meil sääskede püüd»!
Värise hoope all, Taaramaa **hiis:**
kaevata pärast kõik oskame **siis!** (L. K.)

2) ristriim (skeem: *a b a b),* näit.

Aeg jõuab kiirest' edasi,
ei ole meilgi **mahti:**
kes seisma jäi, käib tagasi,
on lamp, mil puudub **tahti.** (Fr. R. Kr.)

3) süliriim (skeem: *a b b a),* näit.

Siis kuuled äkki nagu lapse nuttu,
see kostab pilvilt, mereseljalt **vaid,**
kus mustab sinav vesi, jäine **laid.**
Jääd kuulatama öösest hala juttu. (V. R.)

4) segariim, milles riimide asend esineb mitmes teisendis ja mida tarvitatakse enamasti vabavärsis, näit.

Andis oma koreda *käe*
heale ja kurjale
ning ühe **hooga**
elu raske kandami
tõstis turjale.

Ja *ennäe* —
vajus noorelt l o o k a
kaelast **kannani.**
Nüüd pole vajuda palju enam viimase **rannani.**
(J. S-te.)

S o n e t i s, mis koosneb nelja stroofi jaotatud 14 värsist, esinevad s ü l i r i i m i d (skeem: *a b b a, a b b a, c d c, d c d*), näit.

Laulu kohus

Nad taguvad su tüve sisse t a l v a,
mu Eestimaa! Ei lillelaulu **luua,**
mul enam sünni teretusi **tuua**
ei lindudele! Hüüa, sarv, ja v a l v a!

Kui enne sa ei ehitanud h a l v a:
kus nüüd nad rahvaelu üdi **juua,**
su paleusi püüdvad võlla **puua** —
mu nõder luule, helise ja s a l v a!

Miks värised, et väeti sa ja v a e n e?
Kui sinus kiirgab tõsiduse **loit,**
siis sinu säde nagu ehal a i n e:

tal taevast tärkab noore elu **toit!**
Ei võida enam pimeduse p a i n e —
vaid üle ilma lendab kõrge k o i t! (L. K.)

Sonetis «Laulu kohus» on riimid *luua: tuua: juua: puua* ja *loit: toit: koit* täisriimid ehk p u h t a d riimid, sest neis korduvad kõik häälikud peale esimese, ja riimuvad sõnad samas vältes. Puudulikud ja e b a t ä p s e d on aga seesugused riimid, nagu *halva: salva* ja *vaene: laine*, milles esineb välde ja viimases sõnapaaris ka erinev diftong.

Lüürika liike

Ood **Ood on ülistusluuletus, milles kujutatakse ülevas ja pidulikus toonis tähtsaid ajaloolisi sündmusi ja isikuid, kangelastegusid, isamaad ja emakeelt, armastust ja sõprust, kõrgeid aateid ja võimsaid loodusnähtusi.** Vana-Kreekas peeti oodiks iga luuletust, mis koorilauluna ette kanti. Hiljem omandas ood ülistuslaulu tähenduse.

Oodi rajajaks on kreeka luuletaja P i n d a r o s (V saj. e. m. a.), kes oma oodides ülistas Olümpia mängude võitjaid. Tema poolt loodud üldrahvaliku oodi traditsiooni jätkas rooma luuletaja H o r a t i u s (I saj. e. m. a.), kelle oodides kerkisid esile isamaa, armastuse, sõpruse ja elutarkuse teema. Oma luule surematusest kõneles Horatius oodis *«Exegi monumentum...»*, mis inspireeris A. Puškinit luuletust «Mälestussammas» looma.

V e n e k i r j a n d u s e s on tuntuimaks oodide meistriks M. Lomonossov. M. L o m o n o s s o v i (1711—1765) oodide peateemaks on kodumaa suurus ja kuulsus, hariduse ja

teaduse võimsus ning loov töö. Neid teemasid arendab ta loogilise järjekindlusega ja pidulikult ülevas meeleolus kõige mõjukamalt oodis «Tsaarinna Jelizaveta troonileastumise päevaks». Lomonossov kasutas oodides kõrget kujundirikast stiili. A. Puškin (1799—1837), kes kirjutas oma varasemal loominguperioodil oodi «Priius», ei ülistanud enam tsaari, vaid innustas rahvast võitlema vabaduse eest. Nõukogude luules väärib esiletõstmist V. Majakovski luuletus «Ood revolutsioonile».

Eesti kirjanduses on oodide tähtsamaks loojaks Kristjan Jaak Peterson. Pärast teda on meil oode vähe kirjutatud. Võiks näiteks nimetada Fr. R. Kreutzwaldi eesti keelde vabalt tõlgitud oodi «Priiusele» (vt. lk. 161).

Karjaselaul

Karjaselaul e. pastoraal on muretut, idüllilist, õnnelikku ja rõõmuküllast karjaseelu kujutav luuletus. Eesti kirjanduses on karjaselaule loonud Kr. J. Peterson ja M. Veske, näiteks luuletused «Ma olen karjapoisike» ja «Karjapoiss» («Kena kesanurme keskel»). Täiesti kontrastse, tõelist mure- ja kannatusrikast karjaseelu kujutava luuletuse «Eesti pastoraal» on kirjutanud A. Alle.

Epigramm

Epigramm on satiiriline lühiluuletus, milles naeruvääristatakse mõnd isikut või nähtust. Eesti kirjanikest on epigramme kirjutanud Fr. R. Faehlmann, A. Alle, F. Kotta jt.

Kirjandusvoolud

Kirjandusvool

Kirjandusvooluks nimetatakse selliste kirjanike loomingu ühtsust, kelle teosed oma ideoloogialt, elukäsitluselt ja ideelis-kunstilistelt iseärasustelt omavad olulisi ühiseid jooni. Kirjandusvoolud tekivad teatud ajaloolistes tingimustes ja kajastavad oma ajastu ideoloogilist võitlust. Tähtsamaid kirjandusvoole on klassitsism, sentimentalism, romantism, kriitiline realism ja sotsialistlik realism.

Klassitsism

Klassitsism jäljendab antiikse, klassikalise kirjanduse eeskujusid. Ta on seotud aadli ja õukonna kultuuriga ning kajastab kõrgema seisuse elu. Klassitsistlike teoste tegelased kehastavad endas üht põhilist omadust, nagu tarkust, ihnsust, salakavalust jne. Kirjanikud kasutavad oma teostes ilunõuete kohaselt valitud sõnastust ja piinlikult reeglipärast keelt. Eelistatuimaks ilukirjanduslikuks põhiliigiks on klassitsismis dramaatika. Iseäranis kõrgesti hinnatakse tragöödiat. Draamateose ülesehituses peetakse silmas kolme ühtsuse, koha, aja ja tegevuse ühtsuse nõuet ning traagiline hoitakse kindlalt lahus koomilisest, mis ei või samas teoses koos esineda.

Klassitsism arenes Lääne-Euroopa ja vene kirjanduses XVII—XVIII sajandil. Klassitsistliku draama väljapaistvateks saavutusteks on prantsuse kirjanike Corneille' ja Racine'i tragöödiad ning Molière'i komöödiad. Iseäranis on kuulsaks saanud Molière'i teosed «Tartuffe», «Misantroop» ja «Ihnus». Vene kirjanduses on klassitsismi arendanud M. Lomonossov ja G. Deržavin oodide autoritena. Eesti kirjanduses esineb klassitsistlikke tendentse Kr. J. Petersoni, Fr. R. Faehlmanni ja Fr. R. Kreutzwaldi loomingus.

Sentimentalism

Sentimentalism on XVIII sajandi lõpu ja XIX sajandi alguse kirjandusvool, milles kujutatakse lihtsate inimeste siseelu liialdatud tundelisusega.

Sentimentalism tekkis inglise kirjanduses XVIII sajandi keskpaiku seoses kodanluse võitlusega feodalismi vastu. Klassitsistliku kirjanduse aadli esindajate asemel kerkisid sentimentaalseis teostes tegelastena esile käsitöölised, talupojad, kaupmehed ja teenijad, kelle perekondlikke suhteid ja sisemaailma valgustati enamasti argielu taustal. Kui klassitsismis kujutati kõike nii, nagu seda tunnetati mõistusega, siis sentimentalismis said määravaks teguriks tunded. Sentimentalistlikud kirjanikud mõistsid hukka aadli kõlvatu eluviisi ja näitasid lihtsate inimeste vooruslikku ning moraalselt puhast elu. Liialdatud tundelisusse kaldudes kujutasid nad pisaraist nõretavaid stseene tegelaste härdusmeeleoludest ja meeleliigutuseni paisutatud tundepuhanguist. Sentimentalismi tähtsamaiks kirjandusliikideks olid jutustus, romaan, reisikirjeldus, mis sageli esitati päeviku- või kirjavormis.

Sentimentaalsetest teostest on tuntumaiks saanud inglise kirjaniku S. Richardsoni romaanid «Pamela» ja «Clarissa», prantsuse valgustaja J. J. Rousseau' teos «Uus Héloïse», saksa klassiku J. W. Goethe «Noore Wertheri kannatused» ja N. Karamzini jutustus «Vaene Liisa».

Eesti kirjanduses avaldus sentimentalism alles XIX sajandi teisel veerandil. Suurem osa sentimentalistlikest jutustustest tõlgiti saksa keelest eesti keelde, nagu «Jenoveva elust», «Noorema Robinsoni elu ja juhtumised ühe tühja saare peal», «Irlanda», «Kannatliku Helena lugu» jt. Algupärase sentimentaalse jutustuse «Luige Laos» kirjutas Suve Jaan (J. Sommer), kes oma teoses kujutab sentimentaalse tundetooniga nii peategelase Laose kui ka kõrvalkujude hingeliigutusi ja meeleolusid.

Romantism

Romantism kujunes Lääne-Euroopas XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi alguses. Selle arenemise ühiskondlikuks teguriks oli rahvahulkade kasvav rahulolematus kehtiva olukorraga pärast Prantsuse kodanlikku revolutsiooni. Kirjani-

kud olid pettunud, et võimuletulnud kodanlus ei viinud Prantsusmaal ellu vabaduse, vendluse ja üheõigusluse aateid. Paljud kirjanikud eemaldusid karmist kaasajast ja hakkasid oma unistusi ning igatsusi kujutama väljamõeldud kujude ja süžeede kaudu. Neid ei rahuldanud klassitsismi ranged reeglid, vaid nad püstitasid loomingulise vabaduse nõude. Range mõistuslikkuse asemel tõsteti esile tegelaste tunded. Tegelikkust kajastasid romantikud sellisena, nagu see paistis olevat nende isikliku fantaasia ja elamuste põhjal. Nad püüdsid kirjeldada kaugeid, eriti aga eksootilisi maid, nagu Aasiat ja Aafrikat.

Juba romantismi tekkimisel kujunesid selle kaks vastandlikku suunda: konservatiivne ja progressiivne romantism. **Konservatiivsed romantikud** põlvnesid aadli ja väikekodanlaste hulgast, kes pöörasid selja valgustusajastu ideaalidele ja igatsesid tagasi minevikku — feodaalsesse keskaega. Nende teoste kangelased eemalduvad tsiviliseeritud ühiskonnast ja otsivad rahuldust üksinduses, usus ja looduse rüpes. Selliseks konservatiivse romantilise kirjanduse kujukamaks näiteks on prantsuse kirjaniku F. Chateaubriand'i jutustus «Atala» (1800). Vene kirjanduses on konservatiivseks romantikuks Vassili Žukovski (1783—1852), kes oma luules avaldab rahuldamatust olevikuga ja igatseb mineviku ning kättesaamatu ideaali järele.

Eesrindlike vaadetega romantikud, kes pöörasid pilgu tuleviku poole ja unistasid maailmakorra uuendamisest, rajasid progressiivse romantismi. Selle suuna esindajad võtsid ise osa ka ühiskondlikust võitlusest või rahvaste vabadusvõitlusest, mida nad kajastasid ka oma loomingus. **Progressiivsed romantikud** avaldasid kirglikku protesti kehtiva ühiskonnakorra vastu, olid kaasa kistud vabaduseihast ja kaitsesid kõrgeid humanismi aateid. Nende teoste kangelased on heroilised võitlejad õilsate ideede ja oma rahva vabaduse eest.

Progressiivse romantismi peaesindajad on inglise kirjanduses G. Byron, prantsuse kirjanduses V. Hugo ja saksa kirjanduses Fr. Schiller ning H. Heine. Inglise kuulus poeet **George Gordon Byron** (1788—1824) kujutab poeemis «Childe Haroldi palveränd» elust tüdinud noormeest, kes tunneb end rännakuil mööda tundmatuid maid üksikuna, aga kõigest ümbritsevast kõrgemana ja üleolevana. Seepärast saab talle osaks sügav valu ja rahulolematus. Autor kirjeldab poeemis kaasatundva poolehoiuga rahvaste vabadusvõitlust türannia vastu. Prantsuse kirjanik **Victor Hugo** (1802—1885), kes võitles aktiivselt ühiskondlikul areenil, avaldab näidendi «Cromwell» eessõnas romantismi võitlusprogrammi ja iseloo-

mustab romaanides «Pariisi Jumalaema kirik» ja «Hüljatud» ühiskonnast hüljatud, kaitsetute inimeste kujusid, nagu Esmeralda, Quasimodo («Pariisi Jumalaema kirik») ja Jean Valjean («Hüljatud»). Saksa draamakirjanik ja luuletaja **Friedrich Schiller** (1759—1805) esitab ajaloolises draamas «Wilhelm Tell» haarava kujutuse šveitsi rahva heroilisest vabadusvõitlusest Austria maaletungijate vastu XIII sajandil. Saksa luuletaja **Heinrich Heine** (1797—1856) loob rea romantilise põhitooniga lüürilisi luuletusi, mis ilmuvad ta kuulsas «Laulude raamatus» ja leiavad jäljendamist paljude maade luuletajate poolt.

Progressiivse romantismi jooni võib märgata A. Puškini varasemas loomingus ja M. Lermontovi lüürikas ning poeemides. **Aleksander Puškin** (1799—1837) on loonud romantilised lõunamaa-poeemid, nagu «Kaukaasia vang», «Mustlased» jt., kus peategelastena esinevad kõrgema seltskonna elus pettunud noorukid, kes otsivad õnne vabaduses ja rikkumata loodusinimeste keskel. Romantilist kujutamisviisi leidub ka Puškini varasemates loodusluuletustes. Idüllilisi looduspilte pakub luuletus «Küla», aga jõulisi kujutusi mere võimsusest esitab hoogne luuletus «Merele», milles lainetav meri sümboliseerib vabadust. Vene tüüpilisemaid progressiivseid romantikuid on **Mihhail Lermontov** (1814—1841). Tema lüürikas ja poeemides, mis on kirjutatud Nikolai I reaktsiooni perioodil, väljenduvad ilmekalt progressiivsele romantismile omased põhimotiivid: üksinduse meeleolu, eraldumine tegevusetust keskkonnast, tegevusjanu, vabadusejha, protest pärisorjusliku korra vastu, sügav patriotism ja looduseülistus. Poeemis «Mtsõri» kujutab Lermontov kaasakiskuva emotsionaalsusega romantilist kangelast, kes vapralt võitleb vabaduse eest, piiritult armastab kodumaad ja on kütkestatud selle looduse ilust. Nii Puškin kui ka Lermontov kasvasid romantismist üle ja jõudsid realismi — elu tõepärase kujutamiseni.

Eesti kirjanduses on progressiivse romantismi iseloomulikumaiks näiteiks Fr. R. Kreutzwaldi «Kalevipoeg», L. Koidula lüürika ja E. Bornhöhe ajaloolised jutustused. «Kalevipojas» kohtame sageli kurbuse, üksinduse ja kaduvuse meeleolusid, mis annavad eeposele romantilise värvingu. Teoses on nukrutsevad meeleolupildid vastu seatud kangelase võimsatele vägitegudele ning tõstavad nende ülevust. Progressiivset romantikat õhkub eepose epiloogist, kus Kalevipoeg põrgu väravas saab rahva tulevikulootuste sümboliks.

Romantismi tippsaavutuseks eesti kirjanduses on rahvusliku liikumise aja luule, eriti L. Koidula lüürika. Tüüpilise progressiivse romantikuna ülistab Koidula pateetilises

toonis isiklike elamuste kaudu oma lüürikas isamaad, keda ta peab oma armastatuks, kaunilt kõlavat emakeelt, eesti nägusaid tütreid ning vapraid poegi ja imeilusat kodumaa loodust. Tol ajal, kui mõisnike ringkonnis peeti eesti talupoegi tuimadeks tööloomadeks, äratab ta oma vaimustavate isamaalauludega rahvast orjusest virguma ja vabadusele vastu sammuma. Koidula kasutab lüürilistes luuletustes romantilisi kõne- ja lausekujundeid, nagu tundetoonilisi epiteete, personifikatsioone, metafoore ja võrdlusi, samuti retoorilisi pöördumisi ja küsimusi ning kordusi, mis muudavad ta luule sügavalt emotsionaalseks.

Eesti romantilist proosat esindavad kõige ilmekamalt E. Bornhöhe ajaloolised jutustused. «Tasuja», mis ilmus rahvusliku liikumise kõrgajal, kajastab seda romantilist paatost ja võitlusmeeleolu, mis oli omane Koidula lüürikale. Jutustuses kirjeldatakse ereda romantilise värvinguga ülestõusupilte, kus tegelaste võitlusvaimustus on edasi antud nii tundepärase sõnastusega kui ka efektsete looduskirjelduste kaudu.

Revolutsioonilisek s romantismiks nimetatakse sellist romantismi suunda, milles kirjanik võitleb areneva uue nimel iganenud vana vastu ning ühiskonna ümberkorraldamise eest. Revolutsiooniline romantism avaldub kõige ilmekamal kujul M. Gorki varasemas loomingus, nagu ta proosapalades «Vanaeit Izergil», «Laul Jahikullist», «Laul Tormilinnust» jt. Nõukogude kirjanduses esineb romantism lahutamatus seoses sotsialistliku realismiga.

Romantismi levinumaiks kirjandusliikideks on lüürika, lüroeepiline poeem, ajalooline jutustus jt.

AUTORINIMEDE LÜHENDID

J. Bergmann	— J. B.
E. Bornhöhe	— E. B.
Fr. R. Faehlmann	— Fr. R. F.
C. R. Jakobson	— C. R. J.
A. Kitzberg	— A. K.
L. Koidula	— L. K.
Fr. R. Kreutzwald	— Fr. R. Kr.
Juhan Liiv	— J. L.
E. Niit	— E. N.
Kr. J. Peterson	— Kr. J. P.
V. Ridala	— V. R.
J. Smuul	— J. S.
Suve Jaan (J. Sommer)	— S. J.
J. Sütiste	— J. S-te
Fr. Tuglas	— Fr. T.
M. Veske	— M. V.
E. Vilde	— E. V.

TEKSTINÄITEID

RAHVAUSUNDILISED MUISTENDID

1. Hulk karjapoisse käratses jõe käärus, et hirmus kuulda — kirusid ja vandusid nagu kõrtsiskäijad. Üks mõistlikum poiss keelas küll: «Ärge vanduge, ei sellest head tule!» aga ei teised hoolinud midagi: põhjasid ja sajatasid edasi. Äkki oli jõe kaldal ilus valge hobune. Karjapoistel kohe hea nõu: «Istume selga ja sõidame!» Hakkasidki hobuse selga ronima. Ja ennäe imet — mida enam neid selga ronis, seda pikemaks hobune venis. Varsti olidki kõik hobuse seljas. Ainult see mõistlik poiss ei saanud ega saanud hobuse selga. Küll hüppas, aga siis jäi hobune lühemaks, ja karjapoiss kukkus maha. «No kuhu ma siis istun!» pahandas viimaks poiss. «Ah olgu, ma istun siia näki näsa otsa». Nii kui ta ütles *näkk,* olnud hobune kadunud ja karjased mätta peal pikali maas. Mis see hobune muud oligi kui kuri näkk. Ju tahtis vandujad karjased jõkke viia.

J. Kunderi «Eesti muinasjutud»

2. Kord läinud Ihasalu mees üle mere Soomemaale. Merel näeb mees äkitselt ühe inimese selili vee peal seisvat.

Mees mõtleb: see on vist uppunud inimene. Ligemale saades näeb mees, et see on magav naisterahvas. Mees tõstab naisterahva paati. Imetleb ise, kuidas teine ometi sel viisil kesk merd seljali tulnud!

Mehe meel läheb õige lahkeks, kui magaja silmad lahti teeb ja mehega hakkab rääkima. Naisterahvas mehele väga meelt mööda.

Mees toimetab kauba-asjad Soomes ära, sõidab jälle koju tagasi, leitud naisterahvas ikka kaasas.

Koju saades kosib mees teise enesele naiseks.

Elavad väga õnnelikult, saavad lapsigi.

Seitse aastat läheb mööda.

Mees hakkab just selsamal päeval, mil naise merest leidnud, juhtumise kombel jälle Soome minema. Vaheajal oli mees küll mõndakümmend korda Soomes käinud, aga kordagi ei kippunud naine kaasa.

Täna naine paluma, et mees teda kaasa võtaks. Mees võtab, ehk küll lapsed kodus võõra hoole alla peavad jääma.

Seitse aastat on möödas, aga mehel pole kordagi meelde tulnud küsida, kes naine on.

Merele sinna saades, kust naine leitud, tulnud mehele lugu meelde.

Mees ütleb naisele: «Meie oleme ju mõnd aastat ühes elanud, aga pole kordagi veel selle üle rääkinud, kust ma sinu leidnud!»

Naine nagu ehmatab pisut ja ütleb: «Kas ma sulle olen koormaks olnud, et sa hakkad vanu asju pärima? Jäta see jutt järele! Räägime parem muust!»

Mehel aga kipitseb see jutt ikka nagu keele peal. Teeb uuesti juttu: «Kas tead ka veel, kust ma sinu olen saanud?»

Naine nagu kohkub uuesti ja keelab, et mees sellest ei räägiks.

Natukese aja pärast teeb mees sest kolmat korda juttu.

Nüüd saab naine nagu pahaseks ja ütleb: «Kui see sulle nii vaeva teeb ja ma sulle koormaks olen, siis ütle, kust sa mu leidsid?»

Mees vastu: «Siitsamast merest seitsme aasta eest.»

Mees ei saanud viimaseid sõnu veel välja üteldagi, kui vesi plaksudes kahele poole kargas ja naine lainetesse ära kadus.

Mees kahjatsenud nüüd küll, miks ta sest rääkima hakanud, aga mis see enam aitas!

M. J. Eiseni «Näkiraamat»

3. Vanasti läinud külaõitselised vastu jaanipäeva metsas õitsele, kolm, neli versta külast kaugele. Ligidal ei ole ühtki talu olnud.

Õitselistel olnud see äpardus, et keegi tulenõusid ühes polnud võtnud. Sellepärast ei saanud kuidagi tuld üles teha. Üks ajanud üht, teine teist koju tuleriistu tooma, aga keegi ei julgenud minna, sest ilm olnud pime nagu kott.

Niiviisi läinud tükk aega mööda, kui kellelgi meelde tulnud puu otsa vaatama minna, kas vahest teisal ei ole näha õitsetuld. Ta näinud ka tõesti puu otsast, et arvata poole versta kaugusel tuli põlenud ja tule ümber inimesed kõndinud.

Poisid ajanud teineteist sinna tuld tooma, kuid keegi ei läinud. Mõtelnud juba liisku heita, kui kellegi vaese mehe poeg oma hobusega õitseliste juurde tulnud. Teised õitselised näidanud kohe, kus tuli, ja käskinud poissi sinna minna tuld tooma. Vaese mehe poeg pannud vastu, aga pidanud ikka minema, sest teised õitselised ähvardanud talle kõiksuguseid tempusid teha.

Tuli paistnud küll ligidal olevat, aga hulk aega kulunud, kui ta sinna saanud. Ta jäänud esiti puu taha vaatama, kas on õitsetuli või mõni muu tuli. Seal põlenud suur hulk süsi ja kaks õige vana meest seganud neid raudharkidega.

Poiss hakanud kartma: tahtnud tagasi minna. Teine vanamees vaadanud selja taha ja näinud poissi puu taga. Vanamees ütelnud teisele vanale mõne sõna, mispeale teine vanamees niisama mõne sõna kostnud. Poisil olnud vanameeste sõnad nii võõrad, et midagi aru pole saanud. Siis ütelnud esimene vanamees: «Pojuke, ära karda midagi! Astu siia tule äärde ja seleta meile, kuidas sa siia juhtusid ja mispärast sa tulid. Me oleme küll palju, palju aastaid iga aasta sel ajal siin tuld teinud, aga ükski maapealne ei ole veel siin käinud!»

Poiss seletanud asjaloo vanamehele ära ja hakanud ise nutma.

Vanamees võtnud seepeale kõrvalt raudkühvli ja ütelnud: «Võta särgi siil üles — ma heidan sulle süsi särgi siilu peale. Muud tuld ei ole meil anda!»

Poiss hakanud vastu paluma ja nutma: «Pai vanaisa, kulla vanaisa! See on mu isa kirikusärk. Muud särki meil ei ole. Kui see ära põleb, ei saa isa enam kirikusse minna!»

Vanamees hakanud poissi tröösti ma: «Tohoo juttu! Usu mind, su särgi siilule ei sünni mingit viga. Lase, ma heidan söed rüppe, et minema saad. Teised õitselised ootavad sind!»

Seepeale võtnud poiss särgi siilu üles ja vanamees heitnud kolm raudkühvli täit süsi siilu peale lausudes: «Hakka nüüd ruttu minema, muidu tuleb valge kätte, ja siis ei ole enam tuld tarvis.»

Poiss tänanud vanameest tule eest ja läinud minema. Enne õitseliste juurde jõudmist mõtelnud poiss endamisi: «Vaatan ometi, mis imelikud söed need on, mis vanamees mulle rüppe paiskas. Nad ei põleta särgile auku sisse. Ja päris rasked teised!»

Vaadanud siilu sisse, ei näinud aga ühtki sütt: siil selgeid rublatükke täis.

Poiss mõelnud natukese aega, valanud raha kadaka alla maha ja läinud teiste õitseliste juurde. Päike hakanud juba varsti tõusma ja kojuminek jõudnud kätte. Teised läinud ära ja jätnud vaese poisi jälle üksinda.

Poiss läinud kadaka juurde tagasi, võtnud särgi seljast, ajanud rublatükid sisse ja läinud siis tasakesi kodu poole.

Koju saades seletanud ta tuleotsimise loo isale põhjani ära ja annud ka raha särgiga isa kätte. Raha olnud nii palju, et sest isa eaks ja poja põlveks jätkunud.

M. J. Eiseni «Rahvaraamat» V

4. Augumäe Saamuel olnud kehv mees. Mõtelnud, kuidas enesele võiks varandust koguda. Selle tarvis hakanud tonti tegema. Peaks pannud lõngakera, käteks kaelkoogud, soolteks lõngavihi, ristluudeks vankri ristpuud, silmadeks musta kassi silmad.

Kui tont nõnda valmis saanud, läinud Saamuel Tõikvere arusse risttee peale tondile hinge sisse hüüdma. Esimese neljapäeva õhtul annud oma nimetissõrmest tondile kolm tilka verd ja

hüüdnud ise: «Tule, tonti, jõua, tonti, üle üheksa kiriku!» Seepeale hakanud tont natuke liigutama. Saamuel toppinud ta teiseks neljapäeva õhtuks kadakapõõsasse. — Teisel neljapäeva õhtul võtnud Saamuel tondi põõsast välja, annud jälle nimetissõrmest kolm tilka verd ja hüüdnud ise: «Tule, tonti, jõua, tonti, üle üheksa kiriku!» Tont hakanud kohe ümber Saamueli jooksma ja koleda häälega kisendama. Saamuel aga võtnud tondi kraest kinni ja toppinud ta tulevaks neljapäeva õhtuks jälle kadakapõõsasse. — Kolmandal neljapäeva õhtul tõmmanud Saamuel tondi põõsast välja. Vaevalt saanud tondile tilga verd anda, kui tont maast üles karanud, Saamueli ümber jooksma hakanud ja Saamueli najale püsti hüpanud.

Saamuel ehmatanud selle üle ära ja pannud plehku. Kaks tilka verd jäänud andmata ja hüüdmine hüüdmata. Saamuel saanud versta maad küla poole joosta, kui vanapagan ta kätte saanud. Kurat annud Saamuelile tulise keretäie ja sõnanud ise: «Miks sa tööd algasid, kui sa ei lõpeta!» Sedaviisi jäänud tont poole hingega ega saanud teisest asja midagi. Varssi tulnud hundid ja kiskunud tondi nirtsa-närtsa lõhki. Kaua aega rippunud tondi jätised veel lepa otsas.

M. J. Eiseni «Kratiraamat»

5. Teemees läinud peresse öömaja paluma. Lubatud öömaja. Hobune pandud rehe alla. Mees ise läinud vommile (ahju peale) magama.

Perenaine ja tütar tulnud kambrist tuppa. Tütar roninud mööda redelit vommile ja kuulanud, kas mees magab. Mees teinud ennast norskama. Tütar tulnud vommilt maha, ütelnud perenaisele: «Magab tublisti, ei tea midagi!» Seepeale võtnud perenaine toanurgast poti. Ema ja tütar liigutanud selle sees sõrmega ringi ja lausunud seal juures. Mees vaadanud vommilt ja näinud imet: perenaisest ja tütrest siginud äkitsi hundid. Hundid joosnud rehe alla.

Enne seda oli teemees oma hobuse pererahva hobusega ära vahetanud, sest et pererahvast õieti ei uskunud. Pannud oma hobuse pererahva hobuse asemele ja pere hobuse oma hobuse asemele.

Peretütrest hunt läinud kohe sinna, kuhu teemehe hobune õhtul pandud. Hakanud hobust sööma. Ütelnud emale: «Nahk on! Nahk on!» Ema vastu: «Teed käinud loom! Ei ole imeks panna!»

Saanud hobuse ära söönud, läinud jälle tuppa tagasi. Nagu nõiduse väel kadunud hundi nahad nende seljast. Mõlemad olnud jälle inimesed. Läinud kambrisse, nagu ei oleks midagi juhtunud.

Teemees läinud rehe alla. Näinud: tema hobune alles, pere hobusest verised kondid maas. Läinud tuppa tagasi ja oodanud hommikut.

Hommikul näinud pererahvas: nende hobune ära murtud, tee-

mehe hobusel ei viga midagi. Ema ja tütar vahtinud teineteise otsa ja kiristanud viha pärast hambaid.

Teemees olnud rõõmus, et oma hobuse tervelt kätte saanud. Rakendanud hobuse vankri ette ja sõitnud oma teed. Jätnud ema ja tütre maha tülitsema.

M. J. Eiseni «Rahvaraamat» IV

6. Kord elanud kuri mõisahärra, kes oma teenijaid väga vaevanud ja kiusanud. Kõige rohkem kiusanud aga kutsarit. Käinud igal ööl luupainajana tallis hobuseid tallamas, nii et hobused lahjaks jäänud. Ise riielnud härra alati kutsariga, et kutsar hobuseid ei sööda.

Kutsar läinud viimaks targa käest nõu küsima, kuidas luupainajast lahti saaks.

Tark õpetanud: «Vii kõik asjad tallist ära. Pane uksed kõvasti kinni ja valva ise tallis. Kui kuuled, et luupainaja hobuste kallal on, siis võta tuli üles. Vaata hoolega tallis järele. Kui seal midagi näed, siis löö sel mõni koht katki. Küllap siis varssi välja tuleb, kes luupainaja on!»

Kutsar tegi, nagu tark õpetas. Jäi talli valvama. Kesköö kuuleb: juba luupainaja hobuste kallal.

Kutsar võtab tule üles, vaatab tallis ringi. Ei näe muud midagi kui kahe haruga heinahangu seina ääres. Kutsar murrab hangu teise haru katki ja läheb siis magama.

Hommikul kuuleb teistelt teenijailt, et härra öösi jalaluu katki murdnud ja voodist välja ei saa.

Sest saadik ei käinud luupainaja enam hobuseid vaevamas.

M. J. Eiseni «Luupainaja»

TÖÖLAULUD

Karjase põli

Karjatsida, vaevatsida,
mitu nälga need näevad,
mitu külma kannatavad!
Käivad kaelani veessa,
abaluini lainetessa.
Vesi alla, vesi pealla,
vesi varvaste vahella.
Pilliroogu pistab silma,
kasteheina lõikab kaela,
rudjub ruuge'ed juuksed.

Harjumaa

Söö, kari!

Söö, karja, sineta, karja,
joo, karja, jumeta, karja,
heida, karja, hingamaie,
puhuks ajaks puhkamaie,
tunniks ajaks tukastama,
seni kui seadan searepaela,
kinnitellen kingapaela,
põimin eidel põllepaela,

seadan särjesapilise*,
pistan perjepärjalise*,
loon aga üles loogelise*,
katsun kassikäpalista*!

Järva-Madise

Kägu kukub karjasele

Kuku, kuku, käokene,
helgi, hella linnukene,
laula, laane linnukene!
Kuku meie kuusikussa,
küla alla koppelissa,
välja alla, värava peale!

Ega see kägu muile kuku,
kägu kukub karjatsele,
laulab lambalapse'elle,
helgib heinaniitajalle!

Saarde

Karjase pühapäev

Muud käivad kirikuteeda —
mina kõnnin karjateeda,
muud kuulvad kirikukella —
mina kuulen karjakella,
muud laulvad kirikulaulu —
mina vaene karjalaulu!

Kuusalu

Põllu põimijad tulevad

Põgene, põgene, põldu,
vähene, vähene, välja,
põllu põimijad tulevad,
toovad sirbid tullessana,
kõverraua** kõrvassana,
heleraua** alla hõlma!

Simuna

Mehed metsas magavad

Peremees, peremehike,
perenaine, naesukene,
mehed teil metsas magavad,
poisid puhk'vad põõsaessa —
tüdrikud tööd tegevad,
naesed näevad suure vaeva!
Naber oli naisel, teine teisel,
kuhilas kolmel tüdrukul,
vihk oli viiel laisal poisil
parmas paarilla mehella!

Tori

n a b e r = rukkihakk; p a r m a s = viiest vihust kuhilas (enne hakki panemist)

Võõral põllul

Oleks mu enese põldu,
meelelise mehe põldu —
vihu lõikaksin vilulla,
kaksi vihku kaste'ella,
kolmi vihku koidikulla,
kolmi koidu keske'ella!

See on kurja härra põldu,
põrgulise proua põldu —
vihu lõikan, taas vaatan,
korra tõmban — tõstan peada.

Viru-Nigula

* Mitmesugused mustrite, nn. kirjade nimetused.
** Sirbi metonüümilised ~ metafoorsed nimetused.

Põllud põdema

Esi pikka — ma pisuke,
väli laia — ma väetike,
nurm on suuri — mina noori!
Ära ma välja väsitan,
panen põllud põdemaie,
nurmed suured nuttemaie,
eed pikad itkemaie!

Äksi

Sirbi viskamine

Lõikuse lõpul võttis üks lõikajaist-tüdrukuist kõikide sirbid kätte ja viskas need ükshaaval üle pahema õla (või jalgade vahelt) selja taha. Kelle sirp läks kõige kaugemale — see sai kõige enne mehele, kelle sirp läks selili või maa sisse — see pidi järgneval talvel surema jne. Viskamise juures lauldi:

Sirise, sirise, sirpi,
kõnele, kõvera rauda!
Kes see meist mehele läheb,
selle sirpi eeli mingu;
kes see meist järele jääneb,
see sirpi järele jäägu;
kes meist ära sureksi,
see sirpi maha vajugu;
kes see meist hooraksi ojuksi,
selle sirp selili mingu!

Koeru

Lüpsilaul

Sõõru, sõõru, sõrgajalga,
anna piima, Harju halli!
Hunt sööb sinu, poiss viib minu:
hunt sööb sinu soode pääle,
poiss viib minu maade pääle!
Perenaisel kolmi kahju:
kahju lehmast, kahju piimast,
kahju lehmalüpsijasta!

Hiiumaa

Eks võinud meres mürada

Kivikene, kõvakene,
eks sa võind meres mürada,
merekalda'as kasuda,
merepõhjassa põrada,
mereliivas liigutada —
enne kui sind meile toodi!
Ihtusid isa hobused,
väsisid need venna värsid
sind aga siia tuuessagi
minu väätima vedada,
nõrga kondi nõrgutleda!
Kivikene, kõvakene,
kulu nüüd korrast kergemaksi,
pilla jahud peenemaksi!
Villid mul vinguvad peossa,
kärnad karjuvad käessa,
kivivits mul viilib sõrmed,
kivipuu kulutab kätta!

Põide

i h t u m a = väsima; v ä r s s = härg; k i v i = käsikivi.

Kellele ketran?

Kedra, vokki, keera, vokki,
talla, vokki, tantsi, vokki,
jookse, vokki, jõua vokki!
Kellel kedrad, vokikene?
Kedrad peenta peksijalle,
saksa'alle seisijalle,
isandalle, istujalle,
emandalle, astujalle!

Uni, mine külasse!

Mine minust, unekene,
astu, armas haigukene!
Mine mõtsa, mõrsji'ille,
üle nurme noorikille,
mine suurele küläle,
mine taluminijille!
Neil on koetu unekotti,
neil om tettü unetekki,
plaksutedü unepalak.
Mul om kotti kudamada,
mul om teki tegemada,
palaga plaksutamada!

Sangaste

Laisk ketraja

Eit mind käskis heietada,
taat aga takku nokutada!
Mina nurgassa nurisen:
«Küll aga, küll aga, eidekene,
küll aga, küll aga, taadikene,
küllap hiired heietavad,
rotid takku nokutavad,
kassid kangasta kuduvad!
Vii aga kangas karjateele,
küllap karjatsed kuduvad,
lamberikud löövad lõnga!»

Kolga-Jaani

Kalamehe saatus teadmata

Meremees läheb merele,
kalamees kala järele:
paneb selga surma särgi,
kalmukinda'ad kädeje,
kalmuräti kaela'aie.
Tuleb koju — vai ei tule,
vai jääneb mere hüvaksi,
suure saare samba'aksi!

Haljala

ORJUSLAULUD

Orja hool

Kes ei teane orja hoolta,
orja hoolta, vaese vaeva —
tulgu minulta küsima,
kuidas aga orjas oldanessa,
käskijalas käidanesse!
Uksel peab ori magama,
räästapakul pea pidama.
Kui see uksi uiguteli,
räästapakku rääksateli —
siis kõik orjad hulkumassa,
teenrid teeda tallamassa.

Tõusen hommiku ülesse,
võtan hoole otsa ette,
mure musta meele ette!

Laiuse

Haud päästab orjusest

Kunas saab otsa orja hoole,
orja hoole, vaese vaeva?
Kui meid värist viidanesse
jala ehen, pää peran,
käe risti rinna pääle —
siis saab otsa orja hoole,
orja hoole, vaese vaeva!

Halliste

Hirmus mõis

Kuradi koda kumakse,
põrgu akkenad põlevad,
juuda tornid tolgendavad —
seal neid lapsi laidetasse,
sõlerindu sõimatasse,
preesirindu pilgatasse.
Kaks on sammast mõisassana,
kaks on rõngast samba'assa,
kus neid naisi napsitasse,
ja neid poisse poodanesse,
tütterida tiutanesse!
Nuttu kuulub Nurmetuie,
haledus Alutahaje,
vitsavingu Viiburisse!
Kui ma peasen mõisa'asta
peasen kui soe suusta,
halli hundi hamba'aista,
lõvi lõugade vahelta!
Ei vaata enne tagasi,
enne kui koduväravas:
näe, kus paistab põrguhauda,
põrgukatuksed kajavad!

Kadrina

Kättemaks sakstele

Oleks minu olemine,
teiseks minu tegemine,
küll mina teaksin, mis mina teeksin:
ma paneks härrad härgadeksi,
vanad saksad sahkadeksi,
prouad peale pulkadeksi,
junkrud paneks juttadeksi,
kiltrid taha kiiludeksi,
kupjad peale kurgedeksi —
ise taha kündiaksi.
Härrad ikkes: ai-ai-aa!,
mina järel: trai-rai-raa!

Väike-Maarja

Saksad põrgu

Kurat kopib kuusikussa,
pagan paugutab pajussa,
raiub alla haavikussa,
teeb aga tõllaratta'aida,
et saaks saksu põrgu viia!
Prouad põrgu sõidetakse,
junkur ees on juhatajaks,
kilter ukse kiskujaksi.

Risti

Valla vaevast ilusad

Millest need härrad ilusad,
millest need provvad punased,
millest preilid peenikesed,
noored saksad sammetised?
Meie higist nad ilusad,
kätevaivast valge'emad.

Tartu-Maarja

Sõrmed sõimati

Tegin tööda — ei tänatud,
nägin vaeva — vannutie!
Kõik mu sõrmed sõimatie,
käevarred vannutie.
Kõigi sõrmed sõrmussina —
minu sõrmed sõimu täisi,
käevarred vande'eida,
õlanukid õletusi!
Tümikas töö tänaja,
matar maksab vaevapalka.

Pilistvere

Peremees kiidab teopõlve

Peremees kiidab teopõlve,
perenaine vaimupõlve.
Tule tunniksi teole,
päevaks-kaheks katsumaie,
kas pannaks padjul magama,
siidisukkis suikumaie!
Mõisas pilli, mõisas piitsa,
karjub kaskine sugaras
meie piki pihtu mööda,
meie servi selga mööda,
õhukest õlade mööda!

Peetri

Kubjas tulle

Mis mul viga eladessa,
parunhärrat teenidessa —
ükskord süüa, kaks kord lüüa.
Oot-ot, kubjas, no-no kubjas,
lähme meie haavametsa,
teeme me tule ülesse
ilusaista õunapuista,
magusaista marjapuista,
alla haava halgudesta —
paneme kupja kõrbemaie!
Kubjas põleb põrgutules,
tantsib tammepaku otsas —
valda tantsib taeva alla,
istub inglite seassa!
Kubjas põleb põrgutules:
tool tal alla annetakse,
laud tal ette tõstetakse.
Mis sinna laua peale pandi?
Teopoiste tööd ja vaeva,
vallalaste verd ja vaeva!

Vigala

Ori läheb ära

Peremees, peremehike,
perenaine, naisukene!
Otsi uusi orjasida,
palu uusi palgalisi,
leia uusi leivalisi,
kes sul söömata elavad,
riide'eta teevad tööda.
Ma'p saa söömata elada,
riide'eta tööda teha.
Otsas on minu aasta,
näpus on minu nädalad,
pihu pääl on päevad pikad.

Väike-Maarja

Kodu poole, kulla poole

Kodu poole, kulla poole,
elu poole, hella poole,
maja poole, marja poole,
kodu poole koidab silma,
elu poole helgib meeli,
maja poole maitseb meeli!

Kuusalu

Kust tunnen kodu

Kust ma tundsin taadi õue,
arvasin isä aseme?
Õues õunapuud punavad,
kaevukoogud kollendavad,
värävis on verstasammas,
tua ees on tunnikellä.
Haugub koera kikkikõrva
läbi laasise värävä;
laalab kukke kuldaharja
hõbedase õrre pialta —
sialt ma tundsin taadi õue,
arvasin isä aseme.

Kolga-Jaani

l a a s i n e = klaasine

Kolm kätkit

Millal maksan eide vaeva,
eide vaeva, hella vaeva,
taadi vaeva, kulla vaeva!
Kui sa mind aga kasvatasid
üles tõstsid, hüpatasid,
maha panid, mängitasid,
vastu taevast tantsutasid,
kolmel kätkil kiigutasid.
Üks oli alla heinamaale,
teine väljal, põllu peale,
kolmas kodu, parte alla.
Üks oli linnul liigutada,
teine tuulel tuigutada,
kolmas suitsul suigutada.

Türi

Kallis kasvupõli

Oh seda endista eluda,
kallist kasvupõlvekesta,
kui ma alles kasvanesin,
mari maasta tõusenesin,
angervaks üles ajasin.
Ei mind täidind eidel lüüa,
ei mind täidind taadil lüüa —
villasalk oli eide vitsa,
takukoonal taadi rooska!

Viljandi

Memme vaev

Millal maksan eide vaeva,
eide vaeva, hella piima,
hea ema imetisvaeva,
kahel käel kandemise,
suu juures suiskumise?
Mitu ööd olid uneta,
mitu suitsu suurukseta,
mitu päeva lõune'eta,
mitu hommikut osata!

Ei lõppend tuli toasta,
säde sängisamba'asta,
hobu halli rakke'esta.
naine noori riide'esta.
Otsis lapse lausujaida,
noore nutu võttijaida;
lubas lamba lausujale,
kitse keelekatsujale,
tuhkru ruuna tuusijale.
Mina kiuste kiljatasin,
soota suuda maigutasin.
Mõistaksin suul tänada,
keelel anda aitümada,
keelepaelulla paluda!

Harjumaa

t u u s i j a, l a u s u j a = rahvaarst; s o o t a = ilmaaegu, põhjuseta

Sõid eide südant

Tütrekene, tillukene,
masajalga marjakene:
eide maksassa magasid,
eide kopsussa kosusid,
rikkid eide rinnaluida,
katkid eide kaelaluida,
sõid eide südameluida,
purid eide puusaluida!
Eit sust näinud suure surma,
suure surma, valju vaeva.

Simuna

Ei õpetand õlut jooma

Sest kiidan oma isada,
sest kiidan oma emada,
annan au haudujalle —
ei õppand õluta jooma,
viha viina võttemaie,
saksa taari tahtemaie!
Õppas tööle õige'elle,
seadis tööle seaduselle,
vahtis tööle valge'elle,
heledale heinatööle,
väledale väljatööle!
Viis mind vihkude segaje,
pani parma keske'elle,
seadis sirbipea pihuje.
Varjas mind varastamasta,
keelas keeli kandemasta,
tühja juttu tõstemasta

Kadrina

õ p p a s = õpetas

VAESLAPSELAULUD

Onude hoida

Jumal hoidku seda lasta
kes jääneb emast järele,
kes jääneb isast järele,
kes jääneb võõraste varale,
kes jääneb onude hoida
ja jääneb tädide täita
ja jääb lelle lepitada!
Onu hoiab ühe päeva,
tädi hoiab teise päeva,
lell sinu lepitab nädala.
Onu leib on hooleline,
tädi leib on tärniline,
lelle leib on leinaline.
Onu ütleb: hoolimatu,
tädi ütleb: täidimatu,
lell ju ütleb: leppimatu!

Jõhvi

Vihatud vaeslaps

Kõik vihavad vaesta lasta:
puud vihavad, maad vihavad,
vihavad viherpuu oksad,
kaebavad kanerba ladvad.
Kes tahab — see tajutab,
kes viitsib — see vilistab,
kidural kivi peossa,
paduril puu õlalla.
Võõra armud, võõra hirmud —
need käivad läbi südame,
läbi mu ihu ilusa,
läbi mu pale punase,
läbi mu halli uue kuue,
läbi mu kauni kingakese.

Viljandi

Ärge lööge vaeslast

Ärge lööge vaesta lasta:
vaene nutab löömatagi,
vingub ilma vitsatagi,
karjub kaseladvatagi.
Nuttemata silmad märjad,
löömata paled punased.

Viru-Jaagupi

LAULUD LAULUST JA LAULIKUST

Ilutegija

Igav on olla iluta,
hale olla laulemata,
kole käo kukkumata,
raske rõõmuta elada!
Ma ise ilu tegija,
rõõmu kalli kandijani.
Ilu kannan kaasassana,
puna põllepaeladessa,
rõõmu rõhtude vahella,
Enne ma une unustan,
maha jätan magamise,
kui ep ma ilu unustan,
rõõmu kallista kaotan.

Väike-Maarja

r õ h u d = naiste vöö küljes rippuvad ehisketid.

Laulud tööl õpitud

Kui mina hakkan laulemaie,
laulemaie, laskemaie,
kägu, kulda kukkumaie —
ei siis saa küla magada!
Küla tõuseb kuulamaie,
vallarahvas vaatamaie,
kuulama minu sõnuda,
lapse hullu laulusida:
Kust see laps need laulud võtnud,
hulluke sõnad osanud?
See pole tütar teinud tööda —
see käind Harjus õppimassa,
Virus viisi võttemassa!
Kui mina tahan, juhatan paiga,
kus mina säädisin sõnuda,
lahutasin laulusida:
küla alla künde'essa,
arulla äestadessa,
metsas heina niite'essa,
luhas loodu võttessagi,
kodus kangasta kududes,
nõmmel marju noppidessa

seal mina säädisin sõnuda,
lahutasin laulusida,
panin kokku palve'eida!

Viljandi

Ei jõua ohjad hoida

Kui mina hakkan laulemaie,
laulemaie, laskemaie,
pisut sõnu pildumaie —
ei mind jõua ohjad hoida,
ohjad hoida, köied köita,
pilved pikad jo pidada
taevas laia talitseda!

Ütlen ümber teisipidi:
ohjad hoidku hobust kinni,
köied köitku koormat kinni,
pilved pikka vihma kinni,
taevas aga laia lunda kinni!

Pärnu

Laulan ligi küla

Laulan ma ligi külada,
ligi linnada sinista,
vastu valli valge'eda.
Kuulavad kuningapojad,
seisatavad saabassääred,
hõbemõõgad mõttelevad:
«Oi seda kuldasta käguda,
hõbedasta laululindu!
Kukub meie koppelissa,
helgib alla heinamaalla!»

Järva-Jaani

Palju sõnu

Enne lõpeb lehte puusta,
lehte puusta, marja maasta,
veereb vesi allikasta,
kaovad kalad kalda'asta —
enne kui lood minusta,
sõnad sõgeda suusta!

Kui mul sõnu puudunekse —
kohe kodunt toodanekse:
koju mina jätsin kotitäie,
maha mina matsin matitäie,
parsile palakatäie —
kaasa võtsin karbitäie!

Viru-Jaagupi

Hea ja halb laulik

Mis sina sinine laulad,
sinipalgene pajatad!
Sinu suusta kukub koola,
alta hammaste ilada,
pealta keele kitse kusta!

Las mina punane laulan,
punapalgene pajatan!
Minu suusta kukub kulda,
alta hammaste hõbedat,
pealta keele killinguida.

Mustjala

Neljakümne kolmas runo

Võitlus Sampo pärast

Louhi, Põhjala emanda,
kutsus Põhjala koguje.
Pani hulgad ambudesse,
mehed mõõgulla varustas;
seadis korda Põhja paadi,
sõja-uisu pea ehitas.

Laadis laevaje mehida,
uiskuje sõjasüdikaid
nii kui parti poegasida,
auli lapsida omida;
sada meesta mõõgalista,
tuhat ambujat osavat.

Kohendeli purjepuida,
riide-raagasid sidusi;
tõstis puusse purjesida,
riideida raagadesse,
nagu pika pilveranga,
tombu laia taeva'alla.
Siisap lükkas sõitemaie,
nii kui lükkas, siis ka sõitis
tooma Sampoda tagasi
vene'esta Väinämöise.

Vana tarka Väinämöinen
sõiteli sinista merda.
Ise nii sõnad kõneles,
pajatas pärasta paadi:
«Oi sa lustlik Lemme poega,
sõbrake sulasõnane!
Tõuse tippu purjepuule,
hüppa mastije ülesse!
Vaatele esine ilma,
tunnista tagune taevas,
on kas selged ilma rannad,
kas on selged või segased!»

See'p oli lustlik Lemminkäinen,
ise vennike vereva,
hästi kärmas käskimata,
kiitematagi käbeda,
tõusis tippu purjepuule,
riide-raale ta ronisi.

Vaaats looded, vaatas lääned,
vaatas kõik idad, edelad,
vaatas pikki Põhja randa.
Siisap nii sõnad kõneles:
«Selge on esine ilma,
segane tagune taevas:
väike pilv on põhja poolla,
pilvetompu loode poolla.»

Ütles vana Väinämöinen:
«Jo sa vist valetasidki!
Ei see pilveke olegi
ega pisku pilvetompu:
see on paati purjedega.
Vaata teine kord teravalt!»

Vaatas teine kord teravalt.
Ütles sellella sõnalla:
«Saari kaugella näikse,
eemalta hämutelekse;
haavad täis on halle kulle,
kõivud kirjumõtuseida.»

Ütles vana Väinämöinen:
«Juba veelgi sa valetid!
Ei sääl leene halle kulle,
ei ka kirjumõtuseida:
need on poisid Põhjalasta.
Kae veel targu kolmat korda!»

See on lustlik Lemminkäinen,
kaes veel targu kolmat korda.
Ütles sellella sõnalla,
lausus sella lause'lla:
«Jo tulekse Põhja paati,
saja-aerune ajakse,
sada meesta sõudemassa,
tuhat ilma istumassa!»

Siisap vana Väinämöinen
tundis jo tõed tõsised.
Sõna ütles, nii sõnusi:
«Sõua, seppa Ilmarinen,
sõua, lustlik Lemminkäinen,
kiskuge nüüd, kõik see rahvas,
et aga jookseksi veneke,
paati eesta ennataksi!»

Sõudis seppa Ilmarinen,
sõudis lustlik Lemminkäinen,
kiskus rahvas kõiksugune.
Nõtkusid näsikad aerud,
kiunusid pulgad pihlakased,
vene männine vabises;
nina norskas hülge'ena,
kosena pära kohises,
vesi keesi keeristessa,
vahtu pallides põgenes.

Võistu kõik mehed vedasid,
kiuste kiskusid südikad:
ei see matk edenenudki,
ei põgene puine paati
eesta paadi purjelise,
Põhjala vene vägeva.

Siisap vana Väinämöinen
tundis hukku jo tulevat,
hädapäeva pääle saavat.
Arvasi, aru pidasi,
kuidas olla, kuis elada.
Ise nii sõnad kõneles:
«Veel ma siia tembu tunnen,
oskan veidike imeta.»

Otsis kord tulukse-taskust,
katsus taela-kotikesest.
Kahmasi tulekivida,
mõne taelatükikese;
need'ep paiskasi mereje
ülitse õla vasema.
Ütles nii sõnalla sella,
lausus sella lause'ella:
«Tõusku tollesta karike,
kasvagu salane kalju,
kuhu jookseks Põhja paati,
sadakaari katke'eksi
mölluses mere marude,
lainte raskete rabades!»

See'p see kasvaski kariksi,
laius looduksi meresse,
pika otsaga idasse,
otse risti põhja vastu.

Tulla puhkis Põhja paati,
läbi lainte lennuteli:
juba loodule lajatas,
raksas kaljule kõvasti.

Puruks lendas puine paati,
sadakaari katke'eli;
mastid matsahtid mereje,
purjed puudelta pudenid
viia vaid maru vihase,
lainte raskete ajada.

Louhi, Põhjala emanda,
jaluli meresse jooksis,
läksi laeva tõstemaie,
uiskuda kohendamaie.
Ei võta veneke tõusta
ega laeva liigahtagi:
katkenud on kaared kõiki,
aerupulgad kõik hajuli.

Arvasi, aru pidasi.
Ise siis sõnad kõneles:
«Mis nüüd võtta on nõuksi
või kuis olla nüüd edasi?»

Juba moondas end muuksi,
oskas teiseks teiseneda.
Võttis viisi vikatida,
kuusi konksuda vanada:
need'ep kämblaiksi kohendas,
neista küüned keeruteli,
poole paati katkenuda,
selle allaje asetas,
laiad tiivuksi laotas,
pärapuu sabaksi pistis;
sada meesta siiva alla,
tuhat turja veere pääle,
sada meesta mõõgalista,
tuhat ambujat osavat.

Siisap lehvis lendamaie,
üles kotkana kohusi.
Lennata lahistelekse
vastu vana Väinämöista:
tiib see pilveda taotab,
teine vihtleb voogusida.

Vee-emake, eite kaunis,
see'p see nii sõnad kõneles:
«Oi sa vana Väinämöinen!
Kääna pääda päeva alla,
löö sa silmad loode'esse,
vaata kord vähe tagasi!»

Vana tarka Väinämöinen
käänas pääda päeva alla,
lõi ta silmad loode'esse,

vaatasi vähe tagasi:
jo tuleb jälle Põhja eite,
lendab lindu kummaline,
õlgadesta hauka moodi,
kotkataoline kehalta.
Sai kohale Väinämöise.
Lendas pääle purjepuule,
masti tippu end toetas,
peelel päälmisel peatas:
paat oli ümber paiskumassa,
laev küliti kaldumassa.
Siisap seppa Ilmarinen
heitis end jumala hoolde,
lootis veel vaid looja pääle.
Ütles sellella sõnalla:
«Varja nüüd, vägeva looja,
kaitse, kaunike jumala,
et ei mees koguni kaoksi,
ema laps ei lange'eksi
looja loodusta elusta,
jumala alustatusta!
Ukko, oh ülim sa looja,
ise taati taevaline!
Too mulle tuline vammus,
tulisärki soomuksene,
mille seesta ma sõdiksin
ja taganta tappeleksin,
et ei pää päris läheksi,
hing ei armas lahku'uksi
raua läikiva pidussa,
tera kurja karglusessa!»
Ise vana Väinämöinen
sõna ütles, nii nimetas:
«Ohoi, Põhjala emanda!
Kas tuled nüüd jagama Sampot
ninasse uduse neeme,
otsa saariku sumeda?»
Ütles Põhjala emanda:
«Ei lähe mina jagama
Sampot seltsis nii viletsa,
sinu seltsis, Väinämöinen!»
Püüdis Sampoda tabada
vene'esta Väinämöise.
Siisap lustlik Lemminkäinen
mõõga vöölta jo vedasi,
tõmbasi terava raua
vasemalta pooleltasa;
kotka kämblaile virutas,
vastu moori varbaida.
Lõi see lustlik Lemminkäinen,
ise lõi, ise ka lausus:
«Alla, mehed, alla mõõgad,
alla, argpüksid unised,
sajad poisid siiva alta,
kümned sulgede seasta!»
Ütles sääl siis Põhja eite,
tipust purjepuu pajatas:
«Oi sa lustlik Lemme poega,
Kauko vaene, mees kadala!
Petsid sa oma emada,
valetid vanemallegi,
ei lubanud sõtta sõita
kuuel, seitsmel suvelgi,
ei ka kuldasid vajades,
hõbedaid himustadeski!»
Vana tarka Väinämöinen,
teadijas tunapõline,
arvas jo aja olevat,
tundis tulnud õige tunni.
Jo vedas mõla meresta,
tammelaastu laineista;
sähvas sellega võluda,
raius küüsi kotka'alta:
muud kõik küüned katkesivad,
veel jäi üksi väike sõrmi.
Poisid tiivulta pudenid,
sulpsahtid mehed meresse,
sada meesta siiva alta,
tuhat turja veere päälta.
Ise kotkas kopsahteli,
kukkus alla kaarepuile
nagu mõtus männi otsast,
kuuse oksalta orava.
Siiski Sampoda taotas
sõrmella nimetumalla.
Vedas vette Sampo suure,
kiskus ümber kirjukaane
punapaadi parda'alta
keskele mere sinise:
sääl läks katki kallis Sampo,
kirjukaasi kildudeksi.
Mis läks neida kildusida,
Sampo tükke suuremaida
alla vete selge'ete,

pääle mustade mudade,
need jäivad vee varaksi,
ahtolaste aardeiksi.
Sellepärast ei iganes,
kuu kulla valge alla
ei puudu veel varada,
vee Ahtol aardeida.
Jäi veel teisi tükikesi,
peenemaidagi palasid
seljale mere sinise,
mere laia laineille,
tuule tõukaeldavaksi,
lainete ajeldavaksi.
Neida tuuli tõukaeli,
vetelaine veereteli
seljalla mere sinise,
mere laia laineilla.
Tuuli maale tõukaeli,
laine rannale ajasi.
Vana tarka Väinämöinen
nägi tuuli tõukelevat,
vooge maale veeretavat,
laine rannale ajavat
neida Sampo raasukesi,
kirjukaane killukesi.
Sellest suuresti ilutses,
sõna ütles, nii nimetas:
«Sest saab seemnele sigidust,
sest algus igise õnne,
sellest kündi, sellest külvi,
sellest kasvu kõiksugusta!
Sellest kuu kumendamaie,
õnnepäeva paistemaie
Soome suure metsadelle,
Soome maile meeldivaile!»
Louhi, Põhjala emanda,
sõna ütles, nii nimetas:
«Veel ma sulle tembu tunnen,
tembu tunnen, vembu väänan
künnilesi, külvilesi,
karjalesi, kasvulesi,
kuudele kumendavaile,
päevadelle paistevaile:
matan kuu ma sul kivisse,
peidan päeva kalju sisse,
lasen pakasel rabada,
vilul ilmal viivitella
kündidasi, külvidasi,
oraseida, odrapäida.
Saadan raudase rahegi,
teraksese tuisutelen
sinu kõrtele kenile,
parimaile põldudelle.
Karu tõstan kõrvemailta,
harvahamba okstesta
sinu ruuni surmamaie,
märasid sul mätsimaie,
karju sul käristamaie,
lehmasida lõpetama.
Tapan rahva taudidega,
surman kõige su soogi,
et ei kuulda kuu ealla
maailmassa mainitavat.»
See oli vana Väinämöinen,
ise nii sõnad kõneles:
«Ei mind laula lappalane
ega tapa turjalane!
Jumalal on ilma ohjad,
loojal õnne võtmekesed,
ei kadeda kaendelassa,
pahasoovija peossa.
Kui ma loodan looja pääle,
varjan end jumala väega,
küll see viib häda orastelt,
vilja kallalt vaenuvaglad,
meie tõugu tongimasta,
oraseid hävitamasta,
kasvujõudu kaotamasta,
viljapäida võttemasta.
Sina, Põhjala emanda,
mata need manad kivisse,
sõnad kurjad kaljudesse,
vaevad vooreje vajuta;
ei saa kuulda sa kunagi
ega päevada iganes!
Lase pakasel rabada,
vilul ilmal viivitella
omaenda otrasida,
enda külvatud ivasid,
saja raudasta raheta,
teraksesta tuisutele
enda adra pööratuile,
Põhja põldude kohale!
Karu kõrvesta kihuta,

võssikust vihane kassi,
kõnnumailt kõverakäppa,
okste alta harvahammas
Põhjala kuja kohale
Põhja karja kõnniteile!»
Siisap Põhjala emanda
ise ütles, nii kõneles:
«Jo minulta võimu vaibus,
jo mu auke nüüd alanes:
vara veeres mul mereje,
lagus Sampo laineisse!»
Läksi kurtessa koduje,
pisardelles Põhjalasse,
ei saanud osada suurta
kogu Samposta koduje;
viis ta ikkagi väheke
sõrmella nimetumalla:
kandis kaane Põhjalasse,
sai sanga Sariolasse.
Sest on puudus Põhjalassa,
Lapimaalla leib vähene.
Vana tarka Väinämöinen
minessa kodu maile
leidis Samposta palasid,
kirjukaane kildusida
rannalta mereliselta,
liivaselta leete'elta.
Saatis Sampo raasukesed,
kirjukaane killukesed
ninasse uduse neeme,
otsa saariku sumeda
kosumaie, kasvamaie,
saamaje, siginemaie
odrasteksi õlledeksi,
rukkisteksi leibadeksi.
Sääl siis vana Väinämöinen
ise nii sõnad kõneles:
«Anna, looja, loo, jumala,
anna õnne olla meilla,
hästi ikka meil elada,
auga surma suikudagi
siina Soomessa sulassa,
kauni'issa Karjalassa!

Varja sa, vägeva looja,
kaitse, kaunike jumala,
meeste meele mõtteista,
naiste kurja keele eesta,
kaota maalised kadedad,
veella tehtud tembud võida!

Aita poegasid omasid,
ole oma lastele abiksi,
aina toeksi öö ajalla,
päästijana päevallagi,
et ei päev vihaselt paista,
kuu ei kurjasti kumenda,
vihaga ei tuuled tuula,
vihas ei saja sajudki,
et ei pakane pigista,
kuri ilm ei kooletele!

Aed sa raudane ehita,
kivilinna kergitele
ümberringi mu elule,
ringi kõige rahva'alle,
maasta kuni taeva'ani,
taevasta tagasi maale,
mu abiksi, mu eluksi,
mu toeksi, turvajaksi,
et ei sööksi liiga surma,
puutuks ei paha kunagi
siina ilmassa iganes,
kuu kulla valge alla!»

KALEVIPOEG

Soovituseks

Laena mulle kannelt, Vanemuine!
Kaunis lugu mõlgub meeles,
muistse põlve pärandusest
ihkan laulu ilmutada.

Ärgake, hallid muistsed hääled!
Sõudke salasõnumida,
paremate päevade pajatust
armsama aegade ilust!
Tule sa, laulik-targa tütar!
Jõua Endla järve'esta!

Pikalt ju hõbedases peeglis
siidhiukseid silitasid.
Võtkem tõe voli, vanad varjud!
Näitkem kadunud nägusid,
vahvate meeste ja nõidade,
Kalevite käikisida!
Lennakem lustina lõuna'alle,
paari sammu põhja poole,
kus neid kasve kanarbikus,
võsu õitseb võõral väljal!
Mis mina kodunurmelt noppind,
kaugelt võõral väljal künnud,
mis mulle toonud tuulehoogu,
lained lustil veeretanud;
mis mina kaua kaisula kannud,
põues peidula pidanud,
mis mina kaljul kotka pesas
ammust aega hellast haudund:
seda ma lauluna lõksutelen
võõra kuulijate kõrva;
armsamad kevadised kaimud
varisenud mulla alla,
kuhu mu lustil lõõritusi,
kurvastuse kukutusi,
ihkava meele igatsusi
koolja kuulmesse ei kosta.
Üksinda, lindu, laulan ma lusti,
kukun üksi, kurba kägu,
häälitsen üksi igatsusi,
kuni närtsin nurmedella.

III lugu

— — — — — — — — —

Kalevite noored pojad
läinud metsa luusimaie,
linnu jälgesid ajama,
karu jälgi otsimaie,
põdra jälgi püüdemaie,
metsahärga vaatamaie,
metsakriimu kiusamaie.
— — — — — — — — —
Kalevi pojad kolmekesi
kõndisivad lustikäiki
mööda rõõmuradasida,
käisid mööda lagedada,
mööda nõmme nõtkutelles,
mööda sooda sõtkutelles,
seal tuli vastu neli metsa,
neli salkuda saledat.
Üks oli kulla kuusemetsa,
teine tarka tammemetsa,
kolmas kena kasemetsa,
neljas leski lepametsa.
Mis oli kulla kuusemetsa,
see'p see kuningate metsa;
mis oli tarka tammemetsa,
see'p see Taara enda metsa;
mis oli kena kasemetsa,
see'p see kudruskaelte metsa;
mis oli leski lepametsa,
see'p see leinajate metsa,
kurva laste varjupaika.
Vanem venda, vennikene,
istus maha kuusikusse,
kuningate ilumetsa,
kuldakuuse vaiba alla;
laskis laulu lendamaie,
tugevama tõusemaie.
— — — — — — — — —
Teine venda, vennikene,
istus maha kaasikusse,
leinakase hõlma alla;
laskis laulu lendamaie,
tugevama tõusemaie,
vägevama veeremaie.
— — — — — — — — —
Laulis, et metsad mürasid,
lagedad aga laksatasid,
rägastikud raksatasid,
kõrved vastu kostelesid.
— — — — — — — — —
Kolmas venda, vennikene,
istus maha tammikusse,
vanaisa ilumetsa,
targa tamme hõlma alla;
laskis laulu lendamaie,
tugevama tõusemaie,
vägevama veeremaie,
tulisema tuiskamaie:

laulis linnud lepikusse,
laulukanad kaasikusse,
laulukuked kuusikusse,
mõistelinnud männikusse,
targad linnud tammikusse,
hõiskas puie latvadesse
kägusida kukkumaie,
tuvikesi tuikamaie;
laulis rästad rägastikku,
pesilinnud põõsastikku,
lõokesed lagedalle,
pääsukesed päevapaiste;
laulis luiged lainetesse,
pardid parve äärte peale,
haned aga allikalle;
hõiskas kena künnilinnu
ööde iluks hõiskamaie,
videvikul vilistama,
enne koitu häälitsema.
Laulis, et mered mürasid,
kaljud vastuje kärasid,
puie ladvad paindusivad,
mäekingud kõikusivad,
pilved lausa lõhkesivad,
taevas aga tarka kuulis.
Metsahaldja ainus tütar,
metsapiigad, peenikesed,
kuldahiukseil näkineitsid
nutelesid noorta meesta:
Oleks see meesi meiega,
kasvaks meile kaasaliseks.

— — — — — — — —

Meestel kasvas kartlik mure,
mitu mõtet ema kohta:
kas ehk kaval kosilane,
pettelikku peiukene,
eite kippund kimbutama,
varga küüsil võrgutama.
Vanem venda pajatelles
pani sõna sõudevalle:
«Läki leiba võttemaie,
õhturooga otsimaie,
väsind keha karastama —
heidame siis puhkamaie:
ehk saab usin unenägu
eide jälgi näitamaie;
lähme homme otsimaie!»

Teine venda pajatelles
pani sõna sõudevalle:
«Sängi rüpes suikudessa
võib ehk taevaline tarkus,
Uku unes ilmutada,
kuidas jälgi kaste kannul,
udupilve palistusel
kadund eidest kätte saame,
kuidas kallist kodukana,
lendu läinud linnukesta
kulliküüsist päästa võime.»
Pärast nõude pidamista,
targa aru arvamista,
venitasid kaksi venda
väsind keha karastama.
Noorem venda, vennikene,
Kalevite kallim poega,
lese leina lepitaja,
kurvastuse kustutaja,
oli mõtteid teise teele,
arvamisi iserajal
lendamaie läkitanud.
Kallis kange-mehe poega
nõnda mõtteid mõlguteli:
«Tänasida toimetusi
ära viska homse varna!
Igal päeval oma ikked,
tunnil omad toimetused,
murekoorma muljutused,
omad soovimuste sõuded.
Tahad tunnist tulu saada,
õnnekesta õngitseda,
ära võta aega viita,
kauemini veel kõhelda.
Kiirul käivad õnne sammud,
viitjal viisi viletsusta,
kõhelejal kuusi koormat,
seitse salasõlmitusta.»
Kalli eide kadumine
kurvastas mehe meelekest,
kurnas südant murekoorem.
Kui nüüd vennad kahekesi
sängis keha sirutasid,
siisap tõttas noorem poega
üle läve ukse ette,
kargas kergelt üle muru,
veeres virgalt vainiulle.

Seal aga sammu seisatelles
käänas siis isa kalmule.
Kalevite kallim poega
astub isa haua peale,
istub kalmukünka peale
kurba südant kergitama.
Isa hauasta küsima:
«Kes see liigub peale liiva,
kes see astub peale haua?
Sõmer kukub silma peale,
kruusa langeb kulmudelle.»
Poega mõistab, kostab vastu:
«Noorem poega, poisikene,
see'p see liigub peale liiva,
see'p see astub peale haua,
istub mure muljutusel
kadund isa kalmukünkal.
Tõuse üles, taadikene!
Ärka üles, isakene!
Tule teeda näitamaie,
kuhu eite kadunekse!»
Isa kostab mätta alta,
taati kalmusta kõneleb,
mulla alta tõstab hääle:
«Ei või tõusta, poega noori,
ei või tõusta, ei ärata!
Kalju rõhub peale rinna,
kivi raske peale keha;
kalmu katvad kullerkupud,
silmi katvad sinililled,
punalilled palgesida.
Tuuled juhtigu sul teeda,
õhud õrnad õpetagu,
taeva-tähed andku tarkust!»

— — — — — — — —

XX lugu

— — — — — — — —

Kui oli kuulnud sõjakäsku
Kalevite kange poega,
võind ei enam viibineda
pikemalta pidudelle;
saatis ratsul saadikuida
sõjamehi sundimaie,
kangemaida kiirustama
vaenu vastu valmistama.
Enne kui ta tõttas teele,
Aleville avaldama,
Suleville sõnaldama:
«Ega kulda kamberissa,
hõbe kirstu kaane alla
vaenus vargal võttemata,
röövli käpal riisumata;
viigem vara varju-urka,
põrmu põue peitevalle,
kust ei varas käppamaie
ega röövel riisumaie!
Paistab parem päevakene,
õitseb jälle õnne-aega,
võtame vara vangista,
kullakoormad künka alta.»
Siisap hauda sõmerasse
salamahti sünnitama,
kolmekesi kaevamaie,
kuhu kulda kukutati,
hõbedada heidetie.

— — — — — — — —

Kalevite kange poega
puistas, pillas raudamehi
lademesse lagedalle,
viskas vaenlast vankumaie,
pärast pakku põgenema.
Surnukaared katsid nurme
nii kui heina niidumaada,
rahe raatmaa radasida;
vereloigud lagedada
kui see veerend vihmavesi
põualista kuivand põldu.
Surnupäida sadadella,
liikmetükke tuhandella.
Mõrtsukana sõjamässu,
päikese äge palav
kurnas Kalevite keha,
väsiteles võidumeesta;
kangeks läinud keelekene
kuivas kinni kurgu külge.
Pika janu piinatusel
läks ta sõjalagedalta
järvekaldal keelta kastma.
Kui ta keha karastuseks,
kange janu kustutuseks
lainetesta keelelaket
kõhtu oli kõristanud,

jäänd ei põhja piisakesta,
muud kui üsna musta muda.[1]
— — — — — — — — —

Rannast tulnud raudalased
kolmekesi käidanessa
juhtusivad õnne juhil
Koiva jõe kallastelle,
kuhu Kalevite poega
varjupaika valmistanud.
Võõrad mehed meelitama
Kalevida kavalasti:
«Kallis Kalevite poega,
Virust võõrdund valitseja,
sõbrustele meie seltsi!
Kangus seisab sinu käessa,
võimuvoli sinu väessa;
tarkus meie taskutessa,
mõisterikkus meie kotis.
Kui me ühes käidaneme,
venna-ikkes atra veame,
ei või ükski vaen meid võita,
sõda iial suretada.
Anna valitsuse võimus
kavalama kaitsuselle!»

Kalevite kange poega
kena kõnet kuulatessa
pööras silmad jõe poole,
laskis laud lainetelle,
selga petislaste poole —
ega sahand sõnakesta.

Veepinnalt veersid paisteks
selgest Kalevite silma
kaldal kõnelejate kujud,
kui nad mõõgad mõrtsukana
salanõude sünnitusel
tuppedesta tõmbasivad,
miska meesta mõrtsukana
tagantselga tahtsid tappa.
— — — — — — — — —

Sahatessa sedamaida
võltsliku võõrakese
käsipidi kübarasta,
keeriteles tuule kiirul
ringis ümber raudalasta
kui üht takukoonlakesta!
Kohin tõusis tuuleõhku,
kui oleks kuri põhjakotkas,
koleda öö sulgiskarja
tuuletiivul tallamassa.
Kalevipoeg rabas kätte,
paiskas maha põrgupoja
poolil rinnul mulla põhja.

Siisap sasis teise sõbra
käsipidi kaeluksesta,
keeriteles tuule kiirul
ringis ümber raudalasta
kui üht takukoonlakesta!
Kohin tõusis tuuleõhku,
mühin laia laanemetsa,
kui oleks maru möllamassa,
tuulispaska tuiskamassa,
kõrgeid kuuski kõigutamas,
pedajaida painutamas,
tammesida tantsitamas.
Kalevipoeg rabas kätte,
paiskas maha põrgupoja
poolil palgeil mulla põhja.

Siisap kolmandamast koerast
käsipidi kukkalasta,
keeriteles tuule kiirul
ringis ümber raudalasta
kui üht takukoonlakesta!
Kohin tõusis tuuleõhku,
mühin laia laanemetsa,
vuhin vetevoogudesse,
pragin piki pilvedesse:
kui oleks sõitmas raudasillal
vaskirattasel vankerilla
Pikker-taati põrutelles,
äike äge ähvardamas.
Kalevipoeg rabas kätte,
paiskas maha põrgupoja,
mattis hoopis mulla alla;
mulk jäi üksi muru peale
kolmandamast kuulutama.
— — — — — — — — —

Kui nüüd Kalevite poega
jalakanda pistnud jõkke,
mõõka kohe mõtlemaie,
arus nõnda arvamaie:

[1] Kõne all olev järv on Põlva rajoonis ja kannab nimetust Jänujärv.

Kas ei enne ise kannud
mees see ole mõõgakesta?
Kas ei kohus karistada?
Sajatuse sunnitusel
murdis mõõka mõrtsukana
Kaleville kintsudesse,
lõikas maha labajalad,
pureteles põlvedeni.
Kalevite kange poega
surmavalu sunnitusel
kibedasti kiljatama,
hädas appi hüüdemaie;
roomas käpil kalda äärde,
langes maha lagedalle,
veri valgus välja peale.
— — — — — — — — —
Kalevite kiljatused,
hädas appihüüdemised,
valusurma vingumised
paisusivad pilvedesse,
kerkisivad kõrgemalle,
tõusenesid taeva'asse
kõrge isa kamberisse.
— — — — — — — — —
Kalevite poega pandi
ratsul valge hobu selga,
saadetie salateedel
põrguriigi piiridelle
väravada valvamaie,
sarvikuda sõitlemaie,
et ei selli sidemesta,
kuri pääseks kütkestesta.
Kui siis Kalevite poega
veeres kaljuväravasse,
alla-ilma ukse ette,
hüüetie ülevalta:
«Raksa kaljut rusikaga!»
Raske käega rabadessa
lõi ta kalju lõhkemaie, —
aga käpp jäi kalju kütke,
rusik kinni kivirahnu.
— — — — — — — — —
Aga ükskord algab aega,
kus kõik piirud kahel otsal
lausa lähvad lõkendama;
lausa tuleleeki lõikab
käe kaljukammitsasta —
küll siis Kalev jõuab koju
oma lastel õnne tooma,
Eesti põlve uueks looma.

KRISTJAN JAAK PETERSON

KUU

Kas laulu allikas
külmas põhjatuules
minu rahva meelesse
oma kastet ei vala?
Kui siin lumises põhjas
ilusa haisuga[1] mürdike
viluses kaljuorus
ei või õitseda kaunisti:
kas siis meie maa keel,
mis kui tasane ojake
oma ilu ei tundes[2]
heinamaa läbi, sinise
taeva kullases tules
rahuga on jookslemas;
ja toreda häälega
oma rammu ei tundes
taeva müristamisega
kui meri on hüüdmas:
Kas siis selle maa keel
laulutuulès ei või
taevani tõustes üles
igavust omale[3] otsida?
Siis ma võtan teid,
selge, sinise taeva

[1] lõhnaga.
[2] mitte tundes, tundmata.
[3] igavikku endale.

tähed, maa pealt
kõrge isamaa poole
rõõmuga vaadates laulda;
siis ma laulan sind,
ööde kuningas, kuu!
Kes sa pilvede sülesta
nii kui pungasta lilleke
lõbusa valge palega
üles tõused taeva all,
kus tulised tähed
maha on langemas
sinu eest musta
pimeda udu sisse. —
Nõnda, inimeste vaim!
Oled sa udus ujumas,
kui su mõte on otsimas
jumalat tähtede alta!

(1818)

LAULJA

Nii kui vahuse jõe
mürisevad lained,
mis kalju pealta
langevad oru sisse;
nii kui taeva pikne
musta pilvede alla
hirmsasti kärgatab:
nõnda on jooksmas laulu
ilus tuline oja.
Nii kui valguse allikas
seisab austatud laulja
oma vendade keske'ella.
Kärgatab pikne —
ja metsad on vait:
laulja on tõstmas
oma häält, valamas
suusta laulukastet,
ja tema ümber,
vait kui mere kaljud,
rahvad on kuulamas.

(1818)

OTT NING PEEDU

Karjaste laul

Ott.

Vaata kalli järve peale,
kuis see vesi on sinine!
Sinine kui taeva lagi,
kullane kui päike ilus.
Istugem siin järve ääres
halja rohupadja peale.
Võtkem laulda vastastikku.

Peedu.

Aga kes on laulumõistja?

Ott.

Seal ju tuleb vana Aadu;
kui ta laulis noorel eal
ega kui[1] ta pilli ajas,
kuulsid teda metsalinnud.
Kuule, Aadu, meie laulu,
ütle, kes on parem laulja.

Aadu.

Küll ma tahan kuulda teid,
armsad noored poisikesed.

Ott.

Ilusasti paistab
kuu meil ööse ajal,
kui ta taevastagi,
pilve põuestagi
oma palet mõseb
tasa oja kastes.

[1] ega kui — või kui.

Peedu.

Toredasti läigib
päeva valgus meile,
kui ta koidutulest
musta mere peale
ajamas on kulda.

Ott.

Kallis on see kaske:
hõbe on ta ümber,
tema juure alta
laksub tasa oja,
ta on pajulinnu
varjuline maja.

Peedu.

Haljas tamm seal tõuseb:
pilvedes on tema
ladvas[1], jõe vahus
seismas on ta jalad.
Tema otsa pealta
laulab ilus ööbik.

Ott.

Pesastagi lendab
armas pääsu üles,
üles, tamme otsa.
Inimeste sõber
olles, laulab tema
taeva selges tuules.

Peedu.

Kalju pealta tõuseb
kotkas päeva poole,
pikse maja poole,
ujub päeva kullas.
Inimeste silmad
ei või teda näha.

Ott.

Aiake on ilus,
kuis nii palju lilli,
kui siin haljas metsas
puude kändusida,
kui seal põllulagi
vilja kõrresida.

Peedu.

Ilusam on orgu,
kuis nii palju puida,
kui on sõjapõllul
mehi, kui on taeval
selgeid tähtesida.

Aadu.

Kuulge, poisid, mis ma ütlen:
iga teista ilust' laulab!
Aga sinu laul, oo Otto,
on kui tasa ojakene,
mis on jooksmas allikasta.
Sinul jälle, Peedu armas,
on kui suure jõe vesi
kalju pealta langemassa;
sulle tahan pilli anda,
sulle annan kauni sarve.

(1818)

[1] ladvas — latv.

MARDI LUTERUSE PÄEVAL[1]

Sellesama päeva valgus
paistmas on sel päeval
mulle ja armsale Alole:
ja seesama sõpruse
lilleke kena haisuga
on ikka õitsemassa
meie kahe keske'ella.
Kui on ära kustumas
valguse allika
viimane tule-oja
ja koidupiire roosililli
närtsimas surma varju'ella,
siiski jääb igavesti
armastuse valgus
minu ja Alo meelesse.
Surma varjule minema
peab maarahva laulja.
Järele jäävad tema
laulud armsale rahvale;
järele jääb lauludes
armsa Alo nimi,
hella vanemate kiitus.

(1819)

KRISTJAN JAAK PETERSON

ehk see,
mis ta mõtles ja tegi ja kuidas ta elas ja mis ta teada sai
oma elu sees, ise-eneselt üles pandud 17-nda eluaasta
seest eluotsani.

Riia linnas, 1818

Mul oli palju sõpru, aga talupoja-kuuega tõde võttis neid minu käest ära. Et sagedasti küll inimesed ütlevad: «Meie ei vaata mitte kuue peale, vaid selle peale, kes kannab teda,» siiski omas südames nad mõtlevad: ilus kuub on ikka parem kui sant kuub. Aga ole vait, Jaak! mis sa räägid? Kui neil rahakott on käes, siis nad ju ei näe mitte koti peale!

Maavalitseja peab oma alamate heaks elama. — Hea küll, seda tean mina ka; eks sa näe, kui suur on kuningate himu alamate eest hoolt kanda, sest nad pole ju mitte nende meestega rahul, kes nende all on, vaid inimeste verd ära valades tahavad ka teiste maade inimesed oma aujärje varju alla panna.

FRIEDRICH ROBERT FAEHLMANN

PIIBU-JUTT

J a a n

Tere, mu vennike Mihkel! Kuidas su käbalad käivad?
Kas on rukis ju küps? Mis siis su naisuke teeb?
Kas on ilm su meelest? Eks hommikutuul oleks parem?

---

[1] mardipäeval.

Merest kisub ta vett, hommikust kuiva veel saaks.
Aga vennike, Mihkel, alati nosukest imed,
kõhtu ei täida suits, kukru ta tühjendab küll.

Mihkel

Ära sa, vennike, naera, lase mu piibuke rahul'!
Kõigile oma au. Piibuke, sinule ka.
Kõik maailm on mu ümber, kui mu piibuke aurab,
inimeste õnn viirab ja mängib mu ees,
alasti näitab maailma ilu piibuke mulle,
kutsub tagasi veel kadunud rõõmu ja head;
näitab lootust ka mulle tõusta kõrgele sinna —
sinna, kus looja ees patune halastust saab.

Jaan

Palju, vennike Mihkel, oled sa tõotand ja pakkund,
vastaku piibuke nüüd, mis sa mull' lubasid kõik.
Mis siis inimeste õnnest piibuke ütleb?

Mihkel

Ta on piibu suits. Näe, kui ta rõngasse a'ab,
nüüd ta keerleb ja õitseb, lahkub ja koguneb jälle —
aga natuke tuult — otsas on suits nii kui õnn.

Jaan

Mis sa, mu vennike, küll maailma sõpradest mõtled?

Mihkel

Nad on piibu suits. Kui on mu piibuke täis,
küll tast suits siis tõuseb ja keerleb ja mängib mu ümber;
kui on tubakal ots, otsas on sõbrad kui suits.
Õigete sõprade kuju oled sa, piibuke, ise —
õitsegu minul õnn, kurvastus vaevaku mind,
ei mu'st piibuke lahku, õnne ta õpetab kandma,
kurvastuses ta kinnitust annab ja nõu.
Nõnda mu tuvike oli, keda ma hoidsin ja kaitsin,
päeval mu mõte ta, unes ta paistis mu ees.
Põlvekene, küll sul rõõmu oli ja vaeva,
leidnud olin ma kõik, aga mul puudus ka kõik.
Otsisin tasakesi, peidetud põõsaste varjus,
kus mu tuvike käis, üksi ja mõtete sees.

Kuni mu nime ma kuulin ta lillede-huuledest kostvat,
kohe siis lennates langesin kaela ma tall' —
ja nüüd oli mu käes, mis leidsin ja otsisin ammu,
lilled õitsesid mul, taevas elasin nüüd.
Küll on mõnigi talv ju puhunud üle ta haua,
ikka mu tuvike veel armas ja kallis mull' on.
Ikka mu süda veel naerab, kui tuletab piibuke meelde,
mõnda kadunud head — kadunud, igavest head!

Jaan

Selle riistapuu nõuan, ehk müüksin viimase iva;
andeks! piibuke, mis teadmata laitsin ma sind.

(Esmakordselt ilmunud teoses «Ma-rahva Kalender ehk Täht-ramat 1846. Ajastaja päle».)

FRIEDRICH REINHOLD KREUTZWALD

PUULANE JA TOHTLANE

Ühel kitsil peremehel oli sellepärast alati tüli ja meelehaigust, et sulased ja tüdrukud tema juures iial paika ei pidanud. Ehk ta küll nende käest rohkem tööd ei tahtnud kui teised, oli seal siiski see vahe, et ta teenijatele nii palju süüa ei andnud, et nad oleksid kõhu täis saanud. Kes veerand või pool aastat koerapõlve oli kannatanud, selle sundis nälg jälle hulkuma. Ja kui viimaks ümberkaudu avalikuks sai, mispärast pere ära oli läinud, siis ei olnud ihnsal peremehel kogunisti enam võimalik sulaseid saada.

Kaugel Alutaga elas kuulus tark. Selle juurde tõttaski peremees nõu küsima. Viis targale kotitäie raha ning muud meelehead ja küsis nõu.

«Kas ei oleks võimalik leida niisugust sulast ja tüdrukut, kes vähema toiduga lepiksid, peremeest paljaks ei sööks.»

Tark kostis:

«Võimalik on asi küll, aga see käib üle minu jõu. Seal pead sa vanaperemehe juurde minema, kes sind üksi võib aidata!»

Seepeale andis ta pikemalt õpetust, kuidas mees kolmel neljapäeva õhtul natuke aega enne kesköödd, must jänes kotis, ristteele pidi minema ja seal vilistama, et vanaperemees välja tuleks.

«Katsu siis ise, kuidas kaupa saate,» ütles tark, «mina ei või seal pikemalt mitte aidata. Aga ära lase ennast petta.»

Mees küsis, kust ta musta jänese pidi saama, ja tark käskis musta kassi kaasa võtta.

Kui nüüd esimene neljapäev tuli, pistis talumees kassi kotti ja läks ristteele, ehk tal küll natuke hirm oli. Ta vilistas ja ootas, aga kedagi ei tulnud. Viimaks vilistas ta veel korra ja mõtles:

«Kui ta nüüd ei tule, siis olen asjata käinud.»

Tuules tõusis kohinat, nagu oleks sepalõõts puhunud. Siis nägi ta musta kogu ülal tuuleõhus lendavat ja hääl küsis:

«Mis sa tahad, vennike?»

«Mul on must jänes müüa,» kostis mees.

«Tule tuleval neljapäeval, mul ei ole täna aega sinuga kaupa teha,» ütles hääl ja sedamaid kadus kogu vaataja silmist.

Mees oli küll natuke pahane, et ta asjata käinud, aga mis see aitas — ülemate vastu peab alam kannatlik olema.

Teisel neljapäeval läks asi paremini korda. Oli ta esimest korda vilistanud, siis tuli üks väike vanamees, kaelkott kaelas ja küsis:

«Mis sa tahad, vennike?»

Mees kostis jälle:

«Mul on must jänes müüa.»

«Mis ta hind on?» küsis võõras vanamees.

Mees kostis:

«Ma ei taha jänese eest suuremat hinda kui ühe sulase ja tüdruku, kes mind teenivad, aga mind paljaks ei söö.»

«Mitme aasta peale tahad sa kauba teha?» küsis vanaperemees.

«Minu pärast nii kauaks, kui ma elan,» andis talumees vastuseks.

Aga võõras tähendas, et see kogunisti võimalik ei ole ja et nad kaupa ei või teisiti sobitada kui seitsme aasta või kaks korda seitsme aasta peale. Talumees oli sellega rahul.

«Sa pead mulle nimetissõrmest kolm tilka verd kauba kinnituseks andma, et sa ei võiks taganeda,» ütles võõras.

Mees küsis, kus sulane ja tüdruk on.

«Kotis,» kostis vanaperemees.

Et kaelkott suur ei olnud, seepärast kartis talumees pettust. Võõras, kes ta mõtteid näis tundvat, ütles: «Mina ei peta sind.» Ta sasis korra kaelkotti ja viskas takukoonla suuruse topi välja, öeldes: «Siin on su sulane!» Pikk laia pihaga mees seisis sedamaid vanataadi kõrval. Teisest topist, mis kotist visati, sündis tüdruk.

«Siin on sinu teenrid, kes süüa ei taha,» ütles võõras. «Nüüd anna kinnituse veretilgad ja must jänes mulle vastu, siis võid koju minna.»

Mees tegi nõnda, kuidas kästud, ja küsis viimaks, mis uute teenrite nimed on.

«Sulase nimi on Puulane ja tüdruku nimi on Tohtlane,» ütles vanaperemees, pistis arvatud jänese kotti ja läks siis oma teed. Talumees läks oma pererahvaga koju.

Sulane ja tüdruk tegid iga päev hommikust õhtuni tööd, aga ei küsinud iial süüa, — asi, mis peremehele väga armas oli. Ja kui nad mõnikord palaval suvepäeval närtsinud näisid, siis pandi

nad ööseks likku, ja teisel hommikul olid nad niisama prisked ja tugevad kui ennegi.

Ihnus peremees pani nüüd igal aastal rohkem rahavara kokku, sest et tal tarvis ei olnud pererahvale leiba ega palka maksta. Sedaviisi oli kaks korda seitse aastat mööda läinud, nõnda et ainult mõni nädal veel puudus. Peremehel tuli mure, et ta oma teenijad võiks kaotada. Seepärast mõtles ta üht ja teist, kuidas võimalik oleks aega pikendada.

Ühel hommikul ta tõusis üles ja nägi, et sulane ja tüdruk veel tööl ei olnud. Ta arvas, et nad lakas alles magavad, ja ronis mööda redelit üles. Aga seal ei olnud kedagi. Asemelt, kus nad olid maganud, leidis ta mädanenud puukännu ja hunnikukese kasetohtu. Äkki mõistis ta, mis olid tähendanud tüdruku ja sulase nimed, kes vist muud ei võinud olla kui nõiduse võimul puust ja tohust tehtud.

Ta tahtis praegu hakata mööda redelit alla minema, kui üks käsi ta kõrist kinni võttis ja ta sealsamas ära kägistas. Naine ei leidnud hiljemini lakast muud kui kolm verepiiska. Aita minnes pani ta tähele, et viljasalved olid tühjad ja rahakirst kolletanud kaselehtedega täidetud.

Nõnda oli korraga kõik vara lõppenud. Ja ka lesknaine suri mure pärast, ehk ta küll sellest teada ei saanud, et vanapoiss oli kägistanud peremehe, kes ahnuse pärast oma hinge temale oli müünud.

See oli siis ahnele mehele palgaks, et ta ülekohtusel kombel oma rikkuse oli kokku pannud.

(Esmakordselt ilmunud kogus «Eesti rahva ennemuistsed jutud», 1864. a.)

LAUL

Ma teretan sind, hommik,
sind, kaste, suveõhk!
Sind, vaikne metsa kohin,
sind, sinitaeva võlv!
Ma küsin, õrnad lilled:
kas mulle õitsete?
Ma küsin, linnukesed:
kas mulle laulate?
Kes teretab mind jälle
suiõhus, kaste sees?
Kes vaatab, kui ma ohkan,
mis minul silmades?

Kes ütleb mulle: Lille,
pead mulle õitsema?
Kes küsib, kui ma laulan:
kas laulad mulle sa?
Jää rahul', süda! keda
ei ükski tereta!
Ja laula rõõmsaid laule,
ehk küll ei sunnita!
Lill tahab üksnes õitseda,
lind laulab endale,
seepärast õitse, laula
ka sina endale!

(1865)

PRIIUSELE

Mis vara vaikselt minu põues tuikas,
kui nooreks meheks olin ärganud,
mis unenägudesse lahkelt luikas,
kui öösel rahul olin puhanud,
veel koidikul, kui hääl mul kõrvas huikas
ja ärkvel lõkkeks üles puhutud —
mul julgusega südant, hinge täitis?
kas see kõik üsna valekuju näitis?

Mis kõrv mul oli kuulnud vanast põlvest,
kui Eesti maast ja rahvast räägiti,
mis hiljemini täitis taevavõlvest
mull' Looja vägevusest ilmut'ti;
mis silm mul nägi orjakütke sõlmest,
kuis pärispõlves rahvast piinati —
ma tundsin sest, et süda õhkus sooja:
ei ole õnnepäev veel läinud looja.

Sa, vaikne öö, ja sina, armas kannel,
teil' olen salamõtteid avaldand;
nüüd tunnistagem vaiksel õhtutunnil,
mis kaebust teile olin usaldand;
mis minul kuuldes, nähes, hädal, õnnel
ja mis sul lootes südant paisutand.
Oh priius, priius! Sulle olin laulnud
ja mõtte luulel sinu nime kiitnud.

Ja väsind päike polnd veel alla läinud,
ja seal priius juba orjakütkeid taob,
ja eesti rahvas õnnepäeva näinud,
kui õhtu udu pilvest maha vaob,
kas oled, priius, meil ka võõrsil käinud,
et pimeduse udu silmist kaob?
Oh viibi veel, et sinu kotkatiivad
ka vaimukütked eesti rahvalt viivad! —

(1865)

MU ISAMAA ON MINU ARM!

Mu isamaa on minu arm,
kel' südant andnud ma,
sull' laulan ma, mu ülem õnn,
mu õitsev Eestimaa!
Su valu südames mul keeb,
su õnn ja rõõm mind rõõmsaks teeb,
mu isamaa!

Mu isamaa on minu arm,
ei teda jäta ma,
ja peaks sada surma ma
seepärast surema!
Kas laimab võõra kadedus,
sa siiski elad südames,
mu isamaa!

Mu isamaa on minu arm,
ja tahan puhata,
su rüppe heidan unele,
mu püha Eestimaa!
Su linnud und mull' laulavad,
mu põrmust lilled õitsevad,
mu isamaa!

(1867)

MU ISAMAA, NAD OLID MATNUD

Mu isamaa, nad olid matnud
sind raske musta kattega, —
muud haavatud maapinnast tõusnud[1]
kui verelilled õitsema.
Ja ahelas sa ennast väänsid,
ja orjaikkes ohkasid, —
ja vaikseks, vaiksemaks siis läksid —
siis unesurma hingasid!

Kuussada aastat lendsid mööda,
ei elutähti andnud sa —
kuid imelikult kõndis, tasa
üks muistne jutt veel üle maa:
kuis enne p r i i su rahvas olnud,

[1] tõusnud — ei tõusnud.

kord Kalevite vapper kond[1],
ja kuidas o m a põhja pinnal
kord eesti rahvas pesitand.

Ja kus su pisar maha langes,
sealt laulud tõusid ülesse,
ja taeva linnud rääksid, pilved,
su valust teineteisele;
ja tuuled kõned vastu võtsid,
neid kandsid põhja piirile,
kõrg' kivihoonest sisse tungsid
nad ühe i s a südame.

Üks sõna läbi ilma kõlas,
et õnnes hõiskvad miljonid:
«Ma tahan, et p r i i minu rahvas!»
Ja orjaikked langesid!
Prii oma pinnal jälle leiad
nüüd eesti rahva pesakest,
ja, õitsev Eestimaa, sa hüüad:
«A u A l e k s a n d r i l' i g a v e s t!»

(1867)

MÕTTED TOOMEMÄEL

Vaikselt sinu haual seisan,
Kalevipoeg, alla vaatan
kaugel' taeva piirini —
mõtted tõusvad nagu pilved
südames, kui tuulest aetud
lendvad mööda kiiresti.

Aastatuhanded on läinud,
tulnud; tuul ja päike teinud
tööd su pinnal, Eestimaa:
mõnda küll nad maha matnud,
küll, oh küll meil' siiski jätnud
muistset meelde tuleta'!

Vanemuine, laulujumal,
sinu laululehkav[2] kannel
helises siin põhja peal!

Siin, kus, Kalev, sinu lapsed,
kanged eesti kännu võsud,
käisid, kostis tema hääl.

Lind ja puu ja metsaloomad —
neil kõik olid lauluhääled,
sõnad suus neil elamas.
Õnnest rääkisid ja rahust,
kevade ja talve rõõmust,
priius-elust isamaas.

Kuula — põhjatuuled hüüdvad
õhtuvilud vilistavad,
hommikukülm kähises!
Mööka näen ja leeke tõusvat,
kivimüüre ülendavat[3],
langvat aastat' aegades.

---

1 kond — sugu, sugukond
2 laululehkav — laulust lõhnav
3 ülendama — ülespoole tõusma.

Sõda pikas vereriides
sõidab tuleratta vankris
sinu pinnal, Eestimaa!
Tema sammul haigus astub,
orjapõli kütkeid tõstab
ristilöödu kujuga.

Kalev, sinu haua pinnal
tõusvad müürid ristiusul', —
laulujumal, looja läed!
Sinu lapsed lõõga kandvad,
vaenlaste ees kummardavad,
verd ja häbi nutavad!

Õigus, kus su kodu jäänud?
Silmaveega selga pöörnud
olid sa mu isamaal'.
Piits ja veri valitsesid!
Orjaleiba nuttes murdis
eesti rahvas Eestimaal.
— — — — — — — — —

Aeg, ta tasasemaks teinud
valu, vermeid parandanud,
priiust toonud tagasi, —
vaimu ümbert vaip on langend,
seadustuli leeki löönud, —
eks nüüd laula rõõmule? —

Puud ja õilmed katvad põhja,
kus kord tuli Eesti küla,
maa ja pere hävitas;
vili õitseb surnupõllul;
veretilgust niiskel mullal
hiilgab punamaasikas.
— — — — — — — — —
Eestimaa, mis veel sull' antud
ülevalt, sull' peale pandud:
kes kõik teaks ütelda!?
— Kõrged pilved ruttu käivad,
varemetes linnud hüüdvad —
vait ja mõttes seisan ma ...
(1867)

KEVADE ON SALA TULNUD

Kevade on sala tulnud,
tulnud hoopis salaja:
hiilgva' toomingate ladvas
aia ääres kiigub ta!
Lahkeil silmil seisab
haljal orasel,
liigub liblikate
siidisiibadel —
kevade, kevade
jälle tuli tagasi!

Kevade on sala tulnud
pilve põues läbi ööd:
päeva soojad sammud näitnud
talle vaikset salateed.
Sinilille silmi
tema lahti lõi,
muruema laugelt
piisad ära jõi —
kevade, kevade
jälle tuli tagasi!

Kevade on sala tulnud!
Liigub linnu südames,
vilgub sinivõlvilt silmi,
õhkub tuuleõhu sees!
Oma hõlma võtab
taevast, merd ja maad:
kust siis sina, süda,
üksi õigeks saad?
Kevade, kevade
jälle tuli tagasi!

ÕÕRIKENE

Õieke, õieke,
ära nii hellasti õilmitse!
Lilleke, lilleke —
kiire on kaduma kevade!

«Köidab kord külmade uha mind:
täna veel võidab mind luhapind —
Üürike elu! sind teretan ma
õilmetega!»
Lõoke, lõoke,
hõiskamist unustad aegsaste!
Linnuke, linnuke,
salaja sammumas sügise!
«Saagu siis seotud korra keel:
suveviis südames, hõiskan veel!
Üürike elu! sind teretan ma
lauludega!»
Põueke, põueke,
tungi su tuksumist tagasi!
Inime, inime —
tiib pandud aastatel' õlale!
«Magus, jah, magada mullassa:
täna veel laske mind hõisata!
Üürike elu: veel hoiab ta mind —
helise, rind!»

(1870)

TERETUS

Teid ma teretan, Eestimaa pojad,
kellel kulmud kuumavad töös,
kellel südamed rindades soojad,
selginud sihid silmade ees!
Igavest' kaob põline põud,
ilmub isamaal teie jõud:
astuge ette!
Teid ma teretan, kes teie õigust
lahti sõlminud valede vööst,
kes ep kohkudes kurja lõikust
näinud sigivat kurjast tööst.
Tagane ära, valede vaim!
Sirgu ja sigine, tõe taim!
Juhata jõudu!
Mehisel' meelel asuta koda,
priiusel pühinend eestlaste muld!
Mulju sa mudasse tigeda oda,
valgele tõuseja vaimu kuld!
Kohage, lehed, kodumaa puus!
Vana vägevus eestlaste suus —
elusse ärka!
— — — — — — — —

(1881)

SÄÄRANE MULK EHK SADA VAKKA TANGUSOOLA

(Katkendeid.)

TEGELASED:

Mäeotsa Peeter Pint, valla talunik.
Anne, tema naine.
Maie, tema tütar.
Jüts, tema poeg.
Erastu Enn
Männiku Märt, noor mulk } Maie kosilased.
Kure Aadu, vallavalitsuse kasak[1].
Vallakirjutaja.

Ees paremat kätt pars, mille kõrval kartsas[2]. Veel enam ettepoole paar uusi pastlaid varna otsas. Paremal pool põrandat laud-pingid või toolid toas. Muidu talutoa riistad ja ruum.

ESIMENE VAATUS

1.

Maie. Enn (õuest tulles)

Maie: Jäta mind rahule, Enn, mul pole aega! Kui eit kuulebnäeb, et töö on tegemata? Ma olen sulle kümme korda ütelnud: meist mõlemast ometi sõpru ei saa!

Enn: Maiekene, marjukene, — miks sa jälle nii ohakane oled täna? Miks meist sõpru ei peaks saama? (*Uut rätikut taskust tõmmates.*) Vaata siia! Kas ei ole ilus! Ähäh! Eile alles kirikupoest ostetud! Maksab puhast 50 kopikat!

Maie (*õlgu kehitades*): Kahju!

Enn: Teise pere Liisu pakkus täna 5 kopikat rohkem — ei anna ära!

Salasõber, siidisukka,
See'p see õige ilukandja!

(*Kaela ümbert kinni hakates.*) Tule nüüd, paneme nõnda —

Maie (*keelates*): Vii sina rätik rahuga Liisu kätte ja lunasta oma raha tagasi, kui sa paremat «siidisukka» ei tunne kui mind! Minu pärast oled oma poole rubla ilmaaegu kulutanud.

Enn: Uih, uih, kui karune! Pole vist veel hea küllalt? Ei tea, mis loori sina igatsed, et mokad kärssus on? — — —

---

1 kasak — käskjalg.
2 kartsas — redel.

4.

Maie. Enn (parsil)

Maie *(saadab Märdi ukseni; seni tahab Enn maha tulla, ronib aga ruttu üles tagasi, niipea kui Maie ümber pöördub):* Oh, küll ta on tubli poiss, minu Märt, nii tugev ja lahke, nii kange pea ja jälle nii hella südamega: teist temasarnast ma küll ei tunne terves kihelkonnas! Mis see isa ometi sest mulgist ikka peaks sõimama! Mul on ometi — *(maha vaadates)* — ka kosilasi käinud — Altoja Hans — ja Viiraku Viidu — ja Lahearu Laos. Ei sünni neist ükski Märdi kõrvale! See Aluste talu ei kao isal peast! Aga ega Märt selles süüdlane ole! Ja nüüd ma peaksin Ennule minema! See on see kõige väetim kõigist: rõugetanud ja punased karvad peas, ja pealegi see põial — mitte iialgi! Va ülejäänud loom! Ennem ma hüppan ojasse! *(Lapselikult südamest.)* Oma Märdi sarnast ma kusagilt ei saa enam, ja tema on küll seda väärt, et ta — et ma — ei, kuidas see on? Ükspuha, kui me aga teineteise saame! *(Rõõmsalt.)* Ja kui pikk ja sirge ta on — nagu tamm metsas *(põlgusega)* ja see Enn jälle — puhas kadakapõõsas! Ja —

Hääl *(rehealt):* Maie, ae!

Maie: Oh sa jumalukene — eit! Selle olin ma hoopis unustanud! Aga teist Märti maailmas ei ole! *(Rehealla.)*

8.

Enn (parsilt maha tulles)

Enn: Kas sa oled niisuguseid näinud maa peal! — Oh teie viimased mutid! Ja see noor nõges ka nende liigis! Mis asi see oli, mis ta *(vaatab ettevaatlikult ümber)* sest — «pöidlaraiumisest» rääkis — ja «selgekssaamisest»! Ja kubjas Aadu pidi midagi teadma? Vale! Nüüd on paar aastat läinud; kui mõni oleks näinud, oleks ammu lugu taga olnud. Aga see on ikka seesama pagana salajutt, millele otsa peale ei saa — ükski ei ütle lausa välja! *(Kiristades.)* Sina, seapõrsas! Ah teie arvate juba pulmad käes olevat, sest et kosilane kodu on! Siis ma küll peaksin päris pahmapea olema, kui ma selle vastu nõu ei leiaks! Oodake, oodake, ma tahan teile pulmi teha, mis teile meelde jäävad! Vanameest ennast nüüd, enne, kui jälle mõni risti ette tuleb! — Seal ta on... Pagana lugu: jälle juba sabatäis teisi taga! Ma olen nagu rebane lõksus siin pagana parsil üleval! *(Ronib jälle üles.)*

9.

Rehealt: Aadu, Peeter ja Anne (kes supivaagnat ja lusikat kannab). Enn (parsil)

Peeter *(vestiväel, piip suus):* Aga mulk ta on ju, mulgiks jääb, ja mina seda heaks ei kiida!

Aadu *(ikka Anne poole, kes teda lauda kutsub):* No muidugi on, muidugi, Peeter! — Mulk, mulk! No mis sellest on, Peeter? Mulkidel on jõudu, ja vaata, mis kena poiss ta on, Peeter, ja kui ausasti ta on rendikohta harinud tänini, ja ma olen ka, hm, nagu kuulnud, et ta nagu enesele päriskohta osta otsib. Peeter, jah! *(Iseeneses.)* Kui see ometi juba möödas oleks!

Anne *(kes kõik lauale on seadnud, väga lahkelt)*: Istuge lauda, Kure-onu, võtke soola-leiba! Jah, mis ma pidin ütlema: no ega temagi süüdlane ole, et ta mulgiks loodud! *(Mehe poole kõrvalt.)* Kas sa sõge oled, et sa ei mõista vastu võtta? *(Aadu poole.)* Või päriskohta osta otsis? Vaata! Ei tea misukest?

Peeter *(urisedes):* Jälle mõnda seest välja ajada? Säärane mulk!

Anne *(kõrvalt mehele):* Sina oma kiusuga! *(Aadu poole.)* Nojah, ta on tark ja viisakas poiss. *(Tõukab meest puusa.)* Eks ole tõsi, Peeter?

Peeter: Mis? Ei tea, mis mina tema tarkusest või viisist tean. Võtku tont kõike tarkust! Mulk ta on, seda ma tean!

Aadu *(süües):* No muidugi, muidugi, Peeter, aga —

Anne: Tule jumal appi, nagu mulk enam inimene ei olegi! Võtke õlut veel kõrva, Kure-onu! Ja, mis ma pidin ütlema, meie Maiel on nüüd kosilasi küllalt käinud, no aga ega meie laps ka igaühte vastu ei võta! Ja Maie on usin ja viisakas ja oskab keeta, küpsetada, kedrata, kududa, sukavarrast veeretada: küll ma näitan teile pärast, mis ilus veimevakk tal on, Kure-onu! Ja lehmadmullikad tunnevad tema kaugelt ära — jumaluke, jah — nagu ise ennast! Ja tema nägu nüüd ja jumet nimetada — ei pea küll ise omasid mitte kiitma hakkama, aga hm, eks ta ole nüüd kõige maailma näha: libedaks loodud nagu — nagu mul enesel, Kure-onu! Jah, nõnda küll! Võtke ometi leent veel. *(Valab nõu täis.)* — — —

TEINE VAATUS

1.

Peeter (laua ääres, «Postimees» ees). Jüts (uusi pastlaid sidudes)

Jüts: Sünnivad! Vaat, mis mees oma sõnaga võib kõik kätte saada. Kui ma eidele oleksin ütelnud, siis ma oleksin neist ilma.

Peeter *(Jütsi poole):* Tule siia — ei saa teda välja — loe mulle, mis siin seisab! Näe siit, kus need «Kaubahinnad» hakkavad. Mis seal seisab? Võtku tont seda tarkust, millele aru taha ei saa!

Jüts *(lugedes)*: «Pärnus, Orava poes on kaup nõnda: Vakk rukkeid — otri —»

Peeter: Seda ma juba tean. Aga siis? Mis tuleb siis?

Jüts: Pütt punast soola 9 rubla — kopikat
« tangu « 8 « 20 «

Peeter: Kas seisab: tangu 8 rubla ja 20 kopikat, näita mulleenesele!

Jüts: Siin seisab nõnda, ja pärast tangu on mõned tillukesed täpid tehtud, ei tea mispärast. Seda pean ma koolmeistri käest küsima.

Peeter: Siis on õigus! Siis on Ennul sula õigus! See on ju üks esimene kaup! 8 rubla 20 kopikat tangu, püti tangu eest! Neil peab tuline häda olema linnas, et seda tangu juba pütikaupa nii kalli rahaga ostetakse! No ma tahan neid aidata ja neile viia linna, et neile mõjub! Kahju, kahju, et ma sel aastal rohkem otri maha ei teinud! Aga Enn, hea mees, laenab mulle omast jaost — see on mees! Kõik kasu jätab minule ja annab veel poole juurde, ja omad loomad annab seda linna viia pealegi — üks esimene mees! Seda peab ütlema: kui ma ei oleks seda asja «Postimehest» leidnud, mina ei oleks elades seda rikkust saanud!

Jüts: Taat, kust sa siis need tangud saad, ae?

Peeter: Vait, ninatark! Eks ole reheall otri küllalt.

Jüts *(kõrvale)*: Seda ma arvasin: «ninatark»! See oli esimene!

Peeter *(iseendale)*: Ja kui alandlik ta alati on minu vastu: parem kui oma laps! Sellele ma võin — võib Anne — küll oma Maie rahuga anda.

Jüts *(pärast mõtlemist)*: Aga, taat, need on ju need odrad, mis pidid Maiele pulmaks — kas sa need siis tanguks teed?

Peeter: Kassi saba alla poe, sina tahmapea!

Jüts *(kõrvale)*: See oli teine. Eks te kuule! ———

9.

Märt (tuleb õuest)

Märt: Kus ta on? Maie pidi tulema, et me selle asja üle veel sõna kaks seletaksime. Saab ime pärast näha, kas ei peaks vanamehe mulgi-vihast jagu saama. See tuline sõimunimi! Sest päevast saadik, kus esimene viljandi kuub mulgi talust tuli üle meie maakonna raja endale kodukohta otsima, on sada lopsu ja vopsu peast pähe lennanud ja rusikad rusikaid kaalunud selle nime pärast; aga et viha tema kandjate vastu veel kaks südant nii õnnetusehirmu alla paneks, seda küll vist palju tänini ei ole olnud. «Petiseks» nimetas vanamees meid kõiki. Ärgu tulgu mulle seda ükski muu ütlema kui Maie isa, kellele seda tütre ja selle pärast andeks annan, et ta ise ei tea, mis ta suust ütleb! Nad võivad uhked olla meie peale, sest kuskil ei sünni nimetamisväärset tegu meie maal, kus mitte mulgi pea või käsi töös juures ei ole! Kes varem sängist välja tuleb, see halvemalt astub, aga selle-

pärast ei ole haigutaja veel õigusekandja! Miks on mulgil rohkem jõudu? Sest et tal rohkem pead on? Ja kust tuleb tal ärksam meel? Usinamast kooliskäimisest! Kes aga ei viitsi pead väsitada ja kätest üksi arvab küllalt olevat, või hoopis, kus soola tarvis, kõik maailma tangu täis ajab, — see ärgu arvaku ometi mulgi sõimamisega kõike soola maailmast kaotavat! — No — siin ehk ajame asjad veel joonele, sest vana Peeter on muidu hea mees ja ei saadaks meelega oma last õnnetuse sisse. Aga see Enn! Kaugele seda veel tigedus kannab, seda teadku see ja teine! Aga Maie ma ometi tema küüsist katsun päästa! Aga kas ta ei tule veel? Maie, ae, maasikas, kuhu sa jääd?

TAMMISTE KÜLA «VESKITONDID»

(Katkendeid.)

Küünlakuu õhtupime hingas õues. Tuulehoog vilistas ja kiunus korstnast läbi, pühkis läbi metsa ja üle nõmme, et puud nutsid käes ja oksad nagu raske vaeva all ohkasid; lõi vastu Tammiste veski väikest akent, et ruudud lõgisesid, ja väsinud, lahja küünlaotsake ahjurinna äärel vahetevahel, nagu unistaja laps, tukkudes pead tuuleõhu käes kõigutas, mis paberitüki läbi aegajalt tuppa tungis, mille eide osav käsi lõhkise alumise ruudu ette oli liiminud. Kui vanarahva sõna tõsi oli, et: kui küünlapäeva aegu härg räästa alt juua sai, siis maarjapäeva aegu kukk nokka kasta ei pidanud saama, — siis võis Tammiste veski kollasekaelaline kukk maarjapäeva tulekut rahuga oodata: õues oli maa kivikõvaks külmetanud, ehk küll lumi siit ja sealt musta maad juba hangede alt välja oli päästnud.

Nagu valge lõng näitas jalgtee veskist edasi maantee peale, sealt paremat kätt Nudjaste kõrtsi, pahemat kätt läbi paksu metsa ja lagunud varemetest mööda linna poole. Aga tee seisis täna veel tühi kui muidu ja igav tuulevuhin puhistas tuisku ja minevaaastasi närtsinud lehti kraaviäärtele üles. Kes täiearuline inimene oleks ka niisuguse ilmaga kardetavat teed koledast metsast läbi ja hirmsaist veskivaremetest mööda läinud käima? Varemetest, kus täna vististi Kiviveski tondid kõige parajamalt mässamas võisid olla?! Niisugune julgus oleks ka kõige parem ise oma surma otsimine olnud! Ei. Saardaru külast ei olnud keegi nii kergemeelne ega meeletu, ei Saardarust ega Uuekülast ega mujalt ümberkaudselt.

Tammiste veski toas vurasid vokirattad tuuleveskiga võidu: talvekedrus tahtis lõpetada: oli tänavu muidugi kaugemale ulatanud, kui õigus oli, sest küünlapäev oli juba möödas. Selle eest olid ketrajate suud soiku jäänud, mis voki ees haruldaseks looks kiidetakse. Aga mis ime? Kes ketrajate otsa vaatas, see arvas

vist: «Kuuekümne-aastase eide ja kaheksateistkümne-aastase tütre mõtted ei käi tihti ühte teed» — ja see oleks sula-tõsi olnud.

Sõstrasilmalise neiu mõtted libisesid mitme versta kaugusele kihelkonna kiriku ukse ette, kus mäe kaldal kaasiku ääres kõrge toomingas oksi vana pingi üle välja laotas, nagu õnnistegija kuju kirikus altari üle käsi haigete peale nähti laotavat.

Võis vaga piigake olla, mõtleb vahest hea südamega lugeja. On omast kohast terve tõsi; sest Tammiste M i i n a sarnalist oli aga üksainus veel Saardaru külas, ja see oli sest saadik, kui vallavanema M a r i*** valda mehele saanud, Miina täditütar ja parem sõber A n n. Selle korra aga, meil on küll kahju tunnistades! ei viibinud Miina mõtted õnnistegija kuju ega orelilaulu ega ka õpetaja jutluse juures, vaid tuletasid kümnet ja kümnet korda jälle meelde, mis ometi nii ammust ajast sündinud lugu oli, et õiguse pärast ammugi oleks võinud meelest ununud olla.

Aga mine võta kinni! Miina arvas salaja, et vanal Pahja Maretil, Saardaru küla kuulsal kaalunaisel[1], õigus võis olla, kui ta ikka ütles: «Oled sa ära tehtud, siis tulevad sul mõtted toobiga ja lähvad lusikaga; oled sa õige, siis tulevad lusikaga ja lähvad toobiga.» Miina pidi hoopis tõesti «ära tehtud» olema, päris põhjani ära tehtud, sest tema mõtted olid peale poole aasta juba nii sassis ja segamini, et korraleajamiseks enam lootust ei võinud olla.

Jah, pool aastat oli nüüd möödas, pool aastat ja arvata kaks kuud, kui Miina korra eidega teise kihelkonna kirikus oli käinud, kus just uus õpetaja esimest korda jutlust tegi ja laulurahvast võttis. Väike jumalakojake oli puupüsti rahvast täis, mahtus vaevalt kõik sisse. Seal tegi noor kiriksand — muidu oli selle ajaga jumalakoda ikka poolelt tühi, sest õues oli tuline lõikusekuu, päike kuumamas ja ilusam kui tööilm hüüdmas.

Kes teab, kust see tuli, aga kui kiriksand parajalt kantsli pealt hüüdis: «Jumal on siit maailmast ära kutsunud: Arusaare Tooma ja Malle poja Jaani, $3^1/_2$ aastat vana —» siis lõi Miina süda nõrgaks sees, sinised ja kollased värvid tõusid silma ette hüppama, ja enne kui pool «issameiet» ära oli loetud, vajusid ta silmad peas kinni — nõrkes kiriku pingi najal ära ja oleks maha langenud, kui kaks tugevat kätt teda äkisti takka kaenlast ei oleks kinni pidanud ja toetanud.

«Tule jumal appi! Miina, mis viga sul on?» küsis ema hirmuga; ei saanud aga lähemale: seisis tükk maad tütrest eemal sõsaranaisega koos, ja rahvast seisis vahel. Aga kui Miina palged valgeks ja silmad kinni lõi, olid needsamad käed, mis teda kinni hoidnud, tütarlapse ka üles tõstnud, kaenlasse võtnud ja ukse poole ära kannud. — — —

Tammiste Riinu kuuekümne-aastased mõtted aga ei olnud

---

[1] kaalunaine — külatark, nõid.

mitte kirikus ega kiriku ees pingi peal, vaid hoopis kodu siinsamas veskis; ei ka tundmata noormehe juures, kelle üksisilmi oma ilusa lapse otsa vahtimist ta kirikus selle korra tähele ei pannudki, vaid veskisulase Karusta Hinnu juures, keda ta omale hea meelega väimeheks oleks võtnud, kui — Miina oleks tahtnud. Jah, aga! —

Tammiste lagunud tuuleveski peremees Juhan hingas aastat 15 juba sügavas kirikuaia mullaaluses sängis. Neljakümneviie-aastane lesk perenaine oli sel ajal väikese veskiga ühes veel jalul küllalt, et mõni poissmees kahe käega Tammistesse peremeheks oleks heitnud. Aga Tammiste Riinu oli mõistlik naisterahvas. Ei ta tahtnud oma ainsale lapsele võõrasisa võtta: oli ju ise omal ajal võõraslaps olnud ja teadis laulusalmikesi sest põlvest laulda, mis pika nutuhääle peale nooti olid seatud. Sina jumaluke! Pärandus oli Miinagi kohta muidugi lühike küllalt, mis sest veel teistele pidi ulatama? Väike tuuleveski ei olnud nüüd 15 aastas ka just nooremaks mitte läinud. Katus venis tahapoole, nagu veskieit ise ettepoole, ja Riinu nimetas tihti: see tulevat sest, et neil mõlemil igatsus mulla poole käia, aga Riinul 6 jalga sügavamale kui hoonel. Jah, veski niihästi kui elutoakene ja köögikambrikene nõudsid ammust ajast kohendajat ja perenaine ise tugevat meesterahva tuge päriseks majasse, — mitte endale, vaid Miinale, kui Liiva-Hannus teda, eite, ära tuleks koristama, ja kauaks seda enam võis väldata?

Selle ajani oli Riinu sulastega veskitööd toimetanud; aga paraku! küllap need parajad asjamehed olid! Üks neist joodik, teine pikasõrmemees, kolmandal veri sarve all: kõiges 15 aastas pärast Juhani surma olid kaks ainust nendest töö väärt olnud: esimene, kes teise valla mõisaveskile väimeheks oli läinud, kui Miina alles laps oli; ja teine oli Karusta Hinn, kes nüüd juba kolmat aastat Tammiste veskil elas.

Mispärast Hinn väikesel, lagunud Tammiste veskil, mis nii teest eemal metsas seisis, jäädavat aset võttis, kui ta ometi oma osavusega igal suuremal paigal kohta oleks leidnud, seda ei teadnud keegi ja panid mitu imeks. Mis muud kui Miina pärast, mõtlesid ühed ja olid enese meelest selle aruga õige targad; aga teised kõngutasid pead: eks olnud neile teada, et Altveski rikas Mari ju Hinnu kahe käega oleks võtnud, — kellel ometi teist vara oli kui Miina peotäieke —, kui poiss oleks läinud? Veskil ise ei mõeldud selle üle pikemat järele. Nii usin, virk ja hoolas kui Hinn ei olnud kaua keegi veskipoiss olnud, seda nägi Riinu küll, ja et Hinn hea meelega veskile väimeheks oleks tulnud, noh, seda oli ju silmaga näha. Eks ta olnud alati nagu sula-mesi eide vastu ja Miina eest oleks ta nüüd õieti tulest ja veest läbi läinud. Titt ta küll enam ei olnud: oma 30 aastat ja mõni küünlapäev veel pealekauba olid tal rohkesti üle pea purjetanud. Aga mis sest oli? «Armastus ei päri aastaid taga» — — —

«Lase mu hobune lahti!» hüüdis poiss äkisti laulu vahele.

Valge rätik ümber keha, süsimust nägu peas, seisis keset tee peal suur pikk kogu, hoidis hobuse suust kinni ja nüüd ta vilistas. —

Oksad kohasid: kaks teist tonti astusid puie varjust välja ja kargasid üle kraavi oma vaimulikule vennale appi.

«Oot, oot! Ma tahan teile kodukäijatele näidata!» kisendas Taavet, — pani esimesele nuiaga pähe, et ausal vaimul veri peast välja purtsas ja ta nagu puutomp ilma sõna lausumata maha langes, — sel silmapilgul aga olid ka kaks teist tema kallal ja ta sai matsu pähe, et pea põrus otsas ja tema ise silmile tee peale kukkus: meel-märkamine olid korraga peast kadunud.

Hele karjatamine kõlas kraavi poolt: «Igavene issand! Nad on ta surnuks löönud!»

Tondid, kes poissi riisuma hakanud, kargasid üles. Aga nüüd kahises ja kohises ka igalt poolt okste takka: ümbertringi jooksid mehed vaimudele vastu, nende kannul Miina.

Võitlemine ja kisa kõlas läbi praegu alles vaikse metsa kaugele ära. Aga neid ei olnud enam kui kaks kuue vastu — kolmas hingas Taaveti kõrval maanteel maas. Paari minutiga olid neil käed selja peale seotud, valged rätikud ümbert maha kistud: n e i l vaimudel oli liha ja luud küljes! Kui nad ilusasti teineteise kõrvuli maas rohu peal olid ja musta tahmast nägu tunnistama hakati, jah, siis tõusis avalikuks, mis teised ennegi teadsid, et ausatel kodukäijatel öösise vaimuameti kõrval veel teine igapäevane nimi oli: Soldati-Juhan ja Kadaka Jüts. Kolmas verine vaim, keda noormehe tüügas lõiganud, oli Karusta Hinn.

«Oot, oot! Ma tahan teile teeriisujatele kodukäimist õpetada!» kisendas tulivihane vallavanem; ja Üleoja Enn, kes Kadaka Jütsi käsivarsi mässis, kiskus köit nii tugevasti kinni, et teisel luieni mõjus: «Kas mäletad veel, kuidas sa viimati siinsamal paigal minu suud-silmi mässisid, ae? Märka nüüd, mis magu see on! Teie, hundisugu!»

Verise Hinnu lähedal kükitas Miina maas ja pidas Taaveti pead süles. Nagu hirv oli ta, kõigest muust hoolimata, poisile appi jooksnud, kui teine maha langes. Taaveti silmad olid kinni, ei ta liigutanud kätt ega jalga. Suur muhk pea kohal, kuhu teise vaimu hoop langenud, lõi ruttu suureks paistetama.

Kui mehed sõimajaist vaimudest jagu olid saanud, seadis Toomaru vanamees paar meest neid vahtima ja tuli värisevale tütarlapsele appi. Mõlemaid uimaseid maas nähes vangutas ta pead.

«Viime ta jõekaldale, seal võib tema pead külma veega kasta! Hakake kinni, mehed!» käskis vallavanem. «Siin kolmas tont ka tarvis ligi võtta — niisuke kuri loom! Kes teab, kes selle kärvamist kahetseks? Poiss on temale pähe annud, et ta eluks ajaks meeles võib pidada. Vaata, kuidas veri nagu allikast välja tilgub!

Soo, nüüd pange maha! Vett siia! Kastke tondilinikud jõkke ja pange haavade peale pähe! Soo, soo —, nõnda! Miina, ae, mis sa niitsud? Ega ta sest ei sure? Kui ta poolsõge ometi kangem oleks olnud! Aga kes teine ka varsti peale haigust niisugust asja näha saab? Jää siia tema juurde, Miina, mina vaatan Hinnu! Enne läheb see ussihammas auku, ehk kurjategijast küll suurt nutta ei jää. Tea, kust tuhat poisil seda jõudu tulnud teda nõnda matsutada? Too veel vett, Enn! Pea paistetab üles nagu pakk. Mis me temaga siin lausa taeva all teeme? Kauaks lugu nõnda vältab? Parem, meie tõstame mõlemad vankri peale ja viime Tammistele — kas tead, Miina, teie veski on siit kõige lähem koht. Sina, Enn, mine nendega kaasa, võib olla, et võrukael tee peal ometi märku pähe saab! Valva teda nagu rikkust! Meie kostame kohtus tema eest! Niisugune tont maksab oma head hinda! Üks mees sõidab täna veel kihelkonnatohtri juure ja palub teda Tammistele! Taavetist loodan ma, et enne veel silmad lahti — näita siia, Miina! Kas sa näe — juba hakkab liigutama!»

Oli see Miina palavaist pisaraist või oli külmast ojaveest: Taavet oli silmad lahti löönud. Segaselt vaatasid nad tütarlapse ja vanamehe otsa, kes mõlemad tema pea kohal kummardasid — siis vajutas ta laud jälle kinni.

EDUARD BORNHÖHE

TASUJA

(Katkendeid.)

Aastasadade kuristik haigutab meie ja selle aja vahel, milles siin räägitavad juhtumused on sündinud. Selle pika aja sees on meie maal, niisama kui mujalgi maailmas, palju vanu asju igaviku rüppe vajunud, kust neid ühegi muinasaegade tagasisoovija õhkamine enam välja ei meelita; uusi olusid, kuigi mitte kõigiti paremaid, on lugemata arvul tekkinud. Üldse on maailma muutlik nägu nooremaks, lahkemaks läinud; kuuesaja aasta eest oli ta, meie ajaga võrreldes, vana ja mõru. Iseäranis meie maal.

Luba, lugeja, et ma sulle seda tagasitõukavat nägu paari kerge kriipsuga mõtte ette maalin. On pildil valitsev põhivärv, siis on kergem pildi kujudele karva ja seisuviisi anda.

Kolmeteistkümnenda aastasaja hakatusel sattus eestlane isevärki naabrite keskele. Öeldakse, et naabritega üldse olevat raske rahus ja sõpruses elada. Aga eestlaste tolleaegsed naabrid olid koguni hullud, üks hullem kui teine. Nad riisusid ta, vaese patuse pagana, puupaljaks, et Rooma päike otsekohesemalt tema pimedat hinge valgustaks, peksid ta armetuks, et ta kristliku armu saaks maitsta, tegid ta teoloomaks, et ta ristiusu õnne ja õnnis-

tust ning keskaja haridust suudaks kanda, ja saatsid ta tööle issanda viinamäele, see on tema endisele pärispõllule, kus kupja tuline piits temale uue peremehe õigust, haridust, katoliku usku ja ebajumalate vilude hiite põlgamist üheskoos kätte õpetas.

Niisugused halastajad, õpetavad naabrid olid taanlased ja sakslased. — — —

Esimestes võitlustes usu ja hariduse eest kiskus Taani kuningas Harju ja Viru maakonna enese kätte. Muu eestlaste maa jäi Liivi ordu ja piiskoppide omaks.

Kui sõdade järel ajuti rahu tuli, voolasid sakslased ja taanlased võidetud maale, igaüks sai oma tüki kätte ja jäi nende talupoegade peremeheks, kes maatüki peal elasid. Esiotsa ei olnud eestlane mitte pärisori, vaid peaaegu vaba rentnik. Aga mida enam võõraste sisserändajate hulk ja ühes hulgaga võim kasvas, seda rohkem nõuti talupoja käest. — — —

Sest ajast ütleb üks sakslane, kroonikakirjutaja Kelch: «Eesti- ja Liivimaal on mõisnikkude taevas, pappide paradiis, võõraste kullaauk, aga talupoegade põrgu.»

Kevad tuli — 1343-nda aasta kevad.

Jürikuu näitas, nagu kõik jürikuud, ka sellel aastal oma tujukalt muutuvat nägu. Lõuna ajal paistis päike selgelt ja soojalt sinisest taevast, õhtul läks ta säravalt looja ja taevaäär ümberringi lõkendas veel kaua kullases, punases, roosas ja violetses värvis. Inimene rõõmustas ja lootis homseks ilusat ilma. Aga näe — vaevalt kustus viimane heledam kuma tumesinise võlvi äärelt, seal värvis see ennast teises kohas mustaks, käre kirdetuul külvas taevavõlvi pilvi täis, vihm, lumega segatud, kahises maha. Hommikul oli taevas hall, tuul külm, maa mudane, sopase vee sooned sirisesid kollasteks ojadeks kokku.

Ühel pilvisel ööl — see oli jüriöö — peatus üksik ratsamees kõrgel künkal, umbes poolteist penikoormat Tallinnast. Ratsanikul oli pikk talupojakuub õlgade ümber ja pehme kaabu sügavale silmile tõmmatud.

Öö oli, nagu öeldud, pilvine, taevas tume ja täpiline nagu mättane maa. Pilvetäppide vahel väänlesid risti-põigiti heledamad jooned, mille kaudu kuu kiired nõrka kuma uinuva maa üle valasid. Kõle öötuul kohas tumedasti ümberkaudsetes metsades ja vingus ratsaniku pea kohal üksiku männi okstes.

Kaugel kiirgasid mõned Lodijärve lossi valgustatud aknad nagu kassisilmad metsa mustaval põhjal.

«Seal on külalisi koos,» ümises ratsanik lossi poole vaadates, «nüüd oleks kerge kogu pesa hävitada. Aga tehku talupojad, mis tahavad. Mina selle perekonna õnnetust ei püüa. Jumal nendega!»

Ehk küll kõrgel seisupaigal, tuule käes, sugugi palav ei olnud, võttis ratsanik siiski kübara peast ja pühkis käega paar korda üle otsaesise. Pilvetombud kärisesid ühest kohast ja vahelduv

valgus langes mehe näole. See nägu oli veel noor, ja ehk küll kahvatu ning sissevajunud põskedega, siiski mehine ja väga tõsine.

Ratsanik pani kaabu jälle pähe, võttis siis kuue alt tõrvalondi välja, lõi tuld, pistis londi põlema ja hoidis seda nagu küünalt püsti. Leek lõkendas tuule käes kõrgele.

Imelik oli, mis nüüd sündis.

Ümberringi, niikaugele kui silm ulatus, välkusid pimeduses tulisilmad, mis paar silmapilku põlesid ja jälle kustusid.

Mees männi all hoidis tulelonti ikka kõrgel, seda aeg-ajalt pea ümber keerutades. Selle aja sees vilkusid ja kadusid üksikud tulukesed ikka edasi. Siis jäi kõik mõneks ajaks jälle pimedaks; viimaks kustus ka tulelont mäekingul.

Kuid nüüd tõusis ühes kohas uus tuli, mis enam ei kustunud, vaid pilk-pilgult kasvas, kuni leegid torni kõrgusele lendasid ja ööpimedust ümberringi päevavalguseks muutsid. See ei olnud enam tuluke, see oli tulekahi. Üks mõis põles.

Ei kestnud kaua, ja juba purskas teises kohas veripunane leek otsekui maa seest välja, kasvas kiiresti ja paisus suuremaks kui esimene. Vaevalt oli see sündinud, kui kahes, kolmes, neljas uues kohas uued tulekahjud tekkisid. Näis, nagu oleks Eestimaa pind lõhkenud, nagu kipuks maakera tuline sisikond loendamatuist pragudest välja. Lähedal ei olnud enam ööd, pimeduse viirud tulede vahel kadusid kordamööda täiesti, siis laienesid jälle kõikudes, nii kuidas leegid kõrgemalt või madalamalt lõkendasid. Otsatus kauguses, kus silm tuleleeki enam ei näinud, punetas verekarvaline kuma taeva veerel.

See ei võinud enam igapäevane õnnetus või üksikute kuritegude kokkujuhtumine olla, see oli mäss ja sõda!

Ei olnud enam kahtlust, et kõik kindlustamata mõisad ümberringi põlesid, ja mitte üksi mõisad, vaid iga hoone, mille katuse all taanlane või sakslane elas. Armutult kurnatud ja piinatud talupoeg võttis viimse jõu kokku ja müristas oma ärganud priiusehimu hirmsa valjusega isandaile kõrvu. Sakste põlevate majade tuli pani taeva punetama, varsti värvis nende veri ka maapinda. Nüüd mõistsid isandad hirmuga, kui kardetav on inimest loomaks alandada, temale näitlikult looma toorust õpetada. Loomadest alamaks arvatud talupojad ei hoolinud inimlikust halastusest, vaid hävitasid viivitamata ja valimata, mis vihatud tõust iganes nende kätte sattus. Nad ajasid põgenejaid kui metselajaid taga, otsisid kõik urkad läbi ja tapsid armutult.

Tume mühin, koledam kui öövaimude möllamine, tõusis igast küljest üksiku künka ümbruses. Kui tasasem tuulehoog ühelt poolt puhus, kandis ta talupoegade rõõmuhõiskamist, oma vere sees pöörlevate ohvrite oigamist, hädakisa, sajatusi ja tule praginat koledas segadikus üksiku ratsaniku kõrvu, kes ikka veel endisel kohal seisatas.

Ta oli käed rinnale pannud ja vaatas mõttes kaugusse. Ta silmad läikisid, kahvatanud näkku tõusis kerge puna, ta liigutas huuli, iseenesega rääkides:

«Hakatus on tehtud — hirmus, verine hakatus. Taevas punetab mässuleegist. Priiusepäike tõuseb veripunaselt. Aita, halastaja vaim, et ta niisamuti jälle looja ei läheks... Vahuri soov on täidetud. Mis poeg tegemata jättis, seda tegi pojapoeg: ähvardav ulgumine kõlab üle maa, ja mina olen tema ärataja, mina tema kasvataja. See ulgumine ei pea vaikima, enne kui mina oma tasu kätte saan ja oma rahva vabaks teen. Lootus, sa oled magus!... Hea meelega oleksin ma neid väeteid päästnud, kes täna öösel süütult surevad, aga ma ei või. Raudne vajadus nõuab võõraste viimset veretilka, et nende varjugi enam meie maal ei oleks. Siis alles tuleb vabadus tagasi, rahu kosutab kurnatud rahvast, hirm kaob vaigistatud südamest, ja sina, jumalik haridus, laotad oma valgust rõõmurikaste paikade üle...»

Rääkija vaikis. Tema silmad hiilgasid, ta rind paisus, hele lõke valgustas silmapilguks ta vaimustatud nägu... Ta pilk langes selle koha peale, kus Lodijärve loss kaugel metsaserval enam aimatav kui nähtav oli. Seal oli kõik veel vaikne.

«Mu vaene isa!» õhkas noormees ja ta pea vajus rinnale.

Häälte ja kapjade kõmin kostis altpoolt ja tuli lähemale. Salk ratsamehi kogunes mäejalale ja jäme hääl hüüdis ülespoole.

«Kas oled veel üleval, Tasuja?»

«Olen küll. Tulge ligemale!» vastas mees mäekingul.

Lühikese ajaga jõudis salk mäele ja peatus üksiku ratsaniku ees. Need olid enamasti Lodijärve talupojad. Neil olid sõjariistadeks kirved, vikatid, nuiad, mõnel vanad roostetanud piigid ja mõõgad, mis vist veel esivanemate sõdu olid näinud, ja kõikide nägudelt paistis kindel tahe neid mitut värki sõjariistu niipea kui võimalik tarvitusele võtta.

Noorepoolne hiiglakasvuga mees, keda Karu Andreseks kutsuti, lõi mõõgaga korra läbi õhu, laksutas näppu ja ütles: «Kas peame peale hakkama?»

«Kust te need head hobused saite?» küsis Tasuja.

«Tühjendasime enne tulekut naabermõisa tallisid,» irvitas Karu Andres.

«Miks teie kohe lossi kallale ei läinud?»

«Mehed ei julgenud ilma sinuta,» seletas Karu Andres, kes teiste eest rääkija näis olevat.

Kes sel silmapilgul Tasuja silmi oleks uurinud, oleks sealt midagi nagu salarõõmu leidnud. — «Eks ma teile öelnud, kui mind oma pealikuks valisite, et ma teid selle asja juures ei või aidata,» ütles ta tumedalt.

Salk vaikis, kuid oli märgata, et mehed pealikuga nõus ei olnud. Loss oli rasvane suutäis ja paljudel oli seal vanu arveid õiendada.

Kuid Tasuja seletas:

«Nüüd on lossis kõik juba ärevil, on kõigest juba aru saadud ja tormi vastu valmistatud. Meid aetakse häbiga tagasi ja meie raiskaksime asjatult oma verd.»

«Mina ei karda midagi, kui sina kaasas oled,» vaidles Karu Andres ägedalt, «mina lähen läbi, olgu kümme kuradit ees. Ega teisedki maha jää.»

Salk tõstis tõendavalt kära.

«Mõistke ometi, mis parem,» noomis Tasuja valjemalt. «Meil on praegu vähe mehi ja aega küllalt. Kui hiljem rohkem väge kogume, võime lossi igatahes piirama hakata. — Vahest pääseb tema seniks Tallinna,» lisas ta enese ette oma salamõtte.

Mehed hakkasid nurisema. Ühed ütlesid, neil pidavat häbi olema teiste vendade ees, kes omad mõisad ausasti on ära põletanud ja peremehed teise ilma saatnud. Teised küsisid otsekohe, mispärast nad siis õieti välja on tulnud ja mis nüüd tegema hakata? Ega's nad ometi teiste tegusid laiseldes vahtida tahtvat.

Tasuja mõtles natuke aega.

«Mehed,» hüüdis ta siis, ja tema vali hääl pani nurina korraga vaikima, «ma mõistan küll, et te midagi teha soovite. Me võime peagi tubli töö ära teha. Mis te arvate, ega te munki ja säherdusi musti linde üleliia ei armasta?» —

«Ma lämmataksin kõige selle tõu tema mustade kuubedega,» oli Karu Andrese kange sõna.

«Siin on töö meid ootamas,» kõneles Tasuja edasi. «Siit ei ole rohkem kui mõni tund ratsasõitu Pae kloostrisse. See klooster on küll veel noor, aga meie vendade vaeva läbi juba tore ja rikas, kloostrivanemad pidavat oma talupoegi hullemini nülgima kui mõni mõisnik. Me võiksime neile, enne kui nad kaugemalt abi saavad, kerge vaevaga kristlikku alandust õpetada. Kas olete nõus?»

Mehed tõstsid rõõmukisa: «Lähme, näitame pappidele tuld põrguteele! Aitame hakkidel kloostri suitsus taevasse lennata, kuhu nad meid juhatavad.»

Lühikese ajaga oli terve salk edela poole kihutades metsa pimedusse kadunud. Mäekink jäi tühjaks ja vaikseks, muudkui tuul sosises ja vingus üksiku männi okstes, nagu otsiks ta peidupaika nende koleduste eest, mille kaja ta maailma laiali kandis.

Sel hirmsal jüriööl leidis Eestimaal mitu tuhat inimest, taanlasi ja sakslasi, mehi ja naisi, eestlaste kauakasvatatud viha läbi surma.

32 kop.

A
33 505
87 509

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00445596 2